

# A MEGISMERÉS ÉS AZ ÉRTELMEZÉS KONSTRUKCIÓI



SEGÉDKÖNYVEK  
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 157.

# A MEGISMERÉS ÉS AZ ÉRTELMEZÉS KONSTRUKCIÓI

Tanulmányok Tolcsvai Nagy Gábor tiszteletére

SZERKESZTETTE  
KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRAI SZILÁRD

TINTA KÖNYVKIADÓ  
BUDAPEST, 2013

SEGÉDKÖNYVEK  
A NYELVÉSZET TANULMÁNYOZÁSÁHOZ 157.

*Sorozatszerkesztő*  
KISS GÁBOR

A kötet megjelenését  
a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.



*Szerkesztette*  
KUGLER NÓRA – LACZKÓ KRISZTINA – TÁTRA SZILÁRD

ISSN 1419-6603  
ISBN 978-615-5219-53-5

© A szerkesztők és a szerzők, 2013  
© TINTA Könyvkiadó, 2013

A kiadásért felelős  
a TINTA Könyvkiadó igazgatója  
Felelős szerkesztő: Mandl Orsolya  
Műszaki szerkesztő: Heiszer Erika  
Borítóterv: Temesi Viola  
A címlapon X. Y. című műve látható.

## TARTALOM

Tabula gratulatoria . . . . .	7
Előszó. . . . .	11
ANDOR JÓZSEF	
A funkcionális és kognitív szemléletű nyelvelírásról. Beszélgetés a 60 éves Tolcsvai Nagy Gábor akadémikussal . . . . .	17
I. A NYELVRŐL VALÓ GONDOLKODÁS KONSTRUKCIÓI . . . . .	37
KULCSÁR SZABÓ ERNŐ	
A szöveg észlelés és érthetőség között. A filológiai mozgástér kérdéséhez . . . . .	39
FEHÉR M. ISTVÁN	
Szó, jelentés, szó szerinti jelentés – létezik-e ilyen? A <i>sensus litteralis</i> filológiai-hermeneutikai nézőpontból . . . . .	48
KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA	
Az adattípusok integrációjának tudomány-módszertani problémái az elméleti nyelvészetben. . . . .	63
PETHÓ JÓZSEF	
Stílus és szövegtípus . . . . .	75
ANDOR JÓZSEF	
Elmélkedések és vizsgálódások a szalienca körül . . . . .	86
KOCSÁNY PIROSKA	
Kognitív metonímiaértelmezések és a metonímia retorikája . . . . .	98
NÉMETH T. ENIKŐ	
Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban . . . . .	112
KISS JENŐ	
Egyetemisták a tudományos megismerés útjain. Adatok és észrevételek . . . . .	127
II. A NYELVI KIFEJEZÉSEK KONSTRUÁLÁSA. . . . .	135
PLÉH CSABA	
A társas tudás megjelenése a grammatikában. . . . .	137
IMRÉNYI ANDRÁS	
Mire (nem) tagolódik a magyar mondat?. . . . .	144

KESZLER BORBÁLA	
Tartalomvárás-tartalomadás mezo- és mikroszinten . . . . .	157
SVINDT VERONIKA	
A tér és az idő deiktikus kifejezésformáinak korlátozódása afáziában. . . . .	168
PELYVÁS PÉTER	
„ <i>Nekem most el kell menjek...</i> ” A <i>kell</i> és az angol <i>must</i> segédige konceptuális és grammatikai struktúrájáról . . . . .	186
BRDAR MARIO – BRDAR-SZABÓ RITA	
Kik lehetnek és kik lehetnek <i>Kazinczyék</i> vagy <i>Karinthyék</i> ?	
A tulajdonnévi asszociatív többes <i>-ék</i> szerkezet értelmezésének útjai . . . . .	204
HONTI LÁSZLÓ	
Az uráli nyelvek létigéről és kopuláiról . . . . .	224
BENCZES RÉKA	
Nem csupán nyelvi játék: az alliteráció és a rím szerepe az angol szóképzésben. . .	237
LADÁNYI MÁRIA	
Szavak – szövegek – kontextusok . . . . .	251
III. NYELVEK, VÁLTOZATOK ÉS VÁLTOZÁSOK . . . . .	265
SZABÓMIHÁLY GIZELLA	
A RAJTA ÉS BENNE helyviszony néhány aspektusa a magyarban és a szlovákban . . . .	267
PÉNTEK JÁNOS	
„ <i>Kacagólag ül a szája</i> ”. Igei hiperonimák a moldvai magyarban a passzív-aktív kontinuumán . . . . .	280
PÉTER MIHÁLY	
Az orosz helyzetről: nyelvromlás vagy nyelvmegújulás? . . . . .	287
IV. AZ IRODALOMÉRTÉS KONSTRUKCIÓI . . . . .	295
SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY	
Az idő módozatai. . . . .	297
SZATHMÁRI ISTVÁN	
Hatott-e Czuczor Gergely <i>Szondi</i> című verse Arany János <i>Szondi két apródja</i> című balladájára? Gondolatok Czuczor munkásságáról. . . . .	314
SIMON GÁBOR	
A líra interszubjektivitása. Az én mint poétikai konstrukció Ady költészetében . . .	320
Szerzői betűrendes tartalomjegyzék . . . . .	341

## TABULA GRATULATORIA

Ajtay-Horváth Magda  
Andor József  
Antalné Szabó Ágnes  
Aporné Kincses Kovács Éva  
B. Fejes Katalin  
Bakonyiné Tóth Gabriella  
Balásné Szalai Edit  
Balázs Géza  
Bálint Csanád  
Bańcerowski Janusz  
Baranyiné Kóczi Judit  
Bárczi Zsófia  
Bartha Csilla  
Bauko János  
Békei Gabriella  
Békési Imre  
Bencze Lóránt  
Benczes Réka  
Bengi László  
Benő Attila  
Benyovszky Krisztián  
Bibok Károly  
Bitskey István  
Bodó Csanád  
Bóna Judit  
Borbás Gabriella Dóra  
Borhy László  
Boronkai Dóra  
Bozsik Gabriella  
Brdar Mario  
Brdarné Szabó Rita  
Budai László  
C. Vladár Zsuzsa  
Czetter Ibolya  
Czibere Mária  
Cs. Jónás Erzsébet  
Csatár Péter  
Csehly Zoltán  
Csepregi Márta  
Csontos Nóra  
Csúry István  
Dávidházi Péter  
de Bie – Kerékjártó, Ágnes  
Dér Csilla Ilona  
Dobi Edit  
Domonkosi Ágnes  
É. Kiss Katalin  
Eisemann György  
Eőry Vilma  
Faga-Nagy Mária  
Farkas Tamás  
Fehér Erzsébet  
Fehér M. István  
Fráter Zoltán  
Fricsovszky Éva  
Gallasy Magdolna  
Gerevich-Kopteff Éva  
Gintli Tibor  
Gósy Mária  
Gyáni Gábor  
H. Nagy Péter  
H. Varga Márta  
Haase Zsófia  
Hámori Ágnes  
Havas Ferenc  
Hegedűs Attila  
Hegedűs Hajnalka  
Heltainé Nagy Erzsébet  
Hoffmann István  
Honti László  
Horváth László (ELTE EC)  
Horváth Péter  
Huumo, Tuomas  
Illésné Kovács Mária

---

Imre Angéla	Markó Alexandra
Imrényi András	Máthé Dénes
Ittzés Nóra	Menyhárt József
Iványi Zsuzsanna	Minya Károly
Ivaskó Lívia	Misad Katalin
Jaakola, Minna	Modrián-Horváth Bernadett
Jakab Katalin	N. Tóth Anikó
Jakusné Harnos Éva	Nagy C. Katalin
Jenei Teréz	Nagy Denisza
Józan Ildikó	Nagy L. János
Juhász Dezső	Németh Miklós
Kabán Annamária	Németh T. Enikő
Kádár Edit	Németh Zoltán
Kalcsó Gyula	Némethné Varga Andrea
Kaló Zsuzsa	Nishizawa-Kothencz Gabriella Szilvia
Kenesei István	Onikki-Rantajääskö, Tiina
Kertész András	P. Lakatos Ilona
Keszler Borbála	Pajusalu, Renate
Kiefer Ferenc	Paládi-Kovács Attila
Kiss Gábor	Pap Andrea
Kiss Jenő	Papp Kornélia
Kiss Sándor	Pelyvás Péter
Kocsány Piroska	Péntek János
Komlósi László Imre	Péter Mihály
Komlósiné Knipf Erzsébet	Pethő József
Komzsík Attila	Petres-Csizmadia Gabriella
Korompay Klára	Petykó Márton
Kósa Csilla	Pléh Csaba
Kósa László	Polgár Anikó
Koutny Ilona	Pólya Katalin
Kovács Magdolna	Presinszky Károly
Kozmács István	Pusztay János
Kövecses Zoltán	R. Molnár Emma
Kralina Hoboth Katalin	Raátz Judit
Kugler Nóra	Rákosi Csilla
Kulcsár Szabó Ernő	Ritoók Zsigmond
Kulcsár-Szabó Zoltán	Róka Jolán
Kuna Ágnes	Romhányi Andrea
Laczkó Krisztina	Sájter Laura
Laczkó Tibor	Sándor Anna
Ladányi Mária	Sárosi Zsófia
Lanstyák István	Simon Gábor
Lengyel Klára	Sinkovics Balázs
Lőrincz Julianna	Sivonen, Jari
Lőrinczi Réka	Skutta Franciska
Maleczki Márta	Slíz Mariann



Sólyom Réka	Tóth Katalin
Svindt Veronika	Török Tamás
Szabó Mihály Gizella	Tragel, Ilona
Szathmári István	V. Raisz Rózsa
Szegedy-Maszák Mihály	Vančo Ildikó
Szentgyörgyi Rudolf	Várad Viola
Sziksza Irma	Vásáry István
Szilágyi N. Sándor	Veismann, Ann
Szűcs Tibor	Veres-Guspiel Agnieszka
T. Somogyi Magda	Veszelszki Ágnes
Takács Edit	Virtanen, Susanna
Tanos Bálint	Wéber Katalin
Tátrai Szilárd	Zelliger Erzsébet
Terbe Erika	Zimányi Árpád
Tóth Etelka	

Köszöntik még az Ünnepelet az ELTE Magyar nyelv- és nyelvészeti doktori programjának hallgatói és a Funkcionális nyelvészeti diákműhely tagjai.



## ELŐSZÓ

**1.** A kötet, amelynek tematikáját Tolcsvai Nagy Gábor munkássága inspirálta, olyan szakembereket szólaltat meg, akik a saját kiindulópontjukból adekvát, perspektivikus kérdéseket és válaszokat fogalmaznak meg a nyelv összetett működésével kapcsolatban. A kötet fontos célkitűzése az, hogy – túllépve a szűken vett nyelvtudomány határain – termékeny diskurzusba hozza a nyelv összetettségére reflektáló, különböző diszciplináris keretekben zajló kutatásokat és ezek eredményeit. Alapvető kérdése pedig az, hogy a megismerő, cselekvő ember és közössége hogyan kerül viszonyba a nyelvvel. Mindez úgy is megfogalmazható, hogy a nyelv milyen módokon válik jelentésképző, diszkurzív közegévé annak, ahogyan az emberek és közösségeik viszonyba kerülnek egymással. Egyszerűbben szólva: mire teszi képessé az embert a nyelv. A kötet így kiemelt figyelmet szentel az alábbi relációknak: nyelv és megismerés, nyelv és értelmezés, nyelv és alkotás, nyelv és jelentés, nyelv és közösség, nyelv és szöveg, nyelv és irodalom. A kötet középpontjában a magyar nyelvvel összefüggő kutatások állnak. Mivel e kötet Tolcsvai Nagy Gábort köszönti 60. születésnapján, a szerzőik között megtalálhatók egyfelől azok a kollégái, akikkel az évek során Tolcsvai Nagy Gábor termékeny szakmai kapcsolatot alakított ki, másfelől azoknak a tanítványainak egy része is, akik munkájukhoz ösztönzést, támogatást kaptak tőle.

**2.** Tolcsvai Nagy Gábor 1953-ban született Budapesten. 1978-ban végzett az ELTE magyar–angol szakán. 1978-tól 1987-ig az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozott, ezt követően lett az ELTE oktatója, ahol 2001-ben habilitált, 2004-től pedig egyetemi tanárként dolgozik. 1996 és 2000 között a Helsinki Egyetem vendégprofesszora volt. 1994-ben szerezte meg a nyelvtudomány kandidátusa, 2000-ben az MTA doktora címet. 2010-től az MTA levelező tagja.

Tolcsvai Nagy Gábor kutatói tevékenysége a nyelv működésének több lényeges területét felöleli – az e területek közötti összefüggésekre, szerves kapcsolatokra is rámutatva. A nyelvet az ember és közössége létezésének, tevékenységének és tudásának alapvető összetevőjeként szemlélteti. Fő kutatási területei a hermeneutikai, szellemtudományi keretbe helyezett kognitív nyelvtan, szemantika, stilsztika, szövegtan, a magyar nyelvi tervezés, a magyar nyelv kultúrhistoriája és a szépirodalom nyelviségének a kérdései. Az e területekhez kapcsolódó tudományos publikációival új és termékeny irányokat nyitott a magyarországi nyelvészeti diskurzusban, kutatási eredményei szervesen beépültek a jelzett kérdésekről folyó vizsgálatokba. Tolcsvai Nagy Gábor emellett nemzetközileg is ismert kutató, nemzetközi konferenciák rendszeres előadója. Számos idegen nyelvű publikációja jelzi, hogy aktív részese a nemzetközi nyelvtudományi diskurzusnak. Több hazai és nemzetközi tudományos projekt kezdeményezője és vezetője.

Pályája kezdetén a nyelvi norma kérdéskörével foglalkozott, kutatásaiban mindmáig fontos szerepet kap az anyanyelv és a közösség viszonya, illetőleg annak történeti vonatkozásai. Munkásságának egyik egyedítő vonása, hogy nyelvészeti kiindulópontból vizsgálja a szépirodalom, azon belül elsősorban a modern és a posztmodern magyar irodalom nyelviségét, poétikai-szemantikai jellemzőit. Stilisztikai és szövegtani tárgyú monográfiái sikerrel kezdeményezték a magyarországi stilisztikai és szövegtani kutatások továbbfejlesztését, megújítását, szoros összhangban az e területekkel kapcsolatos nemzetközi kutatások eredményeivel. Az utóbbi másfél évtizedben elsősorban a kognitív nyelvészet hazai meghonosításán és a magyar nyelv leírásában való alkalmazásán dolgozik, egyéni kutatásaiban főleg mondattani és szemantikai kérdésekre összpontosít. Hamarosan megjelenik a *Bevezetés a kognitív nyelvészetbe* című munkája. 2005-ben megalapította és azóta is vezeti az ELTE DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhelyét, amely a magyar nyelv funkcionális kognitív leírását helyezte kutatásának középpontjába, és egy ilyen szemléletű magyar nyelvtan megírásán dolgozik. 2008-tól vezetője a Szathmári István alapította Stílus-kutató Csoportnak, amely azóta a magyar nyelvre összpontosítva végez szisztematikus kognitív stilisztikai kutatásokat. Tolcsvai Nagy Gábor iskolateremtő tudós, aki tevékenyen és sikeresen vesz részt a színvonalas tudományos utánpótlás biztosításában.

**3.** A kötet elején **Andor József** Tolcsvai Nagy Gáborral készített interjúja olvasható (*A funkcionális és kognitív szemléletű nyelvreírásról*). A beszélgetés bepillantást enged Tolcsvai Nagy Gábor kutatói pályafutásának alakulástörténetébe. Ugyanakkor arra is lehetőséget biztosít, hogy olyan kérdések és válaszok fogalmazódjanak meg, amelyek a jelentéskonstruálás és a -befogadás, -feldolgozás folyamata, valamint konstrukciós reprezentációja és használata köré szerveződnek.

**3.1.** A tanulmányok első nagyobb csoportja a nyelvi jelenség értelmezését, tudományos vizsgálatának a módszertanát járja körül több nézőpontból. A hermeneutika kiindulópontjából a nyelvi kifejezés nem jelként értelmeződik, „a nyelvi szó nem olyasvalami, ami elutal magától, hanem a megértetés nyelvi eseményének a közege” (Kulcsár Szabó Ernő), ezért a szöveg sem tekinthető egyszerűen nyelvi közvetítőeszköznek. **Kulcsár Szabó Ernő** az új filológia kihívásait tárgyalja a hermeneutikai tapasztalat perspektívájából (*A szöveg észlelés és érthetőség között. A filológiai mozgástér kérdéséhez*). Megkerülhetetlennek tartja annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy a filológiai kultúrtechnikai műveletek milyen viszonyban vannak a hermeneutikai műveletekkel. A jelentés stabilizálhatatlanságának tapasztalata teszi különösen érdekessé **Fehér M. István** kérdését is: létezik-e betű vagy szó szerinti jelentés (*Szó, jelentés, szó szerinti jelentés – létezik-e ilyen? A sensus litteralis filológiai-hermeneutikai nézőpontból*). A tanulmány azt kutatja, hogyan oldható fel a gadameri–heideggeri hermeneutikának a szó szerinti jelentésre vonatkozó azon ellentmondásos álláspontja, hogy egyfelől kitüntetett figyelmet szán neki, másfelől a jelentésképződés időbeli, dialogikus jellege miatt az feltételezhető, hogy nem létezik ilyen.

**Kertész András** és **Rákosi Csilla** a nyelvészet új tudománymódszertanának kidolgozásához járul hozzá p-modelljével (*Az adattípusok integrációjának tudomány-módszertani problémái az elméleti nyelvészetben*). A modell kiindulópontként szolgálhat ahhoz, hogy a különböző adatforrásokból származó, eltérő adattípusok integrációja hatékonyan valósuljon meg.

Bár a nyelvi adattípusokhoz való viszony alapkérdése minden nyelvelméletnek, a funkcionális kiindulópontú, használatalapúságra törekvő nyelveírási modellekben ez különösen érvényes, hiszen ezek a modellek kezdettől fogva törekedtek korpuszadatok, a nyelvelsajátítás folyamatának megfigyeléséből származó adatok és más adattípusok elemzésére. A szöveg, a szövegtípus és a stílus viszonyának funkcionális kiindulópontú tanulmányozása is pragmatikai-cselekvéseméleti szempontok érvényesítését és ehhez új módszertan kidolgozását kívánja meg. E felé tesz lépéseket **Pethő József** tanulmánya (*Stílus és szövegtípus*), amely főként a német szakirodalom eredményeire támaszkodva azt vizsgálja, hogy szövegtípus és stílus egymásra vonatkoztatott vizsgálata hogyan teremkenyítheti meg mind a szövegtipológiáról, mind a stílusról való gondolkodást.

A nyelvi tevékenység diszkurzív megalapozottságával összefüggésben a nyelvi megismerés alapvető jellemzője a perspektivikusság: a nyelvi tevékenységben mentálisan meg-, illetve újrakonstruáljuk tapasztalatainkat. A fogalmi és nyelvi konstruálás egyik lényegi jellemzője, hogy bizonyos elemek előtérbe kerülnek, feltűnőek, míg a szerkezet más részei a háttérben maradnak, másfelől bizonyos tartalmak és szerkezetek könnyebben hozzáférhetők másoknál. **Andor József** a szaliencia jelenségének megragadására, a *szaliencia* fogalom és a *száliens* jellemző meghatározására vállalkozik (*Elmélkedések és vizsgálódások a szaliencia körül*). Összeegyezteti a funkcionális szemléletű kognitív nyelvészet és lexikológia, lexikális szemantika, valamint a pragmatika szalienciára vonatkozó felfogását a jelenség természetével és kritériumrendszerével kapcsolatban. Meggyőzően érvel amellett, hogy összefüggés van a perceptuális, valamint a fogalmi feltűnőség és a lexikális memóriában, a nyelvi lexikonban való rögzülés, a nyelvhasználatbeli konvencionálódás között. A háttértudás (sémák, fogalmi keretek) működésének következtében a szaliencia a fogalmi alapú illeszkedéssel, illeszthetőséggel is összefüggésbe hozható.

A fogalmi keretek és tartománymátrixok közötti leképezési műveletek közül **Kocsány Piroska** a metonimizációval foglalkozik (*Kognitív metonímiaértelmezések és a metonímia retorikája*). Fő kérdése az, hogy mire alapozva tartható egy metonimikus kifejezés az adott szövegkörnyezetben újszerűnek. Tanulmányában elemzéseken keresztül tárja fel azokat a kritériumokat, amelyek az innovatív jelleggel hozhatók összefüggésbe.

A nyelvi tevékenységnek a perspektivikusság mellett az intencionalitás is egyik alapvető jellemzője. Az intencionalitás perspektivikusságát teszi vizsgálat tárgyává **Németh T. Enikő** (*Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban*). A nyelvhasználók szándékai és perspektívái alapján elkülöníti az informatív, a kommunikatív és a manipulatív nyelvhasználatot. A nyelvhasználók perspektíváján belül feltételezi egy intencionális nézőpont működését, és azt kutatja, milyen szerepet játszik a beszélők szándékainak a megvalósításában az, hogy saját kiindulópontjukat hozzáférhetővé teszik (vagy nem teszik), és hogy egymás perspektíváját hogyan dolgozzák fel, veszik figyelembe és egyeztetik össze.

**Kiss Jenő** kérdőíves vizsgálatai alapján azt elemzi, hogy a nyelvi tevékenységre vonatkozó tudományos tényeket, az egyetemi nyelvészeti tanulmányok ismeretanyagát hogyan integrálják egyetemi hallgatók a nyelvvel kapcsolatos tudásukba, ennek szerveződésében mekkora szerepet játszik az érettségiig megszerzett előzetes tudás (*Egyetemisták a tudományos megismerés útjain. Adatok és észrevételek*).

**3.2.** A tanulmányok másik nagyobb csoportját azok a munkák alkotják, amelyek a grammatika szerveződését és a nyelvi kifejezések bizonyos típusainak a megkonstruálását vizsgálják.

Ehhez ad általános keretet **Pléh Csaba** írása (*A társas tudás megjelenése a grammatikában*), amely – kapcsolatban az előbbiekben már hangsúlyozott perspektivikussággal, továbbá összefüggésben a nyelvi kifejezés referencialitásával és interszubsztívitásával – olyan grammatikai jelenségeket tárgyal, amelyek megértéséhez elengedhetetlen a nyelv társas jellegének a figyelembevétele. A diskurzus tér-, idő- és személyviszonyainak feldolgozása révén értelmezhető, „változó referenciájú” kifejezések gyakran idézett példák ebben a vonatkozásban. Pléh Csaba a figyelemirányítás működésével magyarázza továbbá a mondatok ADOTT-ÚJ tagolását, és a nyelv interszubsztív jellegét hangsúlyozza a gondolattulajdonítás rendszerében, amely alapvetően megszabja, hogy mely főmondati igék bővülnek lényegi tartalomadó (*hogy* kötőszós) mellékmondatl. A mondattagolódás kérdéshez Imrényi András dolgozata, a *hogy* kötőszós tagmondatkapcsolatok problematikájához pedig Keszler Borbála írása tematikusan is kapcsolódik.

**Imrényi András** tanulmánya a magyar szórend funkcionális kognitív leírásához járul hozzá (*Mire [nem] tagolódik a magyar mondat?*). Brassai Sámuel elemzését továbbgondolva, a nézőpontoszerkezettel, a referenciapontok működésével, valamint a mentális terekkel kapcsolatos kutatásokat is felhasználva a magyar mondat tagolódását kontextualizáló rész és kontextualizált rész viszonyaként értelmezi. Az érvelés megalapozásában a topik (logikai alany) és a predikátum (logikai állítmány) tagolás kritikai elemzését is elvégzi.

A szekvencialitás problematikájához is kapcsolhatóan a tartalomvárás és tartalomadás grammatikai megjelenésformáit vizsgálja **Keszler Borbála** (*Tartalomvárás-tartalomadás mezo- és mikroszinten*). Elemzéseiben új típusokat tár fel, bevezeti a rejtett tartalomvárás fogalmát, és összefüggésbe hozza a jelenséget a szöveg szerveződéssel, valamint a fogalmi séma (fogalmi keret) működésével.

**Svindt Veronika** a tér- és az idődeixis a sajátosságait kutatja afáziások (fluens és nonfluens páciensek, valamint két gyógyult egykori beteg) spontán beszédében (*A tér és az idő deiktikus kifejezésformáinak korlátozódása afáziában*). Jellemzőnek tartható (a kontrollcsoport produkciójával összevetve) a deixistípusok kisebb fokú változatossága, a deiktikus centrumhoz képesti KÖZEL viszony (közvetlenség az érzékelésben, hozzáférés időben, térben) könnyebb feldolgozása és kifejezése a TÁVOL viszonyhoz képest, valamint a produkcióban megfigyelhető nagy egyéni eltérések.

**Pelyvás Péter** a cselekvésláncmodell alapelvét véve, az erődinamikai elvet alkalmazva a (deontikus és episztemikus) modális szituációk megkonstruálásának új modelljét dolgozza ki („*Nekem most el kell menjek...*” A *kell* és az *angol* must *segédige* *konceptuális és grammatikai struktúrájáról*). Elemzéseiben azt is feltárja, milyen összefüggés van a segédige modelljében a szereplők (egy- alrendszeren belüli) profilálása és az esztválasztás között. A profilálás és az esztválasztás összefüggése alapján magyarázatot ad a *must* és a *kell* segédige eltérő viselkedésére.

**Brdar Mario** és **Brdar-Szabó Rita** az *-ék* elemet az asszociatív többes szám megjelenési formájaként azonosítják, a diskurzus szerveződésében vizsgálják a tulajdonnév és az asszociatív többest jelölő *-ék* szerkezet jelentésének a megkonstruálását (*Kik lehetnek és kik lehetnek Kazinczyék vagy Karinthyék? A tulajdonnévi asszociatív többes -ék-szerkezet értelmezésének útjai*). Árnyalt elemzésekkel mutatják be a referenciapont-szerkezet működését, a beszélő aktuális szándékának megfelelő csoport elérését a fokális figurán mint referenciaponton keresztül. A szerkezet jelentésének metonimikus és metaforikus rétegeit feltárva a kevésbé tipikus szerkezetek műveleteit is sikerrel elemzik referenciapont-szerkezeti modelljükben.

**Honti László** az uráli nyelvek kopulaszerepű kifejezéseit és ezek eredetét vizsgálja hiánypótló tanulmányában (*Az uráli nyelvek létigéiről és kopuláiról*). Az eredet kérdésével, a grammatikalizáció folyamatával összefüggésben kiemelt figyelmet fordít a finnugor és a szamojéd nyelvek létigéinek. Feltárja, hogy a kopulatív kifejezések vagy az ősi létigékből (ritkábban 'él', 'vmivé válik' jelentésű igével paradigmaticusan kontaminálódva) származnak, vagy valamilyen predikatívizáló elem jelenik meg a nem igei állítmány szerkezetében a jelen idő és a kijelentő mód paradigmaticus értékében (ez az érték jelöletlen is maradhat). A szerző azt valószínűsíti, hogy az obi-ugor nyelvek újabb (tehát nem a 'van' és az 'él' jelentésű ige szemantikai összeolvadásából létrejött) kopulatív igéje iráni eredetű.

**Benczes Réka** a kreatív összetételek megalkotásában a felszíni analógia érvényesülésére irányítja a figyelmet (*Nem csupán nyelvi játék: az alliteráció és a rím szerepe az angol szóképzésben*). Gazdag és érdekes példaanyag elemzésével szemlélteti a felszíni analógia különböző típusait, elemzi az alliteráció és a rím szerepét az összetételek kialakulásában (tekintettel a már meglévő példányokkal és mintázatokkal megteremtett, illetve megteremthető kapcsolatra is), valamint értékeli e műveleteknek a mindennapos kommunikációban betöltött szerepét.

**Ladányi Mária** a szavak alaki megformáltságának és szövegbeli működésének az összefüggéseivel foglalkozik *Szavak – szövegek – kontextusok* című munkájában. Egy eredeti és egy fordítási szöveg morfológiai „ekvivalenciájának” elemzésével mutatja be, hogy a szavak morfológiai összetettsége mennyiben járul hozzá a szöveg értelmezéséhez. A másik irányból azt kutatja, hogy milyen – alapvetően a szöveg szerveződésében szerepet játszó – tényezők vannak hatással a morfológiailag összetett szerkezetű szavak jelentésének a megkonstruálására. A szerző meggyőzően bizonyítja a morfológiai jelenségek és a „szöveg szintjén” működő értelemképzés szoros kapcsolatát.

**3.3.** A nyelvi konstruálás értelmezésébe egy további dimenziót vonnak be azok a tanulmányok, amelyek a nyelv diszkurzivitását a nyelvek és a nyelvváltozatok közötti kapcsolatokban is értelmezik.

**Szabómihály Gizella** két téri viszony, a RAJTA és a BENNE fogalmi és nyelvi megkonstruálását vizsgálja kontrasztív-konfrontatív módon a magyarban és a szlovákban (*A RAJTA és BENNE helyviszony néhány aspektusa a magyarban és a szlovákban*). A kutatás kiváló alapot szolgáltat az esetleges kontaktushatások feltárásához, mivel a két nyelv között aránybeli különbségeket tud kimutatni az 'intézmény, sajátos rendeltetésű hely' jelentésű landmarkoknál. Másrészt a nagyobb térformák esetében a két nyelv konstruálásbeli hasonlóságát tárja fel, amelynek alapja a BENTLEVÉS : RAJTALEVÉS és a CENTRUM : PERIFÉRIA viszonyok analóg feldolgozása.

**Péntek János** igei hiperonimák összevető vizsgálatában mutat ki a kétnyelvűséget kísérő nyelvi folyamatokat, ezzel ráirányítja a figyelmet a hiperonimák (és kohiperonimák) kutatásának a jelentőségére („Kacagólag ül a szája” Igei hiperonimák a moldvai magyarban a passzív-aktív kontinuumán). A *vagyon (van) ~ volt ~ (még)lész(én)*; *ül ~ áll*; *(el)ménen ~ (még)jő*; *csinál* (ko)hiperinomákat tárgyalja (a címben szereplő két pólus közti kontinuum mentén haladva) tekintélyes nyelvi anyagon. Gondos szemantikai elemzéssel tár fel a román és a moldvai magyar nyelvváltozat viszonyában kiegyenlítődési folyamatokat, a nyelvi kontaktus következményeként szemantikai és szerkezeti átrendeződést, szerkezeti újítást és – bizonyos archaikus (igei) szerkezetek esetében ugyanakkor – konzerválódást.



**Péter Mihály** írásának középpontjában a mai orosz nyelvállapotot kialakító folyamatok megértése áll (*Az orosz helyzetről: nyelvromlás vagy nyelvmegújulás?*). Rámutat a normarendszer megváltozásának a sajátosságaira: a szovjet hatalom évtizedei alatt megmerevedett stíláriis normarendszer felbomlásának a folyamatára és az új sztenderd kialakításában szerepet játszó igen sokféle tényezőre. A mai orosz nyelvállapotot sajátos modern koinéként jellemzi.

**3.4.** Végül – de természetesen nem utolsósorban, hanem a tanulmány szekvencia száliens helyén – a tanulmányoknak van egy olyan csoportja is, amely a nyelv poétikai aspektusait helyezi előtérbe, és irodalmi művek nyelvi konstruálásának a sajátosságait tárgyalja.

**Szegedy-Maszák Mihály** az idő rétegeit vizsgálja Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének keletkezés- és hatástörténetével összefüggésben (*Az idő módozatai*). Elemzi a történet és az elbeszélés idejének mint viszonynak az értelmezésében szerephez jutó tényezőket (az eseménysor feltételezett és az elbeszélés tényleges időrendjének az eltérését; az elbizonytalanított sorrendet; az „időn kívüli” vagy időben elhelyezhetetlen mozzanatokat; az elképzelt vagy kitalált idő érzékeltetésének a módozatait), továbbá feltárja az írás és az olvasás idejének jelentésrétegeit. Arra keresi a választ, mennyiben változott a regény értelmezése a megjelenése óta eltelt fél évszázadban.

**Szathmári István** írása Czuczor Gergely alkotóvilágába nyújt betekintést (*Hatott-e Czuczor Gergely Szondi című verse Arany János Szondi két apródja című balladájára? Gondolatok Czuczor munkásságáról*). Motívumok, kifejezések és verstani jelenségek összetetésén keresztül mutatja be Czuczor Gergely címben szereplő művének a hatását, és azt láttatja, hogyan „szötte tovább” Arany János ezeket a „szálakat”. A szerző megemlékezik Czuczor szótárszerkesztő, népdalgyűjtő és népdalíró tevékenységéről is.

**Simon Gábor** a poétikai szubjektum fogalmának bevezetésével az Ady-versek szubjektumalkotó stratégiáit elemzi (*A líra interszubjektivitása. Az én mint poétikai konstrukció Ady költészetében*). Olyan megközelítést alkalmaz, amely a korábbi poétikai szemlélettől eltérően a lírai szövegek interszubjektív jellegére, valamint az abban funkcionáló poétikai szubjektumra irányítja a figyelmet, és kiépíti a kapcsolatot a rím jelentéskonstruáló működésének az elméletével is. Kognitív poétikai szemléletű elemzésével az Ady-recepció megújítását kezdeményezi.

**4.** E kötet – természetéből adódóan – arra kíván lehetőséget nyújtani, hogy a nyelv összetett funkcionálását különböző kiindulópontokból megközelítő, különböző problémákat, illetve jelenségeket középpontba helyező és ezáltal láthatóvá tevő tanulmányok termékeny diskurzusba kerüljenek egymással, és további termékeny diskurzusok kiindulópontjául szolgáljanak. A kapcsolódások – feszültségviszonyoktól sem mentes – megteremtésének szép és izgalmas feladata azonban az olvasókra, köztük is elsősorban a feladattal megajándékozott Tolcsvai Nagy Gáborra vár.

*A szerkesztők*



ANDOR JÓZSEF

## A FUNKCIONÁLIS ÉS KOGNITÍV SZEMLÉLETŰ NYELVLEÍRÁSRÓL

Beszélgetés a 60 éves Tolcsvai Nagy Gábor akadémikussal

**A. J.:** Kedves Gábor!

Az év végén töltöd be hatvanadik évvedet. 2010 óta a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja vagy. Tudósi, kutatói tevékenységed középpontjában hosszú ideje a kognitív nyelvészet művelése áll. Magyarországon az egyik vezéralakja vagy ennek a viszonylag fiatal, egyre inkább teret nyerő nyelvtudományi ágának, amelynek számos modellje létezik szerte a világon. Nem csupán művelője vagy ennek a tudományterületnek, hanem aktív oktatója, tudományszervezője is. Munkahelyeden, az ELTE-n kognitív nyelvészeti kutatócsoportot szerveztél, kollégáid és tanítványaid tollából sorra jelennek meg az általános nyelvészeti státusú, valamint a specifikusan magyar nyelvészeti tárgyú kognitív nyelvészeti tanulmányok. Elméleti, kognitív nyelvészeti kutatómunkád mellett közismert a magyar nyelv művelését, az anyanyelvi műveltséget célzó tevékenységed is, amit szaktanulmányok, szakkönyvek és egyúttal a nyelvi műveltséget elősegítő és fejlesztő (a szó jó értelmében használt) popularizáltabb formájú ismeretterjesztő célú publikációk sora fémjelez. Ugyan a jelen interjú során én elsősorban mint a kognitív nyelvészet kutatóját foglak faggatni, de egyúttal, a lehetőséghez képest, ki szeretnék térni utóbbi tevékenységedre is kérdéseimmel.

Első kérdésem kutatói pályafutásod alakulására vonatkozik. Kíváncsi vagyok arra, miért éppen a kognitív orientációjú nyelvelmélet iránt kezdted érdeklődni egy olyan korban, a 20. század második felében, amelyet a Chomsky nevéhez fűződő generativizmus térhódítása és uralkodása jellemez. A generatív nyelvészet középpontjában a mondatn kutatása állt (és áll ma is), fejlődéstörténetének első szakaszában a jelentést nem kívánta kutatni vagy akár csak figyelembe venni, az általa körülhatárolt performancia nyelvi reáliáinak kutatásával, így a mellette (elsősorban nyelvfilozófiai hatásra) egyre nagyobb teret nyerő nyelvészeti pragmatika diszciplináris problémaköreiről tudomást sem vett. Vizsgálódásának skópusza nem haladta meg a mondat hatókörét, nem terjedt ki a mellette szintén radikális fejlődésnek indult rendszernyelvészeti vagy praktikus nyelvészeti státusú szövegnyelvészet, diskurzuselemzés, majd szövegtan skópuszának felmérésére és azonosítására, valamint kutatására. Miközben – mint tudjuk – az évek során, a napvilágot látott generativista keretmodellek főcsapását képező szintaktocentrikus modellből egyre másra váltak le a saját maguk modelljét (és iskoláját) megteremtő kutatási irányzatok, prominens kutatói bázissal együtt. A mai generativizmus már nem hagyhatja figyelmen kívül a jelentés természetének és funkciójának kutatását. Jelzi ezt olyan kiemelkedő kutatók munkája, mint Ray Jackendoff vagy James Pustejovsky, akik – bár ma is generativistának vallják magukat – egyúttal erősen kötődnek a kognitivisták szempontú lexikális szemantika, az úgynevezett konstrukciós nyelvtan, valamint a nyelvleírás úgynevezett lexikonkomponense belső folyamatainak és azok szintaxissal való interfészviszonyainak kutatásához. A generativizmus mellett az utóbbi évtizedekben egyre nagyobb teret nyerő kognitív nyelvészet

(vagy a szűkebb skópuszú kognitív grammatika) legkiválóbb iskolateremtő kutatói pedig valamennyien a chomskyanizmus tanain nevelkedtek, arról váltak le. Gondoljunk csak itt a tiszavirág-életű generatív szemantika egyik legkiemelkedőbb megfogalmazójára, a kognitív alapú nyelvtudomány egyik megteremtőjére, George Lakoffra, az esetgrammatikus, a későbbiekben keretszemantikussá váló Charles Fillmore-ra vagy a kognitív nyelvtan modelljének megfogalmazójára, a szintén amerikai Ronald Langackerre. Hajdanán ők valamennyien Noam Chomsky tanítványai, kollégái, az MIT-hez kötődő nyelvtudományi iskolájának reprezentánsai voltak.

A Te kognitív szemléletű nyelvtudományi kutatásaid – ahogy azt én követni tudtam – leginkább az utóbbi, azaz Langacker munkásságához kötődnek. De ugyanolyan súlyllyal kötődnek a generativizmustól teljesen eltérő nézeteket valló brit iskola firthei tanait továbbfejlesztő, saját funkcionális modellt kialakító Michael Halliday nyelvelméletéhez is. Mindkét kutatási irányvonal skópusza meghaladja a mondat mint a legmagasabb nyelvi reprezentációs szint vizsgálatát (Hallidayé talán jelentősebb mértékben, mint Langackeré), és a diskurzus, a szöveg vizsgálatát veszi célba, mégpedig alapvetően funkcionális eszközökkel.

Miért éppen ezek a nyelvelméleti modellek, ezeknek a kutatási iskoláknak, kutatóknak a tevékenysége kötötte le (köti le) leginkább figyelmedet? Rajtuk kívül még kik voltak nagy hatással tudományos fejlődésedre?

**T. N. G.:** Kezdjük az elejéről. Amikor én az egyetemre, a bölcsészkarra jelentkeztem – amiről egyébként többen le akartak beszélni a családban is, meg a magyartanárom is az iskolában –, akkor nyilván nem voltak tiszta elképzeléseim arról, hogy mi is lesz majd tíz vagy húsz év múlva az én figyelmemnek a középpontjában. Ha így utólag megpróbálom rekonstruálni, és talán nem hamisítom meg, vagy nem írom át túlságosan a saját élettörténetemet, akkor leginkább azt mondhatom, hogy a nyelvi alkotás és a nyelvi megértés volt az, ami a leginkább érdekelt. És hogy ha ezt most el akarom valahol helyezni úgy általánosságban, akkor leginkább egy olyan keretet találok neki, amelyre németül tudjuk a legjobb szót. Ez a *Geisteswissenschaft*, a szellemtudományoknak a közege: az emberi szellem működése, alkotásai és az alkotásoknak a megértése. Ez nem nyelvtudomány, ugye, hanem sokkal tágabb annál. Ennek leginkább a filozófia és az irodalmi hermeneutika adott keretet, formát, fogalmi rendszert, ha tetszik, elméletet és módszertant a 20. században, ismeretes módon kiemelkedő alkotókkal, mint például Heidegger vagy Gadamer. Én úgy kerültem be az egyetemre, hogy róluk lényegében nem hallottam semmit. Inkább csak sejtéseim voltak, hogy ebben az irányban kellene tájékozódni. Az egyetemen belül nagyon eltérő hatások értek. Magyar–angol szakra jártam. A két szakon a nyelvészeti oktatás rendkívüli mértékben eltért. Magyar szakon a Rácz Endre szerkesztette *Mai magyar nyelv* című tankönyvből tanultunk. 1968-ban jelent meg, az akadémiai nyelvtan tulajdonképpen rövidített, egy kicsit átírt változataként, és azon túl mi nem nagyon mentünk. Tehát nekünk iskolás módon tanították meg ezt a tankönyvet. E mögött nemzetközi kitekintés nem volt. Kérdések, problémák nem nagyon voltak. Ez egy hagyományos besoroló nyelvtan, az újgrammatikus iskola és a Saussure-féle strukturalizmusnak valami vegyülete, amin egyébként nem kell csodálkozni, hiszen Saussure az újgrammatikusok tanítványa volt. A másik oldalon, az angol szakon pedig, amikor másodévesek voltunk, akkor érkezett haza amerikai ösztöndíjas újtjáról András László – aki sajnos most már hosszú ideje nincsen közöttünk – teljes lelkesedéssel a generatív grammatika iránt,

és azt leadta nekünk. A kettőnek semmi köze nem volt egymáshoz. Így egy ilyen sajátos kettősségben voltunk. Nem volt hozzá vezetés, vagy inkább csak fogódzók nem voltak ahhoz, hogy mit kezdjünk mi ezzel a két aspektussal. Hogy a kiinduló felvetésemhez visszacsatoljak, ehhez hozzájárult egy olyan tanárunk, aki viszont ezt a szellemtudományi közeget megadta nekünk. Ő volt Németh G. Béla irodalomtörténész, aki akkor ért fel szakmailag is a csúcsra. Óriási nagy órái voltak. 1975-től 78-ig jártunk hozzá, és én hozzá írtam a szakdolgozatomat is, irodalmi témából, Babits liberalizmusáról, eszmetörténeti és szellemtudományi témából. Ami itt most fontos, az az, hogy a nyelvértelmezést és az irodalomértelmezést ő össze tudta kapcsolni. Pontosabban ezek szét sem váltak nála. Ő tájékozott volt a nyelvtudományi irányzatokban is, de ezt nekünk nem iskolaként adta le, tehát nem azt mondta, hogy én most ide vagy oda tartozom nyelvészetileg, hanem tájékozottságánál fogva tulajdonképpen egy olyan nyelvelméleti alapozást tudott adni az irodalomértelmezéseihez, amelyet ma funkcionálisnak neveznénk abban az értelemben, hogy az irodalmi művek nyelvi megértését alapvetőnek tartotta, és az irodalmi művek szövegszerűségében a kisebb nyelvi elemeknek és a nagyobb nyelvi struktúráknak a jelentését, funkcióját, pontosabban az értelmezhetőségét, megértési feltételeit mindig szövegközegben és értelmezési közegben mutatta be nekünk. Ehhez nem illeszkedett sem a hagyományos besoroló nyelvtan, sem a generatív grammatika. Tehát legalább három különböző hatás ért minket, vagy engem is különösen, amelyekből ez tűnt a hozzám legközelebbinek. Az én elmém ezt tudta a legjobban befogadni és feldolgozni. És úgy gondoltam, hogy ez az, ami kutatásra, vizsgálatra a leginkább érdemes.

Hogy hogyan jutottam el Langackerig, az mindebből úgy következik, hogy akkor elkezdtem tájékozódni, hogy létezik-e olyan nyelvelmélet, van-e olyan nyelvtudományi irányzat, amely ehhez a hermeneutikai, szellemtudományi közeghez kapcsolható abban az értelemben, hogy például az irodalmi műveknek, de azután tágabban általában az emberi szövegeknek, az emberi kommunikációs produktumoknak a nyelvészeti, nyelvtudományi leírását el lehet végezni vagy legalábbis meg lehet kísérni egy olyan közegben, ami nem valamilyen zárt és a működéstől elkülönülő grammatika. És akkor így először ezek a funkcionális nyelvtanok jöttek szóba. Halliday volt talán az első, akit én megpróbáltam megismerni. Nagyon nehéz volt a szakirodalomhoz hozzájutni.

**A. J.:** Ráadásul Hallidaynek korai munkásságában már szerepeltek irodalmi szövegek elemzései (1971).

**T. N. G.:** Igen, de közben bejött számomra a norma témaköre, ami viszont, ugye, nem elsősorban a szépirodalomra irányult. És amikor a nyelvi normáról a kandidátusi értekezésemet írtam, és egy része elkészült, akkor erről egy budapesti konferencián tartottam egy előadást. Itt kiderült, hogy amit én Gadamer és mások alapján az alkotásról és a megértésről felállítottam, a kommunikációs helyzetnek egy dinamikus és történelmi rendszerét, azt a szociolingvisták, Hymes és mások részben már elkezdték kidolgozni. Erre figyelmeztettek ott a szociolingvisták, és ez így ott összetalálkozott. Halliday néhány munkáját akkor már sikerült megszerezniem, és elkezdtem azokat olvasni, és így jutottam tovább. Azután Bencze Lóránt volt az, aki itt először a magyar szakon – akkor már itt voltam az ELTE-n, vagy legalábbis részben itt voltam – a Lakoff–Johnson-féle elméletről kezdett nekünk beszélni, a kognitív nyelvészetről, és akkor a stíluskutató csoportban már elég komolyan dolgoztunk elméleti kérdéseken. Akkor kezdtem én el igazán Langackert

olvasni. Megszereztem Langacker *Foundations of Cognitive Grammar* című munkájának első kötetét (1987). Ez a 90-es évek legelején volt. És 1993–94 körül már tartottam speciális kollégiumot a kognitív nyelvészetről. 1996-ban mentem el Finnországba, és akkor ez a honosítási folyamat itt kicsit megszakadt. Viszont ahogy eljutottam a kognitív nyelvészetig, főleg a Langacker-féle irányzatig, szép fokozatosan abban kezdtem otthon érezni magamat, hogy láttam, a szemantikai alapozás megkerülhetetlen. Ez összhangban állt Halliday, Givón és mások funkcionálisgrammatika-felfogásával, meg fontos volt, hogy léteznek a funkcionális irányzatoknak a formalitás felé húzó irányzatai is, például Dik és utódai meg mások. Én elsősorban a jelentést egyenrangúnak vagy a jelentést elsődlegesnek tartó irányzatokat gondolom fontosnak, mert úgy vélem, hogy a nyelvi struktúrák, úgy, ahogy Langacker mondja, illetve kidolgozta, attól funkcionálisak, hogy valamilyen jelentést tesznek hozzáférhetővé, megérthetővé, közösen feldolgozhatóvá, és ezekből konvencionálódnak, pontosabban absztrahálódnak és sematizálódnak grammatikai struktúrák kultúraspecifikusan. Hosszú folyamat volt, mire én idáig eljutottam, és ennek egyik alapvető tényezője volt a szövegtankönyvem (2001), amelynek a közepén – hogy ki vette észre, azt nem tudom, mert szólni nem szóltak, a lektorok sem (Petőfi S. János volt az egyik, Gáspári László a másik) – van egy kis (lehet, hogy nem is kicsi) üres tér. Ez a mondatról szóló rész. Tudniillik nem találtam olyan magyar mondattant, amely beleilleszkedett volna ebbe a funkcionális szövegtanba. És az, hogy én ennyire elkezdtem foglalkozni a kognitív nyelvészettel, és sikerült itt fölépíteni egy doktori alprogramot és egy kutatócsoportot, az többek között abból ered, hogy egy olyan magyar mondattant kellene kidolgozni, amely a szöveg felé irányuló kapcsolódási pontokat is megadja és tartalmazza. Jelenleg nincsen ilyen.

Tehát azt hiszem, hogy ezek voltak a legfontosabb tényezők. Ezt a fogalmi kapcsolatrendszert, tehát egy ilyen hermeneutikai keretet most is, továbbra is nagyon határozottan és tudatosan igyekszem megtartani és mindig bevinni, mindig működtetni a saját kutatásaimban és szövegeimben, mert úgy gondolom, hogy egy pusztán magában álló nyelvtudományi kutatás vagy grammatika írása, ami nincs lehorgonyozva ontológiailag, az mindig ég és föld között fog lebegni.

**A. J.:** Munkádat ismerve óhatatlanul megfogalmazódik bennem a kérdés: lesz-e, és ha igen, mikor, kognitív szemléletű grammatikája a magyar nyelvnek? Olvastam nemrég megjelent kognitív szemantikádat (2010), kognitív szemléletű kiváló szövegtanodat és stilsztikádat (utóbbi magyar és angol nyelven is). Úgy tudom, és az újonnan megjelent, magad és tanítványi köröd tagjai által készített tanulmányok (2012) alapján látom is, a közeli jövőben várható egy kognitív aspektusú, a leíró adekvátság követelményeinek megfelelő nyelvtan megjelenése. Tehát hamarosan rendelkezésünkre fog állni a magyar nyelv kognitív szemléletű mondattana, amely minden bizonnyal alternatívát fog jelenteni a strukturális magyar nyelvtan vaskos köteteivel szemben, amely nyelvtan alapcéljait tekintve ugyan strukturális szemléletű, leíró metodikáját illetően azonban alapvetően a generatív nyelvészethez igazodik. Gondolom, illetve várom, hogy egy kognitív nyelvészeti magyar grammatikában markánsabban kirajzolódik majd az egyes komponensek, modulok, így például a szintaxis és a morfológia, illetve a jelentéstan átjárhatóságának a természete, funkcionálisan interfészviszonya. (A moduláris jellegről majd a továbbiakban még kérdezni foglak.)

**T. N. G.:** Ez egy időszerű, égető kérdés, több szempontból is. Kell, hogy megszülessen egy kognitív szemléletű grammatika. Fogalmazzunk úgy, hogy ez egy funkcionális, kognitív szemléletű grammatika lesz. Nagyon intenzíven dolgozunk ezen a kötetben. Hatan vagyunk összesen, akik ebben a munkában közvetlenül részt vesznek; a DiAGram Műhely háttérként működik ebben a munkában. Tehát próbafejzeteket, illetve előmunkákat szélesebb körben is megbeszélünk, és publikációk is létrejönnek ebből (Tolcsvai Nagy–Tátrai szerk. 2012). Hogy fog majd felépülni ez a nyelvtan? Hogy mi a szemléleti alapja, azt talán röviden össze lehet foglalni. A nyelvi jelnek az alaptermészetéből indulunk ki. A nyelvi jelnek van egy fonológiai és egy szemantikai pólusa, és a kettő között szimbolikus viszony van. Ezt a kognitív nyelvészet, főleg a Langacker-féle irányzat megtartja. A kognitív nyelvészet különböző irányzataira áttekintő módon itt nyilván nincs mód kitérni, tehát inkább csak az egyes részekkel kapcsolatban fogok erre utalni. Tehát lesz egy szemantika fejezetünk, és lesz egy – így, magyarul megnevezzük – hangtani fejezetünk. Volt, aki egyébként azt mondta, hogy hangtan az nincsen, hanem csak fonetika és fonológia létezik. De ebbe a vitába itt talán nem érdemes belemenni. Ezt a két témakört fogjuk először részletesen megtárgyalni. Pontosabban lesz egy bevezető fejezet, amelyben az olvasót megpróbáljuk informálni ennek a szemléletmódnak a lényegéről. Először a funkcionalitásról, tehát hogy a mindenkori beszélő nézőpontjából próbáljuk leírni a nyelvet. A nyelvi egységeket a maguk természetes közegében mutatjuk be, nem pedig leválasztva róla. Az idealizációt, amennyire lehetséges, próbáljuk visszaszorítani és inkább kontextualizációkat végrehajtani, a dekontextualizáció visszakontextualizálását. Harmadikként pedig a jelentésnek kiemelkedő szerepet szánunk. Ebben a keretben egy olyan kognitív alapozású hangtani fejezet készül, amelynek, hát, nincs sok előképe. Vannak ilyen kutatások, ezt tudjuk, de túlságosan sok ilyen nem létezik. Ennek az egyik nagyon fontos összetevője lesz az a kutatási eredmény, amelyet a beszélt nyelvi kutatások kapcsán derítettek föl fonetikusok, fonológusok. A szemantikafejezet pedig nagyon erőteljesen langackeriánus megközelítés lesz. Tehát nem a metafora fog a középpontban állni. Az egy része lesz ennek a struktúrának, tudniillik a funkcionalitást abban az értelemben is megpróbáljuk megvalósítani – ami nem könnyű –, ahogy az a Givón-féle szintaxisban megjelenik (1984, 1990, 2001), tehát a szemantikai és a morfoszintaktikai megfeleléseknek a rendszerét próbáljuk felépíteni. És ebben a Langacker-féle szemantika – mondjuk így – teljességre törekvő. Ez egy olyan kidolgozottságú szemantika, amelyből valószínűsíthetően lehet leíró grammatikát készíteni. A Lakoff-féléből szerintem nem lehet grammatikát írni. Meg lehet kísérteni, de nem biztos, hogy sikerülni fog. Itt akkor elsősorban a szófajoknak – tehát ige, főnév, melléknév, határozószó – és a grammatikai elemeknek a szemantikája is részletesen meg lesz írva, illetve részben már készen is van, tehát az esetragok, igekötők, névelők szemantikája. Ezek roppant fontos dolgok, mert a kompozitumszerkezetek ebből állnak össze. S erre alulról fölfele építkezve egy mondat-szemantika is fel lesz építve. S akkor erre fog következni egy morfológia- és egy szintaxisfejezet. A mondatfejezet alapvetően egy konstrukciós-függőségi nyelvtan lesz. Ennek a résznek az első fejezeteit most gyűrjük keményen.

**A. J.:** Gondolod-e, és ha igen, milyen szempontból, hogy a Hudson-féle lexikális grammatika, az úgynevezett „word grammar” is használható itt? Az, ugye, alapvetően egy lexikalista indíttatású függőségi grammatika, mint ahogy a neve is sugallja (Hudson 2010).



**T. N. G.:** Lesz nyoma ennek. A mondatban fejezetet egyik szerzője, hogy úgy mondjam, függőségi viszonyban van a függőségi nyelvtannal, a Hudson-félével, de nem egy az egyben, tehát nem tisztán azt fogja használni, hanem a mienk egy módosított változat lesz, ami harmonizálva lesz a Langacker-féle kompozitumszerkezet-elképzeléssel. Ez még csak most körvonalazódik. Hogy ez hogy fog megállni a lábán, hogy lesz a legnagyobb mértékig ellentmondásmentes, azt most fogjuk vizsgálni. Ugyanakkor viszont a konstrukciós nyelvtannak az az alapelgondolása, hogy a mondatok, a mondat típusok azok konstrukciók, amelyeknek erősen elvont, valamilyen jelentésszerkezetük is van, az szintén be fog épülni ebbe a nyelvtanba. Azt remélem, hogy ezek összehangolhatók lesznek. A végén pedig lesz majd egy pragmatikafejezet is, amelyet mi nagyon fontosnak tartunk, és egy sor dolgot oda fogunk csatolni éppen azért, hogy a funkcionalitással együtt, ami egyébként, mondjuk a főnév szemantikai tárgyalásakor az aktív zónák bemutatásánál vagy rövid tárgyalásánál már bemutatott volt, megjelenik egy pragmatikai, egy használati szempont, hogy ez a másik oldalon, a pragmatikából eredően, a megértett beszédhelyezethez, nyelvhasználati eseményekhez is köthető legyen. Tehát ez egy olyan nyelvtan lesz, amely a felépítésében, a szemléletmódjában és remélhetőleg majd az eredményeiben is teljes mértékben új lesz, és azt is remélem, hogy olyan területeket fog feltárni a magyar nyelvről, amelyeket korábban nem dolgoztak ki, nem vizsgáltak, és nem írtak le.

**A. J.:** Ebben egészen biztos vagyok. Most pedig felteszem a meglehetősen naiv kérdést, a majdnem 60 éves Tolcsvai Nagy Gábornak: mire számíthat, körülbelül mikorra lesz mindez kivitelezhető. Mert, ahogy ezt leírtad, ez nyilvánvalóan egy makroprojektum, rengeteg újdonsággal. Mégis, időben mire lehet számítani?

**T. N. G.:** Most már elég régóta dolgozunk ezzel ahhoz, hogy valamilyen formában befejezzük. Bizony, a kéziratot még ebben a naptári évben be kellene fejezni, legalább első változatban. Hogy ez sikerülni fog-e, meglátjuk. Én azt remélem, hogy a következő naptári évben ki fog jönni ez a kötet. Munkánk során azonban folyamatosan olyan elméleti és módszertani kérdésekbe ütközünk, amelyek előre nem számíthatók ki, nem jósolhatók meg, részben nyilvánvalóan nyelvspecifikus okok miatt. Mert bizonyos kérdések univerzális elvekkkel nem oldhatók meg. Például a szórenddel kapcsolatban csőstől jönnek a problémák. A napokban is órákig itt ültünk, és azt vitattuk, hogy bizonyos szórendi változatokban szerepet játszik-e, vagy pedig nem játszik szerepet a szubjektívizáció a magyarban. És ha igen, akkor hogyan, és ha nem, akkor miért nem, és akkor mégis hogy lehet leírni, vagy milyen más szempontok alapján lehet leírni ezeket a tényeket. Tehát ezt a nyelvtant lehetne még húsz évig is írni, de be kell fejezni egy változatban, és azután majd lehet új változatokat írni, meg persze kell majd egy angol változatot is írni belőle, hogy kikerüljön a nemzetközi vérkeringésbe. Ez határozott cél. Remélem, hogy ezt meg tudjuk majd valósítani. Remélhetőleg megmaradnak a személyi feltételei annak, hogy az angol változatot is el tudjuk készíteni.

**A. J.:** A következőkben hadd tegyek fel kérdéseket a kognitív-funkcionalista szemléletű nyelveírás néhány, általad is tárgyalt alapfogalmával kapcsolatban, főként olyanokról, amelyek a jelentéskonstruálás és -befogadás, -feldolgozás folyamatát, valamint konstrukciós reprezentációját és használatát érintik.

Az első és az egyik legfontosabb ezek közül az úgynevezett *szaliencia* fogalma. Tudom, az angol nyelvű „salience” terminus ilyen formában történő „magyarítása” még nem elfogadott a hazai nyelvtudományi szakirodalomban. Fogalmának, skópuszának körülírását, nota bene funkciójának azonosítását illetően sem egyértelmű a szakemberek véleménye. A kognitív nyelvészek egy része, főként a grammatikusok, így Langacker is, a nyelvi tények, adatok egymás körében történő megjelenésének az értelmezését illetően a kognitív pszichológia nyomán a *feltűnőség* terminusát alkalmazza. Ez feltétlenül a vizsgált adat vagy nyelvi tény releváns „kiemelkedőségét” hangsúlyozza a releváns adatok és/vagy nyelvi konstrukciók körében. A „szalienciának” azonban létezik egy másik, leginkább a lexikális szemantikusok, lexikológusok által vallott felfogása is, amely kevésbé kvantitatív alapon hangsúlyozott, hanem inkább fogalmi alapú. A szavak konceptuális alapú illeszkedését, illeszthetőségét és ennek alapján kollokációs, konstrukcionális elfogadottságát, elfogadhatóságát, konvencionizálódott megjelenését illeti egy adott fogalmi tartomány (frame) keretei között. Ennek alapján beszélhetünk – a neves angol lexikológus és lexikográfus, Patrick Hanks megfogalmazásában – az úgynevezett *kognitív szaliencia* fogalmáról (2013: 343–344). Miben látod Te az általam konceptuális keret-alapú lexikális illeszkedésként, illeszthetőségként értelmezett *szaliencia* funkcionális, kognitív nyelvészeti értelemben vett státusát? Lássunk erre illusztrációképpen egy példát. A *kitakarít* ige argumentumkeretében szereplő ’érintett’ argumentum betöltésére könnyebben hívható elő a mentális lexikonból a *lakás*, mint például az *autó* szó, mivel előbbi a konstrukció alapjául szolgáló tudáskeretben konvencionizáltabb, a használat során begyakorlottabb, onnan gyakrabban előhívott egység, mint utóbbi. A *kitakarít* és a *lakás* asszociatív potenciálja, mentális kötődése magasabb fokú, mint a *kitakarít* és az *autó* szavaké. Utóbbi szavak kapcsolata speciálisabb enciklopédikus tudásra épül, differenciáltabb foratókönyv-alapú ismereteket igényel a háttérismeretek mentális rögzítéséhez. Ez a feltételezés könnyen igazolható anyanyelvű alanyokkal végzett spontán lexikális asszociációs felméréssel. Te hogy vélekedsz a *szaliencia* fogalmának kettős értelmezéséről?

**T. N. G.:** Az első mondatom egy látszólagos hárítás. A *szaliencia*, a *feltűnőség* fogalmát nagyon eltérően értelmezik. Nem, hogy egyezség lenne, ami nem baj, egyébként, hogy nincsen, az már viszont igen, hogy rendkívül eltérő értelmezések léteznek.

**A. J.:** A fő gond az, hogy igazán senki sem definiálta ez ideig a fogalmat, ugyanakkor viszont számos kutató használja. Ezért nagyon örültem annak, hogy Tátrai Szilárd pragmatika tankönyvének glosszáriumában mégis találtunk valamit erre vonatkozóan (2011: 214).

**T. N. G.:** Én sem fogom meghatározni. Amire én használom, az tulajdonképpen az a fajta általános szemantikai előtérbe kerülés, a figura-alap viszonyban történő előtérbe kerülés, tehát figuraként szereplés, amit Talmy és mások dolgoztak ki korábban és legkövetkezősebben (2000). Ismételten csak a Langacker-féle szemantikában jelenik meg. Ez az egyik, amit úgy gondolom, hogy viszonylag jól és pontosan lehet működtetni. Ez egy szemantikai megközelítés, amelynek vannak grammatikai jelölői, mert a figura-alap megkülönböztetése az igék szemantikai szerkezetében benne van az úgynevezett trajektor-landmark megoszlásban, ez világosan megjelenik. És ezt elég jól le is lehet írni. Hozzáteszem, tényleg csak lábjegyzetként, hogy a magyarban vannak olyan igék, illetve vannak olyan mondatok, ahol ez a trajektor-landmark megoszlás bizonyos mondattípu-

sokban megváltozik, vagy úgy tűnik, mintha megváltozna – a dativusos és az accusativusos mondatokban. Ez az egyik dolog, amit én rendszerszerűen tudok értelmezni, megérteni és alkalmazni. A feltűnőség / nem feltűnőség, az előtér/háttér nagyon erősen szemantikai alapú megkülönböztetések. És itt valószínűleg kevésbé kell hagyatkozni a pszichológiára. Egy másik, a szemantikában és ennek következtében a morfoszintaxisban is megjelenő szalienciajelenséget is számon tart a kognitív nyelvészet. Itt kétfajta feltűnőséget is meg lehet különböztetni. Az egyik az úgynevezett ontológiai szaliencia, amely a kiterjedő aktivációból ered. Ha egy fogalmat behívunk, akkor az általában nem magában áll, hanem hozzá asszociálódnak, gyengébb erővel, különböző további fogalmak, és hogy ezekből melyik az, ami azután megmarad, és előtérbe kerül, és valamilyen feltűnőség miatt ez így történik, az megint részben szemantikai kérdés. A referenciapont-konstruktum jellegzetesen ilyen. Ez is egy megragadható valami. És akkor emellé meg lehet említeni azt, amit én Taylor nyomán (1996) inherens topikalitásnak nevezek, tehát hogy vannak olyan entitások a környezetünkben, beleértve saját magunkat, például testrészeinket, saját testünket, a környezetünkben élőket, a környezetünk állandó tárgyait és a legközvetlenebb éghajlati viszonyokat, például, hogy a nap felkel, lenyugszik, éjszaka van, és nappal van, amelyek állandóan jelen vannak az életünkben, és ezért ezeknek mindig van egy bizonyos fokú aktiváltsága, és emiatt ezek alapbeállítás szerint mindig valamilyen feltűnőséget kapnak.

Ami a kérdésedben szerepel, a *kitakarít* igének a szélesebb kerete, azt én roppant fontosnak tartom, és valószínűleg kezelhető egyfajta kiterjedő aktivációval. Tulajdonképpen sokkal inkább a konceptuális keret (frame) vagy domínium, amit Langacker használ – ezek részben egymást átfedő kategóriák, mindegyik saját definícióval rendelkezik – tartományához kötődnek. Ha én a szalienciát feltűnőségként értelmezem, és az előtér-háttér alapján próbálok megérteni, tehát hogy a kicsi, mozgó lesz a feltűnő a nagy, rögzített háttér előtt, természetesen az emberi megismerés számára, akkor a *kitakarítja a lakást* és a *kitakarítja az autót* közötti különbséget kevésbé a feltűnőség vs. nem feltűnőség keretében gondolnám leírni, hanem sokkal inkább egy olyan rendszerben, amely a lexikális értelemben vett szavaknak, tehát az alapszófajú szavaknak a jelentését egy szűkebb tartományként értelmezve és tágabb értelemben egy ilyen tudáskeretként vagy forgatókönyvként kezeli. Ezekről a fogalmakról, mint tudjuk, különböző rendszerek készültek, de amit például a de Beaugrande–Dressler-féle szövegtantankönyvben (1981) olvashatunk, az egy jól használható fogalomleírás – tehát hogy létezik egy tágabb fogalmi struktúrája, egy tágabb kerete a *kitakarít* igének, amelyben ezek a lexikális egységek működnek. Rögtön hozzá kell tenni, hogy a főnév és az ige között igen jelentős különbségek vannak, mivel az ige vonzatai nyilván másként működnek. Tehát én ezt egy tágabb fogalmi tartományként értelmezném, ahol különböző fogalmak hálózatszerűen helyezkednek el. A *kitakarít* fogalomhoz a *lakás* és az *autó* és még más is, például a *fiók* tartoznak, vagy akár a *zsebet* is ki lehet takarítani, és ezek egy ilyen hálózati modellben különböző távolságban vannak a *kitakarít* ige középponti jelentésétől, amit a trajektor/landmark elemi állapotok sora struktúrájával, valamint a pusztá eseményszerkezettel le tudunk írni. Én ezt a kérdést valahogy így közelíteném meg.

**A. J.:** A fentiek alapján egyet tudunk-e érteni abban, hogy a *szaliencia* gradációs, azaz mennyiségi fokozatban értelmezhető fogalom adott, konceptuális keretben előhívott kontextuális megszorítások között, enciklopédikus alapú háttérismeretek függvényében?



Kérdés, hogy mérésében milyen szerepet játszanak prototípus-szemantikai vagy pragmatikai tényezők. További kutatásra szorul a kollokációs potenciállal való összefüggésének a tisztázása, valamint maga a kollokálódás folyamata is. Hogy vélekedsz erről? Hivatkoznék itt egy általad, a kognitív stilisztikában felhozott példára. A *figyelmeztető lövés* vagy a *testi kényszer alkalmazása* kifejezések kollokációs struktúráinak elfogadottságát vizsgálva fontos tényezőnek bizonyul ezekben a lexikális kapcsolatokban a kontextuális keretbe ágyazott fogalmi kapcsolat begyakorlottsága, konvencionalizálódása, mentális tárolása (Tolcsvai Nagy 2005: 120).

**T. N. G.:** Erre csak röviden tudok válaszolni. Tudniillik a kérdésben foglaltakkal, amit a végén mondtál, egyet tudok érteni, és csupán azt tudom hozzátenni, hogy itt kutatások szükségesegek. Itt igen erős módszertani problémákkal állunk szemben, mert nagyon nehéz kicsalni az adatközlőkből azt, tehát hozzáférni ahhoz, ami nem tudatos a számukra vagy számunkra. Mert a mi fejünkben sem tudatos az, hogy – az általad említett példákban – a *figyelmeztető lövés* vagy a *testi kényszer*, ezek egy bulvárújság bulvár hírében szerepelnek-e, ahol szlenges kifejezések özönével lehet találkozni, és ebbe a közegbe helyezi el az újságíró ezt a két kifejezést, ami nyilvánvalóan kilóg valamennyire a sorból, de én ezt már csak reflektáltan tudom olvasni. Ezt mi megteszteltük annak idején. Hogy a tesztelés módszertanilag mennyire volt jó, ezt nyilvánvalóan majd ellenőrizni kellene, de kétségtelen, hogy hozott eredményt, tudniillik feltűntek ezek a kifejezések. Egy kicsit szélesebb értelemben, a kollokációs potenciálnak a meglétéről tudunk. Az, hogy ez milyen jellegű, meddig terjed ki, milyen típusú kifejezésekkel kapcsolatban hogyan működik, arról viszont minimális a tudásunk. Azt sem ismerjük igazán, hogy mennyire kultúrafüggőek vagy nyelvfüggőek ezek. A Gries–Stefanowitsch-féle kutatási irányban (2003) már sok mindent lehet olvasni erről, de én nem tudok arról, hogy a magyar kultúrában és nyelvben bármiféle kutatási eredmények lennének. Talán ha megírtuk a nyelvtant, majd utána ez következhet.

**A. J.:** Angol nyelven megjelent kognitív stíluselméletemben kifejtetted, hogy a stílusazonosítás, stílustulajdonítás a diskurzus produkciójában folyamatos a kommunikáló felek részéről, bár ennek intenzitása a folyamatban változó. A kommunikáció során a stilisztikailag szaliens („stylistically salient”) nyelvi kifejezéseket folyamatosan felismerjük és összevetjük. Lényegesnek tartom ezt a meglátást, de kérlek, részletesebben fejtsd ki ennek a folyamatnak a tényezőit és jellegét. Mennyire érvényesül ebben a folyamatban az úgynevezett profilálás (Tolcsvai Nagy 2005: 34–35, 37, 44)? Milyen kapcsolat írható le a szaliencia és a profilálás fogalma között?

**T. N. G.:** A stilisztikai feltűnőség jellegében hasonlít a feltűnőségre általában, viszont a stilisztikai jellegében mégiscsak különbözik a nyelvi produktumoknak az általános feltűnőségi elv szerinti előtérbe helyeződő elemeitől. Így hát valójában részben két dologról beszélünk. Ami szemantikailag, grammatikailag vagy bármilyen más okból feltűnővé válhat, mondjuk, úgy van eleve megfogalmazva egy adott mondat vagy mondatosor, hogy bizonyos elemek előtérbe vannak állítva és ezáltal feltűnővé téve a hallgató számára, azok nem biztos, hogy stilisztikailag feltűnőek. Vannak olyan szövegeink, amelyekben stilisztikailag nagyon kevés az elsőre feltűnő, hogy úgy mondjam, „ütős” elem, és akkor stilisztikailag ez az, ami valamilyen hatást kivált, tehát én úgy érvelek, hogy stilisztikailag

az is feltűnő lehet, ami más szempontból nem az. Tehát egy teljesen átlagos mondat szerkesztés, egy hétköznapi szövegben, vagy mondjuk, ha szépirodalmi példát hozunk, Ottlik Géza *Iskola a határon* című regényének a mondat szerkesztése, ha közelről megnézzük, az egy rendkívül letisztult és hihetetlenül pontos szerkesztésmód. Az egyes mondatok önmagukban rövidek, egy-egy jelenetet tartalmaznak, majdnem úgy, mint az élőbeszéd, csak nagyon kevés bennük az implikált elem, ugyanakkor az összhatás egészen más lesz, tudniillik a magukban álló mondatok abszolút lehorgonyozottsága és teljes információs magabiztossága az ellentettjébe fordul a regényben. El lehetne mondani valamit – erről szól a könyv, végül is. És az egyes mondatok elbeszélnek valamit, és az egész szöveg vagy az egyes szövegrészek pedig folyton megkérdőjelezzik ezt az egészet. Tehát maga a szerkesztésmód nem tartalmaz feltűnő elemet, és mégis, egy idő után stilisztikailag valami elkezd feltűnővé válni, ami nem következne egyetlen egy szerkezeti elemből.

A profilálást én ilyen értelemben akkor szemantikai profilálásnak tartom. Tehát, akkor, ha két vagy három résztvevő van egy mondatban, mint elemi jelenetben, akkor abból melyik lesz az elsődleges figura, alapbeállításban az alany, és melyik a tárgy vagy a határozó, azt a beszélő profiláló művelete dönti el. A nem feltűnő is profilálódhat szemantikailag, miközben a nem feltűnő is lehet feltűnő stilisztikailag. Ezek látszólagos paradoxonok. De ez tényleg így működik. És valóban, ez csak a teljes szöveg folyamatában tud működni.

**A. J.:** Megítélésem szerint Te készítetted el az elméletileg legmegalapozottabb, legkorszerűbb alapokra helyezett és egyúttal a legtaníthatóbb magyar nyelvi szövegtankönyvet. Benne részletesen tárgyalod a szövegprodukciónak és -befogadásnak különféle szintjeit illető normarendszert, annak objektív és szubjektív alapú faktorait, Petőfi S. János rendszerét idézve, az úgynevezett konnexitást, a kohéziót és a koherencia megvalósulásának, megvalósításának kritérium- és eszközrendszerét. Mégis, éppen a közelmúltban elhunyt nagy magyar szövegtankutató 80. születésnapjára készült angol nyelvű tanulmányodban Sanders és Sporen (2007) munkájára hivatkozva (Tolcsvai Nagy 2011: 174) kijelentetted, hogy a kognitív nyelvészet messze van még attól, hogy a mondathatárokon túl, a szövegprodukciónak vonatkozóan tegyen általános érvényű megfigyeléseket, megállapításokat. Mi az, ami még hiányzik? Léteznek-e, körvonalazódnak-e már a helyes irányba mutató jelentős irányvonalak, eredmények? Én ilyent láttam a közlünk sajnós korán eltávozó híres szövegtankutató, Robert de Beaugrande kutatási programjában (1997).

**T. N. G.:** Igen, de Beaugrande-t érdemes lesz majd követni. Amint beszélgetésünk elején már említettem, a szövegtan kutatásában a mondat és a mondat közötti határ, vagy ha tetszik, a mondat és a szöveg közötti határtartomány vizsgálatát tartom az egyik legnagyobb problémának. Ez egy térmetafora, de most ennél jobbat nem tudok megfogalmazni. Szemantikailag nagyon kimerítően és nagyon részletesen le tudunk írni egy mondatot (most egyszerű mondatról, az úgynevezett „clause”-ról beszélek), akár Langacker alapján, akár a Croft-féle konstrukciós nyelvtan alapján (2001) vagy az általam említett Hudson (2010) vagy Givón (1984, 1990, új kiadásban 2001) és Halliday modellje alapján. Még hozzá úgy is le tudjuk írni, hogy bizonyos fokig a kontextuális kapcsolódási pontjait is be tudjuk vonni ebbe a leírásba. Tehát tudjuk kezelni az anaforákat, a deixiseket, egy csomó mindent. A prototipikus beszédhelyzetet hozzá tudjuk rendelni modellszerűen az egy szem leírt mondatához. De hogy a több mondat hogy következik egymásra, és abból ho-

gyan lesz szöveg, ott nézetem szerint nagyon komoly hiányosságok vannak. Nyilván én sem tudok mindent elolvasni, de amit tudok, abból a következőket látom: az egyik az, hogy a dologmegnevezések folytonossága, tehát amit a feltűnőség alapján mint kiemelkedő dologmegnevezéseket a topikfolytonosság témakörében nagyon részletesen kutattak (Givónnak van ezen a téren korai munkája, az 1983-ban megjelent kötete, és későbbi munkái is, amelyekben különböző nyelveket vizsgáltak), ott hihetetlenül fontos eredmények születtek, és ez azóta is így van. Az anaforával foglalkozó kutatások különböző szinteken és különböző iskolákban zajlanak. De az, hogy az ige hogyan következik egymásra, pontosabban a folyamatmegnevezések, a folyamatok mint fogalmak hogy kapcsolódnak össze, ha összekapcsolódnak, vagy pedig hogy nem kapcsolódnak össze, erről az én ismereteim szerint minimális kutatások készültek. Pedig a dolog itt dől el. Mert, hogy ha egyszer a mondat profilját, a mondat szemantikai lényegét az ige adja, és ebben azért nagyjából mindenki egyetért, legalábbis funkcionális oldalon, akkor, ugye, nem lehet úgy szövegtant írni, hogy pont az ige kimarad ebből a kutatásból. Langackernek 2001-ben megjelent a *Cognitive Linguistics* című folyóiratban *Discourse in Cognitive Grammar* címmel egy tanulmánya, amelyben a dologfolytonosságokat gyönyörűen bemutatja, viszont valójában nem tud mit kezdeni a folyamatok egymásra következésével. Ezek nincsenek leírva. Mi lehet az, ami ki tud minket ebből a problémából húzni? Az egyik a „clause”-nak a fogalma, ahogy Langacker, Wallace Chafe meg mások tárgyalják, kicsit ide hozva a konstrukciós nyelvtanok mondatfogalmát is. Ezeket lehet harmonizálni, és ekkor nagyon fontos dolgok derülnek ki. A másik pedig az a hármasság, amit én is nagyon fontosnak tartok, és bizonyos formában a szövegtankönyvemben is benne van, hogy a szöveggel különböző módokban találkozunk, de a korábbi szövegtanok nem ezeket a módokat írták le. Tehát létezik a szövegtest, a vehikulum, létezik a szöveg műveleti struktúrája – ami megint látszólagos paradoxon –, ez az úgynevezett online feldolgozás, és létezik az összegző szerkezet, a szöveg jelentése. Ebben tud nagy lenni a kognitív nyelvészet, hogy a szövegfeldolgozásnak a műveleti sorait megkísérelje minél részletesebben leírni. Mondjuk az anafora kapcsán nagyon sok tényezőt ismerünk már, ugyancsak nagyon sokat tudunk az aktív zónákkal kapcsolatban is. Itt van a nézőpontszerkezet, a szubjektívizáció, az aspektus, a referenciapont, az explicit és implicit megkülönböztetés. Ezeket illetően már nagyon sok tényező kezd kiderülni. Hoppernek az emergens nyelvtanában (2000) nagyon fontos szövegtani megjegyzések vannak, amelyek egyelőre ott maradtak, valószínűsíthetően kidolgozatlanul. Én itt látom a megközelítésmódot. Nem tudják, de mégis strukturális szövegtant írnak kutatók. Jakobson módjára megpróbálják ezt a műveleti feldolgozást egy szerkezetként kivetítve, statikus valamiként bemutatni. Én ebben az időben előrehaladó feldolgozási rendben látom a dolognak az egyik lényegét. Ott lehetne valószínűleg egy olyan megoldást találni, ami ezt a középponti problémát megoldja. Tehát a dolgok kontinuitása megfelelő, a folyamatok kontiguitása viszont egész egyszerűen nincsen megragadva. Itt látom a legfőbb problémát. És amikor a beszélgetésünk elején azt mondtam, hogy a mondattani probléma volt az, ami a szövegtanom után nagyon erőteljesen a grammatika írása felé irányította a gondolkodásmódot, az tartalmazta ezt a kérdést, amiről most beszélünk, jóllehet még nem volt akkor annyira világos, hogy ez a fekete mélység van egyelőre alattunk. De hát úgy tűnik, hogy először létre kell hozni kognitív alapú nyelvtanokat, grammatikákat, mondattanokat, és utána lehet valószínűleg visszakanyarodni ehhez.

**A. J.:** A topikról és a szövegtípusról készült tanulmányodban amellett érvelsz, hogy a szöveg belső felépítését, textuális függését elsősorban a funkcionális nyelvészet általános keretében kell vizsgálni (Tolcsvai Nagy 2008: 41). Kérlek, körvonalazd, hogy mi teszi a funkcionalista nyelvszemléletet a legalkalmasabbá erre a célra?

**T. N. G.:** Úgy vélem, hogy a következő szempontok azok, amelyeket nagyon egyszerűen meg lehet fogalmazni, megvalósítani a leírásban, hogy tudniillik a mindenkori beszélő és hallgató nézőpontjából próbálunk – nagyon széles értelemben – grammatikát írni úgy, ahogy a készülő nyelvtanunk kapcsán elmondtam, amelyben a jelentésképzést mi mindenképpen alapvetőnek tartjuk. Azért gondolom a funkcionális nyelvészetet alkalmazsabbnak a szöveg modellálására, mert ezeket a tényezőket tekintetbe veszi. Tehát a szöveg leírásakor, a szöveg értelmezésekor olyan módszereket, eljárásokat képes alkalmazni egy olyan elméleti keretben, amelyben a beszélgetésben részt vevők ismereteit mint az általuk megértett beszédhelyzetnek és az általuk létrehozott beszédhelyzetnek az ismérveit próbálja modellálni. Lássunk egy olyan diskurzuspéldát, ami magyar nyelven nyilvánvalóan naponta sok ezerszer elhangzik:

– *Elmégy?*

– *El.*

Ez egy teljesen természetes beszélgetés. Az ilyennel a formális vagy besoroló, hagyományos nyelvtanok nehezen tudnak bánni. Mert hogyan kezelik az igekötőt? Többnyire magában, hiányos szerkezetként. Holott a kérdés-felelet megvan, ez egy tökéletes szöveg, mindenki pontosan érti, hogy miről van szó. Én akkor tudom leírni a kérdést és a választ jól, ha belülről, a beszélgetésben részt vevőknek a perspektívájából modellálok a beszédhelyzetüket, a tér-idő viszonyaikat. Amiket ők látnak. Azaz nem kívülről nézem, hanem belülről szemlélem ezeket, és akkor az *el*-t nem csak igekötőként tudom leírni. Valami irányt tartalmaz, és ezt ők, bizony, közvetlenül a feldolgozott saját tér-idő kontinuumukhoz, saját testben létezésükhöz és elhelyezkedésükhöz mérik. Ez egy nagyon egyszerű példa, de rendkívül mélyen beépül a szövegek perspektivizációjába, szubjektivizációjába, közös jelentésképzésébe. Azt, hogy ott alakul helyben, valamilyen mértékig egy adott szónak a jelentése, csak egy olyan rendszerben tudom leírni, amelyben például a szemantika tartalmazza azt, hogy egy szónak a lexikonban vagy pontosabban a szemantika lexikon részében a sematikus jelentését írjuk le, és tudjuk azt, hogy ennek különböző instanciációi (megvalósulásai) lehetségesek kontextuálisan. Nemcsak az aktív zónára gondolok, hanem arra is, hogy egy konkrét asztalról beszélnek, amit ők látnak, tapintanak, megfognak, rajta támaszkodnak stb., és ez egy kicsit megmozgatja ezt a sematikus jelentést az ő számukra. És ez beépül az adott szövegbe.

**A. J.:** Széleskörűen használt stilszttikatankönyvedben hangsúlyozod, hogy a nyelvben és hozzá kötődően a nyelvleírásban nem szintek, hanem inkább tartományok léteznek. Ennek megfelelően a nyelvi komponensek nem hierarchikusan kötődnek egymáshoz, hanem egymás mellé rendelve (Tolcsvai Nagy 1996: 46). Egyebütt pedig azt állapítod meg, hogy a tartományok jelenségei át is hajlanak egymásba, azaz nem elkülönülten, szeparáltan funkcionálnak, nem modulszerűek. Hogy viszonyulsz a modularitás elméletéhez, akár az immár klasszikusnak tekinthető Fodor-féle felfogáshoz vagy pedig a Jackendoff által képviselt reprezentációs modularitás elméleti modelljéhez?

**T. N. G.:** Tudjuk, hogy ez egy évtizedek óta zajló vita. Egyrészt egy roppant fontos és hasznos vita, másrészt e mögött azért van némi presztízscsata és hatalmi harc is. Viszont most vegyük a dolognak az érdemi részét. Itt alapjában véve agyműködési modellekről, elmamodellekről van szó. Én nem vagyok agykutató, nem vagyok neurológus, ezért ebben a kérdésben nagyon felszínes a tájékozottságom, hiszen nem ez a szakmám. Azt látom, hogy a modularisták és a holisták nagyon élesen szemben állnak egymással, ugyanakkor vannak olyan vélemények, amelyek szerint sokkal inkább az valószínűsíthető, hogy az agyunk, mint biológiai létező valami, és benne az elménk, mint szellemileg működő valami, minden bizonnyal mindkét működési módot gyakorolja, és nincs feltétlenül éles határ a kettő között. Pléh Csaba egyik előadásában kifejtette, hogy nem biztos, hogy a kettő között ilyen éles határt kellene vonni. Engem nyilvánvalóan a dolognak a nyelvi oldala érdekel, és akkor inkább arra próbálok hagyatkozni, amit a nyelvi adatok valószínűsíthetővé tesznek, vagy azt mutatják, hogy nem különülnek el élesen egymástól azok a területek, amelyeket a modularisták moduloknak neveznek. A nyelvi adatok sora viszont azért elég szép, követhető, és nem feltétlenül és kizárólag csak a metaforának a témakörében érvényesül. Az előtér-háttér, a figura-alap megkülönböztetés például egyáltalán nem metaforakérdés, hanem úgy tűnik, hogy megismerésünkben valóban egy nagyon alapvető tényező, ami a törzsfajlódás során folyamatosan megvolt, és valószínűleg csak erősödött és finomodott a működése. A vizuális tájékozódásunkon ez pontosan mérhető. Úgy gondolom, hogy amennyiben valamilyen mértékig mégiscsak alkalmazzuk a pszichológiai ismereteket, azt nagyon óvatosan tesszük, mondjuk abban a stílusban, ahogy Langacker a *Foundations* első kötetének a bevezetőjében írja, hogy, hát igen, valameddig felhasználjuk, de „pszichológiailag én tulajdonképpen naiv vagyok”. Valami ilyesmi szerepel abban a bevezetőben. Egyrészt nem is lehet mindent egyszerre művelni, másrészt pedig ezek modellek, az agyműködésről sincsen száz százalékos és végleges tudásunk. Miután ezek az összefüggések, hogy a különböző megismerési módok mégiscsak valamilyen analóg kapcsolatot mutatnak, és ez megmutatkozik a nyelvi struktúrákban, mondjuk az előtér/háttér működésben, az ikonikusságnak különböző megvalósulásában, (ami elől van, az feltűnőbb, fontosabb egy sorban, valamilyen szekvencialításban), ez érvényesül a kognitív nyelvészetben. Ezért kikerülhetetlen a szemantika. Ahogy a nyelvtanunk felépítésével kapcsolatban is mondtam, én abból indulok ki, hogy a nyelvi struktúráknak létezik egy fonológiai és egy szemantikai pólusa. A kettő között valamilyen szimbolikus kapcsolat van. Nem önkényes, hanem szimbolikus. Ezt mi hozzuk létre. Ez is mentális művelet eredménye. És ezek különböző absztrakciós és különböző komplexitású, különböző összetettségi szinteken tudnak megjelenni. Mert a morféma is tartalmazza ezt a fonológiai-szemantikai struktúrát, és a morfémanak is van szemantikus, absztrahált változata. Létezik rag, meg van képző, tehát vannak derivációs és inflexiós toldalékok, például a ragozó nyelvekben, és erről van valamilyen intuitív alapú, naiv tudásunk (persze most nem a tudományos tudásról beszélek), és – mondjuk – ugyanez érvényes a mondatra vonatkozóan is. Ahogy mi felépítjük a nyelvtant, és most nem csak a saját kognitív nyelvtanunkról beszélek, abban viszont módszertani kényszerek is vannak, tehát mivel egyszerre az egészet a maga komplexitásában nem tudjuk úgy kezelni, ahogy a gyakorlati tudásunkkal beszélünk és megértünk, ezért szét kell szedni. Ezért beszélek én tartományokról, és ezért keresünk egy olyan sorrendiséget a nyelvtanunk felépítésében, ami valamit mégis jelez abból, hogy honnan indulunk ki, és hová jutunk el. De ez nem egy olyan lineáris út, ahol – mondjuk – van egy S, azaz egy, a mondatot reprezentáló



szimbólum, és az a közepe mindennek, ahhoz rendelünk hozzá mindent. Ehhez hadd tegyek hozzá valamit, amit lehet, hogy már a második kérdésnél el lehetett volna mondani. Mert nem beszélünk itt a kognitív nyelvészetnek a különböző irányzatairól és változatairól. Amit én nagyon fontosnak tartok mind a grammatikában, mind pedig a szövegnyelvben, amik, ugye, részben átfedik egymást ebben a funkcionális keretben, hogy van bizonyos szétkülönbözés a kognitív nyelvészetben belül, és némi bizonytalanság is abban, hogy mennyire konvencionált, ha tetszik, mennyire begyakorlott, angol szóval kifejezve „entrenched”, automatizált a beszédünk, és az alkotás, illetve a megértés, tehát a nyelvhasználatnak a dinamikus jellege mennyire erős. Langackernek is vannak olyan definitív kijelentései, hogy a nyelvnyelv ezeknek a szimbolikus struktúráknak a tárháza. Ez viszont az alkotó jelleg, a heurisztikát zárójelbe teszi. Én viszont a hermeneutikai tényezőt nagyon fontosnak tartanám, és ennek benne is van a lehetősége. Ezek a területek itt valószínűleg határozottan egyszerre működnek. Tehát úgy gondolom, azért nevezem tartományoknak őket, jobb híján, mert ezzel kikerülöm azt, hogy valaki félreértse és modúlárisnak gondolja a nyelvnyelvet. És ha már hagyatkozni kéne modellre, akkor a hálózatalv és a párhuzamos feldolgozásoknak a rendszere az, ami a leginkább illeszkedik hozzá. De ebben én tovább nem mennék, mert ebben nem vagyok szakember.

**A. J.:** *Nyelv, érték, közösség* című könyvedben (de egyebütt is) foglalkozol a nyelvi sztenderdizáció kérdéseivel (2004: 114–147). Én ennek nem az adminisztratív oldaláról, hanem a nyelvfejlődés belső sajátosságáról szeretnék kérdezni. Milyen tényezők befolyásolják alapvetően ezt a folyamatot? Kíváncsi lennék arra is, nézeted szerint melyek azok a fő irányvonalak, amelyek mentén kialakulnak a sztenderdizálódott köznyelvi normák mellett a regionális sztenderdek.

**T. N. G.:** Szép, gazdag témakörre kérdeztél rá. Először is nagyon fontos, hogy a „sztenderdizáció” szó valamilyen folyamatot tartalmaz a jelentésében. Tehát nem a sztenderdről mint dologról, hanem folyamatról, méghozzá egy történeti folyamatról beszélünk. Nyilvánvaló, hogy nem pusztán nyelvi tényezők játszottak közre akkor, amikor az európai nyelvek ezeket a sztenderdizációs folyamatokat végigvitték, hanem sokkal összetettebb kulturális tényezők is. Ezt itt részletesen nem fogjuk tudni tárgyalni. Úgy vélem, hogy volt ebben eszmetörténetileg egy teleologikus szál, amely különböző okokból, de leginkább a nemzeti önállósodással szoros összefüggésben egyrészt, másrészt pedig a kulturális és nyelvi teljesítménynek a mindenkor maximalizálásával összefüggésben egy olyan tényező, amely a nyelv különböző változatainak a legteljesebb, legkiműveltebb és legértékesebb változatát kívánta létrehozni vagy kiválasztani. Vagy pedig kiválasztani és létrehozni, azután pedig kodifikálni, rögzíteni. Ez a folyamat a magyar nyelvvel is megtörtént. Ami ma a mi számunkra talán igazán érdekes, az az, hogy egyrészt az előzetes elvárásoknak csak bizonyos részei teljesültek. Tehát a tökéletes nyelvváltozat tökélye, ha nem is kérdőjeleződött meg, de – különösen a szépirodalomban – meghaladottá vált. Nagyon gyorsan kiderült, tulajdonképpen már Arany János életművében, hogy nem lehet megállítani a történelmet, mert a nyelvi változás az egész egyszerűen történik, és ugyanazon a nyelvváltozaton nem lehet hosszú távon különböző korszakokban irodalmi műveket írni. Nem megy. Meghaladták, a 19. század végére ebből már kiléptek. Arany az 50-es évek lírai verseiben (például *A lejtőn* című versében) tulajdonképpen a tökéletes magyar sztenderdet már megvalósította, és Babitsék ezt részben megkísérelték tovább tökéletesíteni, részben pedig ellépni tőle.

A másik dolog, ami ebben a történetben alapvetően fontos, az, hogy az eszmény, az elképzelés szerint a sztenderd nyelvváltozat minden anyanyelvi beszélő számára egyformán hozzáférhető, érvényes, elsajátítható lenne, vagy lett volna, és úgy is gondolták, hogy egy idő után a magyar emberek a sztenderd nyelvváltozatot fogják beszélni. Különböző korszakokban teljesen eltérő politikai és kulturális körülmények között is elhangzottak ugyanezek az elvárások vagy elképzelések. Tudjuk, hogy vannak olyan magyar nyelvterületek, ahová a sztenderd lényegében nem ér el. Vannak olyan magyar anyanyelvűek, akik egész egyszerűen nem ismerik a magyar sztenderd nyelvváltozatot, és ehhez képest beszélnek a maguk saját anyanyelvi nyelvjárásukat vagy regionális nyelvváltozatukat. Az, hogy létezik-e regionális köznyelv vagy regionális köznyelvi norma, ez három vagy négy évtizede vitát képez a magyar nyelvudományban. Vannak, akik azt mondják, hogy léteznek magyar regionális köznyelvek, mások viszont tagadják ezeknek a létét. Miután 30–40 év nagyon hosszú idő egy nyelvközösség történetében, bár látszólag rövid, de azért nagyon hosszú, az valószínűsíthető, hogy léteznek bizonyos regionalitások. Ez főleg a határon túli magyar régiókban mutatkozik meg elég erőteljesen, de ezek egyáltalán nem tekinthetők homogénnek, és a normatív erejükről csak részben tudunk. Nagyon sok szociolingvisztikai kutatás zajlott az elmúlt két évtizedben, de hogy ezeknek a változatoknak éppen milyen a normaereje, azt nem lehet tudni. Én viszont ehhez hozzátennék egy olyan tényezőt, amelyről még mindig nagyon keveset beszélnek, illetve mindig valamilyen címkézés zajlik ebben az ügyben. Amit régebben ifjúsági nyelvnek, szlengnek vagy akárminek sokféleképpen megneveztek – kicsit stigmatizált volt mindig –, abból szép csendben egy olyan nyelvváltozat, irányzat jött létre a magyarban – és nem csak a magyarban, hiszen ez teljesen európai jelenség – amit én városi, urbánus populáris nyelvnek nevezek, és ez bizonyos tényezőkkel nagyon jól körülírható. Nagyon innovatív és kreatív, nagyon nem hagyománytisztelő. Tehát se a sztenderd, se a nyelvjárás vagy regionalitás nem él benne, és rendkívül univerzális a nyelven és a kultúrán belül. Ebben az elektronikus kommunikációs kultúrában – ezt jól tudjuk – másodpercek alatt elterjed minden, és amint már a 70-es, 80-as években a szlenges változatoknál lehetett tapasztalni, ez látszólag korosztályfüggő, de valójában nem az. Tehát a fiatalabb korosztályok nagyon kreatívak és innovatívak, de mindig nagyon gyorsan fölmegey a változás. Tehát szociológiailag, társadalmi rétegekben is, korosztályokban és földrajzi területeken is rendkívüli gyorsasággal átmegey. Ez egy rendkívül diszkurzív nyelvváltozat, rendszer, hálózat. Nem egy nyelvváltozatról van szó csupán, hanem valószínűleg többről. Ez rendkívüli mértékben meghatározza ma a változásokat. És ami nagyon érdekes, az például az, hogy olyan grammatikalizációs folyamatokat indított be a szemantikai újítások mellett, amelyeket a nyelvjárások nem voltak hajlandók megtenni, a sztenderd pedig éppen mindig is ellene volt ezeknek. Mert a kodifikáció rögzített, ott nincs a *hát* helyett egy *h* az SMS-ben meg az e-mailben. Ezek összekapcsolódnak. A felvidéki magyaroknak egy jó része palócosan beszél, és ezt a nyelvjárásukat rendkívüli erővel megtartják, és ehhez csatlakozik egy grammatikalizációs és lexikalizációs városi populáris nyelv. Ezek egymásba érnek, és nem tudható, hogy mi lesz belőle. Ilyen értelemben a sztenderd átalakulóban van. Azt gondolom, hogy miközben a fonetikai-fonológiai oldala még viszonylag egységesnek tekinthető – ami még csupán feltételezés –, aközben a szemantikai oldala valószínűleg ma már jobban szétkülönbözik. Tehát ma Magyarországon vagy pontosabban a magyar nyelvterületen vannak olyan kulturális csoportok, amelyek kiejtésükben a sztenderdet beszélnek, de a lexikonukban és a szemantikájukban különböznek egymástól. Egész egy-

szerűen azért, mert más a világnézetük, más a kultúrájuk, és bizonyos szavakon mást értenek. Benne vagyunk ebben a folyamatban. A szociolingvisták nagyon sok felmérést készítettek, és ugyanakkor a különböző nyelvi változókra és változatokra nem vetítették ezt vissza. A sztenderdre vonatkozó szociolingvisztikai vizsgálatok nincsenek meg. Kétévente rendezik meg itthon az élőnyelvi konferencia-sorozatot, és megpróbáltam rávenni a szervezőket, hogy nagyon erősen tematizálják a rendezvényt, foglalkozzanak azzal, hogy mit tudunk ma a magyar sztenderdről. Például, hogy hol suksükölnek, ki suksüköl? Hogy viszonyul ez a sztenderdhez? Kik azok, akik nem suksükölnek, és mért nem teszik ezt?

**A. J.:** Végezetül hadd hozzak fel egy konkrét területet a lexikogrammatikai szinten történő sztenderdizálódás folyamatára. A konstrukciós nyelvtanok keretében sokan vizsgálják manapság az úgynevezett könnyű igés (nálunk inkább a németből átvett „funkcióige” terminus használatos az angol „light verb” helyett) szerkezeteket a lexikálisan kifejezett jelentéses igékkel szemben. Említsük példaként az igék szerkezeti párhuzamát: *sétát tesz* vs. *sétál*, *megpihen* vs. *pihenőt tart*. Arra lennék kíváncsi, hogyan vélekedsz az őket érintő használati tényezőkről. Ismerjük a magyarban gyakran használt funkcióigék készletét. Mi dönti el, hogy adott cselekvések lexikális reprezentációjához melyiket használjuk? Szemantikai vagy pragmatikai eredetű-e a konstrukciós rögzülés? A hallidayi értelemben vett használati döntéshozatal szerepére hivatkozva (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 34) kíváncsian várom a véleményedet arról, hogy a főige vs. funkcióigés szerkezet használata melletti döntést mi befolyásolja? Sokan rámutattak a két szerkezet használata között meghúzódó aspektuális jellegű eltérésekre. Ugyanakkor ezt az anyanyelvű nyelvhasználók a legtöbb esetben nem érzékelik tudatosan. A kérdés az, hogy döntenek-e egyáltalán, belső indíttatásból, intuitív alapon, egyik vagy másik szerkezet mellett a kommunikatív nyelvhasználatban? Vagy pedig spontán hívódik elő a mentális szótárból az éppen „oda-való” megoldás? A vizsgálódás körébe az is beletartozik, hogy miért éppen egy adott funkcióige szerepel szerkezetesen a készletet képezők közül. Hivatkozva a fenti példára, miért mondjuk inkább azt, hogy *pihenőt tart*, a *?pihenőt tesz* vagy a helytelennek ítélt *\*pihenőt vesz* használata helyett? Vagy lássunk egy kevésbé delexikalizálódott példát. Miért elfogadott a *döntést hoz* konstrukciós kifejezés a *\*döntést tesz* helyett? Szerepe lehet ebben a belső sztenderdizálódás tényezőinek?

**T. N. G.:** Használjuk akkor a funkcióige kifejezést. A funkcióigés szerkezetek a hétköznapi beszélő számára is összetettek, hosszabbak, bonyolultabbak, mint az egyszerű igés szerkezetek. Ezt erősen valószínűsíthetjük. Ha szemantikailag vizsgálom a morfológiai struktúrájukat, akkor azt lehet látni, hogy például a *sétál* és a *sétát tesz* szembenállásában a *sétál* egyetlen egy egység, mert ha még tudjuk is azt, hogy történetileg van azon egy képző, ez elhomályosul, tehát morfológiailag ez tényleg teljesen egyetlen egy egységnek számít a mai magyar beszédben. Semmiféle transzparencia nincsen benne. Ennek az előhívása gyors és könnyű, a feldolgozása pedig nem kíván különösebb mentális erőfeszítést. A *sétát tesz*, mivel több részből áll, már önmagában egy kicsit hosszabb és összetettebb, másrészt pedig azt a valamit, amit a *sétál* ige egyetlen egységben tartalmaz, tudniillik egy folyamatnak a temporális jelölését, szétbontja. És akkor az egyikben valamilyen főnévi formában ott lesz – kicsit egyszerűen fogalmazva – az eseményszerkezet, a másikban pedig az időbeliség, a folyamatjellegnek a szekvenciális temporalitása, egymásra következő időbelisége, és még ha ezek nagyon begyakoroltak, akkor is valameny-



nyire áttetsző ennek a struktúrája, tehát látszik az, hogy két részből áll, akkor is, ha nem látjuk leírva, hanem csak mondjuk vagy halljuk, és valószínűsíthető, hogy ezzel valamit kell tenni. Itt a kognitív nyelvészeti alapú pszicholingvisztikai kutatások sajnos hiányoznak a magyar nyelvet illetően, tehát nem tudjuk, hogy mennyire veszik a komplex struktúrát egyetlen egységnek a nyelvhasználók. Pléh Csabáéknak vannak kísérleteik, de nem langackeriánus vagy bármilyen kognitív nyelvészeti keretben, arról, hogy hogyan dolgozza fel a magyar anyanyelvi beszélő a tő plusz toldalék struktúrát. Szétbontja-e, vagy nem bontja szét. Más ragozó nyelvekkel, így például a norvéggal kapcsolatban vannak olyan elképzelések, hogy először egyben dolgozza fel a ragozott igealakot, és hogy ha kell, akkor egy másodlagos elemzés még zajlik. Mindenesetre a *sétát* tesz kifejezéssel több dolga van mentálisan a beszélőnek, mint a *sétál* igével. Ezt nyugodtan feltételezhetjük. És azt valószínűsítem, hogy valamiféle pszicholingvisztikai tesztelés ezt meg fogja erősíteni. Ugyanakkor ehhez még az is hozzátartozik, hogy szemantikailag az, hogy két részből áll, egyik az eseményszerkezet, a másik pedig az egymásra következő időbeliség, ezeket a részeket jobban explicitté teszi. Mai nyelvi ismereteink alapján a kettő között azt a különbséget feltételezhetjük, hogy ahol formálisabb beszédhelyzet van, vagy ahol a szöveg tartalmának a jelentősége nagy és erős – ezt hagyományosan szétbontó, analizáló struktúrájának is szokták nevezni –, ott a funkcióigés szerkezetek valószínűsíthetően gyakoribbak. Valamilyen szociolingvisztikai és stilisztikai kötöttségük feltételezhetően van, tehát spontán folyosói beszélgetésben, kávéházi beszélgetésben vagy otthoni társalgásban (most egy pillanatra zárójelbe téve a szociolingvisztikát) az valószínűsíthető, hogy a *sétál* igét fogják használni, és nem a funkcióigés változatot. Ha viszont a szociolingvisztikát bevonjuk, akkor az valószínűsíthető, hogy a kettő közötti intuitív alapú választásban elképzelhetőek beszédhelyzet szerinti különbségtevések. Egy formálisabb helyzetben, ha az illető képes ilyen különbségtevésre – mert azt azért látni kell, hogy a nyelvet meg kell tanulni, azt nem készen kapjuk, és az óvodás gyerek nem abszolút kompetens még a saját anyanyelvében –, valószínűsíthetően szerepe van ebben annak, hogy az illetőnek mi az anyanyelvváltozata, a vernakulárisa (szociolingvisztikai értelemben). És az a tényező is működik, amiről elég keveset szoktak beszélni, ez pedig a szociálpszichológiai értelemben vett motiváció. Tehát hogy a beszélőben milyen belső motivációk dolgoznak abban a tekintetben, hogy hogyan viselkedik másokkal, mások viselkedésére hogyan reagál. A kognitív szociálpszichológia ezeket a tényezőket elég jól leírja. Ismereteim szerint ennek a belső mentális, érzelmi motivációs rendszernek vannak olyan részei, amelyek nem jósolhatók meg előre. Ugyanakkor vannak olyanok, amelyek megjósolhatók. Tehát ez bizonyos részben habitus kérdése is. Vannak, akik jobban a sztenderdhez kívánnak közelíteni, illetve ami csak részben sztenderdfüggő, az úgynevezett igényesebb beszédhez. És akkor az illető nem azt mondja, hogy *sétál*, hanem azt, hogy *tettünk egy sétát*. Mert olyan helyzetben van, hogy úgy érzi, neki egy kicsit választékosabban kell beszélnie, és éppen azért tudja ezt megtenni, mert a két elemnek a szemantikai és a morfoszintaktikai struktúrája ezt a különbségtételt lehetővé teszi. Ezt, azt hiszem, ezt elég jól le tudjuk írni, és valószínű, hogy ez az egésznek az alapja. Azt illetően, hogy azután milyen funkcióige járul ezekhez a fővevekhez, az valószínűsíthető, hogy többféle, mert hát miért ne mondhatnánk azt, hogy *döntést tesz*, vagy azt, hogy *pihenőt vesz*. Szemantikai tekintetben lehetőségünk lenne erre. Itt játszik szerepet az a tényező, amit kultúraspecifikus összetevőnek nevezhetünk, hogy a magyar nyelvű közösség vagy annak egy része, valaki egyszer, egy innovatív pillanatban azt mondta, hogy *döntést hoz*, és ez volt az, ami sike-

res lett. Ez a Rudi Keller-féle láthatatlan kéz elmélete, hogy aki először mondta ki azt, hogy *Ezt a döntést hozom*, az nem gondolta azt, hogy ebből rendszertényező vagy rendszerváltozás lesz, mert lesz egy ilyen alak, és esetleg analógiás módon további hasonló alakok fognak létrejönni. Ő így gondolta, és nem azt mondta, hogy *döntést teszek*, hanem azt, hogy *döntést hozok*. Hogy ennek mi volt a motivációja, azt valószínűleg soha nem fogjuk megtudni konkrétan. Meg lehet magyarázni, hogy a *hoz* igének ez lesz a konstrukciós társuló eleme. Azt is lehetne mondani, hogy *döntést csinál*, vagy az is, hogy *döntést visz*. Ezeknek a szemantikai vagy kognitív fogalmi motivációját mind meg tudjuk valamennyire magyarázni. Vagy ott vannak azok a példák, hogy *Debrecenben*, *Budapestben*, és *Pécsett*. A három változatra vonatkozóan Szilágyi N. Sándornak van elmélete (1996), én nem biztos, hogy azt tartanám a legjobbnak, de hogy miért ezt vagy azt használjuk egy esetben, erre csak feltételezések és elméletek léteznek. Potenciálisan mind a három pontosan kifejezi a térviszonyt, hogy valami körülhatárolt térbeli helyen vagyunk. Ne felejtjük még el azt, hogy a kérdésnek volt egy olyan kifejeződése, ami a személytelen formák, a nyelv művelők által terpeszkedő kifejezéseknek hívott formák tartománya felé elmozdult. Ott működnek a pragmatikai tényezők, mert azokban az esetekben törölni lehet az ágenst, ezáltal a cselekvés felelőségét.

Ezzel most demonstráltuk azt, hogy mire jó a szemantika a kognitív keretben, mert nagyon röviden egy olyan elemzést tudunk létrehozni, elmondani, ami további tényezőket magyarázhatóvá tesz történeti, pragmatikai, szövegtani, stilisztikai eszközökkel, és persze, ennek nyilvánvalóan megvan a maga szintaktikai vonatkozása is.

**A. J.:** Kedves Gábor! Köszönöm az interjút. Úgy vélem, érdekes kérdéseket vetettünk fel, amelyekre adott válaszaid kutatásra inspirálják az interjú olvasóit, kollégáidat és tanítványaidat egyaránt. Azt kívánom, hogy a 60. éven túl továbbra is gazdagítsd (és koordináld) a hazai kognitív nyelvészet kutatását, gondolataiddal inspiráld az ebben résztvevőket. Ehhez kívánok Neked ambíciót, erőt, egészséget!

## Irodalom

- de Beaugrande, Robert 1997. *New Foundations for a Science of Text and Discourse: Cognition, Communication, and the Freedom of Access to Knowledge and Society*. Ablex. Norwood, NJ.
- de Beaugrande, Robert – Dressler, Wolfgang 2000 [1981]. *Bevezetés a szövegnyelvészetbe*. Corvina Kiadó. Budapest.
- Croft, William 2001. *Radical Construction Grammar*. Oxford University Press. Oxford.
- Givón, Talmy (ed.) 1983. *Topic continuity in discourse: A quantitative cross-language study*. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.
- Givón, Talmy 1984. *Syntax: A Functional-Typological Introduction*. Vol. 1. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.
- Givón, Talmy 1990. *Syntax: A Functional-Typological Introduction*. Vol. 2. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.
- Givón, Talmy 2001. *Syntax. An introduction*. Revised edition. Vol. 1 and 2. John Benjamins. Amsterdam, Philadelphia.
- Gries, Stefan Th. – Stefanowitsch 2003. Collostructions: Investigating the interaction between words and constructions. *International Journal of Corpus Linguistics* 8/2: 209–243.

- Halliday, Michael A. K. 1971. Linguistic function and literary style: An inquiry into the language of William Golding's *The Inheritors*. In Seymour Chatman (ed.): *Literary Style: A Symposium*. Oxford University Press. Oxford. 330–336.
- Hanks, Patrick 2013. *Lexical Analysis: Norms and Exploitations*. The MIT Press. Cambridge, MA.
- Hopper, Paul J. 2000. *A Short Course in Grammar*. W. W. Norton. New York.
- Hudson, Richard 2010. *An Introduction to Word Grammar*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Ladányi, Mária – Tolsvai Nagy, Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In Tolsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. – Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar*. Vol. 1. *Theoretical Perspectives*. Stanford University Press. Stanford, CA.
- Langacker, Ronald W. 2001. Discourse in cognitive grammar. *Cognitive Linguistics* 12/2: 143–188.
- Szilányi, N. Sándor 1996. *Hogyan teremtsünk világot? (Rávezetés a nyelvi világ vizsgálatára)*. Erdélyi Tankönyvtanács. Kolozsvár.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a Cognitive Semantics*. Vol. I–II. The MIT Press. Cambridge, MA.
- Tátrai, Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Taylor, John R. 1996. *Possessives in English: An Exploration in Cognitive Grammar*. Oxford University Press. Oxford.
- Tolsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolsvai Nagy Gábor 2004. *Nyelv, érték, közösség*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Tolsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Peter Lang. Frankfurt am Main.
- Tolsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In Tátrai Szilárd – Tolsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 41–48.
- Tolsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- Tolsvai Nagy Gábor 2011. Coherence and Discourse Relations. In Hölker, K. – Marelló, C. (Hrsg.): *Dimensionen der Analyse von Texten und Diskursen/Dimensioni dell'analisi ditesti e discorsi. Festschrift für János Sándor Petőfi zum achtzigsten Geburtstag/Festschrift per János Sándor Petőfi in occasione del suo ottantesimo compleanno*. LIT Verlag. Berlin, London, Zürich, Wien. 173–182.
- Tolsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) 2012. *Konstrukció és jelentés (Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására)*. ELTE (DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely). Budapest.



# I. A NYELVRŐL VALÓ GONDOLKODÁS KONSTRUKCIÓI



## A SZÖVEG ÉSZLELÉS ÉS ÉRTHETŐSÉG KÖZÖTT

A filológiai mozgástér kérdéséhez

*„[...] az egyetlen valódi közvetlenség és adottság,  
hogy valamit mint valamit értünk meg”*

(Hans-Georg Gadamer)

A filológiai fenomén csak olyan identitást nyervén juthat a nyilvánosság terébe, amely mindig történés és (azonosító) megnevezés eredménye. Ez azzal jár, hogy eredendő „ártatlanságában” és egyszeri egyediségében utólag már sohasem lesz hozzáférhető. Története az értelmezés történetévé válik, pontosabban: elválaszthatatlan marad attól. Affirmálhatósága éppúgy ennek a hatástörténetnek van „kiszolgáltatva”, ahogyan belső kétértelműségének a feltárhatósága is. Az utóbbi fél évszázad megváltozott kutatási irányai azt mutatják, hogy a nyílt, dialogikus és lezárhatatlan jelentésképződés történő, időbeli jellegének felismerésében megalapozott modern hermeneutikai hagyomány végleg megingatta a „helyes” jelentés-hozzárendelés késő pozitivistá ortodoxiáját. A jelentésszemleges anyagság pozitivitásába vetett hit éppúgy elvéri a történetiséget, mint a dokumentum azonosítása azzal, amiről tanúskodik. A filológiai kérdés (önmegértéshez kötött) megújítása nélkül aligha szembesülhetünk a filológiai történés korábban nem tapasztalt, ismeretlen és kalkulálhatatlan formáival. Ha a filológiai kérdés megújulását a tökéletesített technikáktól reméljük, továbbra sem teszünk egyebet, mint hogy pusztá pontoskodással leplezzük a kérdésnélküliséget.

**Kulcsszavak:** új filológia, hatástörténet, időbeliség, dialogikus és lezárhatatlan jelentésképződés, értelmező textológia

A nyilvánosság terében működő – mert arra eredendően ráutalt – filológia kihívásai közül nem mind látható mindenkor. A filológia története legalábbis elegendő bizonyítékkal szolgál arra, hogy e tiszteletreméltó tudományozásnak (nemegyszer a maga segédtudományi státuszával is megelégedve) másokhoz képest nagyobb a hajlama egy olyan állandóságban való berendezkedésre, amely látszólag nincs kiszolgáltatva a változó önmegértés hatástörténeti körülményeinek. Különösen a klasszikus szövegfilológiai tevékenységként értett kiadástudomány szövegcritikai tartományain belül tartja magát az a vélekedés, hogy a kolláció, az emendáció, a konjektúra és a kommentár olyan technikái a szövegen végzett munkának, amelyek a hiperkritikus pontosság „időtlen” eszményének oltalmában állnak. (Mintha mindig, minden helyzetre nézve pontosan tudhatnánk, miben is áll a „pontoság”). És mint ilyenek, különösebb szakmai előképzettség híján is működtethetők, amennyiben a mindenkori szöveg önazonosságának „létező” ismérvei maguk koordinálják a szem, a kéz és a gondolat összjátékában lezajló folyamatokat. A szövegfilológus maliciózus fölényét ezért mindig az alapozza meg bármely teoretikus kérdés igényével szemben, hogy bár a szövegen végzett munka nem par excellence elméleti (értsd: spekulatív interpretációs) művelet, de a termék materiális valósága végül mégis olyan létrangra

tesz szert, amely azután már – legalábbis új, perdöntő filológiai *adat* felbukkanásáig – nem ismeri a mindig valamiként értett eredeti (írás)*történés* belső elkülönbözését. Úgy, mintha a mindig valamiként megértett dologból – az interpretáció mellőzésével – sikerült volna kiiktatni az abba mindig beleíródó hermeneutikai differenciát. Közelebről is azt a feszültséget, amely a dolgot *valamiként* előállító szellemi műveleteknek, valamint az azokat vezérlő (ön)megértés premisszáinak egyidejű megragadhatatlanságából adódik. Ez a „beíródás” azonban mindig a valamit valamiként megértető történés megelőzhetetlenségéről – és ennyiben annak közvetlenségéről – tudósít. A hermeneutikában talán egyedül ez a jelenség látható el a *nyom* névvel, abban az értelemben, hogy mindig szándéktalanul marad hátra.

Ami a filológia kihívásai közül a leggyakoribb, és ami még a maga kérdésnélküliségét feltűnő pontoskodással leplező textológia magas ingerküszöbét is eléri, az a filológiai tevékenység mindenkori utólagosságából következik. Azt is mondhatnánk, ez alapozza meg annak az alig vitatott tapasztalatát, hogy a textológiai tények feloldhatatlan ambivalenciája a filológia és a történetiség elvi összetartozásából származik. Ez eminensen abban mutatkozik meg, hogy a valamely történetést valamiként (ami annyit tesz, adatként, leletként vagy dokumentum gyanánt) mindig csak *utólag* azonosító filológia egyetlen formájában sem képes arra, hogy fölszámolja saját műveletének időbeliségét. Ezért mondhatjuk azt, hogy nincs olyan filológia, amely kívül tudna helyezkedni a történetiségen, amely egyáltalán lehetővé teszi, hogy valamilyen módon identitásra tegyen szert valami. Ideértve természetesen azt a filológiát is, amely – a dolgokat egyszer s mindenkorra „tisztázni” akarván – kifejezetten a temporalitás ellenében kergeti a végérvényesség ábrándját, minek okán jórészt csak szennyezést és torzítást lát a hatástörténetben.

Mert azt még könnyebb talán belátni, miért nem kerítheti kézre a filológus azokat az értelemhorizontokat, amelyek közt saját megértési műveletei lejátszódnak: „A történeti hagyományt csak úgy lehet megérteni, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy a dolgok továbbhaladása révén szükségképp tovább folytatódik a meghatározása, s ugyanígy a filológus is tudja, hogy a költői és a filozófiai szövegek, melyekkel foglalkozik, kimeríthetetlenek” (Gadamer 1984: 261). Ám azon túl, hogy a megértettek történeti lehetőségei hogyan bontakoznak ki az új aktualizálásokban, magában a filológiai eseményben is ott rejlik annak a kijátszhatatlan ambivalenciának a fenomenológiája, amely a mindenkori nyelvivé válásnak a sajátja. Ez a sajátosság – itt nem elsősorban az esemény *hatástörténeti* kiszámíthatatlanságának Gadamer adta összefüggésében – szintén rejtve marad ugyan, de újra meg újra érvényesíti azt a belső elkülönböződést, amely megkerülhetetlenül beíródik a dolgok mindig csak valamiként való megragadhatóságának a tapasztalatába. A dolgok ilyen megragadása ugyanis annak kényszere alatt áll, hogy a „történésről beszélni annak (meg)mondását is jelenti, hogy mi történik” (Derrida 2003: 52). Az a tény tehát, hogy valamely dolog és ilyenként maga a filológiai fenomén is csak olyan identitást nyervén juthat a nyilvánosság terébe, amely mindig történés és (azonosító) megnevezés eredménye, azzal jár, hogy eredendő „ártatlanságában” és egyszeri egyediségében utólag már sohasem lesz hozzáférhető. Története az értelmezés történetévé válik, pontosabban: elválaszthatatlan marad attól. Affirmálhatósága éppúgy ennek a hatástörténetnek van „kiszolgáltatva”, ahogyan belső kétértelműségének a feltárhatósága is.

Innen nézve csaknem bizonyosra vehető, hogy bármekkora tanácstalanság övezze is ma azt, mi egyáltalán a filológia kérdése (vö. Schwindt 2009: 11–20), mi számít „par excellence” filológiai kérdésnek, sőt miként vált kérdésessé maga a kizárólag filológiai-



nak vélt kérdés, a filológia nem hanyatlik már vissza az August Böckh előtti állapotába. Oda, ahol a fetiszizált tényyszerűség és tárgyiasság szolgált kitérőül annak kérdése elől, miért csak az ismertnek az új megismerésén, a hagyományozottnak a helyes rekonstrukcióján és a konstruáltak utánképzésén át vezethet út az antikvitás, a régiség tapasztalati úton elérhetetlen, távoli, elidegenedett és töredékes világába (Böckh 1877: 10 kk.).<sup>1</sup> Az utóbbi fél évszázad megváltozott kutatási irányai azt mutatják, hogy a nyílt, dialogikus és lezárhatatlan jelentésképződés történet, időbeli jellegének felismerésében megalapozott modern hermeneutikai hagyomány végleg megingatta a „helyes” jelentés-hozzárendelés késő pozitivistá ortodoxiáját. A megértendő dolog (például a múltbeli, az idegen, a megtapasztalhatatlan) és a köztünk lévő távolságot áthidalni képes nyelviségbe vagy magába a nyelvbe vetett bizalomnak azonban néhány évtized múltán föltárultak a kockázatai is.

Nincs abban semmi természetellenes, hogy a nyelvbe vetett hermeneutikai bizalom kockázatai ugyanazokból a megértéseméleti premisszákból adódtak, mint amelyekből az eredményessége is származott. A megértés elemi feltételének számít ugyanis, hogy a jóakarát hermeneutikájának abból kell kiindulnia, hogy a másinak akár *igaza is lehet*. És ha ezt a lehetőséget nem vonjuk meg már kezdetben is tőle, akkor az idegen közlést első lépésben nem arra nézve kell megvizsgálnunk, mely „nyomait” rejti egy a mondottal esetleg éppen ellentétes szándéknak vagy nyelvi tartalomnak. Mert az kétségkívül igaz, hogy – éppen a nyelvi szó stabilizálhatatlansága miatt – az egyes szövegelemek aktuális jelentése bármikor túlmehet a maga közvetlen jelentés-összefüggésén. Sőt, ennyiben minden textuális alakulás olyan elemek láncolata, amelyeknek egyike sem képes úgy ellátni a jel funkcióját, „hogy ne utaljon egy másik olyan elemre, amely maga közvetlenül nincs jelen”, és mindez azért van így, mert a láncolat minden eleme „a lánc vagy a rendszer más elemeinek őbenne magában meglévő nyoma alapján konstituálódik” (Derrida 2005: 66). Ám az, hogy egy szó többet és mást is mond, mint amit kijelent, mást is tesz, mint amit ígér, természetesen nem hiányzik a hermeneutikai tapasztalatból. Itt az a meghatározó – és gyakran szem elől tévesztett – különbség, hogy az utóbbinak a nyelvfelfogásában a nyelvi szó nem jelként működik, hanem a kölcsönös megértés médiumaként. Azaz ilyenként van kiszolgáltatva az egymással dialógusba lépett beszélőknek vagy a szöveg és befogadás interakciójának. Másképpen szólva a hermeneutikai tapasztalatban a nyelvi szó nem olyasvalami, ami elutal magától, hanem a megértetés nyelvi eseményének a közege.

Ilyenként a nyelvi szó természetesen éppúgy felidézi a ki nem mondottat is, amint azt Derrida hangsúlyozza, de mindezt *nem jelként* viszi végbe, hanem olyan pillanatnyi *történet* gyanánt, amelyben a szó nem különbözik el önmagától: a „szó mindig már eleve

<sup>1</sup> Böckh (1877) korszakos érdemei azonban éppen a filológia *hermeneutikai újrualapozásában* mutatkoztak meg. Nemcsak arról van szó, hogy a filológia metodikájáról szólva a megismerés megismerésének elméletét a megértés elméletével azonosította: „Elmélete [...] általában a megértésnek” (i. m. 33). Fontosabb ennél, hogy a már megismertnek a pusztá emendálását (*emendierende Kritik*) azért ítélte elégtelennek, mert az csupán valamely idegen megismerést akar tiszta formában helyreállítani. „Csakhogy a filológia nem mond le minden saját gondolkodásról, amikor elgondolások [Ideen] megismerését tűzi ki célul; mert az idegen elgondolások nem számomra valók [sind für mich keine]. Legelőször tehát az a követelmény, hogy az idegent sajátjátá válóként reprodukáljuk, úgy, hogy semmi ne maradjon külsőleges [...]”, valamint „úgy, hogy az [a reprodukált] bár sajátjátá lett, mégis újra objektívként legyen szemközt, és hogy ismeretünk legyen az ismertnek ezen egészé formált megismeréséről” (i. m. 20).

jelentés” (Gadamer 1984: 291), és pedig azért, mert úgy tartozik hozzá a dologhoz, annak tapasztalatához, hogy „maga a dolog jut benne szóhoz” (i. h.). A nyelv Gadamernél végző soron a megértésnek olyan sajátosan immateriális anyagszerűséggel felruházott médiuma, amelynek spekulatív szerkezete „önmagában hordja a lenni és megmutatkozni különbségét – olyan különbség ez, amely ugyanakkor éppen hogy nem akar különbség lenni” (i. m. 329). Azt persze értelmetlen fölírni a nyelv medialitásáról való gondolkodás posztstrukturalista fordulatának, hogy nem szentelt nagyobb figyelmet a történő nyelvi (lét)megértés mediális-materiális mozzanatainak (l. Mersch 2010: 33–67), hiszen nem történt ez másként a kulturális tudományok új, mediális tájékozódásának az idején sem. Úgyannyira nem, hogy a szövegért(elmez)és évezredes alaptudományával kapcsolatban inkább azt valószínűsítették, hogy az „egyszerű betű [...] az a szirt, amely minden hermeneutika bukásával fenyeget” (Kittler 1995: 39). És bár abban a tekintetben nincs nézetkülönbség hermeneutika és a mediális kultúratudományok között, hogy – jelentése nem lévén – a betűnek nincs hermeneutikája. A közlemény materialitására irányuló, betű szerinti olvasás médiatudományi eszménye azonban azért nem tarthat számot mégsem hermeneutikai afirmációra, mert „aki olvasni akar, de a szöveget ki kell betűznie, az éppen hogy olvasni nem tud” (Gadamer é. n. 36).

A hermeneutikai – vagyis: a szöveg létoát valamely közlési szándékból származtató és ezért a textust sohasem végcélként értő – szövegfogalomban<sup>2</sup> mindenesetre valóban nem volt nyomatékos annak tapasztalata, hogy „egyetlen irat sem érhető meg azoktól a formáktól függetlenül, amelyben olvasóit eléri” (Chartier 1990: 12). A kommunikáció materialitását így hangsúlyozó „új filológia” a fenti hermeneutikai hagyományt egy ideje előszeretettel állítja szembe a *Morgenröthe* meghirdette csendes, lassú, óvatos, elmélyült, vissza- és előretekintő olvasásmóddal (l. erről Nietzsche 2009: 13 kk.). Lényegében ugyanazokat a hiányokat róva föl neki, amelyek szélesebb összefüggésben a mediális materializmus kultúratudományi távlatában is megjelentek:

Az értelem [Sinn] mint a hermeneutika alapfogalma és a munka mint az irodalomszociológia alapfogalma egyaránt átugorják az írás információs csatornáját és azokat az intézményeket, amelyek – mint az iskola vagy az egyetem – a könyveket összekapcsolják az emberekkel. A hermeneutika nem betű-szerintiségeket tárgyalt, hanem műveket és hagyományokat, mert csak ezek számítottak történetinek és történelmi erejűnek (Kittler 1995: 520).

A filológiában végbemenő új fejleményekre nézve azonban Kittler (1995)-nek különösen az a megfigyelése bizonyult találónak, hogy „az irodalom (jelentsen az még bármi egyebet is olvasói körökben) adatokat dolgoz fel, tárol és továbbít. Mivel nyom nélkül, tehát: az írás nyoma nélkül nincs nyelv, a »kommunikatív ész« mindig is egybeesik a maga állítólagos ellentétével, az »instrumentálissal«” (i. h.). Az a materializmus tehát, amely annyi félreértés áldozata az új filológia körül, eredetileg nem az értelem nélküli anyagszerűség (a papír, a festék, a tinta vagy fizikai „lenyomat”) primátusát jelentette, hanem ama kulturális technikák hermeneutikai teljesítményének az érvényesítését a (történeti) szövegértelmezésben, amelyeknek a – működésük mindenkor alapjául szolgáló – tech-

<sup>2</sup> „[...] a szöveg nem egy adott tárgy, hanem egy fázisa ama történésnek, amelyben a megértetés [Verständigung] végbemegy” (i. m. 28) [A fordítást módosítottam – K. Sz. E.]

nomateriális sztenderdjeit éppen a tisztán szellemi történésként értett megértés tana helyezte kívül a filológiai tudományok látókörén. Az ezzel kapcsolatban sokat hivatkozott, 1882-es levelében Nietzsche ugyanis – aki egyébként éppúgy kárhoztatta a jelölőknél megrekedt olvasást, mint a szöveg mögé törekvő spekulációt – a gondolatainkon velünk együtt dolgozó íróeszközzől szólva éppenséggel nem az írás „technomateriális” előállítását hangsúlyozta, hanem a *gondolatokon* való munkálkodást (1981).<sup>3</sup> (Ahogy a fentebb idézett *Morgenröthe* sem szól sehohol a papír, a festék vagy a graféma *matériájának* „hermeneutikájáról”.)

Ahhoz persze, hogy a szöveg kommunikatív és instrumentális mozzanatának egybeesése – vagy még inkább: a kettő megkülönböztetésének értelmetlensége – olyan tapasztalatává váljék az új filológiának, amelyben annak úgyszólván minden számottevő irányzata osztozik, nyilvánvalóan arra volt szükség, hogy a filológia új episztémétörténeti helyzetben szembesüljön saját kultúrtechnikai alapjaival és hordozóival. A szellemtudományok úgynevezett mediális fordulata óta ugyanis a szövegtudományi tevékenység sem térhetett ki annak tapasztalata elől, hogy a szövegek legelsőül a közlés olyan formáiban érnek el bennünket, amelyeknek egyedül az anyagisága elvitathatatlan. Ez az anyagiság azonban a maga megjelenésében nem egyszerűen tárgy a tőle elválasztott interpretációnak, hanem egyidejűleg az a *medium* is, amely egyáltalán lehetővé teszi, hogy olyan *elsődleges* közvetítő közegként/tényezőként működjék a („távollevő”) közlés és az értelmező közti térben, amely azonban mégis valami *rajta túlinak* köszönheti a lét(rejött)ét. A filológiai munka kultúrtechnikai teljesítményének éppen az a tétje, hogy mint lassú (sőt gazdaságtalan) olvasás, miként képes úgy „szóhoz juttatni” vagy érvényesíteni a szövegnek ezt a feltűnően kettős és ami ennél fontosabb: *megszilárdíthatatlan* identitását, hogy az ne akadály, hanem együttműködő partnere legyen a szöveggel folytatható értelmező dialógusnak. Azaz ne úgy zárja rövidre a szöveggel való találkozást, hogy közben vagy az önazonos helyreállítás, vagy pedig a kötetlen újraalkotás illúzióját kelti. A közlésnek az a szöveghez kötött igénye, amely a szöveg létének az oka, még akkor sem oldódhat föl a viszonylagosságban, ha a közlési igény és a szövegforma közti – mindig materializálhatatlan – kapcsolat felderítése a filológia legnehezebb hermeneutikai feladatai közé tartozik is. Ez a közlési szándék ugyanis – legyen maga az üzenet mégoly „rejtélyes” vagy „hozzáférhetetlen” is – mindig éppúgy beíródik a szöveg anyagiságába, mint a maradéktalan hozzáférhetőségének a nyomai. A közlés igénye és szövegi valósága közti kapcsolat működésének felderítése éppen azért marad mindig csak részlegesen végbevihető vállalkozás, mert – rendelkezhetünk ugyan e szándéokra vonatkozó külső „dokumentumokkal”, a keletkezés kontextusára vonatkozó ismeretekkel stb., de – alátámasztható érvénnyel – csak a szöveg tudósíthat a hogyanjáról. Ez pedig annak tapasztalatából adódik, hogy egyetlen közlési üzenetét sem tudjuk odaállítani annak (materiális-mediális) megjelenési „formája” mellé.

Ha így értjük a közlés kommunikatív és instrumentális mozzanatainak az egybeesését, akkor sem iktatható ki annak a kérdése, vajon a filológiainak mondott kultúrtechnikai műveletek (a szövegbiztosítástól a parergonok előállításáig) megelőzik-e a hermeneutikaiakat, vagy pedig kizárólag akkor vehetik csak kezdetüket, ha az elének kerülő jelek valamely megértési esemény jóvoltából előbb egyáltalán grafémáknak, diszkrét soruk írásnak,

<sup>3</sup> „Íróeszközünk együtt dolgozik velünk a gondolatainkon” (Nietzsche 1981: 172).

az pedig majd szövegnek bizonyul.<sup>4</sup> Itt alighanem elhamarkodott különbséget tennék a kétfajta művelet között, ha a – valamit valamiként „azonosító”, valami gyanánt megértő – hermeneutikai történet pusztán *szelleminek* tekintenénk, amely materiálisan nem tapad a szöveghez, míg a filológia szövegen végzett munkáját anyagközelibb *technikáknak* minősítenénk. Mindezt azért sem tehetjük meg, mert már az összes életmegnyilvánulások megértésére kiterjesztett Dilthey-féle hermeneutikának is az „emberi lét írások tartalmazta maradványainak értelmezése” (1974: 475) állt a középpontjában. De 1838-ban már Schleiermacher is annak általában vett művészeteként határozta meg a hermeneutikát, hogy „helyesen értsük meg valaki másnak a beszédét, főként az írottat” (Schleiermacher 1977: 71). Alighanem a 19. század közepére fölhalmozódott ilyen tudás birtokában tekinthette Böckh (1877) is a reflektáló megismerés hermeneutikától el nem választható filológiáját olyan *kulturális* technikának, amely – a filozófiával szemben – eredeti eleme a *kultúra* láncolatának. A filológia „a művelt népek alapösztönén nyugszik; filozofálni (φιλοσοφειν) a képzetlen nép is tud, de filologizálni (φιλολογειν) nem” (Böckh 1877: 11–12).

Minden jel arra mutat, hogy a 20. század hetvenes/nyolcvanas éveitől fogva azért tompult valamelyest a kritikai szövegtudomány és a hermeneutika ellentéte, mert az egykori „tisztán tényyszerű szövegtudomány” hajlott arra, hogy egyfajta értelmező textológiaiaként határozza meg újra önmagát. A kommunikáció materialitásának elméletei azonban épp ennek az újraorientálódásnak a kellős közepén érték el a már dinamikus kritikai szövegkiadásokon is dolgozó diszciplínát. Szöveg- és szövegkritikai tudományként ezek az impulzusok afelé terelték a filológiát, hogy a maga egykori egzakt tényyszerűségének eszményét új formában, éspedig az írás materiális pozitívitásának a felfedezésén keresztül nyerje vissza. Ami végső soron ama program keresztülvitelét jelentette, hogy ha a szövegek értelmezhetősége mindenekelőtt a maguk materiális adottságai felől van meghatározva, akkor annak a formának, amelyben egy-egy irat az olvasó elé kerül, minden materiális összetevője – a fóliánsok gyűrődésétől a megkopott betűhelyekig – információforrásnak és üzenethordozónak tekintendő.

Ez a felfogás azonban láthatóan már másként érti a(z írásos) kommunikáció materialitását, mint annak első – az 1980-as évektől fogva kibontakozó, szigorúan következetesnek nem mondható – elméletei. Mert amíg az utóbbiak a megértés „fogalmiságával” szemben a megértést *megelőző*ként igyekeztek felvonultatni minden olyan „jelentésmentes”, „nem hermeneutikai” tényezőt, amelyben a „materiális” távolról sem esett egybe a „megfoghatóval” (Gumbrecht 2010: 9), a filológiának, különösen a textológiaiának, a maga hermeneutikai kételyeit megfogalmazandó nem volt szüksége ilyen tágra nyitott offenzív mezőre. Elsősorban azért, mert szövegtudományként elég tapasztalata volt a megértés (pusztán kartézianus értelemben vett, módszerfüggő) transzparenciájának korlátozott, sőt kérdéses működéséről. A szövegtudományi filológia területén – pontosan az erős szöveghez kötöttség miatt – a digitális fordulat után sem kerekedhetett felül az eredeti és a

<sup>4</sup> A szövegkritika hagyományos felfogásában itt olyan „tisztá ténytudományi” műveletről van szó, amely megelőzi a hermeneutikai történetet. „Azt azonban, hogy egy szöveg szerkesztése – például egy »romlott« szöveg hely felismerése – elsőrendű hermeneutikai feladat, néhány kivételtől eltekintve alig vették figyelembe.” Grondin szerint Friedrich Schlegel *Zur Philologie* című írása ilyen kivételnek számít. Schlegel elutasította a kritika elsőbbségét, mondván, a két eljárás itt feltétlenül egyenlő rangú, hiszen: „Mit segít nekem a szöveg, ha nem értem?” (Grondin 2002: 87).

másolat különbségét eltörölő „szemiotikai fundamentalizmus” (I. Mersch 2002: 21–22). Mindössze abban találkozott össze a kommunikáció materialitásának elméleteivel, hogy – azokhoz hasonlóan – a megértés előzetességstruktúrájának tagadásával válaszolhatott a humán tudományokban megindult „szelleműzési” folyamatok őt magát is elbizonytalanító jelzéseire.

Ez az eljárás nemcsak arra volt alkalmas, hogy a szövegtudományt – mint fentebb utaltunk rá – legitim utakon térítse vissza a szövegek közvetlenül *szkriptomateriális* térébe. Arra is, hogy újra érvénybe léptesse a maga egykori diszciplináris szuverenitását, amely a 19. század során is mindvégig azon alapult, hogy szövegazonosító és szövegbiztosító tudományként a maga egzaktságában a filológia állítja elő mindenfajta értelmező olvasás tárgyát. Autentikus formában tehát csak a filológus képes élénk helyezni magát a dolgot, amelyet azután majd e tiszta ténytudományi munka eredményeként lehet csak helyesen megérteni. A hermeneutika előzetességtana ezzel szemben abból indult ki, hogy ami legelsőül *megvan*, és ott áll előttünk, az sohasem lehet maga a dolog:

Ha az értelmezésnek egy sajátos konkrétója az egzakt szöveginterpretáció értelmében előszeretettel hivatkozik arra, ami „ott áll”, akkor az, ami legközelebb „ott áll”, nem más, mint az értelmező magától értetődő, nem-vitatott előzetes véleménye, mely minden értelmezési kísérletben szükségszerűen benne rejlik olyanként, mint amit az értelmezéssel tulajdonképpen már „tétéleztek”, azaz ami az előzetesben, az előretekintésben és az előrenyúlásban előre adva van (Heidegger 1989: 292).

Az új filológia irányzatainak értelemszerűen fel kellett függeszteniük ezt a tapasztalatot ahhoz, hogy a materiális érzékelést elválaszthassák, sőt elsődlegesként különítsék ki abból a megértési eseményből, amelyben mindig is közreműködik. Annak belátása ugyanis, hogy nem önmagában a (testi) szem lát(ja az írást), és nem a fül hall(ja a beszédet), tehát hogy a pusztán önmagukra utalt érzékszervek a dolgot eleve csak feltáratlanul engedik utunkba kerülni, meglehetősen szemben áll az olyan világtapasztalattal, amely értelmezésmentes történésnek tekinti a tapintható anyagsággal, érezhető testiességgel való találkozás „közvetlenségét”. Ezzel a (hermeneutikailag meglehetősen művinek teendő) elválasztással az úgynevezett materiális filológiák éppúgy kibővítették a vizsgáldási területeiket, mint azok az irányok, amelyek a szöveget afféle transzmediális kereszteződési pontként kezdték kezelni, és a szó egykori filológiáját (Nicholstól McGannig) olyan az intézmények és diszkurzusok dinamikus kontextusában oldották föl, amelyek bármely formában részesültek a materiális írástermék létrejöttében és forgalmazásában. Mindez két – ma még nem könnyen megítélhető – következménnyel járt a filológia szélesebb értelemben vett praxisára. Egyfelől felszabadította azt az igen term(el)ékeny parrergon- és kommentárkultúrát, amely mindig is minimalizálni igyekezett a filológia elméletekre való ráutaltságát. Másfelől, mivel a fentiek okán képtelen volt korlátozni a filológiai kérdés permanens tetszőlegességét, meglehetősen analitikus szétszórtságot kényszerített rá a diszciplinára.

Mert aki akárcsak korlátozott rátekintéssel rendelkezik is a mai filológiai gyakorlatra, azt egyfelől meglelégedéssel töltheti el az egyenrangú sokféleség hatékonysága. Másfelől azt is tapasztalhatja, hogy a (retorikait immár nem kizáró) lassú, térbelivé vált olvasással



és a kiterjesztett írásfogalommal<sup>5</sup> felszerelkezett materiális filológia ismeretlenbe nyíló kalandjai eddig nem bizonyultak elégségesnek ahhoz, hogy a diszciplína a maga művelési területein új – azaz csak a mostani korszakküszöbön lehetővé vált – kérdésirányok felnyitásával járuljon hozzá a modernség utáni episztémé tudományos önmegértéséhez. Ezzel nem azt állítjuk, hogy az egykori bogarászó tényfilológia úgy tért volna meg a nem szemantikai materialitásokhoz, mintha a(z írott) szó szeretetét és gondozását a betű és fizikai hordozójának kultuszára cserélte volna. Ha mindössze ennyi történt volna, a filológia egy lépéssel sem került volna közelebb ahhoz, hogy bármiféle történeti tudás bázisává váljék. A jelentésemleges anyagiság pozitivitásába vetett hit éppúgy elvételi a történetiséget, mint a dokumentum azonosítása azzal, amiről tanúskodik. Sokkal inkább azt valószínűsítjük, hogy a filológiai kérdezés (önmegértéshez kötött) megújítása nélkül aligha szembesülhetünk a filológiai történések korábban nem tapasztalt, ismeretlen és kalkulálhatatlan formáival. Márpedig ha a filológiai kérdezés megújulását a „permanens” kíváncsiságtól, a „feltáró” nyomkeresés vagy a „leletgyűjtő” szenvedély tökéletesített technikáitól reméljük, továbbra sem teszünk egyebet, mint hogy pusztá pontoskodással (leplezve) ellensúlyozzuk a kérdésnélküliséget.

Az ismeretlenbe induló olvasásnak ugyanis nem egyszerűen az a tétje, hogy majd (csak) találunk valamit. Az olvasás úgynevezett rejtvényfejtő értésmódja egyik oldalról mindössze valami elrejtettet (előzetesen eldugottat) képes birtokba venni, míg a pusztá felfedezőút kalandjának abból származhat a nyugalma, hogy nem a valódi problémamegoldás igénye vezeti. Az egyik előre tudja, mit talál, a másik meg nem tudja, mit keres. Az olvasás kerülőútjain azonban még a „poszthermeneutikai” potenciálnak is megvannak az önmagára vonatkozó tétjei. A labirintus alakzataként értett – és manapság erősen favorizált „*laterális*” – olvasás sajátos időindexű térbeliségéről például jól belátható, hogy az alapjául szolgáló koreográfiának „mint valamely múltbeli mozgás metonimikus utánírásának és/vagy mint egy jövőbeni ismétlődés előírásának jelkaraktere van, mégpedig annak a mozgásnak a távollétében, amelynek ő maga a (*metonimikus*) inskripciója és a nyoma” (Menke 2006: 197). De még ennek a koreográfiának a működtetése sem olyan kaland az olvasás térbeliségében, amelynek végső tétje ne magánál a filológusnál volna: „A filológusok kíváncsisága is belevész [...] és magára talál az excentrikusan térbelivé váló felületen – a filológusok balszerencséjére vagy szerencséjére” (i. m. 206). Mégis óriási filológiai jelentősége lehet itt annak, hogy a szóbeliség és írásbeliség oppozíciójához kötött írás a maga dologszerű/materiális mivoltában kiszabadulhatott a hang és a betűk határolta térből. Ez tette lehetővé többek közt annak felismerését, hogy az alfabetikus és numerikus jelek „formulákba” rendeződésének hasonlóságait legalább arra nézve vizsgálhassuk, vajon tényleg vannak-e együttállásuknak olyan esetei, amelyek lehetlenné teszik a jelentésképződést vagy a tartalmi jelentés-hozzárendelés műveleteit (l. erről Krämer–Bredenkamp 2003: 12–13). Bárhogy legyen is, az írás és a szöveg így nemcsak kultúrtechnikai nézetben kerülhet ki annak kényszere alól, hogy kizárólag a

<sup>5</sup> Az új filológiák törekvéseinek úgyszólván mindegyikében érzékelhetők annak a nem diszkurzív – tehát nem nyelvközpontúan értett – írásfelfogásnak a következményei, amely szerint az írás (egyebek mellett) olyan észlelési és operatív tér, „amelyben a notáció nem csupán mint ábrázolási médium és jelrendszer működik, hanem szem, kéz és gép olyan kölcsönös összjátékát nyitja meg, amely bizonyos fokig épp az értelemről és a jelentéstől való eltekintéssel, a szemantika és a reprezentacionalitás »lazításával« jellemezhető” (Krämer 2005: 52).

közlés diszkurzív instrumentumaként, vagyis pusztán nyelvi médiumként szolgáljon a megértés tárgyául. Hogy azután ez az episztémétörténeti tapasztalat elégséges-e ama hermeneutikai maxima cáfolatához, amely szerint a „nyelv köztes-világa [Zwischenwelt] bizonyul annak tulajdonképpeni dimenziójául, ami adva van” (Gadamer 1984: 23 [a fordítást módosítottam. – K. Sz. E.]), egy eljövendő filológia legtermékenyebb kérdései közé tartozhat majd.

## Irodalom

- Böckh August 1877. *Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*. Editor: Ernst Brautscheck. Teubner. Leipzig.
- Chartier, Roger 1990. *Lesewelten. Buch und Lektüre in der frühen Neuzeit*. Fordította: Brita Schleinitz – Ruthard Stäblein. Campus. Frankfurt am Main – New York.
- Derrida, Jacques 2003. *Eine gewisse Unmöglichkeit, vom Ereignis zu sprechen*. Ford. Susanne Lüdemann. Merve. Berlin.
- Derrida, Jacques 2005. *Semiologie und Grammatologie. Gespräch mit Julia Kristeva*. Fordította: Dorothea Schmidt – Astrid Wintersberger. In Stephan Kammer – Roger Lüdeke (Hrsg.): *Texte zur Theorie des Textes*. Reclam. Stuttgart. 55–70.
- Dilthey, Wilhelm 1974. *A hermeneutika keletkezése*. In *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Fordította: Erdélyi Ágnes. Gondolat Kiadó. Budapest. 469–494.
- Gadamer, Hans-Georg 1984. *Igazság és módszer*. Fordította: Bonyhai Gábor. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Gadamer, Hans-Georg é. n. *Szöveg és interpretáció*. Fordította: Hévízi Ottó. In Bacsó Béla (szerk.): *Szöveg és interpretáció*. Cserépfalvi. Budapest. 17–41.
- Grondin, Jean 2002. *Bevezetés a filozófiai hermeneutikába*. Fordította: Nyíró Miklós. Osiris Kiadó. Budapest.
- Gumbrecht, Hans Ulrich 2010. *A jelenlét előállítása. Amit a jelentés nem közvetít*. Fordította: Palkó Gábor. Ráció – Historia Litteraria Alapítvány. Budapest.
- Heidegger, Martin 1989. *Lét és idő*. Fordította: Vajda Mihály et al. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Kittler, Friedrich A. 1995. *Aufschreibesysteme 1800–1900*. Fink. München.
- Krämer, Sybille 2005. „Operationsraum Schrift”. Über einen Perspektivenwechsel in der Betrachtung der Schrift. In Gernot Grube – Werner Kogge – Sybille Krämer (Hrsg.): *Schrift. Kulturtechnik zwischen Auge, Hand und Maschine*. Fink. München. 23–61.
- Krämer, Sybille – Bredekamp, Horst 2003. *Kultur, Technik, Kulturtechnik. Wider die Diskursivierung der Kultur*. In *Bild, Schrift, Zahl*. Fink. München. 11–22.
- Menke, Bettine 2006. *Lesarten des Labyrinths / Schemata des Lesens*. In Christoph Hoffmann – Caroline Welsh (Hrsg.): *Umwege des Lesens. Aus dem Labor philologischer Neugierde*. Parerga. Berlin. 185–206.
- Mersch, Dieter 2002. *Was sich zeigt. Materialität, Präsenz, Ereignis*. Fink. München.
- Mersch, Dieter 2010. *Posthermeneutik*. Akademie. Berlin.
- Nietzsche, Friedrich 1981. *Briefwechsel. Kritische Gesamtausgabe*. III/1. Editor: Giorgio Colli – Mazzino Montinari. De Gruyter. Berlin. (Levél Heinrich Köselitzhez, 1882. február vége.)
- Nietzsche, Friedrich 2009. *Virradat*. Fordította Romhányi Török Gábor. Holnap. Budapest.
- Schleiermacher, F. D. E. 1977. *Hermeneutik und Kritik*. Suhrkamp. Frankfurt am Main.
- Schwindt Jürgen Paul 2009. „Einleitung” In Paul Jürgen Schwindt (Hrsg.): *Was ist eine philologische Frage?* Suhrkamp. Frankfurt am Main. 11–20.



## SZÓ, JELENTÉS, SZÓ SZERINTI JELENTÉS – LÉTEZIK-E ILYEN?

*A sensus litteralis* filológiai-hermeneutikai nézőpontból

Elemi filológiai-hermeneutikai tapasztalat: amikor annak próbálunk utánajárni, egy-egy fogalom vagy teória pontosan mit jelent, azt látjuk, hogy az illető fogalmon vagy teórián különböző korokban mást és mást értettek. Betű szerint lehet ugyanarról szó, ám a dolog értelme vagy jelentése időről időre eltolódott, megváltozott. Ezen háttér előtt külön érdekességre tesz szert egy olyan vizsgálódás, amely éppen a betű vagy szó szerinti jelentés értelmére irányul. A dolognak némiképp utánajárva itt is azt tapasztaljuk: betű vagy szó szerinti jelentésen időről időre mást és mást értettek. Ez utóbbi, a „sensus litteralis” szó szerint maradhat ugyan azonos, értelme azonban változik. Ezek után korántsem kézenfekvő a *sensus litteralis* „beazonosítása”; korántsem kézenfekvő, hogy milyen jelentéséből induljunk ki, milyen jelentését vegyük alapul. Javaslatom: induljunk ki a jelentés használatelméletének wittgensteini teóriájából. E szerint a *sensus litteralis* jelentése, az, hogy mit értünk rajta, aszerint határozható meg, hogy milyen köznyelvi vagy tudományos kontextusokban használjuk értelmesen, elfogadottan, több-kevesebb konszenzussal manapság ezt a kifejezést. Ennek rekonstruálása után válik valamely szűkebb tudományos vizsgálódás lehetővé.

A gadameri–heideggeri hermeneutika *sensus litteralis*telő álláspontja sajátos feszültség keretében jellemezhető. Ez a következő két tételben összegezhető:

1. A hermeneutika kitüntetett figyelemben részesíti a *sensus litteralis*telő, és módszeresen visszanyúl hozzá.
2. Épp hermeneutikailag (a megértés és az értelmezés univerzalizálására vonatkozó hermeneutikai tanok felő szemléelve) azt lehet mondani: nem létezik olyan valami, mint *sensus litteralis*.

Mi e két tétel értelme, és hogyan békíthető össze? Hogyan lehet visszanyúlni valamihez, ami nem létezik? A dolgozatban kísérletet teszek ezen ellentmondás föloldására, de legalábbis annak rekonstrukciójára, hogyan körvonalazódik a *sensus litteralis* problémaköre a heideggeri–gadameri hermeneutika háttere előtt.

**Kulcsszavak:** jelentés, filológia, hermeneutika, életvilág, metafora

**1.** Jelen kötet kiemelt figyelmet kíván szentelni többek között nyelv és jelentés, nyelv és megismerés, nyelv és értelmezés, nyelv és közösség, nyelv és kultúra viszonyának. Hozzájárulásomban egy olyan témát próbálok meg vázlatosan körüljárni, amely első pillantásra igen behatároltnak tűnik, és a szűkebben vett jelentéselmélet körébe tartozik. Ki fog derülni azonban, hogy e téma számos fontos vonatkozásban érintkezik az említett területek mindegyikével, sőt a felsoroltak számát (például filozófia és nyelvészet, filozófia és kultúratudomány összefüggéseire való utalással) talán még szaporítani is lehetne.

A címben szereplő kérdés megválaszolásának fontos előfeltétele, hogy értsük magát a kérdést; elsősorban azt, mit jelent a szó szerinti jelentés. Mindenfajta közvetlen-dogmatikus válasz a kérdésre – például igen, létezik; nem, nem létezik; bizonyos értelemben igen, más értelemben nem stb. – hallgatólagosan már eldöntötte, hallgatólagosan tudni véli, mi a szó szerinti jelentés. Egy ilyen válasz hallgatólagosan előfeltételezi, avagy magától értetődőnek veszi: tudjuk, mit jelent a kérdés, tudjuk, mit jelent a szó szerinti jelentés. Előfeltételezi, hogy tisztában vagyunk a szó szerinti jelentés *jelentésével*. Filozófusnak lenni azonban hagyományosan nem utolsó sorban épp azt jelenti: rákérdezőnk a szavak, kifejezések jelentésére, értelmére, nem elégszünk meg a fogalmaknak a hétköznapi szóhasználatban tapasztalható, gyakran elmosódó, egymással szembenálló jelentéseivel, és konzisztenciára, világosságra, belátásra törekszünk. Ezt tette példászerűen már Szókratész, amikor az athéni polgárokat elkezdte a hétköznapi kifejezések értelméről kérdezni – például mi az igazságosság –, és összezavarván őket előbb-utóbb rájuk bizonyította, hogy amit érteni véltek, ami első pillantásra problémátlannak, magától értetődőnek tűnt számukra, azt voltaképpen nem értik, az voltaképpen nem is olyan egyszerű és magától értetődő.

Ha ezt belátjuk, akkor belátjuk azt is, hogy a „Mi a szó szerinti jelentés?” kérdés ebben az értelemben megelőzi a „Létezik-e szó szerinti jelentés?” kérdést. Tudnunk kell, mi az – mi a jelentése annak –, aminek a létére vagy nemlétére kérdezőnk rá. (Ha azt kérdezzük: „Létezik-e palicska?”, erre a kérdésre mindaddig nem tudunk válaszolni, amíg nem tudjuk, mi a palicska; egy ilyen kérdésre nem véletlenül válasz helyett rendesen visszakérdezős következik: „Mi az a palicska?”).

Ha föl tesszük a „Mi a szó szerinti jelentés?” kérdést, akkor a „szó szerinti jelentés” *jelentésére* kérdezőnk rá. Ha ezt a kérdezőt komolyan vesszük, csakhamar súlyos nehézségeink támadnak, és úgy tűnik, apóriák kiúttalanságában veszünk el.

2. Mindenekelőtt föl kell figyelni arra, hogy a „szó szerinti jelentés” *jelentésére* vonatkozó kérdésben a „jelentés” kétszer fordul elő. A „szó szerinti jelentés” – mondhatjuk – végül is egyfajta *jelentés*. Tehát ez utóbbit, a *jelentést* már értenünk kell. Ha nem értjük, akkor nincs hova tovább visszalépni (a „szó szerinti jelentés” *jelentésének jelentése* csöppet sem segít rajtunk, mert akkor azt sem fogjuk érteni).

Ha viszont már értjük a *jelentést*, és ilyenformán valamiképpen a „szó szerinti jelentés” is, ez utóbbit pedig a legátfogóbb és legkézenfekvőbb módon úgy értjük, mint amivel az „átvitt” vagy a „metaforikus” („áttételes”, „jelképes” stb.) jelentés áll szemben, továbbá föl tesszük – amint az ugyancsak kézenfekvő –, hogy elvben minden szónak vagy nyelvi kifejezésnek lehet „szó szerinti” vagy „átvitt” jelentése, akkor a következő kérdéshez juthatunk el: a „szó szerinti jelentés” jelentése maga vajon „szó szerinti” vagy „átvitt-e”? Ha föl tesszük a kérdést, mit jelent a „szó szerinti jelentés”, akkor erre ugyanis vissza lehet kérdezni: „szó szerint” vagy „átvitt” értelemben?<sup>1</sup> Ezzel a válaszadást mindenestre egy másik síkra toltuk át, azzal az eredménnyel, hogy egyfajta *regressus ad infinitum* áll elő, anélkül, hogy megtudnánk, mi a szó szerinti jelentés. Ha azt kérdezzük,

<sup>1</sup> Megkockáztatható, hogy ezen utóbbi kérdésre a válasz – ha egyáltalán – csak úgy hangozhat: „átvitt” értelemben, mivelhogy a „szó szerinti” jelentésnek *szó szerint* aligha van jelentése; a vagy-vagy tehát a következő: a „szó szerinti” jelentésnek vagy nincs jelentése – jelentés nélküli üres *flatus vocis* – vagy van, s akkor az átvitt jelentés.

a „szó szerinti jelentés” *jelentése* „szó szerinti” vagy „átvitt”-e, akkor – amennyiben erre a kérdésre válaszolni tudunk –, már tudnunk kell, mi a szó szerinti jelentés, így kérdésünk nem igazi kérdés, hanem csupán látszatkérdés.

3. „Létezik-e szó szerinti jelentés?” – Nos, attól függ, mit értünk rajta. De mit is értünk rajta? Mondjuk meg *mi*, avagy járjunk utána történetileg? – Ha utóbbit tesszük, vizsgálódásunk már a kiindulópontban sajátos dilemma előtt találja magát. Amikor a szó szerinti jelentést, illetve – miként a hagyományban nevezték – a *sensus litteralist* kutatjuk, keressük – voltaképpen mit keresünk, mit kutatunk? A szót (a hangalakot) avagy a szó *értelmét* (az előbbi nevezhető filológiai, az utóbbi hermeneutikai súlypontú vizsgálódásnak)? Előbbi esetben a félresiklás veszélye abban áll: korántsem biztos, hogy az azonos hangalak mögött ugyanaz a dolog rejtőzik (erre jó példa a bibliai hermeneutika vagy egzegézis, ahol a *sensus litteralis* történetére vetett pillantás nemcsak azt mutatja meg, hogy voltak visszatérően olyanok, akik előnyben részesítették, és voltak, akik nem, hanem mindenekelőtt azt, hogy nem mindig ugyanazt értették rajta, hogy jelentése tehát korántsem volt egyszer s mindenkorra rögzített<sup>2</sup>). Utóbbi ott siklik félre, hogy az alapul vett értelmet dogmatikusan előfeltételezi. Más szóval: ha a vizsgálódás a hangalak azonosságát veszi alapul, és rá irányul, akkor azt kockáztatja, hogy teljesen heterogén vagy diszparát dolgokat állít egymás mellé, köt egymással csokorba; olyanokat, melyeknek alkalmasint vajmi kevés közük van egymáshoz, minthogy semmi más nem fűzi össze őket, mint éppen csak a hangalak véletlenszerű azonossága – értelmük lehet mégannyira eltérő. Ha viszont a vizsgálódás a *sensus litteralis* értelmére irányul, akkor valamilyen értelmet alapul kell vennie, a *sensus litteralis* valamiféle értelméből kell kiindulnia, ezt az értelmet pedig mint kiindulópontot – értelemszerűen és elháríthatatlanul – már a vizsgálódás kezdetén, még annak beindulása előtt – hallgatólagosan – előfeltételeznie *kell*. Ez az előfeltételezés viszont – éppen, mivel a vizsgálódást megelőzi, nem pedig annak folyamán jut érvényre – csakis dogmatikus (más szóval: önkényes) lehet. Itt ugyan olyan dolgokat kötnek végezetül csokorba egymással, amelyeknek azonossága, benső összefüggése biztosított; ám egyúttal eleve – hallgatólagosan – *kizárnak* más olyan, a *sensus litteralis* hangalakkal rendelkező képződményeket, amelyek értelme a kiindulás élére állított, dogmatikusan előfeltételezett értelem követelményeinek nem tesz eleget. Azonos hangalakú, ám diszparát, széteső dolgok halmaza az egyik oldalon összefüggő, egységes értelmű, ám nem feltétlenül azonos hangalakú dolgok halmaza a másikon, ahol is továbbá az egybefogás kritériuma, a vezérfonal, melyre föl vannak fűzve, éppenséggel nincs visszaigazolva – a kritérium önkényes, dogmatikus.

Ebből a dilemmából, apóriából nemigen van kiút. Mivel a nehézség filológiai-nyelvfilozófiai-hermeneutikai, ezért a gyógyszer is – ha van – csakis ilyen lehet (úgyszólván a kutyaharapást szőrivel). Az apóriából való kimenekülés egyik lehetséges útja, ha a jelen-

<sup>2</sup> Hans W. Frei kutatásait összegezve Brevard S. Childs például arról beszél, hogy az újkor során „a *sensus literalis* értelmezésében gyökeres változás állt be” (2001: 37) – Paul R. Noble hasonlóképpen utal arra, hogy „a reformáció utáni korban, és különösen a kritikai tudományok kezdetén megváltozott a *sensus literalis* értelmezése” (i. m. 105) –, Frei maga pedig úgy fogalmaz, hogy a *sensus literalis* „jóval elasztikusabb fogalom, mint gondolnánk” (i. m. 44). Childs a továbbiakban megállapítja, hogy „a szó szerinti értelem távolról sem nyilvánvaló, naiv szövegolvasat, ellenkezőleg, meghatározása igen magas fokú [...] felkészültséget igényel” (i. m. 47).

tés wittgensteini használatelméletéhez folyamodunk. Eszerint az, hogy mit értünk „szó szerinti jelentésen”, aszerint határozható meg, hogy milyen köznyelvi vagy tudományos kontextusokban használjuk több-kevesebb konszenzussal manapság ezt a kifejezést. Ha ennek utánajárunk, és különböző – magyar vagy idegen nyelvű – szótárak körében tallózunk, akkor a „szó szerint”, „literal”, „wörtlich”, „buchstäblich” címszavak különböző kontextusaival és jelentéseivel találkozunk. (Valamely szó *szó szerinti* jelentése eszerint a szó „közvetlen”, „hétköznapi”, „köznyelvi”, „nem átvitt”, „eredeti” – „korábbi”, illetve „valóságos”, „lényegi”, „sajátlagos”, „tulajdonképpen” – „szokásos”, „nyilvánvaló”, „elsődleges” jelentése;<sup>3</sup> egyfajta családi hasonlósággal jellemezhető jelentésdimenziók, melyek egymással sokoldalúan érintkeznek, egymást sokféle szempontból keresztezik, miközben eltérések és elágazások is szép számmal előfordulnak, és e bonyolult viszonyrendszernek vannak azután olyan szélső tagjai is, melyek – miként egy családon belül is előfordulhat – egymástól meglehetősen távol esnek.) Teljesen megnyugtató válaszra így sem lelünk, sőt a „szó szerinti jelentés” mellé fölsorakozik még a „szó szerinti fordítás” – „értelem szerinti fordítás” további dilemmája.

Példa gyanánt válasszuk ki a *Cambridge Dictionary of American English* (2000: 506) szócikkét. Eszerint „literal” annyi, mint: „having exactly the same meaning as the basic or original meaning of a word or expression” (‘pontosan ugyanazzal a jelentéssel bír, mint egy adott szó vagy kifejezés alapvető vagy eredeti jelentése’); példaként szerepel: „a literal interpretation of the Bible” (‘a Biblia szó szerinti értelmezése’). A további magyarázat szerint „A literal translation of a phrase in another language gives the meaning of each separate word” (‘egy kifejezés más nyelvre történő szó szerinti fordítása minden egyes szó jelentését külön-külön adja meg’); ebben az értelemben mondható: „Beginning students tend to translate too literally” (‘kezdő diákok hajlanak arra, hogy túlzottan szó szerint fordítsanak’). A „literally” egy másik jelentésben „[is] used for emphasizing how large or great an amount is” (‘arra használatos, hogy hangsúlyozza, milyen nagy valamilyen

<sup>3</sup> L. például *Cambridge Dictionary of American English*. Cambridge University Press. Cambridge. 2000. 506, 317; *Webster’s New World Dictionary of the American Language*. The World Publishing Company. Cleveland–New York. 1966. 855 s. k.; *The Collins Concise Dictionary of the English Language*. 2nd ed., Collins. London–Glasgow. 1988. 661; *The Concise English Dictionary*. Revised and enlarged by A. L. Hayward and J. J. Sparkes, 4th ed. New Orchard Editions. Poole, Dorset. 1988. 683, 903; *The Advanced Learner’s Dictionary of Current English*. 2nd ed. Oxford University Press. London. 1969. 572; „Der Kleine Muret-Sanders”. *Englisch-Deutsch. Langenscheidts Grosswörterbuch der englischen und deutschen Sprache*. Von H. Willmann, H. Messinger und der Langenscheidt-Redaktion. 3. Aufl. Langenscheidt. Berlin–München–Wien–Zürich–New York. 1988. 584; „Der Kleine Muret-Sanders” *Deutsch-Englisch. Langenscheidts Grosswörterbuch der englischen und deutschen Sprache*. Von H. Messinger und der Langenscheidt-Redaktion. 4. Aufl. Langenscheidt. Berlin–München–Wien–Zürich–New York. 1988. 240, 28 s. k., 1178, 1210; *Duden Stilwörterbuch der deutschen Sprache. Die Verwendung der Wörter im Satz*, 5. völlig neu bearbeitete und erweiterte Auflage von Günther Drosdowski unter Mitwirkung der Dudenredaktion (Der Duden in 10 Bänden, Bd. 2). Dudenverlag. Bibliographisches Institut Mannheim–Wien–Zürich. 1970, 168, 625; Gerhard Wahrig: *Deutsches Wörterbuch*. Bertelsmann Lexikon Verlag. Jubiläumsausgabe, Gütersloh/München. 1996. 304, 1183, 1405, 1446; *A magyar nyelv értelmező szótára* I. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1959. 598, VI. köt. Akadémiai Kiadó. Budapest. 1962. 323, 364 s. k. – Az idézett helyeket részletesebben elemeztem a jelen kézirat hosszabb változatában.

mennyiség'), erre példa a következő: „There were literally hundreds of pages to read in the contract” ('szó szerint oldalak százait kellett átolvasni a szerződésben'). Harmadsorban: „Literally is also used to emphasize a statement and suggest that it is surprising: I literally (= really) had no idea you and Sophie were coming” ('a „szó szerint” arra is használatos, hogy hangsúlyossá tegyen egy állítást és azt sugallja, milyen meglepő: szó szerint [= tényleg, valóban, csakugyan] fogalmam sem volt róla, hogy te és Sophie is jöttök'). A felsorolt jelentések mindegyike megtalálható a magyarban is, a legutolsó pedig azért különösen figyelemreméltó, mert – eltekintve a meglepő jellegtől – sajátos valóságközeliséget, valóságűsűséget kíván jelezni (tényleg, valóban, azaz nem csupán közelítőleg, körülbelül, hozzávetőlegesen, nagyjából). Az alapjelentés ellentéte a „figurative”; szavak és kifejezések „átvitt” értelméről akkor beszélünk, ha „nem alapvető jelentésükben használjuk őket, hanem ama jelentésnek csupán egy részét kívánjuk érzékeltetni” („used not with their basic meaning but to suggest part of that meaning”). Ebben az értelemben állíthatók szembe egymással „literal and figurative meanings” (i. m. 317).

Lévén témánk a szó szerinti jelentés, azért is kézenfekvő az angol nyelv felől elindulnunk, mivel a „sensus litteralis” és a „literal” (avagy a „literal sense”) között *szó szerint* is föltűnő a hasonlóság; míg mondjuk a közvetlenül szóba jövő két német kifejezés – „wörtlich”, „buchstäblich” – közül egyik sem rendelkezik ezzel a sajátossággal. A némethez hasonlóan a „literal” azután a magyarban is két szóval fordítható: a „szó szerint” mellett a némethez hasonlóan létezik a „betű szerint” is. Az, hogy egy angol szó két német szóval fejeződik ki, bizonyos árnyalatok kifejezésére ad alkalmat; a két német szó jelentésdimenziói pedig jórészt fedik egymást, de nem teljesen; egyes esetekben használhatók egymás szinonimáiként, azaz mindegy, melyiket használjuk, más esetekben viszont nem.

A magyarban hasonló a helyzet: az „Itt betű szerint mégiscsak ez áll” többé-kevésbé egyjelentésű azzal: „Itt szó szerint mégiscsak ez áll”, illetve az ennél talán valamelyest erősebb, nyomatékosabb – a „buchstäblicher Verrat”, „buchstäbliche Vernichtung” „buchstäblich wahr” esetében azonban nem használható a „betű szerint”, ahogy a „buchstäblicher Sinn” sem fordítható „betű szerinti jelentés”-nek.

A magyar nyelv értelmező szótára a „betű” címszó 4. pontjában a számunkra releváns jelentésdimenziót illetően a következőket írja: „(átv) Vmely szövegnek szó szerinti értelmezése, gépies alkalmazása annak valóságos mondanivalójával, igazi tartalmával, lényegével, szellemével szemben” (1959: 598).<sup>4</sup> Példák: „Betű szerint a jobbágnak is volt joga”, „Csak a törvény betűjét nézi”. Érdemes itt felfigyelnünk arra, hogy az utóbbi két eset egyikében sem használhatnánk szinonima gyanánt a „szó szerint” kifejezést. „Csak a törvény szavát nézi”: ez zavaros, magyartalan, míg a „Szó szerint a jobbágnak is volt joga” furcsamód nem értelmetlen ugyan, ám amennyiben értelme van, úgy az éppen az ellenkező jelentést sugallja, mint a „betű szerint” ('ténylegesen, valóságosan a jobbágnak is volt joga'). Az utóbbi tekintetben nem jelentőség nélkül való, és a jelentés holisztikus, illetve kontextualista elméletét támasztja messzemenően alá – azt, hogy a szójelentések platonikus rögzítettségére vonatkozó hagyományos, szótárak sugallta teóriával szemben mennyire az élő nyelv mozgékony, szituatív kontextusa a döntő –, hogy két amúgy meglehetősen hasonló értelmű kifejezés egyes szövegösszefüggésekben egymás-

<sup>4</sup> További idiomatikus-erősítő kifejezések: „egy betűt sem enged”, „egy betűt sem értett belőle”, „egy betű nem sok, annyit sem tudok róla” (i. h.).

sal éppenséggel homlokegyenest ellentétes értelmű mondatokat képes létrehozni. („Betű szerint a jobbágnak is volt joga” = betű szerint talán igen, valójában azonban nem, azaz ez a betű szerinti jog a valóságban nem érvényesült; „Szó szerint a jobbágnak is volt joga” = bármennyire meglepő is, bizony, még a jobbágnak is volt joga).

E bonyolult viszonyrendszernek, mint utaltam rá, vannak olyan szélső tagjai is, amelyek egymástól meglehetősen távol esnek. Így például a „szó szerint”-nek a „valóság-hű” (pontos, a valóságnak megfelelő) és a „szolgai” (mechanikus, gépies) jelentései között már nemigen észlelni hasonlóságot, és a távolság az utóbbi és az erősítő, az igazságmozsanatot hangsúlyozó jelentésdimenzió („híven az igazsághoz”, „igazából”, „valóságos”, „kendőzetlen”) között nemkülönben tetemes. Miként a „dem Wortlaut genau entsprechend” és a „wahrheitsgetreu”, „wahrheitsgemäß” sem esik minden további nélkül egybe, hiszen nagyon is különböző dolog lehet az, hogy valami a „szóhangzásnak”, avagy az „igazságnak” felel-e meg.

Ebben az utóbbi összefüggésben a „szó szerint” különböző értelmei egymásra is épülhetnek, egymást feltételezhetik. A „szó szerint” egyik jelentésének fennállása teszi ilyenkor lehetővé a „szó szerint” egy másik értelmében való fennállására vonatkozó kérdést egyáltalán. Ha például a kérdés az, valami „szó szerint” ott áll-e a szövegben, akkor az igenlő válasz teszi lehetővé azt a további kérdést: ha ott áll, akkor hogyan kell mármost érteni – például: „szó szerint” vagy nem? Ha viszont nem áll ott, akkor nyilván értelmetlen azt kérdezni: „szó szerint” vagy „átvitt” értelemben *nem* áll ott?

**4.** Ha a fenti előzetes megfontolások után filozófiai esettanulmány gyanánt a heideggeri–gadameri hermeneutikához fordulunk, azt látjuk, hogy az idáig említett nehézségek koncentrált formában jelennek meg. A körvonalazódó álláspont szélső pólusai a következő két tételben összegezhetők:

1. a hermeneutika kitüntetett figyelemben részesíti a „szó szerinti” jelentést, és módszeresen visszanyúl hozzá (pl. *uszia* ’a ház körüli javak, jószágok együttese, a birtok’). Ugyanakkor
2. épp hermeneutikailag (a megértés és az értelmezés univerzalizálására vonatkozó hermeneutikai tanok felől szemlélve) azt lehet mondani: nem létezik valami olyan, mint „szó szerinti” jelentés (és így ennek megfelelően „átvitt” vagy „metaforikus” jelentés sem).

Mi e két tétel értelme, és hogyan békíthetők össze? Hogyan lehet visszanyúlni valamihez, ami nem létezik? – Nem lehetetlen kísérletet tenni ezen ellentmondás föloldására, de legalábbis a két tétel rekonstrukciójára. A feloldás kísérlete azonban vélhetően – állandó nyelvínséggel küszködve és a nyelv határaihoz elérkezve – előbb-utóbb elhallgatáshoz vezetne.

**5.** Amikor azt állítjuk, a hermeneutika kitüntetett figyelemben részesíti a „szó szerinti” jelentést, és módszeresen visszanyúl hozzá, arra a hermeneutikai tevékenység szempontjából középponti tevékenységre gondolunk, amely a klasszikus filozófiai fogalmak értelmének visszanyerésére, értelmezésére irányul, e fogalmakat pedig szisztematikusan – a terminus kézenfekvő, hétköznapi, avagy használatelméleti értelmében – szó szerinti



jelentésükben törekszik megragadni és értelmezni. Nézzünk néhány jellegzetes példát. Az *uszia* annyi, mint 'ház körüli javak, a birtok' (GA 18: 24, 26, 345; GA 19: 467; GA 61: 92, GA 64: 100; GW 3: 385, GW 10: 19, 40 s. k., GW 10: 19 s. k.),<sup>5</sup> *idea, eidosz*: 'a dolog kinézete' (GA 9: 214, GA 36/37: 156), *logosz*: 'beszéd' (SZ 32 [LI 128], GA 38: 1 s. k.),<sup>6</sup> *aletheia*: 'elrejtetlenség' (SZ 219 s. k.; GA 34: 10 s. kk., 124 s. k., 139.; GA 36/37: 97, 112, 175, 221 s. kk., 289; GA 45: 100 s. kk.; GA 9: 69).<sup>7</sup>

Szó szerinti jelentésről ezekben az esetekben annyiban beszélhetünk, amennyiben „eredeti”, illetve „hétköznapi”, „közvetlen”, „nem átvitt” jelentésekről van szó. Amikor Heidegger az *usziát* „ház körüli javak”-kal fordítja, nem pedig például „szubsztanciá”-val, akkor *szó szerint* (!) hétköznapi, azaz a görög kultúra életvilágának hétköznapijaiban használt – „nem átvitt”, hanem „közvetlen”, sőt ha lehet, az egyik legközvetlenebb, „leg-háziasabb” – jelentéshez nyúl vissza. Heidegger nem a latin felől keres hozzáférést a göröghöz: éppen hogy az „eredeti” vagy „korábbi” jelentést törekszik föllelni, megadni.

Hasonlóképpen, amikor Heidegger a *logoszt* „beszéd”-del fordítja, akkor – mint mondja – az „alapjelentésre” (Grundbedeutung) összpontosít, a „beszéd” pedig egyúttal a *logosz* „szó szerinti fordítása” is („wörtliche Übersetzung”) (SZ 32). Heidegger persze jól tudja, hogy a *logosz* fordítása-értelmezése számára a tudományos nyelvben olyan szavak váltak használatossá és forognak hosszú idő óta közkézen, mint „Vernunft”, „Urteil”, „Begriff”, „Definition”, „Grund”, „Verhältnis”, „ratio”, „Beziehung” (SZ 32, 34 [§ 7. B]). Ezek azonban az alapjelentés későbbi módosulásai, származékai, amelyek az előbbiből érthetők csak meg. A szó szerinti jelentés volna tehát az alapjelentés.

A szó szerinti (eredeti, későbbi teoretikus magyarázatok által még el nem fedett) jelentésekhez való visszanyúlás hermeneutikai tétje az, hogy az elhalványult, mára már részben értelem nélkülivé, részben triviálissá vált filozófiai alapfogalmak múltbéli értelmét a jelenben visszanyerjük, továbbá az, hogy ezek után, a rekonstrukcióból adódó szó szerinti jelentésből kiindulva, a későbbi, másodlagos, illetve „átvitt” jelentéseket ennek

<sup>5</sup> Heidegger műveinek összkiadására (*Gesamtausgabe*. Vittorio Klostermann. Frankfurt/Main. 1976-tól) GA rövidítéssel hivatkozom, ezt követi a kötetszám, majd kettőspont után a lapszám megjelölése: *Einführung in die Metaphysik*. Niemeyer. Tübingen. 1976. 148; *Zollikoner Seminare*. Hrsg. M. Boss. Klostermann. Frankfurt/Main. 152; „Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles (Anzeige der hermeneutischen Situation)”. Sajtó alá rendezte H.-U. Lessing. *Dilthey Jahrbuch für Philosophie und Geschichte der Geisteswissenschaften* 6 (1989): 237–269, itt 253 (= Heidegger: *Phänomenologische Interpretationen zu Aristoteles. Ausarbeitung für die Marburger und die Göttinger Philosophische Fakultät (1922)*. Hrsg. G. Neumann. Reclam. Stuttgart. 2002. 41 s. k. Vö. Gadamer: *Gesammelte Werke*. Mohr. Tübingen. 1985–1995 (a továbbiakban: GW).

<sup>6</sup> SZ = *Sein und Zeit*. 15. Aufl. Niemeyer. Tübingen. 1979; LI = *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály – Angyalosi Gergely – Bacsó Béla – Kardos András – Orosz István. Gondolat. Budapest 1989.

<sup>7</sup> Vö. Gadamer GW 3: 386. Ez a fordítás egyébként, amely filozófusok és filológusok körében évtizedekig elhúzódó heves vitákhoz vezetett, a tudományos közvéleményben leülepedett vélekedésekkel ellentétben korántsem Heidegger találmánya; hasonló fordítások a korabeli német filozófiában, sőt már korábban is közkézen forogtak. Az „Unverborgenheit”-nak és szinonimáinak a heideggerihez hasonló értelemben való használatát Christoph von Wolzogen kimutatja a kortársi német filozófiában Natorp-nál és Nicolai Hartmann-nál, és utal arra is, hogy már 19. századi német-görög szótárakban találkozni lehetett hasonló fordításokkal (pl. „Unverstecktheit”, „Unverhohlenheit”); lásd Ch. von Wolzogen 1988: 319 skk., 321, 335. Ugyanerre utal Gadamer is (GW 3: 386), és úgy véli, a görög eredetihöz az „Unverhohlenheit” [el nem titkolt, el nem palástolt mivolt] áll a legközelebb, ez a fordítás pedig már Humboldt-nál fölbukkan.



származékaiként értsük meg. A *logosz* „alapjelentésének” (Grundbedeutung) „beszéd-ként” való „szó szerinti fordítása” („wörtliche Übersetzung”) által nyílik meg például a lehetősége annak, hogy a hosszú idő óta közkézen forgó fordításokat („Vernunft”, „Urteil”, „Begriff”, „Definition” stb.) az alapjelentés későbbi módosulásaiként, származékaiként értsük meg. Ez a *logosz* fordítását illető heideggeri megfontolás mármost visszatér az *alétheia* összefüggésében is.

A szószerintiség kiaknázása, előnyben részesítése Heideggernél szélesebb filozófiai perspektívába illeszkedik. Erre némileg kitérnünk azért sem mellékes, mivel az első tézis „kitüntetett figyelemben részesíti” megfogalmazása önkényességre, tetszőlegességre is utalhat, avagy pusztán csak olyasvalamire, amire alkalmasint nincs további magyarázat.

A századforduló episztemológiai-tudományelméleti klímájában Heidegger alapvető fogalmi áttörést hajtott végre, amelynek középpontjában az ember tényleges-faktuális életéhez való visszafordulás állt. Egyik középponti belátása szerint az élet minden tudomány és teória kiindulópontja és eredete, és ilyenként is kell számot adni róla. A lényeges az, hogy a tényleges életben elidőzzünk, megfelelő hozzáférést építsünk ki hozzá, és így vegyük szemügyre – nem valamifajta „tisztá” szemlélettel, hanem „megértő, hermeneutikai intuícióval” (GA 56/57: 117) – a maga abszolút eredetiségében, még mielőtt a tudományos „életbe”, a tudomány „világába” lépünk át, amely a tényleges élet egyik belőle eredő és ugyanakkor mégiscsak benne megmaradó származékos módja, amelyet mint ilyent továbbá sajátos nyelv és világlátás jellemez. A pozitív feladat (a tényleges élet leírása) egy fontos negatív feladatra: a korabeli filozófiai teóriák alapvető elvi kritikájára – heideggeri szóval: destrukciójára – utal, azzal egészül ki, vele fonódik össze. Ez a negatív feladat átfogó történeti konfrontációvá terebélyesedik ama megfontolás által, amely szerint a korabeli filozófiák szemléletmódja és fogalomvilága alapjaiban történetileg meghatározott, így a kritika csak a forrásokhoz, az eredethez való visszatérés révén lehet termékeny. Ehhez viszont megfelelő, az eredetekhez visszanyúló, azokat láttatni képes fogalmiság szükséges. Az eredetekhez visszanyúló fogalmiság mármost előnyben részesíti a tradíció sodrában átöröklődő és nagyrészt megkopott, triviálissá vált fogalmak közvetlen, eredeti, „szó szerinti” jelentését. A heideggeri destrukció éppenséggel a megkövesedett, megmerevedett tradíció „fellazítására”, elevenné tételére vállalkozik, ennek pedig szerves része a „szó szerinti” jelentésekhez való visszanyúlás törekvése.

Noha Heidegger a „szó szerinti” jelentéshez való visszanyúlás *praxisát* átfogó módon műveli, e praxist – szórványos kivételektől eltekintve – kifejezetten ezekkel a szavakkal mégsem azonosítja. A praxis elméleti azonosításának elmaradása vélhetően ama fogalmi apparátus filozófiai alapjai iránti kritikai távolságtartással – ama filozófiai horizont hermeneutikai lebontására való törekvéssel – függ össze, amelybe a *sensus litteralis* fogalma tág értelemben hagyományosan illeszkedik. Mivel Heidegger e fogalmiság leépítésén fáradozik, érthető módon nem azonosítja magát ennek az elméleti alapjaival. Az a tény, hogy közben valamilyen formában mégiscsak él a *sensus litteralis* praxisával, a destrukció vállalkozásában rejlő benső nehézségekre utal. A lebontásnak, amennyiben nem ötletszerű-önkényes rombolás, valamilyen – a kifejezést óvatosan használva – „módszer” vagy eljárás szerint, valamire való tekintettel kell végbemennie. Amire való tekintettel a destrukció munkájának jelentős része végbemegy, azt mármost éppen az európai metafizika és tudomány fogalmkészletének a „szó szerinti” jelentésekre való visszavezetésére irányuló törekvés jellemzi. Ám azt a fogalmi hálót, melyet a nyugati metafizika szőtt a „szó szerinti” jelentés köré, Heidegger nem tudja elfogadni, sőt a legmélyebb gyanakvással szemléli.

A Heidegger által követett metodikai eljárás a „szó szerintinek” ama jelentésdimenziójában mozog, melyet egyfelől a „hétköznapi”, „szokásos”, „közvetlen”, másfelől az „eredeti”, „korábbi”, „elsődleges” – valamint a mindkettőhöz hallgatólagosan hozzákapcsolt „valóságközeli”, „valóságű” – fogalmi határoznak meg és írnak körül. Ez a jelentés hagyományos metafizikai ellentétbe kényszerül az „átvitt”, „metaforikus”, „elvont” „ké-sőbbi”, „levezetett”, „származékos” fogalmakkal. E fogalmi ellentétpárok, megkülönböztetések hagyományos metafizikai distinkciókat írnak körül, olyanokat, amelyek a destrukció szemszögéből épp lebontandók.

A „metafora” fogalma, jegyzi meg például egy helyen Heidegger, előfeltételezi érzéki és érzékfeletti megkülönböztetését (az igazi jelentés a platonikus-érzékfeletti-időtlen szféra sajátja volna, míg a metaforikus-átvitt jelentés az érzékiséggel szennyezett világ része), e megkülönböztetés pedig az európai metafizika egyik alapvető sajátossága; metafora a jelzett jelentésben tehát csak a metafizikán (a Platónnal kezdetét vevő és általa meghatározott európai filozófián) belül létezik (Heidegger 1978: 88 s. k.). Hölderlint kommentálva másutt azt írja: „A metafizika foglyai maradnánk, ha Hölderlin [...] ’szavak mint virágok’ fordulatát [Worte wie Blumen] metaforának tartanánk” (Heidegger 1950–1959: 207; GA 53: 18). Az ember látása és hallása sohasem pusztán érzéki recepció, ezért helytelen azután „átvitelről” beszélni. Az „átvitel” görögül *metaferein*, és a tudományos nyelv az ilyen átvitelt metaforának nevezi. Ha a gondolkodást látásnak és hallásnak nevezzük, akkor erre nyomban azt mondják: ezt csupán „átvitt, metaforikus értelemben” lehet állítani. Mert hiszen látni a szemünkkel látunk, hallani a fülünkkel hallunk. De hát valóban így van-e? Bach-fűgákat a fülünkkel hallunk? Ha már a testi szerveknél tartunk, inkább azt lehetne mondani: nem a fülünkkel, hanem a fülünkön keresztül hallunk (Heidegger 1978: 86 sk.). Az „átvitel” és a metafora fogalma egy töről fakad – érzéki és érzékfeletti megkülönböztetésén, sőt egymástól való elszakításán nyugszik. E megkülönböztetés a nyugati metafizika alapvonása; ha ez utóbbi korlátai világossá lesznek, vele együtt a „metaforáról” alkotott mértékadó elképzelés is megrendül (i. m. 88 s. k.). A metafizika érzéki – érzékfeletti megkülönböztetésen nyugvó alapvető látásmódja képezi a nyelvről és a szóról adott megközelítésének az alapját (szó: érzéki hang és szellemi jelentés egysége), az ebben az értelemben felfogott platonista metafizika jelöli ki minden rá következő nyelvfilozófia és nyelvtudomány látókörét (vö. Heidegger 1991: 14; GA 85: 34, 54, 154; GA 36/37: 102 s. kk.).

1934/35-ös Hölderlin-előadásain Heidegger a következőket mondja: „A költő által mondottak nem összehasonlítás, mondjuk valamilyen »kép« vagy »metafora« [...] »Költői hasonlat« – mily költőietlen fogalom! [...] Mit vetünk össze mivel? Egy természetben végbemenő folyamatot egy szellemben lejátszódó élménnyel. Mit jelent itt a természet, és mit a szellem?” (GA 39: 254 s. k.). A kijelentő mondatra orientálódó, egyértelmű jelölésre, szubjektum-objektum megkülönböztetésére épülő tudományos nyelvezet és nyelvhasználat és az annak elméleti tudatosítását-igazolását szolgáló instrumentalista-konvencionista nyelvfelfogás alkotja a metafora és általában a költői nyelv leértékelésének a mércéjét. Az – egyértelmű jelölésen, megállapodáson nyugvó – terminológiai használat jelenik meg innen tekintve a nyelv normál formájaként, amely a nyugati gondolkodás fő sodrában uralomra jutott, és egyúttal ama nyelvideálként, amelyhez minden egyéb nyelvhasználatnak igazodnia kell.

„Mit vetünk össze mivel?”, kérdi Heidegger, és ennek megfelelően, ha az *átvitt* jelentésre gondolunk, hasonlóképpen kérdezhetjük: „Mit viszünk át hova?”; az *elvont* jelenté-

sek esetében pedig: „Mit vonunk el, és amit elvonunk, hova vonjuk (el), hova visszük?” – Ha az *átvitt* jelentés ily módon megrendül vagy ingataggá válik, akkor ebből mindazonáltal nem a *szó szerinti* jelentés „győzelme” következik; nem az, hogy ellentétükből az utóbbi kerülne ki győztesen. Hanem sokkal inkább az, hogy maga ez a fogalompár – a szó szerinti versus átvitt jelentés fogalompárja – válik kérdésessé. Hiszen a *szó szerinti* jelentés a vizsgált kontextusban csak az *átvitt* jelentéssel való szembeállításban nyeri el értelmét. Ha az utóbbi szertefoszlik, nincs mivel szembeállítani, és akkor maga is a semmibe foszlik.

Véleményem szerint ez lehet az oka – legalábbis egyik oka – annak, hogy Heidegger-nél a praxis nem azonosítja magát megfelelő teóriával. Egy lebontandó, lebontásra ítélt fogalmi építmény szilánkjaiiban aligha ismerheti föl önmagát. Ugyanakkor ezzel szemben áll a destrukció gyakorlatában minduntalan vissza-visszatérő sajátosság vagy még inkább sajátos nehézség: hogy amire rákérdez, amit felfüggeszt, azt valamilyen – átértelmezett, hallgatolagos – értelemben mégiscsak felhasználja, és hogy alapjában véve így is kell tennie, ha vállalkozását egyáltalán útnak akarja indítani, ha már kezdetben nem akarja maga alól elhordani a talajt, amelyre művét – és esetünkben annak középponti részeként: a destrukció műveletét – állította.<sup>8</sup>

Arra a dilemmára kerestünk választ, hogy Heidegger a „szó szerinti” jelentéshez való visszanyúlás *praxisát* átfogó módon műveli, e praxist azonban e szavakkal nemigen azonosítja. Mármost magyarázatkísérletünk akár plauzibilis, akár nem, fennmarad az a további kérdés, hogy amennyiben Heidegger részéről az elméleti (vissza)igazolás, elismerés elmarad – pusztán e hiány okán, amiatt, hogy Heidegger önértelmezésén túllépünk –, vajon nem aggályos-e magának a tézisnek a megfogalmazása. Ez az aggály épp hermeneutikai nézőpontból, azaz a nyitottság és a szerzővel szembeni méltányosság hermeneutikai elve felől tekintve fogalmazható meg; mintha Heidegger szájába akarnánk adni valamit, amit ő nem mond.

Ez az aggály bizonyos értelemben nem hárítható el. Mivel Heidegger önértelmezése itt nem siethet segítségünkre, így az elméleti keret, amelyet a tétel hallgatolagosan alapul vett, a jelentés használatelméletére támaszkodott, és önmagában *bizonytalan* maradt. Bizonytalanak *kellett* is maradnia, mivel azért egyfajta – szűkszavú, ám sokatmondó – vétó a heideggeri szövegekből mégiscsak kiolvasható. A jelentés használatelméletére támaszkodva próbáltam a kezdeti apóriából kiutat keresni, és így fordultam a szótárakhoz, mint amelyekben a jelenkori nyelv- és szóhasználat különböző módjai rendszerezett formában leginkább összegyűjthetők és dokumentálhatók. Csakhogy ez sem valamifajta semleges terület: a „szótár” Heideggernél is fölbukkan, mégpedig – az eleven hétköznapi beszédre orientálódó nyelvfelfogása és a „grammatikától” való ezzel összefüggő distanciálódása felől érthető módon – nem éppen dicsérő, pozitív jelzők kíséretében. A szótár nem más, mint úgymond „a nyelv egyes darabkái és fecnijei alakatlan tömege” (GA 38: 23).<sup>9</sup> „A nyelvet”, teszi hozzá, „nem a szótárban találjuk, még ha az egész állomány

<sup>8</sup> Ez a magyarázatkísérlet maga is heideggeri eredetű; Heidegger Kantra vonatkoztatva fejti ki. Vö. GA 3: 214, 219 („weggräbt”).

<sup>9</sup> „Unmasse einzelner Stücke und Fetzen der Sprache.” A szöveg így folytatódik: „Wir sagen Wörterbuch, es sind darin Wörter und nicht Worte, nichts *Gesprochenes*” (az utolsó kiemelés F. M. I.), amelyből kiviláglik, hogy számára a szó elsődlegesen kimondott, nem pedig leírt szó, azaz nyelvfelfogásában a szóbeliség élvez elsőbbséget az írásbeliséggel szemben.

ott lajstromba van is véve. Nyelv csak ott van, ahol beszélnek, ahol megtörténik, azaz emberek között” (GA 38: 24).<sup>10</sup>

A szótárakhoz fordulásra kimondott heideggeri vétó tehát, ha komolyan vesszük, a jelen értelmezést épp a maga alapjától fosztja meg. Ha e vétót nem halljuk meg, eleresztjük a fülünk mellett, akkor viszont hermeneutikai vétó alá eső értelmezési pozícióba helyezkedtünk, elérhetetlenné váltunk a szöveg (igazságigénye) számára, saját értelmezési horizontunkat kényelmes, kikezdetlenül biztonságba helyeztük. A kezdeti apóriából való kilábalás, kiútkeresés – mint most kiderül – teljességgel ideiglenes, átmeneti volt. Újabb apóriába jutottunk, vagy még inkább: a kezdeti apória más formában újból visszatért.

Vajon Heidegger szájába akarunk-e adni valamit, amit ő nem mond: e kérdésre nehéz egyértelmű választ adni. A kérdésre valójában sem igennel, sem nemmel nem lehet válaszolni. És az is látható, miért *kell* az elméleti keretnek, amelyet a jelentés használatelméletére támaszkodva a tétel hallgatólagosan alapul vett, önmagában *bizonytalan* maradnia. A jelen értelmezés akkor válnék végképp talajtalanná, ha a heideggeri destrukció a létkérdés megválaszolásával célba ért volna. E célba érés az itt alapul vett elméleti keretet egyértelműen hamissá tenné. Hogy ez nem történt meg, hogy a fő mű befejezetlen maradt, másfelől mégsem ok arra, hogy Heidegger önértelmezésétől immár nagyvonalúan eltekintsünk. A destrukció célba nem érése a fenti elméleti keretet még nem teszi igazzá. Nem hamis és nem igaz: az elméleti keret státuszaként marad így a bizonytalanság. A tételt, mely szerint Heidegger él a szó szerinti jelentésekhez való visszanyúlás praxisával, azáltal lehetne igazolni, ha rendelkezésre állna a „szó szerinti jelentés” valamilyen semleges értelme, melyet a heideggeri gondolkodás visszaigazol, vagy amelyre legalábbis az általa gyakorolt destrukció nem terjed ki, melyet nem helyez gyanú vagy vétó alá. Mivel ilyen semleges értelem nincs, így e tétel, noha nem lesz hamis, megnyugtató visszaigazolása sem lehetséges.

A *sensus litteralis* Heidegger általi elméleti visszaigazolásának hiánya aggályokat vet fel; olybá tűnhet, mintha Heidegger szájába akarnánk adni valamit, amit ő nem mond. Hiszen – így lehetne most az argumentumot folytatni – nagyon is lehetséges, hogy ha a dologra közelebbről odanézőnk, a dolgot közelebbről – azaz fenomenológiailag – szemügyre vesszük, akkor kiderül: valójában („csakugyan”, „ténylegesen”, „igazából”, vagyis a „szó szerint” egy meghatározott értelmében) nincs is „szó szerinti” jelentés.<sup>11</sup> E lehetőség – mondhatjuk most – *valóban* fennáll, és ezt nemcsak összeszorított foggal kell be-

<sup>10</sup> A szótárakról lásd még GA 24: 296: „A nyelv nem azonos egy szótárban található szavak összességével; amennyiben a nyelv van, úgy létezik, mint az emberi ittlét, azaz a nyelv egzisztál, és történeti.”

<sup>11</sup> Ehhez az eredményhez tulajdonképpen már a bevezető, apóriába vezető gondolatmenet során eljutottunk. Ott arról volt szó, hogy ha a „szó szerinti” jelentésre kérdezzük, arra, hogy hol keressük, akkor kutatásunk nemigen fog célhoz vezetni, a keresettet nem fogjuk *sehol sem* találni – kivéve, ha *már tudjuk*, mit keresünk, ha *már tudjuk*, hozzávetőleg hol találjuk. Azaz, ha a keresendő értelmével már valamiképpen – így vagy úgy – rendelkezünk. Ekkor azonban már csak mint valami megtaláltra fogunk – újfent – rábukkanni. A „szó szerinti” jelentésre eszerint nem tudunk úgy rákérdetni, hogy teljességgel kiengedjük a kezünkől. Ha így járunk el, egyszerűen eltűnik.

ismernünk. Hiszen éppen ez az, amit a második tétel állít – és így legfőbb ideje, hogy ennek kifejtésére áttérjünk.<sup>12</sup>

**6.** E tétel fő éle a naiv pozitívista elfogultság – elbizakodottság, magabiztosság, sőt előítélet – ellen irányul. Eszerint léteznék valamiféle – problémátlan – „szó szerinti jelentés”, amelyet minden további nélkül meg lehet adni, ki lehet mondani. Mármost hermeneutikailag szemlélve azért nem létezik olyan valami, mint *sensus litteralis*, mert minden dolog valamilyen megértésben, értelmezettségben – *mint* valami –, nem utolsósorban pedig valamilyen nyelvviségben jut el hozzánk. Nincs tehát – csak úgy, önmagában – valamiféle problémátlan „szó szerinti jelentés”, amelyet csak úgy könnyedén meg lehetne adni, ki lehetne mondani. Az értelem, a *sensus* nyelvisége, fogalmisága sohasem rögzített egyszer s mindenkorra. Heidegger értelmező fordításait éppen az *eredeti* jelentés megőrzésének, mai nyelvi világhorizontba való átültetésének hermeneutikai erőfeszítése vezérli. A tényállást – Wittgenstein ama állításának mintájára, amely szerint „a világban nincs semmiféle érték, s ha lenne, akkor sem volna értéke” (1922/2010: 82) – a következő formában lehet megfogalmazni: „szó szerinti jelentések” nincsenek, de ha volnának is, nem lenne jelentésük. Ezt az erős állítást némileg enyhítve a tényállást a következő vagy-vagy formájában is meg lehet fogalmazni: „szó szerinti jelentések” vagy nincsenek, vagy – vannak ugyan, de – nincs jelentésük. Amennyiben vannak, úgy legfőljebb a visszamaradt üres hangburokkal azonosíthatjuk őket. Innen szemlélve, a „szó szerinti jelentésekre”, amennyiben mégiscsak vannak, a jelentésüresedés jellemző. A szószertiséghez való ragaszkodás – történeti távlatban – jelentésvesztéssel, jelentésüresedéssel jár együtt – de legalábbis tetemes jelentésátalakulással.

A hermeneutikai szituáció elemzésének középponti része az értelmezést, közelebbről a szövegértelmezést, annak „objektivitását” illeti, ettől a kérdéstől pedig egyenes út vezet – a szöveg jelentésének „objektivitására”, majd a jelentés „objektivitására” vonatkozó kérdésen keresztül – a *szó szerinti* jelentés „objektivitására” vonatkozó kérdésig. Mivel az értelem- vagy jelentéskonstituálódás a hermeneutikai szituáció történetiség meghatározta optikája felől szemlélve dinamikus, folytonos alakulásban lévő folyamatként jelenik meg, így a jelentéskonstituálódás objektivitására vonatkozó kérdés értelmesen nem is igen fogalmazható meg. Főként, ha a Heidegger által az egzakt szöveginterpretációról mondottakra gondolunk, hogy tudniillik még azt megelőzően, ami a szövegben – objektíve – „ott áll”, nagyon is „ott áll” – és pedig abszolút meghaladhatatlan módon – az értelmező „magától értetődő, meg nem vitatott előzetes vélekedése” mint olyan valami, ami minden értelmezéssel eleve, már mindig is adva van. A jelentéskonstituálódás objektivitására vonatkozó kérdés már mint kérdés is előfeltételezni látszik valamely történelemtől nem érintett, azaz történelem fölötti szubjektumot.

Ezen megfontolások fényében a második tétel megvilágítása a következőképpen összegezzhető. Mivel a *szó szerinti* jelentés „objektivitására” vonatkozó kérdés eszik, így kényszerűen adódik a következtetés: nem létezik olyan valami, mint „szó szerinti jelentés”. Avagy – a főntebb Wittgensteinre visszanyúlva megfogalmazott paradoxon értelmé-

<sup>12</sup> A fentebbi magyarázatkísérletet lezárva így fogalmaztam: „Véleményem szerint ez lehet az oka – legalábbis egyik oka – annak, hogy Heideggernél a praxis nem azonosítja magát megfelelő teóriával.” A gondolatjelek közti rész jó okkal került betoldásra. Egy másik ok ugyanis épp a második tételben kifejtett állítás lehet.



ben – van ugyan, de nincs jelentése, avagy a jelentését nem lehet megadni. (Valóban: milyen is volna egy *szó szerinti* jelentés, amelyet nem lehet *szóban* megadni? Még az „átvitt” jelentéseket is igyekszünk szóban megadni: épp a *szó szerinti* jelentések képezésének kivétel?)

7. Hogyan békíthető össze ez a két tétel? Hogyan lehet visszanyúlni valamihez, ami nem létezik? – Úgy gondolom, mindkét tétel valami fontosat fogalmaz meg, és látszólagos ellentétességük ellenére nem lehetetlen összebékíteni őket.

A két tétel összebékítésére, az ellentmondás föloldására a „visszanyúl-túlnyúl” fogalompár segítségével tehetünk kísérletet. Eszerint a hermeneutika – az első tétel értelmében – szisztematikusan *visszanyúl* a „szó szerinti jelentésekhez”, itt azonban nem áll meg, hanem egyúttal – értelmező módon – *túlnyúl* rajtuk, és ezen utóbbi értelemben (a túlnyúlás lezárhatatlanságának, végtelenségének az értelmében) állítható az, hogy nincs „szó szerinti jelentés”.

Próbáljuk közelebből szemügyre venni a dolgot. Azt mondjuk: X szó – szó szerinti – jelentése Y szó. Itt azonban, szigorúan szólva, aligha állhatunk meg, hanem tovább kell kérdeznünk. Na de mi Y szó jelentése? Hiszen mindkettő – mind X, mind Y – végül is: szó. Hogyan lehet, hogy az egyik esetében föl lehet tenni (vagy egyenesen föl *kell* tenni) a jelentésére vonatkozó kérdést, a másik esetében viszont nem? Ha Y szó megadásával esetenként úgy érezzük, az értelmezés feladata befejeződött, révbe ért, annak oka saját nyelvhasználatunk tudatlansága: mivel a szó jelentését értjük (értelemszerűen: saját életvilágunk alapján, annak fogalmi horizontja felől), úgy érezzük, minden tiszta és világos, nincs itt helye további kérdésnek. Közelebbi szemügyre vételkor azonban a kérdés épp az: hogyan kell értelmeznünk (értenünk) Y szót ahhoz, hogy betöltse feladatát, azaz hogy X szó – szó szerinti – jelentését megadja?

Miután tovább lehet kérdezni („De mit jelent Y?”), így a kérdésnek nincs vége, nem lehet lezárni. A szó szerinti jelentés pedig nagyon is valami végsőt vél megadni: X szó „szó szerinti” jelentése Y szó, és punctum. Pozitivistikusan valamilyen végső valósághoz vél eljutni, valamilyen végső valóságot vél „kézzelfoghatóan” megérinteni.

Ha a destrukció praxisát figyeljük, azt látjuk, hogy a szó szerinti („eredeti”, „korábbi”, „közvetlen”) jelentés, amelyhez eljut, még értelmezésre szorul. Korántsem valami végső, hanem irányjelző, figyelemfelhívó (*formal anzeigend*), valamilyen irányba mutat. A *sensus litteralis* hagyományos teóriája a kérdésnek csak a filológiai oldalát látja (azt is erős pozitivisták színezett), a hermeneutikait nem. A szó szerinti jelentés – mondják – „ez és ez”, és a dolog ezzel be is van fejezve. Hermeneutikailag tekintve viszont azt kell kérdezni: Ha a szó szerinti jelentés „ez és ez”, akkor hogyan is kell az „ez és ez”-t pontosabban érteni? Az értelmezés nemhogy nem fejeződött be, de most kezdődik csak igazán. A *sensus litteralis* hagyományos, pusztán filológiai teóriája ilyenformán túl rövidre fogja pillantását, sajátos – önmaga számára rejtve maradó – magától értetődőséggel terhelt.<sup>13</sup>

<sup>13</sup> Nézzünk némi példát. Az *uszia* szó szerint „birtok”-ot jelent. De mit jelent a „birtok”? Pontosabban: milyen vonással kell rendelkeznie – hogyan kell (már mindig is) értenünk, milyen hozzáférésnek kell részünkről fennállnia – ahhoz, hogy a későbbiekben a létező általános meghatározottságává válhassék? Nem csak úgy általában kérdezzünk ugyanis – hiszen hogy mi a birtok, azt végső fokon ki ne tudná? „Túlnyúló” kérdésünk nem csak úgy általában, mindenfajta érdekeltég nélkül, történelemfeletti módon tevődik föl, imígyen: mit jelent a „birtok” (általában)? Hanem

Hogyan békíthető tehát össze ez a két álláspont? Úgy, hogy a „szó szerinti jelentés” ismét csak egy szóban fejeződik ki, az pedig értelmezésre szorul. Közelebről: már mindig is valahogyan értett, értelmezett, ehhez pedig értelmezői műveletekkel férünk csak hozzá. Azzal, hogy a *sensus litteralist* követve, annak vezérfonalán egy *szót* megadunk, a dolog még nincs elintézve. Mert ezt a szót saját életvilágunk felől, ama jelentésekbe ágyazottság felől értjük, amelyet saját életvilágunkban tölt be. Azt a *szót*, amelyre a *sensus litteralist* követve első lépésben szert teszünk, így második lépésben még értelmeznünk, pontosítanunk, körülírnunk, egyértelműsíteniünk kell, és pedig ama életvilág felől (hogyan másképp?), amelyben az illető közösség használta, kimondatlanul is értette, hiszen az illető szó számunkra, a mi életvilágunkban valami mást jelenthet. Egyértelműsíteniünk kell a szót azonban a saját életvilágunk felől is (horizont-összeolvadás), hiszen a szónak a mi életvilágunkon belül kell megszólalnia, beszédesnek lennie. Olyannak lennie, ami – nekünk ma – mond valamit.

8. A címben fölített kérdésre adható válaszok ezek után így hangozhatnak:

1. Miután nem állapítható meg, mi a „szó szerinti jelentés” *jelentése* (nincs ugyanis kritérium arra nézve, melyik történeti jelentését vegyük alapul), így nem jutunk el abba a dimenzióba, amelyben válaszolni lehetne a kérdésre: létezik-e szó szerinti jelentés?

úgy, hogy mi tette (mi tehette) a „birtokot” – némi fenomenológiai-hermeneutikai pedantériával vagy nehézkességgel fogalmazva: a *mi birtokhoz való megértő hozzáférésünket* – alkalmassá arra, hogy a görög ontológiában a létező általános meghatározottságává válhassék? Heidegger egyik szemléletes magyarázatkiérlete így hangzik: az *uszia* közvetlen, szokásos jelentése (ház, birtok, javak) és filozófiai-terminológiai jelentéssé emelkedése (a létező a maga ígylétében, létének mikéntjében) között az létesít kapcsolatot, hogy a ház körüli javak *valahogyan, valamiként* (mint valami) vannak, és pedig úgy, hogy rendelkezésemre állnak, naponta használhatom őket, számomra vannak ott, még akkor is, ha éppen nem használom, hagyom parlagon heverni őket. A „miként”-nek ezt az *uszia* szokásos, hétköznapi jelentésében benne rejlő mozzanatát erősíti fel, és teszi tematikussá mármint a szó terminológiai használata. A szokásos, hétköznapi jelentés, hangsúlyozza Heidegger, vezérfonalként szolgál a terminológiai jelentés számára. Ez a – mint Heidegger mondja – *elsődleges* [primär] értelem még a terminológiai (azaz „átvitt”, „elvont”) jelentésben is benne cseng [mitschwingt]” (GA 18: 27). A lét mint állandó jelenlét, rendelkezésre állás (Anwesenheit) a görögök számára nem az égből pottyant le. Abból a (megélt-megértett-értelmezett) fenomenológiai-hermeneutikai tapasztalatból származott, hogy (illetve ahogy) a ház körüli javak rendelkezésemre állnak, tartósan ott vannak, és pedig függetlenül attól, épp használom-e őket, vagy sem. – Lásd hasonlóképpen a műalkotás-tanulmányban: GA 5: 38 (a „wörtlichere Übersetzung” nem pusztá menekülés, ezzel a „szó szerintibb” fordítással a dolog még koránt sincs elintézve), nem utolsósorban pedig a fő mű bevezetésének egy fontos helyén, ahol Heidegger azt írja: ha azt mondjuk, a *logos* alapjelentése a beszéd, akkor ez a „szó szerinti fordítás” csak akkor nyeri el a maga teljes értelmét, ha közelebről meghatározzuk – vagyis a dolog láttatására irányuló fenomenológiai-hermeneutikai értelmezés tárgyává tesszük –, mit jelent itt a beszéd („Wenn wir sagen, die Grundbedeutung von *logos* ist Rede, dann wird diese wörtliche Übersetzung erst vollgültig aus der Bestimmung dessen, was Rede selbst besagt” [SZ 32 = § 7. B]; jelen magyarázat maga sem szó szerinti fordítás – ezért nem áll idézőjelek között –, hanem inkább – elsősorban a gondolatjelek közti részben – „túlnyúló” értelmezés, elsősorban pedig annak kibontása, ami az egyszerű „Bestimmung”-ban „benne cseng”).



2. Igen, létezik szó szerinti jelentés, de nem lehet megadni (*szóban*): „megadása” befejezhetetlen, lezárhatatlan aktus, előbb-utóbb elhallgatáshoz vezet. A szó szerinti jelentés voltaképpen „szótlan”. – Ugyanez (avagy hozzátétőleg ugyanez) a tényállás kifejezhető így is:
3. Nem, nem létezik szó szerinti jelentés, *mivel* nem lehet megadni. Egy szó szerinti jelentés, amelynek nincs szava, amelyre nincs szó, önmagát mint jelentést számolja föl.

9. A nehézségeket, melyek a „szó szerinti” jelentés körében végzett vizsgálódások során adódtak, végső fokon a jelentést illető nehézségekre is vissza lehet vezetni.

A szó szerinti jelentés, ahogy fentebb mondtuk, egyfajta jelentés. Mi a „jelentés”? Ezt azért nem lehet megadni, mivel bármelyik meghatározás jelentéssel bíró szavakból állhat csupán. Nem tudunk a jelentések birodalma mögé kerülni avagy magunkat fölébe helyezni, hogy kívülről vagy fölülről, egyfajta jelentésüres térből rápillantva, megmondjuk: mi a jelentés.

A szavak, melyekkel megmondanánk, mi a jelentés, vagy rendelkeznek jelentéssel, vagy nem. Előbbi esetben előfeltételezik, de nem mondják meg, mi a jelentés. Utóbbi esetben jelentésnélküliek, és így értelmetlenek.

Ám az is lehet talán, hogy megmondják, mi a jelentés. E mondást azonban mi – lévén jelentés nélküli – nem értenénk.

## Irodalom

- A magyar nyelv értelmező szótára* I. 1959. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Cambridge Dictionary of American English* 2000. Cambridge University Press. Cambridge.
- Childs, Brevard S. 2001. A Biblia szó szerinti értelmezése régen és ma. In *A sensus literalis* hermeneutikai kérdései. *Hermeneutikai Füzetek* 25. Hermeneutikai Kutatóközpont. 37.
- Frei, Hans W. 2001. A bibliai elbeszélések „literális értelmezése” a keresztény tradícióban: Feszíthető még vagy elpattan? In *A sensus literalis* hermeneutikai kérdései. *Hermeneutikai Füzetek* 25. Hermeneutikai Kutatóközpont. 44.
- Heidegger, Martin 1950–1959. *Unterwegs zur Sprache*. Neske. Pfullingen.
- Heidegger, Martin 1978. *Der Satz vom Grund*. 5. Aufl. Neske. Pfullingen.
- Heidegger, Martin 1991. Das Wort. Die Bedeutung der Wörter. In D. Papenfuß – O. Pöggeler (Hrsg.): *Zur philosophischen Aktualität Heideggers. Symposium der Alexander von Humboldt-Stiftung vom 24.-28. April 1989 in Bonn – Bad Godesberg*. Band 3. *Im Spiegel der Welt: Sprache, Übersetzung, Auseinandersetzung*. Klostermann. Frankfurt/Main. 13–16.
- Noble, Paul R. 2001. *A sensus literalis*: Jowett, Childs és Barr. In *A sensus literalis* hermeneutikai kérdései. *Hermeneutikai Füzetek* 25. Hermeneutikai Kutatóközpont. 105.
- Wittgenstein, Ludwig 1922/2010. *Tractatus logico-philosophicus*. C. K. Ogden. MA. Cambridge (*Werkausgabe*, Bd 1).
- Wolzogen, Charlotte von 1988. „Es gibt”. Heidegger und Natorps „Praktische Philosophie”. In A. Gethmann-Siefert – O. Pöggeler (Hrsg.): *Heidegger und die praktische Philosophie*. Suhrkamp. Frankfurt/Main.

## AZ ADATTÍPUSOK INTEGRÁCIÓJÁNAK TUDOMÁNY- MÓDSZERTANI PROBLÉMÁI AZ ELMÉLETI NYELVÉSZETBEN<sup>1</sup>

Az elméleti nyelvészetben jelenleg éles vita folyik arról, hogy milyen adattípusok és milyen adatforrások fogadhatók el. A vita kiváltója az elméleti nyelvészet fő áramában évtizedek óta domináns szerepet játszó, az introspekcióban mint adatforrásban gyökerező grammatikalitási ítéletek megbízhatóságába vetett bizalom megrendülése. A jelen tanulmány amellett érvel, hogy bármilyen problematikusak is az introspektív adatok, nem iktathatók ki az elméleti nyelvészetből. Ezért az alapkérdés nem az, hogy milyen adattípussal válthatók fel, hanem az, hogy milyen módon integrálhatók egymással különböző adatforrásokból származó adattípusok az elméleti nyelvészetben. Ugyanakkor a jelenlegi elméleti nyelvészet tudományódmódszertana alkalmatlan arra, hogy erre a kérdésre elfogadható, a nyelvészeti kutatómunka gyakorlatában alkalmazható választ adjon. A tanulmány központi feltevése az, hogy Kertész–Rákosi (2012) p-modellje lehet egy olyan újfajta tudományódmódszertan egyik lehetséges (de nem az egyedül lehetséges) kiindulópontja, amely a különböző adatforrásokból származó, különböző adattípusok integrációjának igényét a jelenleginél hatékonyabban ki tudja szolgálni.

**Kulcsszavak:** introspekció, adat, p-modell, plauzibilis érvelés

### 1. Az adatforrások és adattípusok problémája az elméleti nyelvészetben

Aligha vitatható, hogy a jelenlegi elméleti nyelvészet kialakulása jelentős változást hozott a nyelvtudományban, és egészen a legutóbbi évekig rendkívül sikeresnek látszott. Legfontosabb eredménye az, hogy a felszínen megfigyelhető jelenségek mögött meghúzódó általános törvényszerűségek feltárására törekedett, amelyek magyarázatot adhatnak a megfigyelt jelenségek egyes tulajdonságaira. E törekvés megvalósításában fontos szerep jutott annak, hogy domináns adatforrásnak az introspekciót, domináns adattípusnak a grammatikalitási ítéletet tekintette.

Ugyanakkor az ezen adatforrás és ezen adattípus megbízhatóságába vetett hit az utóbbi évtizedben megrendült.<sup>2</sup> A bizalom megrendülésének oka – egyebek mellett – az, hogy az elméletek egyre nehezebben boldogultak azokkal a problémákkal, amelyek a grammatikalitási ítéletek inhomogenitásából és gradualitásából származtak. Annak a válság-

<sup>1</sup> Jelen írás az MTA–DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport és az OTKA K 77823 sz. projektje támogatásával készült.

<sup>2</sup> Schütze 1996 volt az első olyan mű, amely szisztematikusan tekintette át az introspekcióban gyökerező grammatikalitási ítéletek gyenge pontjait, és elindította azt a folyamatot, amely ezen adatforrás és adattípus megbízhatóságának megkérdőjelezéséhez vezetett. A folyamatot részletesen elemzi Kertész–Rákosi 2012.

hangulatnak a jelentőségét, amely jelenleg az elméleti nyelvészetet az adatfogalom bizonytalansága miatt jellemzi, pontosan illusztrálja Hubert Haider diagnózisa (l. még Kertész 2011):

“The theoreticians must acknowledge that the practice that proved successful in the pioneering phase of the past decades, namely **introspection** and **eclectic feed-back from informants**, has reached its **limits**” (Haider 2009: 97; kiemelés K. A. / R. Cs.).

A diagnózis jelentőségét nem lehet eléggé hangsúlyozni. Ugyanis nyilvánvaló, hogy ha egy elmélet domináns adatforrásának megbízhatósága csökken, akkor csökken azon hipotézisek megbízhatósága is, amelyek ezen adatforrásra épülnek. Ha pedig a már elfogadott hipotézisek megbízhatósága csökken, akkor kicsúszik a talaj azon elméletek alól, amelyek felhasználják őket.

Az első lehetséges kiútnak nyilvánvalóan az kínálkozik, hogy az introspektív adatokat számúzzuk a nyelvészetből, és olyan új adattípusokkal váltjuk fel, amelyek az utóbbi években kerültek az elméleti nyelvészet látókörébe. Ilyenek a korpuszadatok, a kísérleti adatok, a statisztikai adatok, a számítógépes modellezésből származó adatok, a neuro-lingvisztikai adatok, a diakrón adatok, a nyelvelsajátítás tanulmányozásából származó adatok, a beszédzavarok tanulmányozásából származó adatok, a műszeres kísérletekből származó adatok stb. Haider például idézett tanulmányában azon az állásponton van, hogy az introspektív adatforrásból származó adatokat műszeres kísérletekből (mindenekelőtt EEG-készülékkel végzett kísérletekből) származó adatokkal kell felváltani. Ez a megoldás azonban nem kielégítő, mert egyrészt minden adattípus problematikus, sajátos korlátai, gyenge pontjai vannak, egyik adattípus sem tökéletesen megbízható. Másrészt a nyelvi intuíció használata minden adattípus esetében elkerülhetetlenül jelen van (l. bővebben Kertész 2011, Kertész–Rákosi 2012: 13.2. fejezet). Lássunk az utóbbira két példát.

a) A kísérleti adatok és az introspektív adatok elválaszthatatlanságát jól szemléltetik a metaforákkal kapcsolatos pszicholingvisztikai kísérletek. Például Keysar et al. (2000) egyik kísérletében a szerzők saját nyelvi intuíciójuk alapján feltételezik, hogy a *You're infected with this disease; this relationship is on its last legs; a strong marriage; this relationship is about to flatline* kifejezések a LOVE IS A PATIENT fogalmi metafora megnyilvánulásaiaként interpretálhatók. A kísérleti adatok plauzibilitása azonban nyilvánvalóan attól függ, hogy elfogadjuk-e ezt az interpretációt.

b) Korpusznyelvészeti példaként Anti Arppe egyik vizsgálatát említjük. Arppe (2009: 4 kk.) a szemantikailag hasonló igék (near-synonyms) közötti lexikai választás modellálásakor abból a hipotézisből indult ki, hogy a nyelvészeti elemzésnek figyelembe kell vennie

- a kiválasztott igék és az őket tartalmazó igei láncok morfológiai jellemzőit;
- az igék teljes szintaktikai argumentumszerkezetét;
- az egyes argumentumtípusok szemantikai alosztályait;
- azoknak az igei láncoknak a szemantikai jellemzését, amelyekben az igék előfordulnak;
- extralingvisztikai tényezőket, mint például a médium.

A korpusz egy helsinki napilap kéthavi számai és két internetes vitafórum anyaga volt, amelyeken Arppe a gondolkodást kifejező finn igéket vizsgálta. A korpusz elemzésének lépései a következők voltak:

- automatizált morfológiai és szintaktikai analízis a Functional Dependency Grammar egy számítógépes implementációja segítségével;
- a *gondolkodni* lexémák és szintaktikai argumentumaik kézi validálása, korrekciója és szemantikai osztályozása például a WordNet lexikai adatbázis által használt 25 kezdő kategória (unique beginner) segítségével (body, natural object, quantity, shape stb.);
- az alárendelt mellékmondatok és más, a *patiens* argumentumhelyet betöltő frázisok besorolása a hagyományos participium, főnévi igenév, indirekt kérdés, *hogy*-gyal bevezetett propozíciók, direkt idézetek stb. kategóriákba. Ily módon megkaphatók például az ágens-, a *patiens*-, a forrás-, a cél-, a helytípusú szintaktikai argumentumok;
- további, a gondolkodással kapcsolatos lexémák környezetében gyakran előforduló szintaktikai argumentumtípusok (pl. mód, idő, időtartam, gyakoriság, mennyiség) szemantikai osztályozása egy *ad hoc*, a korábbi döntéseket folyamatosan felülvizsgáló, evidenciavezérelt eljárás segítségével (vö. Hanks 1996):

“[...] as contextual examples accumulate, one generalizes semantic classes out of them, possibly reanalyzing the emergent classification if need be, without attempting to apply some prior theoretical model. Only in the case of manner arguments did several levels of granularity emerge at this stage in the semantic analysis” (Arppe 2009: 6).

- az igei láncok modalitás és más releváns jellemzők szerinti osztályozása;
- az igei láncok további jellemzőinek azonosítása: polaritás (állító vs. tagadó alakok), mód, igenem, idő, szám, személy stb.;
- frekvenciák megállapítása;
- azoknak a kontextuális változóknak a kiválasztása, amelyekre elvégezzük a statisztikai elemzést;
- statisztikai analízis, többváltozós statisztikai elemzés;
- de ez is heurisztikák alkalmazásával történik, meg kell találni a vizsgált nyelvészeti problémához legalkalmasabbakat.

A vázolt lépések többsége nem automatizálható, hanem a nyelvésznek a saját nyelvi intuíciójára támaszkodó döntését igényli. Különösen érdekes ebből a szempontból a szemantikai osztályozás, hiszen Arppe a korábbi döntéseket folyamatosan felülbíráló ciklikus folyamatként jellemzi, amelynek során újabb adatok fényében újraértékeljük a korábbi kategorizálást.

A fenti két példa jól szemlélteti azt, hogy nem lehetséges az introspektív adatforrás kiiktatása az elméleti nyelvészetből. Ha viszont nem lehetséges az introspekción felváltása egy másik adatforrással, akkor második lehetséges kiútként szükségképpen több, különböző adatforrás és adattípus integrációja kínálkozik. Ezért az alapkérdés az, hogy **milyen módon** integrálhatók egymással különböző adatforrásokból származó adattípusok az elméleti nyelvészetben.

## 2. Az elméleti nyelvészet jelenlegi tudományódszertanának korlátai

A jelenlegi elméleti nyelvészet tudományódszertana alkalmatlan arra, hogy erre a kérdésre elfogadható, a nyelvészeti kutatómunka gyakorlatában alkalmazható választ adjon. Ugyanis legalább a következő, jelenlegi apparátusával megoldhatatlan problémák lépnek fel.

**1. probléma.** A jelenlegi elméleti nyelvészet nem tudja reprezentálni az adatforrások megbízhatóságát befolyásoló tényezők és az adatok elfogadhatósága közötti kapcsolatot. Például egy történeti korpusz megbízhatóságát befolyásolja, hogy milyen régi nyelvállapotra vonatkozik, milyen terjedelmű, milyen nyelvi regisztereket ölel fel, milyen fizikai állapotban van a kézirat stb. A következő nyitott kérdések merülnek fel:

- Hogyan fejezzük ki annak mértékét, ahogyan az egyes – egymástól jelentősen eltérő jellegű – tényezők befolyásolják az adott forrásból származó adatok elfogadhatóságát?
- Hogyan húzzuk meg az elfogadható és a nem elfogadható adatok (adatjelöltek) közötti határvonalat?

**2. probléma.** Nem tudja reprezentálni a különböző forrásokból származó, nem tökéletesen megbízható adatok és az elmélet egy adott hipotézise közötti viszonyt. Például lehetséges, hogy a nyelvi intuíciónk helytelennek ítél egy mondatot, amelyet ugyanakkor megtalálunk egy korpuszban. Gyakran előfordul, hogy az egyik kísérlet olyan adatokkal szolgál, amelyek alátámasztanak egy introspektív adatok alapján felállított hipotézist, egy másik kísérlet viszont cáfolja. Nyitott kérdések:

- Hogyan írható le az adatok elfogadhatósága és a hipotézisek közötti viszony, a) ha a különböző adattípusok egyaránt alátámasztják a hipotézist (mennyire támasztják alá együttesen?); b) ha egységesen cáfolják (milyen mértékben cáfolják együtt?); c) ha nem egységesen ítélik meg?

**3. probléma.** Nem tudja eldönteni, hogy mely esetekben tolerálhatók az eltérő adatforrások alkalmazásából eredő ellentmondások, és mely esetekben nem. Sokféle és egymással összeegyeztethetetlen nézet van jelen a nyelvészetben azzal kapcsolatban, hogy hogyan bánjunk az ellentmondásokkal, ellenpéldákkal, kivételekkel:

- a) **Erős falszifikacionizmus.** Az ellentmondások nem tolerálhatók, azonnal el kell vetni az elméletet/hipotézist, mert az elmélet logikai káoszba torkollik (Popper 1959).
- b) **A gyenge falszifikacionizmus Chomsky-féle változata.** Az ellentmondások hibák, azonban nem végzetesek, és nem igényelnek azonnali megoldást. Chomsky szerint gyakran akkor járunk el helyesen, ha feljegyezzük és félretesszük őket mindaddig, amíg az elmélet meg nem tudja magyarázni őket (Chomsky 1980; 1. még Kertész 2011). Az inkonzisztencia időleges tolerálása lehetővé teszi, hogy egy-egy ellenpélda ne akassza meg az elméletalkotási folyamatot. Bizonyos esetekben racionális lehet így eljárni, amennyiben remény van rá, hogy az elmélet fejlődésének egy későbbi fázisá-

ban elérhetővé válnak majd olyan eszközök, amelyek lehetővé teszik az ellentmondás feloldását.

- c) **A gyenge falszifikacionizmus egy másik változata** (pl. Penke–Rosenbach 2004: 484, Kepser–Reis 2005: 3). Az ellentmondások nem hibák. Nem félretenni kell őket, hanem az elméletalkotási folyamat motorjaiként, inspirálóként, motiváló erőként kell rájuk tekinteni. Azaz azonnali reakciót kívánnak, de szerepük egyértelműen pozitív: megmutatják, hogy merre kell haladnia az elméletalkotási folyamatnak.
- d) **A gyenge falszifikacionizmus statisztikus változata.** Ha a nyelv szabályait nem szigorú előírásokként, hanem statisztikai tendenciákként értelmezzük, akkor egyetlen ellenpélda vagy statisztikailag ritka előfordulás nem elegendő ahhoz, hogy falszifikáljanak egy hipotézist, csupán a statisztikailag szignifikáns mértékű előfordulásuk esetén kell elvetnünk az érintett hipotézist (Penke–Rosenbach 2004: 486).
- e) **A Moravcsik (2011) által leírt stratégiák három nagy csoportra oszthatók:**
- **Szeparálás.** Az ellentmondó állításokat elkülönítjük például kettős ágrajz, a mély- és felszíni struktúra megkülönböztetése, különböző reprezentációs szintek vagy eltérő nyelvi modulokhoz való hozzárendelésük segítségével.
  - **Regularizálás.** Az ellentmondó állításokat újraelemezzük oly módon, hogy a kivételes esetek nem kivételesek többé, vagy legalábbis jól körülírható, egységes alosztályt alkotnak. Ez történhet például úgy, hogy mind a szabályos, mind a szabálytalan alosztályokat újraelemezzük, hogy egységes osztályt alkossanak. De eljárhatunk úgy is, hogy vagy kvantitatív, vagy kvalitatív szempontból megerősítjük a kivételeket tartalmazó alosztályt. Előbbi azt jelenti, hogy további hasonló eseteket találunk, és megmutatjuk, hogy nem elszigetelt, sporadikus kivételekről van szó, utóbbi pedig azt, hogy a kivételesen viselkedő elemek újabb közös tulajdonságait azonosítjuk. Ezzel lehetővé válhat, hogy egységes magyarázatot találjunk a viselkedésükre.
  - **Magyarázat.** A regularizálást kiegészítjük a magyarázattal. Nem csupán közös tulajdonságokat azonosítunk a kivételeknek tekintett eseteknél, hanem olyan okokat találunk, amelyek segítségével magyarázatot tudunk kínálni a viselkedésükre.
- f) **Diakrón magyarázat.** A nem szabályosan viselkedő nyelvi elemről kimutatjuk, hogy korábbi nyelvállapot maradványa. Például Nübling (2011) a német igék egyes inflexiók szabálytalanságait nyelvtörténeti okokra vezeti vissza, és négyféle morfológiai változás eredményének tekinti őket.
- g) **Performanciaalapú magyarázatok.** Newmeyer (2011) szerint az univerzális grammatika nem alkalmas sem a tipológiai szabályszerűségekre, sem a kivételeik magyarázatára. Ezért performanciaalapú magyarázatokat kell keresnünk, mivel az univerzális nyelvtan nem engedi meg a kivételek jelenlétét, míg a performanciaelvek igen: a szabályok megszegése – legalábbis az egyének szintjén – utóbbiak esetében nem cáfolja a szabályokat.
- h) **Optimalitáselmélet.** A szabályok helyett megsérthető korlátokat tételezünk. Ekkor a szabálysértések nem kivételeknek minősülnek, hanem a nyelv működésének természetes velejáróiként interpretálhatók. Az optimalitáselmélet szerint minden kimeneti forma megsért legalább egy korlátot. A korlátokkal való konfliktusok száma és súlyossága azonban döntő tényező: az egyazon bemeneti formához tartozó kimeneti forma-jelöltek közül az a legjobb, amelyik a legkisebb rangú korlátot sérti meg.
- i) **Grammatikalitási skálák.** Többfokozatú skálákat alkalmazunk a grammatikus / nem grammatikus vagy helyes/helytelen dichotómiák helyett. Featherston 2011 azzal indo-



kolja a használatukat, hogy a szintaktikai szabályok mellett egy sor egyéb korlát hatása is összeadódik, amelyek elfedik a generatív grammatika szabályainak működését.

Látva e stratégiák sokféleségét a szakirodalomban, a következő nyitott kérdések merülnek fel:

- Melyek az egyes stratégiák alkalmazásának kritériumai?
- Ha több stratégia is alkalmazható bizonyos körülmények között, hogyan járjunk el?
- Hogyan alakítható ki ezekből a stratégiákból egy egységes módszertani eszköz?

**4. probléma.** A jelenlegi elméleti nyelvészet nem tisztázza, melyek azok a stratégiák, amelyek alkalmazásával meghozhatók a (legalábbis részben) eltérő adatforrásokból származó adatokkal alátámasztott, alternatív hipotézisek közötti döntések. Például gyakran úgy döntenek két rivális hipotézis között, hogy valamilyen új adat(típus) bevonásával azt választják, amelyiket ezek az adatok alátámasztanak, a másik hipotézist pedig elvetik. A nyitott kérdések:

- Ha egyszerűen feladjuk az egyik hipotézist, noha adatok egy körét jól írta le, akkor információt veszítünk. Hogyan akadályozható meg vagy legalábbis minimalizálható az információvesztés?
- Hogyan alkossunk olyan hipotézisrendszert, amely minden rendelkezésünkre álló adatot képes leírni?

**5. probléma.** Nem ismeri azokat a stratégiákat, amelyek alapján később bevont adatforrások fényében **újraértékelhetők** a korábbi döntések. Például tipikus problémahelyzet a nyelvészeti elméletalkotás során, hogy bizonyos adatok nem támasztják alá egy sejtésünket, ezért egy rivális hipotézissel próbálkozunk helyette; ezt azonban egy másik (esetleg megbízhatóbbnak ítélt) adattípusból származók cáfolják, az elvetett hipotézist viszont nem. Az analitikus tudományelmélet standard nézete nem nyújt támpontokat az ilyen helyzetek kezeléséhez, mivel vagy eleve a „felfedezés kontextusához” sorolja őket, vagy csupán annyit mond, hogy egy hipotézist falszifikálnak kell tekinteni, ha bármilyen adat ellentmond neki.<sup>3</sup> Pedig lehetséges, hogy a felhasznált adatok forrásának megbízhatóságát érdemes felülvizsgálni, vagy az is előfordulhat, hogy mindkét hipotézist érdemes megőrizni és kombinálni egymással. A megoldandó kérdések a következők:

- Mikor érdemes visszatérni egy korábban már elvetett hipotézishez?
- Általánosítva: elméletileg korábbi döntéseink bármelyike felülvizsgálható; hogyan döntsük el, hogy melyikük revideálásával érdemes próbálkoznunk?

**6. probléma.** Nem tudja explikálni az adatforrások és -típusok differenciálásának az elméleti apparátusra gyakorolt hatását. A szakirodalom azt mutatja, hogy egyre több olyan adattípust alkalmaznak a nyelvészek, amelyeket az adott elmélet módszertana ko-

<sup>3</sup> Az analitikus tudományelmélet standard nézetének rövid ismertetéséhez a nyelvészetiadat-evidencia problémakör szempontjából l. Kertész–Rákosi (2012).



rábban nem ismert (el). Schütze (1996) például a következő adattípusokat javasolja az introspektív adatok felváltására:

- a kísérleti alanyoktól magyarázat kérése az ítéleteikről;
- megkérdezni a kísérleti alanyokat, hogy milyen feltételek mellett lehet az adott mondat grammatikus (ha az lehet egyáltalán);
- a mondatok sorrendbe rendeztetése az alanyokkal aszerint, hogy mennyire tartják őket grammatikusnak;
- a hibásnak ítélt mondatok összehasonlítottatása abból a szempontból, hogy milyen típusú hiba van bennük;
- kétértelmű mondatokhoz parafrázisok kérése;
- elektrofiziológiai adatok (pl. az eseményfüggő potenciálok mérése, EKP).

Világos, hogy egyik adattípus sem illeszthető be az elméletalkotási folyamatba anélkül, hogy a generatív grammatika fő téziseihez és háttérfeltevéséhez való hozzáilleszthetőségét ellenőriztük vagy megteremtettük. Problémát jelent, hogy nem vagy csupán részlegesen történt meg azoknak az elméleti feltevéseknek az azonosítása és vizsgálata, amelyek alapján az új adattípusok alkalmazhatók.

### 3. Az elméleti nyelvészet egy új tudomány-módszertana felé

Mivel az elméleti nyelvészet tudomány-módszertana számára mindezek a nyelvészeti elméletalkotás hatékonyságát aláásó problémák megoldhatatlanok, olyan új tudomány-módszertanra van szükség, amely feltárja a megoldásukra alkalmas heurisztikákat. Noha az említett problémák a nyelvészeti elméletalkotás legkülönbözőbb aspektusait érintik, mégis szorosan összefüggnek, és átfogó megoldást kívánnak. A nyelvészeti problémamegoldás technikáinak megújítására van szükség – a meglévő gyakorlat mélyebb megértéséből kiindulva, szisztematikusan és koncepciózusan. Ennek során a cél nem az uniformizálás, egyetlen, a nyelvészet minden területén érvényes szabályrendszer kidolgozása, hanem egy stratégiagyűjtemény kialakítása lehet, amelynek egyes elemei nem feltétlenül alkalmazhatók minden területen és minden esetben. A kérdés nem az, hogy „hogyan kell”, hanem „hogyan lehet, hogyan érdemes”.

Feltevésünk az, hogy Kertész–Rákosi (2012) p-modellje lehet egy olyan újfajta tudomány-módszertan egyik lehetséges (de nem az egyedül lehetséges) kiindulópontja, amely a különböző adatforrásokból származó, különböző adattípusok integrációjának az igényét a jelenleginél hatékonyabban ki tudja szolgálni. A p-modell alap gondolata az, hogy a nyelvészeti elméletalkotás ciklikus és prizmatikus, retrospektív újraértékelésre épülő plauzibilis érvelési folyamat, amelynek célja a plauzibilis kijelentéseként explikált adatok, illetve az adatok és az elmélet többi hipotézise közötti ellentmondások feloldási lehetőségeinek a feltárása és összevetése. A p-modell jelen formájában újfajta kiindulópontokat kínál az adatok integrációjával kapcsolatos problémákra, nem nyújt azonban kész megoldásokat. A feladat tehát: a p-modell továbbfejlesztése több irányból, sokféle perspektívából, az eredmények szisztematizálására törekedve.

#### 4. A p-modell által kínált kiindulópontok

Noha a p-modell kiindulópontokat kínál a 2. részben felsorolt nyitott problémák megoldásához, amelyek kijelölik a további kutatások irányát, újabb problémákat is felvet. Az alábbiakban röviden körvonalazzuk egyrészt azt, hogy a p-modell milyen módon teszi kezelhetővé az elméleti nyelvészet jelenlegi tudományódszertanával nem vagy nem kielégítően megoldható problémákat, másrészt azokat az új kérdésfeltevéseket, amelyek tételeiből levezethetők.

Az **1. probléma** az adatforrások megbízhatóságát befolyásoló tényezők és az adatok elfogadhatósága közötti kapcsolatra vonatkozik. A p-modell kiindulópontja a megoldáshoz az, hogy az adatok elfogadhatóságának mértékét plauzibilitási értéként interpretálja. A plauzibilitási értéket kezdetben az adatforrás megbízhatósága határozza meg. Ez a kiinduló érték az elméletalkotási folyamat során dinamikusan változhat: új információk hatására növekedhet, csökkenhet, vagy akár az adatforrás bizonytalanává válásával el is tűnhet. Kertész–Rákosi (2012) részletesen leírja a plauzibilitási értékek változásának mechanizmusait. További kutatások feladata lehet ugyanakkor az alábbi kérdések megválaszolása:

- Milyen heurisztikák segítségével azonosíthatók az adott kutatás szempontjából releváns adatforrások, és hogyan határozható meg a belőlük származó adatok kezdő plauzibilitása?
- Hol és hogyan érdemes felülvizsgálni a kialakult értékeléseket az adatok megbízhatóságát befolyásoló tényezőkkel kapcsolatos újabb kutatások fényében?

A **2. probléma** a különböző forrásokból származó, nem tökéletesen megbízható adatok és az elmélet egy adott hipotézise közötti viszony reprezentálása. A lehetséges megoldás kiindulópontjaként a p-modell bevezeti az adott hipotézis melletti, illetve elleni gyenge/relatív/erős evidencia, a forrásosztály és a p-inkonzisztencia fogalmát. Ezen fogalmi háló lehetővé teszi az alábbi kérdések vizsgálatát:

- Milyen adattípusok milyen feltételek mellett és milyen módon integrálhatók egymással? Melyek az egyes adattípusok integrációjának a korlátai?
- Hogyan befolyásolja az elmélet hipotéziseinek plauzibilitását az olyan adattípusok együttes használata, amelyek a vizsgált nyelvi jelenség más-más aspektusát ragadják meg, illetve az olyan adattípusoké, amelyek ugyanarra az aspektusra vonatkoznak?

A **3. probléma** az eltérő adatforrások alkalmazásából eredő ellentmondások tolerálhatóságának kritériumaira vonatkozik. A p-modell szerint nem tolerálhatók az erős ellentmondások (egyazon p-kontextusban, szeparátlanul hagyott ellentmondások), ideiglenesen tolerálhatók azok a gyenge ellentmondások, amelyekben az ellentmondás két tagjának szétválasztása nem jól motivált, és tartósan tolerálhatók a gyenge, jól motivált módon szétválasztott ellentmondások. Felvetődik a kérdés:

- Hogyan integrálható ez a felosztás például a Moravcsik Edit által kidolgozott rendszerrel, és más, a nyelvészeti szakirodalomban felvetett eljárásokkal?

A **4. probléma** az eltérő adatforrásokból származó adatokkal alátámasztott, alternatív hipotézisek közötti döntések meghozatalát lehetővé tevő stratégiák kidolgozása. A megoldás kiindulópontjaként a p-modell az eltérő adatforrások alkalmazásából eredő ellentmondások feloldását komplex érvelési folyamatként írja le, amely a rendelkezésünkre álló információk lehető legbővebb körét figyelembe véve kísérli meg a konfliktus minél többféle lehetséges megoldásának kidolgozását és összevetését. A p-modell szerint nem egyes hipotézisek között hozunk döntést, hanem az őket tartalmazó elméletváltozatok (p-kontextus változatok) között. A p-modellben a kontrasztív stratégia döntésorientált, azaz a megalapozott döntés lehetőségeit keresi, a kombinatív stratégia kombinációorientált, azaz az együttes fenntartás lehetőségeit keresi. Az inkonzisztenciakezelési stratégiák alapmechanizmusainak leírásán túllépve például az alábbi kérdések megválaszolása lehet az új tudományelméleti modell feladata:

- Mikor mondhatjuk azt, hogy a döntési folyamatot lezárhatjuk, és megkaptuk az adott p-probléma feloldását?
- Azaz: mikor jobb egy megoldás, mint egy másik / a többi? Melyik szempontot tekintjük fontosabbnak, és melyeket kevésbé lényegesnek a döntéskor?
- Milyen tényezők befolyásolják az egyes inkonzisztenciakezelési stratégiák alkalmazhatóságát?

Az **5. probléma** a korábbi döntések felülvizsgálatának stratégiáira vonatkozott. A p-modellben a „p-kontextus” fogalma felöleli mindazon tényezőket, amelyek relevánsak lehetnek az adott nyelvészeti probléma megoldásában: a forrásokat, az adatokat, a módszertani elveket stb. A p-modell az elméletalkotási folyamatot ciklikus és prizmatikus érvelési folyamatként interpretálja. Feltárássra várnak azonban az újraértékelési folyamat során meghozandó döntések finomabb lépései:

- A p-modell egyelőre nem tartalmaz olyan heurisztikákat, amelyek segítenének abban, hogy egy adott helyzetben a ciklikus visszatérés során a p-kontextus melyik elemének módosításával érdemes először próbálkoznunk.

A **6. probléma** az adatforrások és -típusok differenciálásának az elméleti apparátusra gyakorolt hatása. A p-modell a megoldáshoz azt a kiindulópontot nyújtja, hogy az adatokat nem fizikai vagy mentális entitásokkal azonosítja, hanem a nyelvi viselkedés / nyelvtudás / nyelv valamely aspektusát leíró plauzibilis kijelentéseként értelmezi – azaz olyan kijelentéseként, amelyeket valamilyen forrás (nyelvi intuíció, korpusz, kísérlet stb.) alátámaszt, nem tesz azonban tökéletesen bizonyossá. Ezek a plauzibilis kijelentések inkonzisztensek lehetnek az elmélet hipotéziseivel, háttérfeltevéseivel. Mindez felveti az alábbi kérdést, amelynek megválaszolása további kutatások feladata lehet:

- Milyen új adattípológia válthatja fel a jelenleg eklektikusan és reflektálatlanul posztulált adattípusokat?

## 5. Egy példa az adattípusok integrációjára: a gondolkísérletek és a valódi kísérletek viszonya

A kísérleti pragmatika megjelenésével egyre több nyelvész véli úgy, hogy a nyelvész pragmatikai intuíción alapuló ítéleteket és a gondolkísérleteket fel kell váltani kísérleti adatokkal. Például Noveck és Sperber (2007: 185 k.) szerint a kísérleti adatok egyértelműen jobbak, mint a pragmatikai intuícióból mint adatforrásból származó adatok (a gondolkísérletek eredményei vagy az akceptálhatósági ítéletek), mivel – az utóbbiakkal ellentétben – megbízhatóak, és lehetővé teszik, hogy rivális elméletek között döntést hozzunk. Mások – mint például Meibauer (2011) – ezzel szemben úgy vélik, hogy a két-féle adatforrás együttes alkalmazására van szükség.

A p-modell eszköztárával elemezve a gondolkísérleteket és a valódi kísérleteket azt láthatjuk, hogy eltéréseik ellenére szoros kapcsolat van közöttük:

- A gondolkísérletek és a valódi kísérletek szerkezete hasonló.
- Mind a valódi, mind a gondolkísérletek plauzibilis, de nem bizonyosan igaz adatokat szolgáltatnak.
- A gondolkísérletek eredménye gyakran szolgál valódi kísérletek kiindulópontjaként, így indirekt folytonosság van köztük. Ezért a gondolkísérletekből származó adatok plauzibilitása közvetve befolyásolja a valódi kísérlet eredményének a megbízhatóságát.
- Ugyanakkor a valódi kísérlet során módosulhat (növekedhet vagy csökkenhet) a kiindulópontul szolgáló gondolkísérlet eredményének a plauzibilitása.
- A gondolkísérletek konstitutív részei minden valódi kísérletnek, hiszen a kísérleti dizájn nem más, mint a kísérlet minden apró részletének és lefolyásának lehető legalaposabb elképzelése. Ez a gondolkísérlet nem más, mint a kutató előzetes elgondolása arról, hogy működőképes lesz-e a kísérlet. Feladata annak felmérése, hogy a kísérleti eljárás alkalmasnak ígérkezik-e arra, hogy megbízható eredményeket produkáljon.
- Ugyanakkor lényeges eltérések is vannak a valódi és a gondolkísérletek között: más-más erősségeik és gyenge pontjaik vannak, részben másfajta tényezők határozzák meg a belőlük származó adatok plauzibilitását.

A felsorolt tényezők mind egy irányba mutatnak: a két adattípus együttes felhasználása, integrációja, tulajdonságaik feltárása és komplementaritásuk mértékének megállapítása nagyban növelheti a pragmatikai elméletek hipotéziseinek plauzibilitását.

## 6. Összegzés

Az elméleti nyelvészet zsákutcába kerülésének egyik lényeges kiváltó oka az volt, hogy nem alakult ki párbeszéd a tudományelméleti megfontolások és a gyakorlati kutatómunka között. A jelenlegi adatevidencia-vita legfontosabb hozadéka e párbeszéd szükségességének a felismerése, mivel élesen vetette fel az elméleti nyelvészet több, évtizedeken át szőnyeg alá söpört tudományelméleti alapkérdését (l. pl. Kepser–Reis eds. 2005; Penke–Rosenbach (eds.) 2004; Kristiansen–Achard–Dirven–de Mendoza Ibáñez (eds.) 2006; Schütze 1996; Sternefeld (ed.) 2007; Featherston–Winkler (eds.) 2007; Winkler–Featherston (eds.) 2007, Horst–Wiese 2011). E felismerést tudatosítja és aknázza ki a p-modell. Lehetővé teszi, hogy

a metaelméleti reflexió és a nyelvészeti kutatómunka gyakorlatának folyamatos egymásra vonatkoztatásával próbáljunk meg választ keresni a 4. részben felvetett kérdésekre.

## Irodalom

- Arppe, Antti 2009. Linguistic choices vs. Probabilities – vs. how much and what can linguistic theory explain? In Featherston, Sam – Winkler, Susanne (eds.): *The fruits of empirical linguistics 1: Process*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York. 1–24.
- Chomsky, Noam 1980. On binding. *Linguistic Inquiry* 11: 1–46.
- Featherston, Sam 2011. Three types of exceptions – and all of them all rule-based. In Simon, Horst J. – Wiese, Heike (eds.): *Expecting the unexpected: Exceptions in grammar*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York. 291–323.
- Featherston, Sam – Winkler, Susanne (eds.) 2009. *The fruits of empirical linguistics. 1: Process*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York.
- Haider, Hubert 2009. The thin line between facts and fiction. In Featherston, Sam – Winkler, Susanne (eds.): *Expecting the unexpected: Exceptions in grammar*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York. 75–102.
- Hanks, Patrick 1996. Contextual dependency and lexical sets. *International Journal of Corpus Linguistics* 1: 75–98.
- Kepser, Stephan – Reis, Marga 2005. Evidence in linguistics. In Kepser, Stephan – Reis, Marga (eds.): *Linguistic evidence. Empirical, theoretical and computational perspectives*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York. 1–6.
- Kepser, Stephan – Reis, Marga (eds.) 2005. *Linguistic evidence. Empirical, theoretical and computational perspectives*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York.
- Kertész András 2011. Az episztemológiai tolerancia elve az elméleti nyelvészetben. *Magyar Nyelv* 129–147.
- Kertész, András – Rákosi, Csilla 2012. *Data, evidence and plausible argumentation in linguistics. A plausible argumentation model*. University Press Cambridge. Cambridge.
- Keysar, Boaz – Shen, Yeshayahu – Glucksberg, Sam – Horton, William S. 2000. Conventional language: How metaphorical is it? *Journal of Memory and Language* 43: 576–593.
- Kristiansen, Gitte – Achard, Michel – Dirven, René – de Mendoza Ibáñez, Francisco J. Ruiz (eds.) 2006. *Cognitive linguistics: Current applications and future perspectives*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York.
- Meibauer, Jörg 2012. Pragmatic evidence, context, and story design. An essay on recent developments in experimental pragmatics. In Kertész, András – Schwarz-Friesel, Monika – Consten, Manfred (eds.): *Converging data sources in cognitive linguistics* [=Special Issue of *Language Sciences*] 768–776.
- Moravcsik, Edith 2011. Coming to grips with exceptions. In Horst J. Simon – Heike Wiese (eds.): *Expecting the unexpected: Exceptions in grammar*. (Trends in linguistics. Studies and monographs, 216.) De Gruyter Mouton. Berlin–New York. 31–55.
- Newmeyer, Frederick J. 2011. Three approaches to exceptionality in syntactic typology. In Simon, Horst J. – Wiese, Heike (eds.): *Expecting the unexpected: Exceptions in grammar*. De Gruyter Mouton, Berlin–New York. 255–282.
- Noveck, Ira A. – Dan Sperber 2007. The why and how of experimental pragmatics. In Burton-Roberts, Noël (ed.): *Pragmatics*. Palgrave Macmillan. Basingstoke. 184–212.
- Nübling, Damaris 2011. How do exceptions arise? On different paths to morphological irregularity. In Simon, Horst J. – Wiese, Heike (eds.): *Expecting the unexpected: Exceptions in grammar*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York. 139–162.

- Penke, Martina – Rosenbach, Annette 2004. What counts as evidence in linguistics? In Penke, Martina – Rosenbach, Annette (eds.): *What counts as evidence in linguistics?* [= *Studies in Language* 28/3]. 480–526.
- Penke, Martina – Rosenbach, Annette (eds.) 2004. *What counts as evidence in linguistics?* [= *Studies in Language* 28/3].
- Popper, Karl 1959. *The logic of scientific discovery*. Hutchinson. London.
- Schütze, Carson T. 1996. *The empirical base of linguistics. Grammaticality judgments and linguistic methodology*. The University of Chicago Press. Chicago–London.
- Simon, Horst J. – Wiese, Heike (eds.) 2011. *Expecting the unexpected: Exceptions in grammar*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York.
- Sternefeld, Wolfgang (ed.) 2007. *Data in generative grammar* [= *Theoretical Linguistics* 33/3].
- Winkler, Susanne – Featherston, Sam (eds.) 2009. *The fruits of empirical linguistics. Vol. 2: Product*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York.

## STÍLUS ÉS SZÖVEGTÍPUS

A dolgozat áttekintő célzattal stílus és szövegtípus viszonyának kérdéskörét tárgyalja, főképpen a funkcionális kognitív stilisztika nézőpontjából, a következő kérdésekre fókuszálva:

- Milyen jellegű összefüggés van stílus és szövegtípus között?
- Hogyan írhatók le a szövegtípusstílusok?
- Mennyiben, miképpen járulhat hozzá a stílus felől való közelítés a szövegtípusok leírásához?
- Mennyiben, miképpen járulhat hozzá a szövegtípusok felől való közelítés a stílus leírásához?

A kifejtés három nagyobb egységből áll. Az első rész az elméleti keret rövid vázolója és annak tisztázása, hogy milyen szöveg- és szövegtípus-fogalom jelenti a kiindulópontot a téma kibontásához. A második nagyobb egység általános szinten tárgyalja a szövegtípusok és a stílus viszonyának kérdéskörét, a magyar mellett jelentős mértékben támaszkodva a vonatkozó német nyelvű szakirodalom eredményeire. A harmadik egység, az összegzés fő szempontja az, hogy a stílus felől való közelítés miképpen járulhat hozzá a szövegtípusok leírásához, illetve a másik oldalról: a szövegtípusok aspektusából való közelítés hogyan járul hozzá az stílus fogalmának teljesebb értelmezéséhez és a stíluselmzések módszerének hatékonyabbá tételéhez.

**Kulcsszavak:** funkcionális nyelvészet, stílus, szövegtípológia, szövegminta, szövegtípus, szövegtípusstílus, stíluselmzés

### 1. Elméleti keret, alapkategóriák

#### 1.1. A funkcionális megközelítés és a stílus

Az alább kifejtendő elméleti keretét a **funkcionális nyelvészet** adja. Mivel a nyelvészetben a „funkcionális” kifejezést igen sokféle értelemben használják (erről összegzően l. pl. Tolcsvai Nagy 2005a; Tolcsvai Nagy–Ladányi szerk. 2008). Ezért szükséges pontosítani, hogy magam milyen értelemben is beszélek itt funkcionális nyelvészetről. Elsőként is, különös tekintettel dolgozatom tárgyára, a következő két elemet tartom kiemelendőnek:

- a funkcionális szemlélet olyan átfogó nézőpont, amely nem zárja ki, hanem szélesebb összefüggések közé helyezi a nyelvi struktúrák vizsgálatát;
- több irányzatot fog át, tehát megengedi a megközelítésmódok sokszínűségét (vö. pl. Ladányi–Tolcsvai 2008: 22).



Tovább pontosítva az itt érvényesített megközelítésmód rögzítését a leginkább Ronald W. Langacker (l. pl. 1987, 1991, 2008) és Leonard Talmy (2000) nevével fémjelezhető **funkcionális kognitív nyelvészetet** kell megneveznem, mint olyan modellt, amelynek alaptételeire támaszkodom. Tehát magam is kiindulópontnak tekintem a funkcionális kognitív nyelvelmélet, illetve nyelvleírás következő tételeit:

- Minden szöveg valamilyen használati közegben jön létre, meghatározott szükségletek kielégítése céljából, ezért a nyelvleírást is egy pragmatikai, vagyis nyelvhasználati háttérű kommunikációelméleti keretben szükséges elhelyezni. (A pragmatikát természetesen nem egy felsőbb modulként, hanem olyan átfogó nézőpontként, szemléletmódként értelmezve, amely a nyelvi tevékenységet a szociokulturális és a kognitív feltételek kölcsönviszonya felől közelíti meg; vö. például Tátrai 2011.)
- Ebből következően a nyelvleírás a nyelvi egységek formális jellemzőinek és funkcióinak egyenrangú bemutatását jelenti.

A **stílusra**, a **stilisztikára** fókuszálva a funkcionális kognitív keret azt jelenti, hogy ebben a megközelítésben a nyelvi megformálás/megformáltság, vagyis a stílus, abból a szempontból nyer értelmezést, hogy milyen szerepet játszik a – nyelvi tevékenységgel mint társas megismerő és figyelemirányító tevékenységgel együtt járó – jelentésképzés folyamatában (vö. pl. Tolcsvai Nagy 1996, 2005b, Tátrai 2011).

Barbara Sandig (2009: 1336–1337, vö. még Sandig 1986, 2006) pragmatikai-cselekvéseméleti alapozottságú stílusmodelljével is összekapcsolva a fentieket a következőket érdemes még itt rögzíteni: egy funkcionális-pragmatikai stílusleírás a nyelvi egységeket a következőképpen igyekszik leírni: MI (üzenet) HOGYAN, KI ÁLTAL (szerep/egyén), KINEK (befogadó: szerep/egyén), MIÉRT (milyen szándékkal: milyenfajta szöveggel), MILYEN CSELEKVÉSI HELYZETBEN (milyen körülmények között) FORMÁLÓDIK MEG (JÖN LÉTRE) és HOGYAN JELENÍTŐDIK MEG (tipográfiailag, színben), illetve (milyen hangzással, mimikával, gesztikulációval kísérve) HANGZIK EL.

## 1.2. Szöveg, szövegtipológia, szövegtípus

Mivel jelen dolgozat nézőpontja elsődlegesen stilisztikai, nem nézhet szembe részletezően azzal a vonzó kihívással, amelyet a különböző szövegelméletek, szövegmeghatározások és szövegtipológiák egymással való – egyébként nyilván termékeny – rendszerező szembesítése kínál. Mindazonáltal elkerülhetetlen, hogy ezekkel a megközelítésekkel legalább néhány releváns szintézis alapján mégis diszkurzív viszonyba lépjen, és világossá tegye azt a szöveg- és szövegtípus-fogalmat, amelyet a továbbiakban alkalmaz.

### 1.2.1. A szöveg fogalmáról

Orientáló kiindulópontunk legyen itt Kocsány Piroska (1992: 145) véleménye a szöveg fogalmáról, a meghatározás nehézségéről:

A szöveg – hasonlóan a szó, a mondat vagy a jel fogalmához – a nyelvtudomány nyitott, heterogén megközelítéseket lehetővé tevő, nem definiálható alapfogalma, amelynek heurisztikus funkciója van. E fogalmak értelme és szerepe az, hogy az egyes elméleteken belül újra és újra megfogalmazódjanak, segítvén ezeknek az elméleteknek a produktivitását.

Mindazonáltal, mint az ismeretes, számos szövegmeghatározás, szövegfogalom-értelmezés létezik (összegzően l. pl. Brinker et alii szerk. 2000; Janich szerk. 2008), ezek közül Tolcsvai Nagy Gáborét (2001: 14) veszem alapul a következőkben:

Szöveg minden uralkodóan nyelvi produktum, amely valamilyen interakciós helyzetben körülhatárolható egység. A szöveg produktum és produkció, szerkezet és művelet.

Ugyancsak Tolcsvai Nagytól (2001: 64) idézem a következő, az előzővel lényegét tekintve megegyező, de bizonyos, főként kognitív szempontokat kifejtettebben előtérbe helyező meghatározást:

A szöveg értelmi egység, amely valamilyen közegben létezik reprezentáció formájában, az emberi tudással összefüggésben, párhuzamos műveletek eredményeképpen, nyelvi (és nem nyelvi) összetevők különböző fajtájú kapcsolataiban.

Végezetül Tolcsvai Nagy Gábor **partitúramodelljére** is szükséges utalni, amely szempontunkból azért is említendő, mert elhelyezi az itt tárgyalandó stílus-, illetve stilisztikai kérdéseket, vonatkozásokat a szöveg „partitúrá”-jában:

1. idő
2. tér
3. a résztvevők (viszonyuk)
4. a résztvevők cselekedetei
5. a résztvevők beszéde/írása: a szöveg fizikai megnyilvánulása
6. a szöveg nyelvtani egységeinek jellemzői
7. a szövegértelem szintjei (mikro-, mezo-, makroszint)
- 8. a megformáltság értelemképzése (a stílus)**
9. a résztvevők elmetevékenysége (észlelés, a beszédhelyzetből származó ismeretek, az aktivizált tudás sémái).

### ***1.2.2. Szövegtipológia, szövegtípus***

A szövegtipológiáról, illetve a szövegtípusokról funkcionális megközelítésben és általánosságban szólva mindenekelőtt azt szükséges leszögezni, hogy nem a szövegtípusok „szükséges és elégséges feltétel”-einek a megadása lehet a célunk, mivel egy ilyen jellegű, zárt rendszerezés a funkcionális megközelítés szerint nem is valósítható meg. A szövegtípusok ebben a modellben ugyanis nem zárt kategóriaként, hanem nyitott, prototípuselvű mintaként/sémaként kapnak értelmezést (vö. Brinker et alii szerk. 2000: 507–546; Tolcsvai Nagy szerk. 2006; Tátrai–Tolcsvai Nagy szerk. 2008).

Kiindulópontként itt Brinker (2005: 144) szövegtípus-fogalmát veszem alapul, eszerint a szövegtípusok

komplex nyelvi cselekvések konvencionálisan érvényesülő mintái, amelyek mint kontextuális (szituatív), kommunikatív-funkcionális és szerkezeti (grammatikai és tematikai) jellemzők kapcsolatai írhatók le. A nyelvközösségekben történetileg alakultak ki, és a nyelvhasználók mindennapi tudásához tartoznak, szabályozó

hatásuk van, ugyanakkor megkönnyítik a kommunikációs kapcsolatot azáltal, hogy a kommunikáló feleknek többé-kevésbé állandó iránymutatást adnak a szövegalkotáshoz és -befogadáshoz.

Ehhez a pragmatikai-cselekvéseméleti alapozottságú, a funkcionális kognitív modellel szoros összefüggéseket mutató fogalomértelmezéshez kiegészítésül azonban az itteni nézőpontnak megfelelően szükséges még a nemzetközi és a hazai szakirodalom idetartozó legújabb eredményeit áttekintő, ezeken alapuló, illetve ezeket továbbgondoló Szöveg és típus című tanulmánykötet, Tolcsvai Nagy Gábor (2006) által írt összegzését is figyelembe vennünk, amely a következőket emeli ki:

- a szövegtípus szerves összefüggésben van a tudással, a világ valamely részének mentális megkonstruálási lehetőségeivel;
- a szövegtípusok rendszere mintákba/sémákba rendeződik;
- a kommunikáció résztvevői aktívan feldolgozzák az adott mintát az aktuális jellemzőkkel viszonyban, ezáltal folyamatosan alakítják is azt;
- vagyis a minták történetiek, konvencionáltak, de változnak is;
- a szövegek tipológiai rendszere nem zárt rendszer, és nem is kikövetkeztethető potenciális rendszer;
- a prototípuselv (itt is) érvényesül;
- maga a leírás is leginkább a prototípusokra tud kiterjedni;
- a műveleti és szerkezeti tényezők együttesen a fő változók;
- elemi (mikro-) szinten éppúgy tapasztalhatók tipológiai jellemzők, mint mezo- és makroszinten.

## 2. A szövegtípus és a stílus összefüggése

### 2.1. Az elméleti megközelítés néhány aspektusa

A szövegtípus és stílus kérdéskörét különösen inspiratív módon tárgyaló német szakirodalomból a kissé régebbi munkák közül először is mindenképpen érdemes utalni Sowinski (1986) stilisztikájára, amelynek egyik fejezete a Textsorten als Stilformen (Szövegtípusok mint stílusformák; Sowinski 1986: 280–298). Ez a fejezet, mint címe is világosan mutatja, kifejezetten arra a meglátásra épül, hogy a szövegtípusok inherens módon összekapcsolódnak bizonyos stílusformákkal, stílustípusokkal (vö. még Sowinski 1991: 82). A stílus és szöveg kapcsolatát tárgyaló újabb szakirodalomból Sandig (2006) nemzetközi viszonylatokban is nagy hatású Textstilistik des Deutschen című monográfiája emelendő ki, amely szintén már címében is a stílus és a szöveg, illetve ezáltal szövegtípus és stílus szerves összefüggésére utal. Mindazonáltal mindjárt szükséges pontosítani, hogy mit is jelent ez a „szerves összetartozás”. A stílus csak „bizonyos határok között köthető szövegtípushoz, azaz a szövegtípusok és a stílustípusok között nem merev a kapcsolat. Ugyanazt a szövegtípust különböző stílusokban meg lehet valósítani és viszont. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy számos szövegtípus erősen összekapcsolódik stílustípusokkal” (Tolcsvai Nagy 2006: 87). Kugler és Tolcsvai Nagy (2000: 222) példáit idézve: az ünnepi beszéd, a köszöntő, az emlékbeszéd szövegtípusához a választékos stílus illik (vö. Pethó 2011: 59–69), a hír vagy a hivatalos levél szövegtípusához a közömbös, az esti családi beszélgetéshez pedig leginkább a bizalmas stílustípus. De például a gratuláció, a hírlapi

glossza, a munkahelyi megbeszélés vagy a vita különböző stílustípusokban is megvalósulhat, a beszédhelyzettől és a beszélő szándékától függően.

Sandig (2006) fent említett szövegstiliztikájának számos részlete stílus és szövegtípus viszonyának feltárását célozza, emellett azonban Sowinskihoz hasonlóan egy külön fejezetet is szentel stílus és szövegtípus összefüggésének a bemutatására (Sandig 2006: 487–532). Kiindulópontja az, hogy „nincs szöveg általában véve” („gibt es Text nicht schlechthin”, 2006: 487), vagyis a szöveg csak egy fölérendelt absztrakt kategória. A szövegek vonatkozásában az alapszintű kategória a szövegminta<sup>1</sup> (Textmuster), mint például a regény, a mese, az újsághír, a glossza, sőt a személyi igazolvány vagy a buszjegy (Sandig 2006: 310). A szövegmintát, illetve a szövegmintatudás kategóriáját Sandig (2006: 489) a következőképpen<sup>2</sup> mutatja be:

Szövegminta(tudás)	
Cselekvéstípus	A cselekvés eszköze: szövegtípus
Társadalmi cél	Cselekvési hierarchia
Szituációs jellemzők	Szekvencionális minta
A szituáció résztvevői	Megformáltsági minta – lexémák/kollokációk stb. – általános megformálási minták a stílusrétegekre, a témához tartozó tudáskeretekre, a rész-cselekvésekre vonatkozóan – stílusbeli cselekvésminták / általános kifejezési minták: dialogizálás, ellentétezés, a témakibontás mintái stb. – a témakibontás mintái stb.
	A szöveg materiális megjelenése grafikus (+képi) megjelenés / hangzó szöveg
	Átlagos terjedelem

### 1. táblázat

Sandig, mint a fenti ábra alapján is láthatjuk, a szövegmintának két fő aspektusát (össze tevőjét) különbözteti meg: a **cselekvéstípust** és a prototipikus szövegtulajdonságokból álló, a cselekvés eszközeként megjelenő **szövegtípust**. A mi szempontunkból most a **megformáltsági minta**, azaz a **stílusminta**, emelendő ki. Ez egyebek mellett lexikális jegyeket, globális stílusmintákat, például stílusrétegekhez kötődő jegyeket stb. foglal magában.

Az árnyaltabb kép érdekében Sandig szövegminta/szövegtípus jellemzésének még egy lényeges elemét érdemes itt kiemelni: amely a **tipizálás-egyedítés** fogalmak, illetve

<sup>1</sup> A Textmuster (szövegminta), Textsorte (szövegfajta) és Texttyp (szövegtípus) fogalmak viszonyának árnyalt bemutatásához l. Brinker et alii szerk. (2000: 507–523). Magam azonban igazodva a magyar szövegtani-stiliztikai szakirodalom leginkább elterjedt gyakorlatához nem emelem ki itt e fogalmak különbségét, a „szövegtípus” terminust tehát általánosságban, holisztikus értelemben használom (vö. pl. Kocsány 2006, Kocsány 2008, Rada 2008).

<sup>2</sup> Az eredeti táblázatot kissé egyszerűsítettem.

eljárások dinamikus viszonyára vonatkozik (l. Sandig 2006: 313). Az egyes szövegek, vagyis szövegpéldányok létrehozása, megformálása mindig a szövegmintához viszonyítva történik meg, illetve ahhoz viszonyítva értelmezhető. Mindez skaláris jellegű:

Originelle Texte	Mustervariierende Texte	Musterbefolgende Texte	„Formelhafte Texte”	Formulare	Festgeprägte Texte
Eredeti/egyéni szövegek	Mintaátalakító szövegek	Mintakövető szövegek	„Sablonos szövegek”	Formulárék	Erősen kötött szövegek
Pl. szövegminta-keverés	Pl. glossza, reklám	Pl. újsághír, üzleti levél	Pl. gyászjelentés, átvételi elismervény	Pl. személyi igazolvány, kérdőív	Pl. törvényi paragrafus, ima

2. táblázat

A fenti skála (rendszer) a stílus egyes szövegtípusokhoz való kötöttségét a következőképpen értelmezi: vannak szövegtípusok, amelyekben mintegy kötelező jelleggel jelennek meg bizonyos stílussajátosságok, míg mások e tekintetben sokkal nyitottabbak. Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy az egyes kategóriák között megmutatkozó skalaritás természetesen nemcsak a szövegminták/típusok között, hanem az egyes szövegmintákat megvalósító példányok között is érvényesül.

A némethez hasonlóan a magyar szövegtani és stilisztikai szakirodalom is hangsúlyozza a szövegtípus és stílus(típus) összetartozását. „A szövegtípus, szövegműfaj és a stílustípus evidens összetartozása nem vonható kétségbe, azaz egyenesen szükségszerű egyik kapcsán a másikra utalás” (Szikszainé Nagy 2005: 65). Ugyanakkor kevés példát találunk ennek az összetartozásnak az elemző bemutatására. Példát adó kivétel azonban ezen a területen Kocsány Piroska (2002) a mondás szövegtípusát feldolgozó monográfiája. A könyv egyik elemzésének összegzésében a megformáltság, azaz a stílus jelentőségéről, szerepéről Kocsány (2002: 39) a következőket írja: „Mindezek a formai jegyek nem alkotó szerepűek a mondás mint általános érvényű morális értékelő ítélet szempontjából, de azok a **mondást mint szövegtípust** megvalósító jelenségek, valamint az ezeket más vonatkozásban rendező irodalmi műfajok szempontjából! E műfajok formája igen fontos elem, és semmiképpen sem véletlenszerű! [...] a jellegzetes formai eszközök egyúttal a mondásnak, ennek az általános érvényű ítéletnek a konceptuális, illetve interaktív pragmatikai eredetű szükségleteit elégítik ki” (a kiemelés a szerzőtől). Ilyen, a mondás szövegtípusához lényegében inherens módon hozzátartozó „jellegzetes formai eszköz” például az elgondolkodásra, reflexióra készítő, gyakran metaforikus tömörség, a hangzás és a tartalom síkján is megjelenő párhuzamos és ellentétező szerkesztés, az emfatikus rémakiemlés (Kocsány i. h.).

A mondás szövegtípusának Kocsány Piroska által adott jellemzése egyebek mellett rámutat a **szövegtípusstílusok** vizsgálatának jelentőségére is. Itt meg kell jegyezni, hogy a magyar szakirodalomban ilyen jellegű vizsgálatok nagyobb számban csak a legutóbbi időkben kezdenek megjelenni. Ez azt is jelenti, hogy még számos elméleti-módszertani kérdésre kell választ keresnünk. Az egyik idetartozó fontos kérdés az, hogy miképpen

helyezhetők el a szövegtípusstílus-kutatások a stilisztika és a szövegtan metszetében? Kocsány Piroska (2006: 25) a szövegtipológia jövőbeli lehetőségeit-feladatait feltérképezve a következő tudományterületeket nevezi meg: (1) történeti szövegtipológia, (2) szociológiai szövegtipológia, (3) kognitív-strukturális szövegtipológia, (4) pragmatikai-funkcionális szövegtipológia. Magam elképzelhetőnek látom az is, hogy a funkcionális kognitív stilisztika elméletén és módszertanán alapuló szövegtípusstílus-kutatások, tehát egy „**stilisztikai szövegtipológia**” képes lenne ezeket a tudományterületeket, különösen az utóbbi hármat integrálni.<sup>3</sup>

Mielőtt ezt a gondolatot továbbvinném, érdemes a „stilisztikai szövegtipológia” vagy a stilisztika felől közelítve: a „szövegtípus-stilisztika”, pontosabban: a szövegtípusstílus-vizsgálatok tudomány-rendszereti keretbe helyezése érdekében a szövegtan és a stilisztika – mint köztudott, a szövegtan létrejötte óta számos megközelítésben tárgyalt – viszonyáról szólni. Ennek a viszonynak a tisztázása egyébként azért is szükséges újra és újra, mert a két diszciplína elméletének, érdeklődési irányainak, módszertanának változásával együtt folyamatosan változik ez a viszony is. Kiindulópontunk lehet itt az a tény, hogy szöveg és stílus különbsége valójában nem a kutatási tárgy, hanem a kérdésfeltevések különbségén alapul (vö. Aust 1986). A különböző szöveg- és stíluselméletekből adódó megközelítési módok következtében mind a stílustulajdonságok szövegtani, mind a szövegtulajdonságok stilisztikai inkorporálása jellemző, ez pedig a két diszciplína közötti határok elmosódásához, sőt feloldódásához vezethet (Brinker et alii 2000: 485–486). Nos, ez a feloldódás lehet jellemző a szövegtípusok stílusának vizsgálatára is.

Visszatérve a „stilisztikai szövegtipológia” kérdésköréhez tanulságos lehet rámutatni arra, hogy a német szakirodalomban sok évtizedes hagyománya van a szövegtípusstílusok vizsgálatának. 1978-as stilisztikájában Sandig a stilisztikán már egyenesen a „szöveg-minták (Textmuster) bizonyos konvencionális nyelvi-kommunikációs tulajdonságainak tanulmányozását érti” (Kocsány 1988: 458). Uthalhatunk itt Ulrich Püschel egyik 1982-es tanulmányára is, amely szintén a szövegtípusstílusok jelentőségét hangsúlyozza (címe is ez: Die Bedeutung von Textsortenstilen). Dolgozatában Püschel rámutat arra, hogy a szövegtípusok egyben mindig stílusminták is, másképpen szólva: magukban foglalnak stílusmintákat. Ez a szövegtípus és stílusminta közötti viszony különböző lényeges következményeket involvál a nyelvhasználat szempontjából: egyfelől a szövegalkotó számára megkönnyíti konvencionális tulajdonságú megnyilatkozások létrehozását, másfelől segíti a befogadót az adott megnyilatkozást konvencionális stílussajátosságai alapján azonosítani és besorolni a nyelvi cselekvések, illetve a szövegek bizonyos osztályába. A szövegtípusstílusnak azonban ezen a „tehermentesítő”, „könnyebbítő” funkción kívül meghatározó szerepe az is, hogy hozzájárul a szövegerőtelenséghez, vagyis ahhoz, amit a szöveggel közöl a szövegalkotó, illetve ahhoz a jelentéshez, amit a befogadó tulajdonít a szövegnek (vö. Püschel 1982: 28). Érdemes hangsúlyozni azt, hogy ez utóbbi meglátással Püschel cselekvéseméleti alapokból kiinduló gondolatmenetének konklúziója összhangba kerül a funkcionális kognitív stilisztika stílusfelfogásának alaptételével is, miszerint a

<sup>3</sup> Ugyanakkor természetesen a történeti szövegtípusstílus-kutatásoknak is fontos szerepe van. A német példák közül két érdekes ilyen jellegű tanulmányt hadd említsek itt: Gisela Brandt (1996) egy baltikumi kisvárosi német újság, a „Mitauischen politischen und gelehrten Zeitungen” 1775–1776-os számaiban megjelent írások, Johannes Schwitalla pedig 15–16. századi házassági szerződések szövegtípusstílusát analizálta.



stílus a szövegértelemnek a nyelvi megformáltságból eredő összetevője (vö. Tolcsvai Nagy 1996, Tolcsvai Nagy 2001: 318–324, Tolcsvai Nagy 2005).

## 2.2. A szövegtípusstílus-elemzésekről

A funkcionális nyelvészetnek a legutóbbi időkben elért hazai eredményei között – egyebek mellett – kiemelendők a szövegtípus(ok)ra vonatkozó kutatások (l. pl. Tolcsvai Nagy szerk. 2006, Tátrai–Tolcsvai Nagy szerk. 2008), amelyekben belül az egyik kitüntetett terület a szövegtípusok stílusának vizsgálata. Az ezen a téren tapasztalható egyértelmű, elismerésre méltó előrehaladás konstatálása mellett meg kell jegyezni, hogy ezek a szövegtípusstílus-vizsgálatok ez ideig nem léptek fel a fenti pragmatikai-cselekvéseméleti, illetve funkcionális nyelvészeti szempontok szerint értett komplex leírás igényével, hanem egy-egy – igaz, meghatározó jelentőségű – aspektust helyeztek előtérbe. Domonkosi (2012) például a blog szövegtípusát – egy személyes blogot elemezve – abból a szempontból vizsgálja, hogy „a blogger diskurzusbeli identitásformálásának milyen nyelvi, stilisztikai tényezők és hogyan válhatnak eszközévé”, illetve „hogyan az énblog műfaja milyen korábbi stílusmintákat hozhat működésbe, és milyen sajátos új stílusformákat hozhat létre, tekintettel a stílus szociokulturális összetevőire” (Domonkosi 2012: 191). Jakusné Harnos Éva (2008) hírszövegeket vizsgáló dolgozatában a figyelem irányításának eszközeit emeli ki. Rada Roberta (2008) a szövegminták mindennapi szövegekben megjelenő keveredését mutatja be. Mindennek tükrében érdemesnek tűnik röviden kitérni arra is, hogy az elméleti modell formálása mellett a jövőbeli szövegtípusstílus-leírások, elemzések módszertanának további alakításához milyen hasznosítható tanulságokat kínál a vonatkozó német szakirodalom.

A szorosabban értett metodológiai kérdések előtt érdemes megemlíteni azt is, hogy a szóban forgó német kutatások igen széles kört fognak át. Csak néhány példára utalva: Ingrid Kühn (1995) olyan hétköznapi szövegtípusokat hasonlít össze a szövegtípusstílus szempontjából, mint a munkahelyi minősítés (Arbeitszeugnis) és az NDK-s időkben használatos káderlap (Beurteilung). Rosemarie Gläser (1990) számos szaknyelvi szövegtípust analizál a szorosan értett szövegtani mellett kifejezetten stilisztikai szempontokból Fachtextsorten im Englischen című munkájában. A HSK-sorozatban megjelent Text- und Gesprächslinguistik 1. kötetének a különböző fő kommunikációs színterek szövegtípusait bemutató fejezetében is több szövegtípusstílus-jellemzés olvasható (Brinker et alii szerk. 2000: 604–761). Szintén több, példaként is alkalmazható szövegtípusstílus-elemzést végez el szövegstilisztikájában Sandig (2006).

Milyen főbb **metodológiai tanulságok** szűrhetők le a német szövegtípusstílus-elemzésekből? Mindenekelőtt egy olyan osztályozási-fogalomhasználati vonatkozásról lehet itt szólni, amely magának az ilyen jellegű kutatásoknak a tárgymeghatározását érinti. A magyar szakirodalomban és anyanyelvi oktatási gyakorlatban nemegyszer a szövegtípus fogalmát használják akkor is, amikor valójában kommunikációs színterekről, más szempontból: stílusrétegekről van szó. Nézzük meg a szakmai-tudományos stílusréteg példáján a különbséget (vö. Gläser 1979; 1990; Fix szerk. 2009: 1716). A szakmai-tudományos stílus valójában a szövegtípusstílusokból elvont absztrakció, amelynek szempontunkból az egyik lehetséges tagolása az alábbi:

- (1) elméleti-tudományos szakmai stílus: például monográfia-, tanulmánystílus, tudományos előadás stílusa stb.;



- (2) ismeretterjesztő stílus: például napilapok ismeretterjesztő cikkeinek, ismeretterjesztő előadásoknak a stílusa stb.;
- (3) didaktikus szakmai stílus: például tankönyv-, lexikonszócikk-, (egyetemi) előadásstílus stb.;
- (4) direktív szakmai stílus: például törvényszöveg-, rendelet-, szerződésstílus, használati útmutató stílusa stb.;
- (5) hétköznapi-gyakorlati szakmai stílus: apróhirdetés-, álláshirdetés-stílus stb.

Sandig (2006: 487–532) szövegstiliztikájában szövegtípus és stílus összefüggését elemezve egy olyan egészelvű, holisztikus modellt vázol fel, amely szintén eredményesen alkalmazhatónak tűnik. Mivel magát a modellt fent már röviden bemutattam, most csak a modelltől adódó elemzési módról szólok, amelyet Sandig a glossza szövegtípusának elemzésével illusztrál. Az analízis első lépése a cselekvéstípus jellemzése: azaz a szöveg társadalmi szerepének, céljának, a situációs jellemzőknek: a cselekvést előidéző helyzetnek, illetve magának a cselekvési helyzetnek, a nyelvi cselekvés csatornájának, médiumának és a situáció szereplőinek a bemutatása. Ezután következik a szűkebben értett szövegtípus jellemzése. Idetartozik a cselekvések hierarchiájának, majd a szekvencionális mintának (a tagolásnak) a vizsgálata. Ezt követi a minket most leginkább érdeklő megformáltsági minta, azaz a szűkebben értett stílusminta analízise. A stílusmintát Sandig (2006: 498–499) szerint főleg a következők határozzák meg:

- az intézmény/cselekvési helyzet,
- a csatorna,
- a médium,
- a (prototipikus) szövegtípusstílus.

Az utolsónak említett meghatározó tényezőhöz a következő magyarázat tartozik: a (prototipikus) szövegtípusstílusok kisebb vagy nagyobb szabadságot, „mozgási teret” megengedő stílusnormaként értelmezhetők. Egészen kötött például egy hivatalos köszönőlevél vagy egy részvénynyilvánítás stílusa, viszont nagy szabadságot enged ezen a téren egy magánlevél (vö. 2. táblázat). A glossza esetében is vannak fakultatív tulajdonságok, mint például a képes kifejezések, a frazeologizmusok és ezek átalakított formái, a szójátékok stb. Tipikus, bár nem obligatorikus tényező viszont az irónia, konstitutív tényezőknek tekinthetők az értékelő lexikai elemek is stb. Részletes elemzésében Sandig ezután a fent sorolt meghatározó tényezőkből kiindulva mutatja be a glossza szóhasználati, szintaktikai stb. stílussajátosságait, azaz szövegtípusstílus-sajátosságait.

### 3. Összegzés

Összegzésül, általánosítva a fentieket a bevezetőben felvetett következő két kérdésre igyekszem válaszolni: (1) A stílus felől való közelítés miképpen járulhat hozzá a szövegtípusok leírásához? (2) Másfelől: a szövegtípusok aspektusából való közelítés hogyan járul hozzá az stílus fogalmának teljesebb értelmezéséhez, illetve a stíluselemzések metódusának hatékonyabbá tételéhez?

Az első kérdésre válaszolva először is leszögezhető, hogy ha a szövegtípus kategóriáját a fent vázoltak szerint, vagyis funkcionális nyelvészeti nézőpontból, ezen belül is hang-

súlyosan érvényesítve a pragmatikai-cselekvéseméleti szempontokat, kívánjuk megközelíteni, akkor a stílusvonatkozások tárgyalása nélkülözhetetlen. Ugyanis a stílus az, ami az adott cselekvéstípust indexikalizálja, vagyis a stílus által jelenítődik meg, hogy milyen szituációról is van szó, és abban mi a cselekvő és mi a címzett szerepe (vö. Sandig 1986: 31–35; 2006: 19, Tolcsvai Nagy 1996: 68–76).

A fenti, az első kérdésre adott válasz magában foglalja azt az állítást is, hogy a stílus funkcionális leírása összességében és az egyes szövegek elemzésében sem lehetséges a szövegtípusra való tekintet nélkül. A stílus szerepének leírása ugyanis csak a szövegtípusnak mint egy adott cselekvésmintához tartozó nyelvhasználati mintának a leírásába integrálva lehet komplex, másképpen szólva: csak így lehet funkcionális, nyelvhasználat-központú.

Azok közül a „stratégiai” konzekvenciák, kérdések közül, amelyeket a fentiek felvethetnek befejezésül még egyet szeretnék említeni. A szövegtan jövőbeli lehetőségeiről szólva Kocsány Piroska (1989) Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete? című tanulmányában mint ígéretes perspektívát vetette fel azt, hogy a szövegtan a szövegtípusok tanává válik: „Kézenfekvő tehát az a törekvés, hogy a szövegnyelvészet keretében (helyett?) a szövegtípusok nyelvészettét műveljük.” Elképzelhető egy ilyen irányú út a stilisztika esetében is? Elképzelhető a stilisztika mint a szövegtípusstílusok tana, elemzése? Ezt ugyan nem tartom valószínűnek, és azt sem hiszem, hogy ez lenne az „üdvözítő út” a stilisztika számára, de abban bizonyos vagyok, hogy a funkcionális kognitív stilisztikának fontos, még sok kiaknázatlan lehetőséget felkínáló területe a „szövegtípus-stilisztika”.

## Irodalom

- Aust, Hugo 1986. Textlinguistik contra Stilistik? In Weiss, Walter – Wiegand, Herbert Ernst – Reis, Marga (Hrsg.): *Textlinguistik contra Stilistik? Wortschatz und Wörterbuch. Grammatische oder pragmatische Organisation der Rede?* Max Niemeyer. Tübingen. 22–23.
- Brandt, Gisela 1996. Textsorten und Textsortenstile in den „Mitauischen Nachrichten” (1766–1775). In Brandt, Gisela (Hrsg.): *Beiträge zur Geschichte der deutschen Sprache im Baltikum* 1. Heinz Akademischer Verlag. Stuttgart. 211–270.
- Brinker, Klaus 2001. *Linguistische Textanalyse. Eine Einführung in Grundbegriffe und Methoden.* Erich Schmidt. Berlin.
- Brinker, Klaus 2005. *Einführung in die linguistische Textanalyse.* Erich Schmidt. Berlin.
- Brinker, Klaus – Antos, Gerd – Heinemann, Wolfgang – Sager, Sven F. (Hrsg.) 2000. *Text- und Gesprächslinguistik/ Linguistics of text and conversation.* 1. Walter de Gruyter. Berlin, New York.
- Domonkosi Ágnes 2012. Önstilizáció, stílusstratégia, ártékelődő stílusminták. Egy személyes blog főbb stilisztikai sajátosságai. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok.* Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 191–222.
- Gläser, Rosemarie 1979. *Fachstile des Englischen.* Enzyklopädie. Leipzig.
- Gläser, Rosemarie 1990. *Fachtextsorten im Englischen.* Gunter Narr. Tübingen.
- Jakusné Harnos Éva 2008. A figyelem irányításának eszközei a hírszövegek szerkezetében. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 135–140.
- Janich, Nina (Hg.) 2008. *Textlinguistik.* Gunter Narr. Tübingen.
- Kocsány Piroska 1988. Stilisztikai kutatások német nyelvterületen 1970–1985. *Helikon* 454–475.
- Kocsány Piroska 1989. Szövegnyelvészet vagy a szövegtípusok nyelvészete? *Filológiai Közlemények* 26–43.
- Kocsány Piroska 1992. Szövegnyelvészet versus szövegelemzés. In Petőfi S. János – Békési Imre – Vass László (szerk.): *Szemiotikai szövegtan* 5. JGYTF Kiadó. Szeged. 145–152.

- Kocsány Piroska 2002. *Szöveg, szövegtípus, jelentés: a mondás mint szövegtípus*. Nyelvtudományi Értekezések 151. sz. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kocsány Piroska 2005. A szövegtan filozófiája és gyakorlata. Gondolatok Szikszainé Nagy Irma, Petőfi S. János és Benkes Zsuzsa, valamint Tolcsvai Nagy Gábor könyvéről. In Petőfi S. János – Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához*. Officina Textologica 11. DE Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Debrecen. 9–53.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kisszótára*. Korona Kiadó. Budapest.
- Kühn, Ingrid 1995. Alltagssprachliche Textsortenstile. In Stickel, Gerhard (Hrsg.): *Stilfragen*. Walter de Gruyter. Berlin, New York. 329–354.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. – Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Theoretical Foundations*. Stanford University Press. Stanford.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar. Vol. I. Descriptive Application*. Stanford University Press. Stanford.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction*. Oxford University Press. Oxford.
- Pethő József 2011. *Alakzat és jelentés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Rada Roberta 2008. Szövegminták keveredése mindennapi szövegekben. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 164–174.
- Sandig, Barbara 1986. *Stilistik der deutschen Sprache*. Walter de Gruyter. Berlin.
- Sandig, Barbara 2006. *Textstilistik des Deutschen*. Walter de Gruyter. Berlin, New York.
- Sandig, Barbara 2009. Handlung (Intention, Botschaft, Rezeption) als Kategorie der Stilistik. In Fix, Ulla – Gardt, Andreas – Knappe, Joachim (Hrsg.): *Rhetorik und Stilistik/Rhetoric and Stylistics 2*. Walter de Gruyter. Berlin, New York. 1335–1347.
- Schwitalla, Johannes 1997. Textsortenstile und Textherstellungsverfahren in Ehetraktaten des 15. und 16. Jahrhunderts. In Schnell, Rüdiger (Hrsg.): *Text und Geschlecht. Mann und Frau in Eheschriften der frühen Neuzeit*. Suhrkamp. Frankfurt am Main. 79–114.
- Sowinski, Bernhard 1986. *Deutsche Stilistik*. Fischer. Frankfurt am Main.
- Sowinski, Bernhard 1991. *Stilistik: Stiltheorien und Stilanalysen*. Metzlersche Verlagsbuchhandlung. Stuttgart.
- Szikszainé Nagy Irma 2005. Reflexiók szövegnyelvészeti rész kérdésekről vallott nézetekre. In Petőfi S. János – Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Adalékok a magyar nyelvészet szövegtani diszkurzusához*. Officina Textologica 11. Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 53–80.
- Talmy, Leonard 2000. *Toward a cognitive semantics*. Volume I. MIT Press. Cambridge, MA.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2008. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1996. *A magyar nyelv stilsztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005a. Funkcionális nyelvtan: elmélet és gyakorlat. *Magyar Nyelvőr* 348–362.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005b. *A cognitive theory of style*. Peter Lang. Frankfurt am Main.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. Előszó. In Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 7–13.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) 2008. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. – Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

## ELMÉLKEDÉSEK ÉS VIZSGÁLÓDÁSOK A SZALIENCIA KÖRÜL

A tanulmány célja a szalienca jelenségkörének kognitív nyelvészeti, valamint lexikális szemantikai és lexikális pragmatikai bázisú jellemzése, funkcionalitásának bemutatása. Ismerteti és ütközteti a rá vonatkozó kurrens hazai és nemzetközi nézeteket, tárgyalja a szalienca megvalósulásának különféle típusait; releváns lexikográfiai dokumentáció, valamint empirikus alapú korpusz- és anyanyelvi kísérletek alapján vizsgálja a szalienca természetét. Kísérletet tesz az egymást kiegészítő, egymástól korpuszukban eltérő kognitív nyelvészeti és lexikalista nézetek megállapításainak összehangolására.

**Kulcsszavak:** szalienca típusok, száliens, kognitív nyelvészet, lexikális szemantika és pragmatika, fogalmi keret, kollokációs potenciál, szemantikai prozódia

### 1. Bevezető gondolatok és megfigyelések

A szalienca kérdéskörének kutatásával a nyelvelmélet, legfőképpen a nyelvészeti pragmatika, valamint a kognitív bázisú szemantika alapvetően az utóbbi évtizedben kezdett el foglalkozni. Bár a nemzetközi szakirodalomban több könyvet és szaktanulmányt szenteltek a jelenség, fogalom funkcionalista és kognitív szemléletű körülírásának, és a nyelvészeti pragmatikai és szemantikai szakkönyvek indexében is egyre többször és egyre differenciáltabb specifikációval jelenik meg a terminus, a hazai nyelvészeti munkákban előfordulása még napjainkban is igen csekély mértékű. Jelen dolgozat célja a szalienca fogalmának funkcionális tisztázása, jellegének és természetének leírása, a rá vonatkozó szakirodalmi nézetek áttekintése és ütköztetése.

A *szalienca* főnév, valamint a *száliens* melléknév alapvetően az angol nyelvű nyelvészeti és a nyelvfilozófiai szakirodalomban használatos terminus technicusként, de előfordul írott és beszélt angol köznyelvi szövegekben is, bár nem kimagasló arányban. Főnévként két alakjával is találkozhatunk: *saliencie* és *saliency*, melléknévi formája pedig *salient*. A magyar szavak nem szerepelnek sem a Magyar nemzeti szövegtár 150 millió szótételt meghaladó korpuszában (2013), sem pedig a Magyar értelmező kéziszótár 2. kiadásában (2003). Ötven megkérdezett magyar anyanyelvű felnőtt, értelmiségi tesztalanyunk egyike sem használja ezeket a lexikális egységeket nyelvezetében, nem is találkozott velük, nem ismeri jelentésüket. Mindez arra utal, hogy a *szalienca* és a *száliens* szavak nem honosodtak meg a magyar köznyelvi szókincsben, használatuk az újabb kori (elsősorban) nyelvészeti szakmai szókincsre korlátozódik. Ugyanakkor az angol köznyelvi szótárakban, mind a brit, mind az amerikai regionális változatokban, mindkét szótári tétel szerepel, mégpedig jelentésük következő értelmezéseivel:

- (1) The American Heritage Dictionary (5. kiadás, 2012: 730):  
*salient*: 1. Strikingly conspicuous. [meglehetősen szembetűnő]<sup>1</sup> 2. Projecting or jutting beyond a line or surface. [egy vonal vagy felszín határától kiugró, kiálló]. (A szótár főnévi származékokként egyaránt megadja a *salience* és a *salience* szavakat is, és a melléknév második jelentését követően utal a szó latin eredetére, az ugrást kifejező *salire* igéből származtatva azt.)
- (2) Random House Webster's Unabridged Dictionary (2. kiadás, 1997: 1694):  
*salient*: 1. prominent or conspicuous (salient traits), 2. projecting or pointing outward (a salient angle), 3. leaping or jumping (a salient animal), 4. a salient angle or part. [1. prominens vagy szembetűnő (szalient sajátosságok), 2. kifelé kiálló, kiugró, vagy mutató (szalient szög), 3. szökkenő, ugró (ugró állat), 4. szalient szög vagy rész] (A szótár megadja a melléknév két főnévi származékát: *salience*, *salience* sorrendben.)
- (3) Chambers Concise Dictionary (2009: 1088):  
*salient*: 1. striking; outstanding or prominent. 2. (archit.) projecting outward (Lat. *salient*, az ugrást kifejező *salire* ige jelen idejű melléknévi igeneve) [1. szembeszökő, feltűnő; szembetűnő vagy prominens. 2. (építészeti) kifelé kiugró]
- (4) Collins COBUILD Advanced Learner's Dictionary of English (7. kiadás, 2012: 1379):  
*salient*: The salient point or facts of a situation are the most important ones. (formal) [Egy szituáció szalient szempontja vagy tényei a legfontosabbak. (formális stílus)] (A 850 milliós volumenű Bank of English korpuszra támaszkodó szótár nem adja meg a melléknév főnévi származékait.)
- (5) Oxford Advanced Learner's Dictionary (8. kiadás, 2010: 1351):  
*salient*: (adj., only before noun) most important or noticeable (She pointed out the salient features of the new design. She summarized the salient points.) [(csupán főnév előtt álló melléknév) legfontosabb vagy észrevehető (Kimutatta az új dizájn legfontosabb jellemzőit. Összegezte a legfontosabb szempontokat.)] (A 850 milliós Oxford English Corpusra és a 100 millió szóegységet tartalmazó Brit nemzeti korpuszra (BNC – British National Corpus) támaszkodva szerkesztett szótár nem tesz említést a melléknév főnévi származékairól.)

A fenti szótári jelentésmeghatározások döntő hányada alapján az látható, hogy az angol nyelvben a *salient* szó jelentését a fizikai, perceptuálisan érzékelt valóság uralja, mégpedig a literális, azaz szó szerinti értelmezés mentén. Felmerül ugyan szakszói státusának kérdése, valamint regiszterkötöttsége, de az ezeknek a köznyelvi szavaknak jelentéseit reprezentáló szótárak a *salient* melléknévet is alapvetően köznyelvi jelentéssel rendelkező lexikális egységként kezelik. A technikai nyelvezetben meghonosodott jelentést vala-

<sup>1</sup> Az angol nyelvű szótári értelemmeghatározások után szögletes zárójel között adom meg a definíciók magyar nyelvű fordítását.

mennyi szótár a második helyen tárgyalja. Észrevételezzük, hogy amíg az amerikai regionális nyelvváltozat mindkét nagyszótárában megjelennek a főnévi szószármazékok (bár jelentésük specifikációjával egyik szótár sem foglalkozik), addig az alapvetően brit nyelvezetet reprezentáló három prominens szótár, amelyek közül kettő hatalmas nyelvi korpuszokon alapul, nem adja meg a főnévi alakokat, ez alapján a használó azt gondolhatja, hogy azok az adott regionális nyelvezetben nem is léteznek. Hogy ez a feltételezés félrevezető, nem fedi a valóságot, arról majd az alábbiakban tárgyalt korpuszadatok alapján győződhetünk meg. Az is szembeűnő, hogy vizsgált szótárainkban a fenti szótári jelentések literális jellege mellett egyáltalán nem reprezentálódnak elvontabb, nonliterális, így például metaforikus jellegű értelem. Ilyen jellegű értelem csupán a COBUILD szótárból olvasható ki (vagy feltételezhető), amely azonban a jelentésazonosítás helyett gyakorlatilag csupán példaszerűen jellemzi a lexikális egység értelmét. Az amerikai bázisú szótárakban (a britekhez hasonlóan) hasznos lett volna az értelmi definíció mellett példaillusztrációt is alkalmazni, amely alapján megsejthető lenne a melléknévi jelentés funkcionális jelzői potenciálja a példákban szereplő főnévi kollokáció figyelembevételével. Példa híján azonban a használnak erre nincs lehetősége.

Az angol nyelv legnagyobb értelmező szótára, a szavak időrendi megjelenését és eredetét is taglaló Oxford English Dictionary természetesen szintén a latin *salire*, illetve *salientem*, igei alakokból származtatja vizsgált szavainkat. Ismereteink szerinti első előfordulásában, 1646-ban a *salient* melléknév az állatok ugrásszerű mozgását jelenítette meg 1646-ban. 1660-ban pedig a víz felfelé törő, sugárszerű kilövellésének irányát fejezte ki. 1791-ben az orvosi tárgyú szövegekben a gyors pulzust jelölték vele. A felszín projekcióját, felületének kiálló, kimagasló nyúlványát 1789-től fogva jelenítette meg, és ez a jelentés a továbbiakban a fizikai valóság egyéb tárgyaira is kiterjedt. A szótár adatolása szerint a 19. század 40-es éveitől fogva terjedt ki a jelentés nem anyagi természetű entitásokra, minőségekre, rámutatva azok szembeűnő, kiemelkedő voltára. Ezt követően pedig számos szaktudomány, így a pszichológia, majd a szociálpszichológia terminológiájában is meghonosodott. Ekkor jelent meg az angol nyelvben főnévi változata, a *salience* lexikális egység. Ezzel szemben a mai nyelvezetben ritkábban használt másik nominális származék, a *salience* főnév előfordulását a szótár jóval korábbra, 1664-re datálja az ugró mozgás főnévi kifejezéseként, amely szónak a tudományos nyelvezetben terminus technicusaként való használata jóval később, csak a 20. század második felében, 1965-től fogva követhető nyomon, főként a gyorsan fejlődő szociálpszichológia tudományának szakszókincsében (COED 1991: 1645).

Jegyezzük meg, hogy vizsgált szavainkkal viszonylag gyakran találkozhatunk nem csupán angol nyelvű szakmai szövegekben, hanem az ismeretterjesztő célzatú prózában, sőt kurrens szépirodalmi írásokban is. Ötven megkérdezett, amerikai angolt beszélő anyanyelvű informánsunk közül mindössze 14 ismerte csupán a melléknévi kifejezést. Ismereteik a következő jelentésszerű jellemzőket mutatták:

- (i) a *salient* melléknév értelmezése: *outstanding* [kiemelkedő] (7),<sup>2</sup> *most important* [legfontosabb] (6) *main, chief* [fő] (5), *relevant* [releváns] (5), *workable* [megvalósítható, végrehajtható] (2), *noticeable* [észrevehető] (2), *protruding* [kiugró] (1)

<sup>2</sup> A példák mellett szögletes zárójelk között szerepeltetem az angol szavak magyar nyelvű fordítását, kerek zárójelben pedig az alanyok által megadott főnévi kollokációk előfordulását az 50 fős felmérésben.



- (ii) a melléknév spontán, asszociatív alapú főnévi kollokációi: *point* [pont] (6), *argument* [indok, indoklás, érvelés] (5), *facts* [tények] (4), *object* [tárgy] (4), *feature* [tulajdonság, jellegzetesség] (3), *subject* [tárgy, téma] (3), *construction* [konstrukció] (1)
- (iii) *salience*, *salient* (főnév): megítélése szerint nem használt szavak (44), saját nyelvvezetésben nem használja egyiket sem, de a *salience* elfogadhatóbbnak hangzik számára (6)

Az alanyok által adott jelentéskarakterizáció szembeűnő módon differenciáltabb a szótári definíciókban szereplő paramétereknél, ugyanakkor egyes tételei azonosak azokkal. A fizikai világismeretből fakadó percepció bázisú ismeretek mellett ugyanakkor anyanyelvi beszélőink listájában megjelennek a mentális, intellektuális jelentésfeldolgozást leképező szavak is (pl. a *relevant* [releváns] szó, de a *main*, *chief* [fő] is ide sorolható), amelyek az alapvetően literális jelentésazonosítás mellett a szótári meghatározásokban nem szerepeltek. Ez a jelentéses aspektus még jobban megmutatkozik az alanyainktól nyert spontán asszociatív alapú főnevek listájában. Mindezek a tények arra utalnak, hogy amíg az amerikai angol anyanyelvként beszélő informánsaink nem ismerték és nem használják a két főnévi derivátumot, addig éppen az amerikai regionális nyelvváltozat szótárai voltak azok, amelyek a brit eredetűekkel ellentétben konstatálták ezek létezését, elfogadottságát.

Alanyaink közül 12 jegyezte meg, hogy ezekkel a szavakkal intellektuális stílusú, főképpen írásos szövegekben lehet találkozni, személyes konverzációban nem fordulnak elő. Többen megjegyezték, hogy még a művelt amerikai nyelvhasználók számára is tudományos jellegűnek, sőt többek számára sznobszerűnek hangozhatnak ezek a kifejezések. Egyikük azt is felhozta, hogy elektronikus levelezésében a gmail piros színnel aláhúzza ezeket a szavakat, azt jelölve ezzel, hogy minden bizonnyal félreütésből származó hiba történt az írás során, azaz a gmail „szótárában” ezek a lexikális egységek nem szerepelnek.

Lássuk most vizsgált szótételeink előfordulási arányát két, a korpusznyelvészek számára jól ismert elektronikus korpuszban, a mintegy 100 millió szótételt tartalmazó Brit nemzeti korpuszban (British National Corpus – BNC) és a 450 milliós volumenű Mai amerikai angol korpuszban (Corpus of Contemporary American English, közismert nevén COCA).

### BNC

*salient*: előfordulás: 332; szakszó státusú: 299, köznyelvi, nem technikai jellegű: 33

*salience*: előfordulás: 58; szakszó státusú: 44, köznyelvi, nem technikai jellegű: 14

*salient*: előfordulás: 4, ezek közül 3 szakszó, 1 köznyelvi státusú

### COCA

*salient*: előfordulás: 2045, ebből melléknévi 1895; szakterminus státusú: 1573, köznyelvi, nem technikai jellegű: 322

*salience*: előfordulás: 530; szakszó státusú: 476, köznyelvi, nem technikai jellegű: 54

*salient*: előfordulás: 88; szakszó státusú: 80, köznyelvi, nem technikai jellegű: 8



A két regionális nyelvezetet reprezentáló korpuszadatokból is jól látható, hogy az angolban a *salient* melléknév előfordulása nagymértékben meghaladja a *salience* és a *saliency* főneveket. Ez a tény is, valamint a COED használat történeti adatai is arra utalnak, hogy a latinból átvett szójelentés melléknévként honosodott meg az angol nyelvben. Használatának kezdeti szakaszában jelentős mértékben köznyelvi lexikális egységként használták deverbális melléknévként, a 19. század végétől fogva azonban köznyelvi használata háttérbe szorult, és a szaktudományi ismeretek rohamos fejlődésével egyre inkább szakszói státust nyert. Ezt a státust tükrözik a mai nyelvezetet reprezentáló korpuszadataink is mindkét regionális nyelvi korpuszban. Ugyanakkor a korpuszadatokból jól látható, hogy ugyan csekélyebb mértékben, de mindkét regionális nyelvezetben megmaradt a kifejezés köznyelvi használata is, és ebben nem csupán a fizikai valóság perceptuális alapú lexikális reprezentációjával, hanem elvontabb, intellektuális, mentális tartalmú jelentések közvetítésével is találkozhatunk, nem csupán a melléknév jelzői funkciójú főnévi kollokációiban, hanem a szó főnévi derivátumainak használatában is.<sup>3</sup>

## 2. Funkcionális, kognitív nyelvészeti és lexikális pragmatikai nézetek és vizsgálatok a szaliencia természetéről

A szaliencia fogalmának használatát és terminus technicus státusát a hazai és a nemzetközi nyelvészeti szakirodalomban alapvetően kétféle felfogás uralja: a kognitív-funkcionális nyelvészeti, valamint a lexikális szemantikai/pragmatikai. Jelen fejezet rész alapvető célja, hogy összevesse, és közelítse egymáshoz az erre vonatkozó releváns nézeteket.

A hazai kognitív nyelvészeti szakirodalomban a szaliencia fogalmát Tátrai Szilárd nyelvészeti pragmatikai tankönyvének glosszáriumában a következőképpen határozta meg: „A percepció síkján szembeötlőség, feltűnőség, a konceptualizáció síkján pedig könnyű hozzáférhetőség” (Tátrai 2011: 214). Ez a definíció háromsíkú: percepció alapú, érinti a fogalmi és nyelvi konceptualizációt, valamint a nyelvi tények és ismeretek mentális reprezentációjának a kérdéskörét. Másokhoz hasonlóan Tátrai is megkülönbözteti a szaliencia típusait: az úgynevezett kognitív szaliencia jellemzésekor kiemeli a konceptuális egységek könnyű elérhetőségét, aktiválhatóságát, felhívva egyúttal a figyelmet a fokozati, gradációs eltérésekre. Nem csupán a diskurzus lexikális egységeinek vonatkozásában, hanem az ezek által előhívott kontextuális ismeretek síkján is. Körülírja az úgynevezett társas szaliencia fogalmát is: ez a pragmatikai tudatosság fokmérője, a diskurzusban a szociokulturális normáknak való nyelvi konstrukcionális megfeleltetésére, a konstrukciós egységek adott diskurzus közegben történő szerepeltetésének elvártságára, elvárhatóságára irányul (Tátrai 2011: 116). A fogalmak tárgyalásakor azonban Tátrai nem fejti ki, hogy a szaliencia milyen összefüggésben áll az említett diskurzus (példány) vagy szöveg kohéziójának és koherenciájának kritériumrendszerével, valamint a diskurzuson/szövegen belüli különféle típusú és hosszúságú, alapvetően lexikális tartalmú egységláncok tagjainak kapcsolódási és kapcsolhatósági feltételeivel. A diskurzuskonstrukció és értelmezés pragmatikai tudatosságának tárgyalása kapcsán, a tervezés/tervezettség vonatkozásában felveti ugyan a sémaszerű ismeretek szerepét, de csupán a forgatókönyvszerű ismeretek státusára vonatkozóan. Nem említi a szintén a sémaszerű ismeretek közé

<sup>3</sup> A *salient* melléknév főnévi kollokátumainak statisztikai alapú részletes vizsgálatával jelen tanulmány keretei között nem foglalkozhatunk.

tartozó fogalmi háttér- és keretalapú ismeretek nézetem szerint igencsak releváns funkcióját. Ezek szövegszervező státusára számos kognitivistá szemléletű nyelvész felhívta a figyelmet (l. pl. Andor 1989, de Beaugrande 1980).

Tolcsvai Nagy (2008: 476) a következő kritériumokkal jellemzi a szaliencia fogalmát: könnyen hozzáférhető, begyakorolt, konvencionalizálódott, gyakran előhívott.<sup>4</sup> Ezek a jellemzők valamennyien relevánsak és alapvetőek. Én a lexikális egységekre vonatkozó szaliencia megvalósulása tekintetében hozzáteszem még ezekhez a kollokálizálódás paraméterét. Angol nyelvű stilisztikai kézikönyvében Tolcsvai Nagy (2005: 34–35) felveti még a stilisztikai szaliencia fogalmát és szerepét a diskurzusfolyam folyamatos stílustartásának biztosítása terén, amelynek folyamán a száliens kifejezéseket azonnal és spontán módon, folyamatosan felismeri és összeveti a befogadó. Tolcsvai Nagy ugyan nem említi, de nyilvánvaló, hogy a szalienciának ez a szerepe fogalmi keretismereti tényezőkre alapozottan a szövegkohézió és koherencia normaszintjén nyilvánul meg.

A percepció alapú szaliencia felfogást többen vallják, mégpedig alapvetően a kognitív pszichológusok és a pszicholingvisták. Egyik legkiemelkedőbb kutatójuk, Eve V. Clark véleménye szerint a percepció alapú szaliencia legfőbb tényezői a következők: (i) a figura (figure) száliens a háttérrel (ground) szemben (a Gestalt-percepcióban); (ii) a mozgás száliens a statikus helyzet ellenében; (iii) a vonalak és a minták száliensek a sima felszínnel szemben; (iv) a hangkibocsátás száliens a csenddel szemben; (v) a nagyság viszonyítását illetően a nagyobb a jobb, bár a rendkívül kicsi méretű dolog is feltűnő lehet.<sup>5</sup> Ugyanakkor a percepció alapú pszichológiában a kutatók nem határozták meg definíció szerűen a szaliencia fogalmát. Hawthorne és Manley (2012: 164) a szaliencia kontextuális meghatározottságát hangsúlyozzák akkor, amikor a konverzáció résztvevői számára értelmezik perceptuálisan a tárgyak szalienciáját. Az ilyen nézet alapvetően hasonlít az Eve Clark által adott jellemzéshez.

Langacker kognitív alapú grammatikájában a szaliencia viszonyfogalom. Nem csupán fogalmi-lexikai síkon érvényesül, hanem kihat a grammatikai szerkezet típusok, így például az azonos igazságfeltételekkel rendelkező propozicionális reprezentációk, a szintaktikailag kifejezett alternációtípusokon belül a variánsok közötti összefüggések és a bennük tárolt információtartalom feldolgozásának, konstrukciójának és dekódolásának mentális tevékenységére. Az alternációk ilyen szemléletű vizsgálatával Langacker a propozicionális tartalom és a konstrukcionális reprezentációk kognitív alapozottságának feltárása révén lényegi és releváns összefüggéseket tárt fel az azonos lexikális tartalmú, de konstrukció tekintetében eltérő propozicionális szintaktikai variánsok használata között. Felfogásában a szaliencia a vizsgált adatok vagy nyelvi tények kiemelkedő voltát illető, gradációs tekintetben is jellemezhető, azaz kvantitatív bázisú viszonyfogalom (Langacker 1987: 39–40).

Mindenesetre kimondható, hogy a szaliencia fent körvonalazott kognitivistá nyelvészeti felfogása, amelynek ismérvei közt helyet kapott a percepció alapú feltűnőség fogalma, párhuzamban áll a tanulmányom bevezető részében tárgyalt angol nyelvi szótárak

<sup>4</sup> Ugyancsak a szaliencia konvencionalizálódott, enciklopédikus ismeretalapúságát hangsúlyozza monográfiájában Claridge (2010: 30).

<sup>5</sup> Személyes kommunikáció 2013. április 25-én. A szaliencia szót a szerző számos alkalommal használja az első nyelv elsajátításával foglalkozó kézikönyvének második kiadásában, de definíciót nem ad rá (Clark 2009).

jelentésazonosításával és részben az angol anyanyelvű alanyok által adott fogalmi jellemzésekkel, valamint a szintén angol nyelvű korpuszok diskurzusalapú példáinak tartalmával. Az elsősorban a kognitív nyelvészek és pszichológusok, szociológusok által körvonalazott szalienciafogalom alapvetően kvantitatív bázisú ismérvekre alapozott.

A kognitív nyelvészek többsége ugyan használja a **száliens** jelzőt érvelése során, ugyanakkor a szaliencia fogalmát nem határozta meg. Még maga George Lakoff sem, akinek az idealizált kognitív modellekkel foglalkozó modellje alapvető fontosságú a nyelvelméleti diszciplína tanaiban. Kérdésemre, hogy hogyan definiálná a fogalmat, a kognitív nyelvészet egyik nagy úttörője nem tudott válaszolni. Ugyanakkor azt elismerte, hogy számos alkalommal használta elméleti érveléseiben.<sup>6</sup> A fogalom és a tárgykörébe tartozó nyelvi tények alaposabb feltárásával inkább az úgynevezett kognitív grammatikusok munkáiban találkozhatunk.

A kognitív grammatikusokétól eltérő – ugyan hozzájuk szervesen kapcsolódó és kapcsolható – nézetet képviselnek az ugyancsak kognitív szemléletű kutatásokat végző lexikális szemantikusok, lexikális pragmatisták, lexikológusok tanai, elképzelései a szaliencia fogalmáról, funkciójáról, és természetéről. Az ő megközelítésük alapvetően fogalmi alapú, a mentális lexikonban tárolt lexikális egységek és egységláncolatok hierarchikus felépítésű kapcsolódásának mikéntjét érinti. A nyelvi reprezentáció felszíni rétegében pedig szoros kapcsolatban áll a lexikális egységek konceptuális alapú illeszkedésével és illeszthetőségével, kollokációs potenciáljával, konstrukcionális elfogadottságával és elfogadhatóságával, valamint adott fogalmi keretekhez való kapcsolódásával, azokon belüli konvencionalizálódásával.

A kiváló lexikológus és lexikográfus Patrick Hanks szintén megkülönbözteti a **kognitív** és a **szociokulturális** alapú **szalienciát**. Utóbbi alapvető jegye a hétköznapi tudást a memóriában hálózatszerűen rögzítő konvencionalitás és a lexikális sematikus struktúrák gyakori előfordulása a nyelvhasználatban. Hanks a szalienciának ezt a típusát a gyakorisági mutatók döntő szerepe miatt **statisztikai szaliencia** névvel is illeti (Hanks 2013: 214). A kognitív szaliencia alapvető ismerve a lexikális egységek konceptuális keretismerekhez való kötöttsége a mentális lexikonban és ebből adódóan könnyű előhívhatósága, hozzáférhetősége a lexikális memóriából. Hanks és jómagam nézete szerint is ebből adódóan beszélhetünk a firthi értelemben körülírt kollokációról<sup>7</sup> és a rá vonatkozó séma-alapú és konstrukciós értelemben vett lexikális tudásról (Hanks 2013: 5, 21). Ennek meghatározó szerepe van a diskurzusfolyamban a lexikális egységek és láncolatok (lexical bundles) fogalmi alapú illeszkedésében, ez illeszthetőségük alapvető kritériuma a nyelvhasználatban.

A szaliencia fogalmi keretekhez való kötöttségét igazolja az a tény, hogy gradációs potenciálja nagymértékben függ a lexikális egységek kontextuális használatától. Így például a *kés* szó a konyhai tevékenység keretszerű aktaiban száliens olyan igék használatával, amelyek vágást (nem pedig pl. szúrást) fejeznek ki. Az ilyen igék jelentésmezőjébe tartozó közeli szinonimáinak argumentumszerkezetében jelen van, könnyen előhívható a mentális szótárból. Más fogalmi keretben, így például a harci cselekményeket, bűntényeket reprezentáló diskurzusban viszont a *kés* szó a *szúr*, *döf* verbálisok argumentum-

<sup>6</sup> Személyes kommunikáció, Brighton, 2008. augusztus.

<sup>7</sup> Firth klasszikus nézete szerint a kollokáció a lexikális illeszkedés közös, együttes elvárhatóságán alapul (Firth 1968 [1957]: 181).

szerkezetének könnyen előhívható eleme. A *tőr* vagy a *kard* konvencionális, keretalapú háttérismereteink szerint az utóbbi kontextusokhoz kötődően száliens, a konyhai munkát reprezentáló diskurzusokban való előfordulása igencsak meglepő, a mentális feldolgozásra nézve értelmezhetősége megterhelő lenne a lexikális memória számára.

A kognitív szemantikus Alan Cruse a szalienciával hozza kapcsolatba a szavak jelentésének értelmi/értelmezési hierarchiáját. Nézete szerint például a *regény* szó szöveggént való értelmezése elsődleges a könyvként való értelmezésével szemben. Az ilyen, a szalienca feltételeinek alapján történő eltéréseket a szavak jelentésében jelentésaspektusként (meaning facet) határozza meg. Az ilyen jelentésrétegződések, tematizációk is konceptuális keretismeretekhez kötődnek a lexikai memóriában (Cruse: 1986: 68ff.). Ronald Carter és Mike McCarthy (2004: 157) a lexikális egységek fogalmi alapú konceptuális illeszkedésének tulajdonítják az általuk száliensnek tartott lexikális egységek zökkenőmentes és gyors előhívhatóságát a mentális lexikonból. Vizsgálataikban kimutatják, hogy a metaforikus jelentés és az ironikus értelmezés során a prototípusos információ mentális aktiválásból, nem pedig speciális kontextuális ismeretekből adódik a figuratív jelentés dekódolása. Ezt az ismérvet illusztrálja a *kezel* ige. Érintett argumentumfunkciójú főnévi kollokációi illeszkedésének megítélése: a *beteget*, *betegséget* szavak irányában a lexikális kapcsolhatóság szalienciája a gyakoriság és háttérismeret-alapú begyakoroltság magasabb foka következtében kézenfekvőbb, mint például a konstrukcióban szintén elfogadható *problémát* némenre vonatkozóan.

A szalienciának egy további mutatójával találkozhatunk az úgynevezett szemantikai prozódia jelenségeinek a vizsgálatánál.<sup>8</sup> A szemantikai prozódia gradációs jelenség, fokát a kollokációkra irányuló korpuszvizsgálattal mérhetjük. Vizsgálata során az tapasztalható, hogy egyes lexikális egységek kollokációs polaritással rendelkeznek, azaz kollokációs konstrukcióik vagy negatív, vagy pedig pozitív tartalommal rendelkeznek. Az angol nyelvre vonatkozó korpuszvizsgálatok azt mutatják, hogy inkább a negatív tartalmakat kifejező kollokációk vannak túlsúlyban a pozitívakkal szemben. Az okok kiderítése további kutatásokat igényel. A jelenség bemutatására lássunk egy magyar nyelvű példapárt. A *komoly* és a *súlyos* szavak számos fogalmi kerethez tartozóan közeli szinonimáknak tekinthetők, és magyar anyanyelvű alanyok megítélése szerint gradáció tekintetében a *súlyos* melléknév tekinthető erősebbnek. A két szó fogalmi keretekhez tartozó kontextuális megoszlása és így kollokációs gyakorisága, valamint disztribúciója jelentős eltéréseket mutat. Abban azonban megegyeznek, hogy főnévi kollokációikban jelenős mértékben negatív tartalmakat fejeznek ki, azaz negatív polaritással, szemantikai prozódiával rendelkeznek. Ilyen konstrukciók például a *súlyos probléma*, *súlyos baleset*, *súlyos sérülés*, *súlyos vereség*, *komoly probléma*, *komoly veszteség*. Korpuszadatok alapján és anyanyelvű alanyokkal végzett spontán asszociációs teszteléssel megállapítható, hogy a *súlyos* melléknév negatív tartalmú kollokációs potenciálja nem csupán gradáció tekintetében, hanem mennyiségileg is meghaladja a *komoly* melléknév negatív polaritású konstrukciós disztribúcióját. Azaz a *súlyos* szó polaritását, szemantikai prozódiáját tekintve száliensebb a *komoly* melléknévnél. Polaritás tekintetében pedig mindkét szó száliensebb a negatív polaritás irányába, mint a pozitív konstrukciós tartalmak kifejezésére. A szalienca és a szemantikai prozódia összefüggésére a kognitív nyelvész John Taylor is felhívja

<sup>8</sup> A szemantikai prozódia részletes bemutatásával jelen tanulmány keretei között nem foglalkozhatunk. Kutatásának kiemelkedően fontos monográfiája Dominic Stewart munkája (2010).

a figyelmet szemléletes példaillusztrációval: az *abszolút* és a *totális* melléknevek fokozó értelműek. Főnévi kollokációikat illetően azonban eltérő polaritást mutatnak. Míg az *abszolút siker* konstrukciót anyanyelvű alanyok többsége tartja megszokottnak, addig az *abszolút kudarc* kifejezést már jóval kevesebben tartják megfelelőnek. A *totális* melléknév ennek éppen a fordítottját mutatja: a *totális kudarc* kifejezés nagyobb arányú elfogadottságot nyer az alanyoknál, mint a *totális siker* kifejezés. Taylor példái arra utalnak, hogy az *abszolút* szó szemantikai prozódíája a pozitív, míg a *totális* szóé a negatív polaritás rögzítettségére utal (Taylor 2012: 154, 168).

A szaliencia fogalmát úttörőként megfogalmazó Giora a gradációs szaliencia hipotézisének ismertetésekor kiemeli, hogy a jelentések hierarchikusan szerveződnek a mentális lexikonban. A szaliens jelentések könnyebben hozzáférhetőek és előhívhatóak, mint a nem szaliens (Giora 2003: 15–22). A szaliencia megvalósulásának alapvető feltételei mind lexikális, propozicionális, valamint percepciós szinten nézete szerint a következők: ismétlődő jelleg (gyakori előfordulás, experimentális ismertség, konvencionális) és kognitív prioritás (pl. prototípusosság). A szaliencia annál fokozottabb, minél erősebb ezeknek a tényezőknek a kódoltsága a mentális lexikonban, a kódoltság alacsonyabb foka mellett pedig gyengébb, illetve hiánya esetén nem valósul meg. Ennek nyomán kimondható, hogy a szaliencia gradációs természetű viszonyfogalom (Giora 2012: 233–234). Az analógiás gondolkodás mechanizmusát vizsgálva Holfstadter és Sander (2013: 342–344) illusztratív példákkal igazolja a szaliencia konvencionizáltságának egyik alapvető tényezőjét, a begyakorlottságot, amely döntő szerepet játszik az affordanciapotenciál kialakításában. A háttérismeretekre támaszkodva rögzül a lexikális memóriában és a cselekvéstipológiában a tárgyaknak az a potenciálja, hogy behívják a velük végrehajtható és végrehajtandó cselekvéseket.

Kecskés (2013) a szalienciának háromféle típusát különbözteti meg. Az általa inherens szalienciának nevezett fogalom alapján véve azonos a mások által kognitív szalienciának nevezett kategóriával. Hangsúlyozva ennek háttérismereti függőségét, Kecskés kiemeli, hogy ez a normarendszer nem csupán szinkrón, hanem diakrón szinten is létezik, valamint azt is hangsúlyozza, hogy nem csupán a nyelvi dekódolásban nyilvánul meg a szerepe, hanem a nyelvi produkció szintjén is. A diskurzusprodukció folyamán a beszélő (vagy író) tudatosan, a nyelvi elemek szalienciapotenciáljának figyelembevételével dönti el, hogy mely szavakat, konstrukciókat, konstrukciós láncolatokat kívánja megjeleníteni kommunikátumában. Az inherens szaliencia együttesen működik a másik két típussal: a diakrón értelemben tartalmában és funkcionális töltöttségében folyamatosan változásban lévő úgynevezett kollektív szalienciával, amely egy adott beszédközösség saját norma- és elfogadási rendszere a nyelvi reprezentációra vonatkozóan, és az úgynevezett emergens szituációs szalienciával, amely pedig a szaliens normarendszer szinkrón szintű realizációját képezi a nyelvi produkció és dekódolás kontextusában. Kecskés is hangsúlyozza a szaliencia gradációs jellegét. Nézete szerint a beszélő tudatosan, szalienciájuk maximális szintje alapján szerepelteti a lexikális elemeket szövegprodukciónak. Kiemeli az inherens típusú szaliencia nyelvi függőségét, és összekapcsolja az emergens szituációs szaliencia megvalósulását a mások által percepciós szalienciának nevezett jelenségsoporttal, utóbbira vonatkozóan hangsúlyozva a beszélő és a befogadó figyelmének fókuszában álló információ státusának viszonyát a környezetükben szereplő egyéb elemekkel szemben (Kecskés 2013: 71–72).



A fogalmi kerettartalmakkal szoros kapcsolatban álló szaliencia mértéke szintaktikai síkon is vizsgálható, többek között az úgynevezett látens összetevők (nem artikulált konstituensek) aktiválását, előhívását célzó asszociatív teszteléssel.<sup>9</sup> Lássunk a következőkben egy ilyen irányú felmérést, amelyben azt vizsgáltuk, hogy a *kezd* ige három ige kötős változatának (*elkezd, hozzákezd, megkezd*) jelentését milyen cselekvés végrehajtásához kötik inferenciális alapon kísérleti alanyaink háromféle, érintettargumentum-státusú bővítmény szerepeltetése esetén. Kísérletünkben 40 felnőtt, magyar anyanyelvű alany vett részt informánsként. Felmérésünk eredményeit az 1. táblázat mutatja.

Példamondat	Elfogadottság mértéke	Asszociált látens verbális
<i>Elkezdte a könyvet.</i>	40	<i>olvasni</i> (35), <i>megírni</i> (5)
<i>Megkezdte a könyvet.</i>	11	<i>írni</i> (11),
<i>Hozzákezdett a könyvhöz.</i>	40	<i>olvasni</i> (29), <i>írni</i> (11)
<i>Elkezdte az utat.</i>	31	<i>elindult</i> (21), <i>járni</i> (2), <i>tervezni</i> (8)
<i>Megkezdte az utat.</i>	40	<i>elindult</i> (35), <i>járni</i> (2), <i>taposni</i> (3)
<i>Hozzákezdett az úthoz.</i>	23	<i>építeni</i> (6), <i>készülődni</i> (5), <i>szervezni</i> (12)
<i>Elkezdte a reggelit.</i>	40	<i>enni</i> (28), <i>készíteni</i> (7), <i>felszolgálni</i> (5)
<i>Megkezdte a reggelit.</i>	40	<i>enni</i> (34), <i>belevett</i> (6)
<i>Hozzákezdett a reggelihez.</i>	40	<i>enni</i> (28), <i>készíteni</i> (7), <i>teríteni</i> (5)

**1. táblázat.:** Igeköötös igékkel képzett propozicionális tartalom látens összetevőinek felmérése<sup>10</sup>

A fenti táblázat adatai alapján látható, hogy a propozicionális tartalmak elfogadottsága szempontjából a háromféle nómennel kifejezett argumentumokkal képzett mondatokban eltérőek az eredmények, legfőképpen a *meg-* ige köötös példák tekintetében. Az igehez kapcsolódó nominális bázisú, érintett funkcionális státusú argumentum tartalma befolyásolta az implikált látens összetevők változatosságát és elfogadottságának, értelmezettségének mennyiségi arányait, ez pedig arra utal, hogy a *kezd* igehez járuló prefixumok magukban nem, hanem argumentumaikkal képzett konstrukciójukban szaliensek aspektuális és lexikális tekintetben propozicionálisan. Az asszociált verbális látens összetevők választéka és mennyiségi megoszlása alapján konstatálható, hogy a *könyv* argumentum szalienciája mindhárom ige köötös variánsban egységesen magasabb az *út* és a *reggeli* főnevekkel képzett konstruktumokénál, annak ellenére, hogy a *meg-* ige köötővel képzett változat elfogadottsági aránya alanyaink megítélése szerint igen szerény. Felmérésünk eredménye alapján megállapítható, hogy a kollokatív igei-főnévi propozicionális konstrukciók elfogadottsága és tartalmuk inferenciális értékelése alapvetően függ az általuk előhívott, aktivizált tudáskeretek jellegétől, azaz a konstruktumok keretismereti alapú lexikális hálókba ágyazottan rögzítettek a mentális lexikonban és hozzá csatlakozóan a propozicionális memóriában.

<sup>9</sup> A látens összetevők és ismérveinek tárgyalásával itt nem foglalkozhatunk. Ilyen irányú kurrens ismeretek Andor (2013) tanulmányából meríthetők.

<sup>10</sup> A táblázatban felsorolt látens verbálisok mellett zárójelben adtuk azok asszociált gyakoriságát.

### 3. Záró gondolat

Összegésképpen megjegyzendő, hogy – nézetem szerint – a fent taglalt funkcionális szemléletű kognitív nyelvészeti és lexikológiai, lexikális szemantikai és pragmatikai fel-fogás eltérései a szaliencia természetéről és kritériumrendszeréről összeegyeztethetők. Ami gyakoriságánál fogva perceptuálisan és fogalmilag egyaránt feltűnő, kiemelkedő, az a mentális lexikonban és a nyelv lexikonkomponensében, valamint ebből fakadóan a nyelvhasználatban konvencionalizálódik. A folyamat fordított irányban is helytállóan értelmezhető: ami a nyelvhasználatban konvencionalizálódik, az a lexikális memóriában zökkenőmentesen rögzül. Az így, fogalmi alapú hálózatokban tárolt lexikális és propozi-cionális alapú egységek, láncolatok elérhetősége, előhívhatósága, azaz a hozzájuk való hozzáférés kognitív tekintetben könnyűnek tartható. A begyakoroltság, az előfordulás gyakorisága kedvezően befolyásolja az elemek és az elemláncolatok konstrukcionalizálódását, a kollokációs potenciál növekedését. Mind a kognitív nyelvészek, mind pedig a lexikológusok, a lexikális szemantikával és a lexikális pragmatikával foglalkozó kutatók egyetértenek abban, hogy ezekben a mentális folyamatokban kulcsfontosságú szerepet játszanak a háttértudást sémákban, fogalmi keretekben reprezentáló ismeretek. Ezeknek a tényezőknek a következtében tekinthető a szaliencia funkcionálása lexikális síkon a fogalmi alapú illeszkedés, illeszthetőség potenciáljának. Az összefüggések tényezőinek, részleteinek alaposabb feltárása azonban további, empirikus alapú kutatásokat igényel.

### Szótári és korpuszalapú hivatkozások

- The American Heritage Dictionary (5. kiadás) 2012. Dell. New York.  
 British National Corpus [Brit nemzeti korpusz].  
 Chambers Concise Dictionary 2009. Chambers. Edinburgh.  
 Collins COBUILD Advanced Dictionary of English (7. kiadás) 2012. Harper Collins Publishers. Glasgow.  
 The Compact Oxford English Dictionary (2. kiadás) 1991. Clarendon Press. Oxford.  
 Corpus of Contemporary American English [Mai amerikai angol korpusz].  
 Magyar nemzeti szövegtár 2013. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest.  
 Oxford Advanced Learner's Dictionary (8. kiadás) 2010. Oxford University Press. Oxford.  
 Random House Webster's Unabridged Dictionary (2. kiadás) 1997. Random House. New York.

### Irodalom

- Andor József 1989. Strategies, tactics, and realistic methods of text analysis. In Wolfgang Heydrich – Fritz Neubauer – János S. Petőfi – Emel Sözer (eds.): *Connexity and Coherence: Analysis of Text and Discourse*. Walter de Gruyter. Berlin and New York. 28–36.  
 Andor József 2013. A látens összetevők vizsgálata a magyarban. *Magyar Nyelv* 137–143.  
 de Beaugrande, Robert 1980. *Text, Discourse, and Process*. Ablex. Norwood, NJ.  
 Claridge, Claudia 2010. *Hyperbole in English: A Corpus-based Study of Exaggeration*. Cambridge University Press. Cambridge.  
 Clark, Eve V. 2009. *First Language Acquisition (2nd edition)*. Cambridge University Press. Cambridge.  
 Cruse, Alan 1986. *Lexical Semantics*. Cambridge University Press. Cambridge.  
 Firth, John R. 1968 [1957]. A synopsis of linguistic theory 1930–55. In Palmer, F. R. (ed.): *Selected Papers of J.R. Firth 1952-59*. Longmans. London. 168–205.



- Giora, Rachel 2003. *On Our Mind: Salience, Context, and Figurative Language*. Oxford University Press. Oxford.
- Giora, Rachel 2012. Happy New War – The role of salient meanings and salience-based interpretations in processing utterances. In Hans-Jörg Schmid (ed.): *Cognitive Pragmatics*. De Gruyter Mouton. Berlin, Boston. 233–260.
- Hanks, Patrick 2013. *Lexical Analysis: Norms and Exploitations*. The MIT Press. Cambridge, MA.
- Hawthorne, John – Manley, David 2012. *The Reference Book*. Oxford University Press. Oxford.
- Holfstadter, Douglas – Sander, Emmanuel 2013. *Surfaces and Essences: Analogy as the Fuel and Fire of Thinking*. Basic Books. New York.
- Kecskés István 2013. Why do we say what we say the way we say it? *Journal of Pragmatics* 48: 71–83.
- Langacker, Ronald W. *Foundations of Cognitive Grammar, Vol. 1.: Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press. Stanford, CA.
- McCarthy, Michael – Carter, Ronald 2004. 'There's millions of them': hyperbole in everyday conversation. *Journal of Pragmatics* 36/2: 149–184.
- Stewart, Dominic 2010. *Semantic Prosody: A Critical Evaluation*. Routledge. London and New York.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Taylor, John 2012. Contextual salience, domains, and active zones. In Hans-Jörg Schmid (ed.): *Cognitive Pragmatics*. De Gruyter Mouton. Berlin, Boston. 151–174.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. *A Cognitive Theory of Style*. Peter Lang. Frankfurt am Main.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik, információfolyam, szórend. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. – Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 455–500.

## KOGNITÍV METONÍMIAÉRTELMEZÉSEK ÉS A METONÍMIA RETORIKÁJA

A kognitív nyelvészet metonímiaértelmezései közül a három legeltérőbb 1) az immár klasszikusnak számító kognitív metonímiafogalom, amely Lakoff és Johnson leképezés elméletére támaszkodik, 2) a jakobsoni metonímia- és metaforafogalmat újragondoló, kognitív szintaktikai fogantatású metonímiafogalom, illetve 3) a metonímia a kognitív pragmatika nézőpontjából. Ezek az irányzatok eltérő módon nyújtanak alapot ahhoz a kérdéshez, hogy beszélhetünk-e, és ha igen, milyen értelemben innovatív, újszerű és ezért retorikailag hatásos metonímiákról. Az innovatív metonímia lehetőségeinek áttekintése a 2) és a 3) értelmezés fogalmaira támaszkodik, felhasználva a lexikológiai megújítás, a fogalmi/szemantikai összeférhetlenség, a szintaktikai tömörítés és a begyakorlottsággal kapcsolatos eltérés fogalmát.

**Kulcsszavak:** kognitív metafora, kognitív metonímia, kiugróság, begyakorlottság, kognitív pragmatika, leíró és interpretatív használat

### 1. Bevezetés

George Lakoff és Mark Johnson (1980) híres könyvének megjelenése óta a kognitív metafora fogalma a nyelvről gondolkodók hatalmas táborát hódította meg, illetve készítette tőprengésre. A metonímia valamivel később jelent meg a kutatott témák között, hogy aztán annál többen és annál nagyobb elánnal foglalkozzanak vele. A kognitív nyelvészet a nyelv vonatkozásában elsősorban a mindennapi nyelvhasználatban megrögzült kifejezéseket tekinti fő kutatási területének. A legtöbb kérdés és kritika másfelől éppen az egyszerű, innovatív kifejezések kapcsán merül fel. A blending (vegyítés) fogalommal megjelenő emergencia fogalma volt leginkább hivatott arra, hogy az innovatív metaforákat kezelni tudjuk.<sup>1</sup> Míg a metaforáknál a költői metaforák problémája viszonylag korán megfogalmazódik, lásd például Lakoff és Turner (1989) írását, valamint Jackendoff és Aaron (1991) bírálatát, addig a metonímiák innovatív lehetőségeiről aránylag ritkán esik szó. A következőkben megpróbálom az innovatív, vagyis hatásos és újszerű metonímiák néhány problémáját felvázolni. A legfontosabb kérdések ezzel kapcsolatban a következők:

<sup>1</sup> E próbálkozás kritikáját olvashatjuk Helge Skirl (2006) tollából, aki az emergenciafogalom pontosításával keretet kínál a metaforák három típusának az elkülönítéséhez. Ezek 1) a lexikalizált, 2) a fogalmi kereten belül innovatív és 3) az emergens, vagyis a fogalmi kereten kívül innovatív metaforák. A költői metaforák jelentős részét várhatóan a harmadik kategória foglalja magában. Helge Skirl elmélete jó alapvetést kínálhat az olyan típusú megfigyeléseknek, mint amilyenek Tolcsvai Nagy Gábornak a költői metaforákat korszakokra, illetve típusokra tagoló tanulmánya bemutat (l. Tolcsvai Nagy 2003).

1. Állást kell foglalni abban a kérdésben, hogy az adott vizsgálati keretben és a megválaszolendő kérdésre, vagyis a metonímiák innovatív lehetőségeinek vizsgálatára összpontosítva mit értsünk metonímián.

2. Meg kell fogalmazni, hogy mit érthetünk innovatív metonímián.

## 2. A metonímiafogalom értelmezéséhez

### 2.1. A fogalmi szempontú metonímiaértelmezés

Mint ismeretes, a holisztikus kognitív nyelvészet a fogalmi metonímiát szándéka szerint kiemelte a hagyományos retorikák azon próbálkozásai közül, amelyekkel azok mintegy elvesztek a „valami valami helyett” típusú tárgyi elemzésekben és osztályozásokban (például a hely megnevezése az ott tartózkodók helyett, a jármű megnevezése az azt vezető helyett stb.).<sup>2</sup> Ugyanakkor a kognitív kutatások a végletekig tágították a metonímia fogalmát. Ennek elsődleges oka az a lehetőség, amelyet a metonímia legáltalánosabban mint kognitív transzfer, mint fogalomátvitel biztosíthatott. Langacker (1993: 30) a metonímiát egyszerűen olyan mentális folyamatnak írja le, amelynek során egy fogalmat egy másik fogalom segítségével ragadunk meg.<sup>3</sup> Lakoff és Johnson (1980: 37) mind a metaforát, mind a metonímiát a megismerő tevékenység, a fogalomalkotás elemi eszközének tekinti.<sup>4</sup> A metonímia ezen belül az idealizált kognitív modellek (ICM) keretében leírható helyzet-tesztések alapján jön létre.<sup>5</sup> Ebben a keretben a kognitív modell nyelvi megvalósulása nemcsak egy-egy lexéma, illetve az azzal történő referálás (például a szerző megnevezése a mű helyett: *Balzacot olvasok*), hanem egy-egy propozíció is lehet. Ilyen a kognitív szakirodalom kedvelt példája: *A: Hogy jutottál el az állomásra? B: Leintettem egy taxit* (ahelyett, hogy leintettem, beleültem, elvittem magam a célállomásra, megérkeztem).

A metonímiát az *UTAZÁS* idealizált kognitív modellje alapozza meg, amely magában foglalja az indulást, az eszközt, a célt, a megérkezést stb. Ebből az *EGÉSZ*-ből emel ki egy *RÉSZ*-t a metonímia.<sup>6</sup> Az idealizált kognitív modellel támaszkodva dolgozza ki Kövecses

<sup>2</sup> Az osztályozás ezzel együtt továbbra is téma marad. Maga Lakoff is megpróbálkozik egyfajta osztályozással az ICM-ek segítségével, és a lehetőségek további felmérésekor Kövecses és Radden (1998) több mint hatvan fajtáról tesz említést. Ezek a típusok ugyan nagyon hasonlítanak a retorikából ismert típusokra, mégsem azonosak velük, amennyiben **fogalmi általánosításokként** kell értelmeznünk őket. Legnagyobb problémájuk a fogalmi szinten éppen az, hogy az egyes típusok egymás között nincsenek mindig megfelelően súlyozva. A rész-egész viszony minden bizonnyal más, mentálisan sokkal meghatározóbb és a konceptualizációt mélyebbről irányító típus, mint mondjuk a jármű és annak vezetője vagy az étel és az ételt fogyasztó vendég stb. (I. ehhez már Papafragou 1996-ot is). A súlyozás szempontjából fontos kognitív háttérű megállapításokra I. Peirsman–Geeraerts 2006, idézi Barcelona 2011 is.

<sup>3</sup> „...a process consists in mentally accessing one conceptual entity via another entity”.

<sup>4</sup> “Metonymy allows us to conceptualize one thing by means of its relation to something else; metonymic concepts structure not just our language but our thoughts, attitudes, and actions.”

<sup>5</sup> Az ICM fogalmát Lakoff (1987) ugyancsak klasszikusnak mondható kötete részletezi.

<sup>6</sup> A kognitív metaforaelmélet nem különíti el a szinekdoché fogalmát, a 2011-ben megjelent átfogó kötetben (Benczes–Barcelona–Ruiz de Mendoza Ibáñez eds. 2011) mindösszesen három szerző, illetve szerzőpáros: Carita Paradies, Anu Koskela és Brdar-Szabó Rita – Mario Brdar szövegében fordul elő érintőlegesen ez a terminus. A rész-egész viszony azonban sarkalatos szerepet játszik a metonímia lehetőségei között.

és Radden (1998) a kognitív metonímia lehetőségeinek sokszor idézett, széles spektrumú áttekintését.

A fogalmi metonímia további történetében – Barcelona (2011) gondos összefoglalása alapján – jelentős szerepet játszik a **helyettesítés** és a **leképezés** egymáshoz való viszonya, illetve a **fogalmi keretek** (ICM) és a **tartománymátrixok** (domain, domainmatrix) értelmezése. Míg Lakoff és Johnson helyettesítést is említ, a továbbiakban meghatározóvá válik a leképezés (mapping) fogalma (Barcelona 2011: 10 k.), amely összefűzi a kognitív metonímiát és metaforát: mindkét esetben a forrásfogalom és a célfogalom tartományainak egymásra vetülésével lehet számolni. Ez az összefűződés a metonímia meghatározása szempontjából súlyos következményekkel jár. Míg ugyanis a metafora esetében az eltérő fogalmi tartományok egymásra vetíthetőségét megindokolhatják a lehetséges tapasztalati hasonlóságok/analógiák, addig a metonímia esetében éppen nincs szó hasonlóságról, a leképezést mással és másképpen kellene magyarázni. A *hít arany, a remény ezüst* metaforát a célfogalmat és a forrásfogalmat összefűző „hasonlóság” felfedezésével értelmezzük, ennél a metonímiánál: *Ma az ezüsttel terítünk* egészen másfajta kognitív műveletet végzünk. Az a magyarázat, amely szerint a metafora esetében két eltérő, heterogén mentális terület fogalmi fűződnek egybe, míg a metonímiában két olyan fogalomról van szó, amelyek egyazon homogén mentális terület részei, azonnal felveti a kérdést, hogy mit értsünk heterogén és homogén mentális területen. Miért és meddig homogén egy-egy absztrakt mentális terület? Hogyan választjuk el a homogén és a heterogén mentális területet? Ami a homogén mentális terület része, az mennyiben függvénye a mindenkori kontextusnak? Vagy akár a szavak megrögzült lexikális jelentésének?<sup>7</sup> Ez a kérdéskör változatlanul a kognitív metonímiaelmélet megoldatlan problémája.<sup>8</sup>

A tartománymátrix (domain matrix) fogalmát Langacker nyomán Croft vezeti be a helyettesítés helyett. Croft (2002) a fogalmi tartomány egy elemének megvilágítását/felvillantását/kiemelését (domain highlighting) tekinti a metonímia alapjának, szemben a fogalmi tartományok egymásra vetülésével/leképezésével (domain mapping), amely a metafora alapja. Barcelona (2011) ezt a megkülönböztetést két szempontból finomítja. Egyfelől hivatkozik a megvilágítás/kiemelés helyett az aktiválásra (domain activation, l. Barcelona 2011: 11 k.) mint kognitív műveletre. Ezzel (amellett, hogy megmenti, illetve fenntartja a leképezés szerepét a metonímia számára) jobban előtérbe kerülhet a referenciapont szerepe a metonímia leírásában (a referenciapont fogalmához l. Langacker 1993). A referenciapont egy felidézett konceptuális tartalom olyan értelmezési módja, amely ezt a tartalmat kiemeli a háttérből. A kiugróság, a szaliencia ezzel a metonímia egyfajta jellemzőjévé válhat. Az aktiválás emellett olyan fogalom, amely könnyen értelmezhető funkcionális pragmatikai keretben. Ez azért fontos, mert a pragmatikai aspektus segíthet – legalább elvileg – behatárolni a metonímiát mint leképezést: esetében nemigen tudjuk ugyanis megindokolni pusztán a fogalmi tartományokkal, hogy mikor miért kapcsolunk egybe bizonyos területeket, és miért éppen azokat. A lehetséges, bár ki nem fejtett „prag-

<sup>7</sup> L. Lakoff példáját a *mother* 'anya' szó lexikális jelentésének konnotatív tartalmáról, az *anya* = 'háziasszony és anya' konnotációról, amely így az anya megjelenítésekor a szövegben rész-egész viszonylatban működő metonímiák alapja lehet (vö. Lakoff 1987: 353 k.).

<sup>8</sup> A kérdéssel a kognitív elméleten belül több szerző is megpróbál szembesülni, legmarkánsabban a metafora és a metonímia elválasztása kapcsán, l. például Dirven–Pörings eds. 2002 (elsősorban a harmadik fejezet: The interaction between metaphor and metonymy) dolgozatait.

matikai funkcióra” való utalás irányt mutathat a témával kapcsolatos további gondolkodásnak. Összefoglaló tanulmányában Barcelona (2011: 52) a metonímiát mint a forrásfogalomnak a célfogalomra való leképezését (mapping) írja le, amely aszimmetrikus (csak részleges, szemben a szimmetrikus metaforikus leképezéssel), amelyben a forrás és a cél ugyanahhoz a fogalmi funkcionális tartományhoz tartozik, és amelyben a cél mentális aktiválódását pragmatikus funkció irányítja.<sup>9</sup>

Ez a leírás az alapvető kérdésekben nem különbözik a Lakoff és Johnson által kijelölt útvonaltól. Megmarad abban a keretben, amelyben a kutatás célja megragadni az elme működését a nyelv, adott esetben a metonímia (illetve egyre inkább a tág értelemben vett „metonimicitás/metonimikusság”) segítségével. Megtartja az olyan sarkalatos kiinduló pontokat, mint a fogalmi tartományok és a fogalmak leképezése, valamint a metonímia referenciális funkciója. A metonímia létrejöttét és megértését fogalmi asszociációkkal, illetve ezek bizonyos típusaival indokolja. Megengedi, hogy metonímiaként értelmezzük mindazon nyelvi jelenségeket, amelyek ebbe a nagyon általános leírásba beleférnek, kezdve a generalizálással mint RÉSZ-EGÉSZ metonímiával, például: *A jó kutató rendelkezzen átfogó olvasottsággal* = egy kategória virtuálisan reprezentatív tagja a kategória egésze helyett (l. Barcelona 2011: 22, utalással további forrásokra), és folytatva a poliszémia olyan eseteivel, mint a *könyv* = ’tárgy’, illetve ’a benne tárgyalt tartalom’. Nem kérdőjelezi meg, hogy valóban szükség van-e az asszociatív alapú leképezés fogalmi műveletére egy-egy metonímia létrejöttékor és megértésekor, és – bár utal a pragmatikai funkcióra, ami további kifejtést igényel – nem keres más olyan kognitív tényezőket, amelyek a metonímia szempontjából meghatározók lehetnek (l. erről Papafragou 1996 és Bencze 2010 eredményeit).

Barcelona idézett összefoglaló tanulmányában azonban tesz egy fontos lépést, amely ellensúlyozhatja a metonímia fogalmának végtelenbe tágítását. A metonímiáknak három kategóriáját különíti el a prototipikalitás mint kategorizálási lehetőség alapján. Ezek a sematikus, a tipikus és a prototipikus metonímiák. A felosztás alapja a metonimicitás vagy metonimikusság. Metonimikusságon a kognitív metonímiával foglalkozó szerzők a fogalmak leképezése során történő aktiválás magától értetődő, definiálatlan lehetőségét értik egy bármilyen hatókörű homogén tartománymátrixon belül. Ebben a felosztásban a nagyon szélsőséges példák metonímiastátusza végre meginog. Így **csak** sematikus, „marginális” (Barcelona 2011: 21) metonímiának tekinthető az az eset, ha a FIZIKAI TÁRGY elsődleges tartományon belül egy egyéni tárgyat emelünk ki (pl. *This book is very large*, l. Barcelona 2011: 18), és **csak** tipikus, nem **prototipikus** metonímia eredménye az a fajta poliszémia, amely a fizikai tárgyhoz fűzhető SZEMANTIKAI TARTALMAT aktiválja (pl. *This book is a history of Iraq*). Ugyancsak kikerül a prototipikus metonímiák köréből az a három típus, amelyet Panther és Thornburg (2003) emelt be a fogalom körébe, tudniillik a nem referenciális predikatív, az illokutív és a pusztán inferenciális metonímia.<sup>10</sup> Ezzel

<sup>9</sup> “Metonymy is an asymmetric mapping of a conceptual domain, the source, onto another domain, the target. Source and target are in the same functional domain and are linked by a pragmatic function, so that the target is mentally activated.”

<sup>10</sup> Predikatív metonímiának számít a LEHETŐSÉG a TÉNY helyett típusú fogalmi metonímia, például: *Az oboának korábban el kellett mennie* = Az oboista korábban elment, ahol (azon kívül, hogy a példa tartalmaz egy referenciális metonímiát: *oboa* = oboista) az állítmányt értelmezzük nem referenciális predikatív metonímiaként: *el kellett mennie* = elment. Illokutív metonímia az ismert

a fogalmi metonímia prototípusa visszakanyarodhat a retorikából ismert metonímia (és szinekdoché) fogalmához.<sup>11</sup>

A fogalmi kognitív metaforákról való gondolkodás nem ad választ arra a kérdésre, hogy miért és milyen hatással öltenek alakot a fogalmi metonímiák a nyelvben. Sőt magát a kérdésseltevést sem támogatja. Mivel a tartománymátrixokat a kognitív szemlélet (elsődleges) kognitív kategóriáknak tartja, amelyekből a (másodlagos) nyelvi kifejezések eredeztethetők, a kreativitás nyilván a meglévő fogalmi keretek megújítását jelenthetné. Az innovatív(abb) és a megszokott(abb) metonímiák között akkor tudnánk különbséget tenni, ha a fogalmi tartományok szintjén tudnánk olyan kritériummal dolgozni, amelyre támaszkodva képesek lennének elkülöníteni az innovatívnak vagy megszokottnak tekinthető tartománymátrixokat. Legfeljebb arra gondolhatunk, hogy egy adott fogalmi viszonyban, például a CSELEKVŐ és a CSELEKVÉS TÁRGYA viszonyában megjelenhetnek olyan altípusok, amelyek szokatlanok, újszerűek, egy adott kultúrához vagy az adott nyelv grammatikai lehetőségeihez kötődnek. Újszerű lehet a magyar olvasónak ebben az értelemben az angolszász szakirodalom kedvenc példája: *A sonkás szendvics kezd türelmetlen lenni* (= a megrendelt étel megnevezése a megrendelő helyett), annál is inkább, mivel a magyar nyelvhasználat erre az esetre a HELY és az OTT TARTÓZKODÓ viszonyából indul ki, lásd az olyan megszokott formákat, mint például: *A kettes asztal fizet*. Ez a fajta lehetőség nyilvánvalóan nem prognosztizálható, viszont két vagy több nyelv egybevetésekor érdekes és gondolatébresztő lehet, különös tekintettel a grammatikai eltérésekből fakadó korlátokra.<sup>12</sup>

Két gondolat azonban összevethető a metonímiákat egészen más keretben értelmező, de a nyelvet és a kogníciót együttesen szemlélni és leírni kívánó további két elmélettel. Ez a két gondolat a metonímia kiugrósága, illetve pragmatikai meghatározottsága.

## 2.2. A metonímia kiugró mivolta

Langacker (1993) gondolatát a referenciapont és a metonímia kapcsán feszesebb szintaktikai keretben jeleníti meg Warren (2002). Langacker (1993) a jól formált metonimikus kifejezés feltételének a kiugróságot és a könnyen kódolhatóságot tekinti. Az ilyen kifejezés automatikusan felidézi a célfogalmat, amely vagy kevésbé informatív, vagy nehezebben tudjuk megnevezni, ezért választjuk helyette a forrásfogalmat.<sup>13</sup> Warren (2002) a kiugróságot szintaktikai keretbe helyezi. A referenciális metonímiákat vizsgálja, a pozicionális metonímiáktól (mint a fent idézett példa: *Hogy jutottál az állomásra?* – *Le-*

---

indirekt beszédaktus, például *Ki tudnád nyitni az ablakot?*, ahol a direkt kérdés „jelenetén” (frame, scenario, ICM) belül indirekt felszólítást aktiválunk. A pusztán inferenciális metonímiának csak tartalmi fogódzónak kell elegendő tennie. (Részletesen l. Panther–Thornburg 2003, további irodalommal.)

<sup>11</sup> Fontos megemlíteni, hogy a 2011-es reprezentatív kötetben több próbálkozás történik az elburjánzó és a fogalmat kiüresítő metonímiafajták kordában tartására is, lásd a nevezett kötet (Benczes–Barcelona–Ruiz de Mendoza Ibáñez eds. 2011) első fejezetének írásait, főképpen Carita Paradis és Anu Koskela dolgozatát.

<sup>12</sup> Az idegen példák egy részét egyszerűen nem tudjuk metonímiaként magyarra fordítani grammatikai-morfológiai okból.

<sup>13</sup> “...a well-chosen metonymic expression lets us mention one entity that is salient and easily coded, and thereby evoke – essentially automatically – a target that is either of lesser interest or harder to name” (Langacker 1993: 30, idézi Warren 2002 is).



*intettem egy taxit*) eltekint. A jelen gondolatmenet számára ez fontos szűkítése a metonímia fogalmának.<sup>14</sup> Metonímiának számítanak az olyan esetek, mint például: *Megvettem az Ulickáját, amelyikről beszéltünk* vagy *Kösd jó szorosra a cipődöt* (értsd: Ulickaja művét, a cipő fűzőjét). Warren (2002) hangsúlyozza, hogy a metonímia nem „leképezés”, a forrásfogalom nem „helyettesíti” a célfogalmat, a kettő egymással inkompatibilis. Ugyanakkor a forrásfogalom és a célfogalom egyszerre, szimultán módon működik, mert e kettő szoros viszonyáról van szó. A metonímia összevethető az olyan, a nyelvtudományban másutt modifikátorként és fejként aposztrofált egységekkel, mint a birtokos és a birtok vagy a jelző és a jelzett szó. A metonímiában a modifikátort nevezük meg, ez a forrásfogalom, amely informatívabb, mint a fej (a célfogalom): ha azt mondom, hogy *megvettem a könyvet*, nem biztos, hogy a beszélgetőtárs azonnal tudja, milyen könyvről van szó, viszont ha *Ulickájá-t* mondom, a célfogalom (a mű) az adott közegben könnyen beazonosítható. Ugyanakkor a modifikátor nem önmagában (= nem a fej helyett) vonatkozik a valóságdarabra, hanem az implicit célfogalommal (a fejjel) együttesen képez referenciával bíró egységet. Ha a *cipőfűző* helyett a *cipőt kötöm jó szorosra*, az implicit fejhez (a fűzőhöz) illeszttem az állítmányt, bár a figyelem központjába az eredetileg modifikátor szerepű forrásfogalom (a cipő) került – amely viszont a szöveg szintjén a fejre jellemző topikfunkcióval rendelkezik. Ez a „csavar” („linguistic twist”, l. Warren 2002: 121) emeli ki a metonímiát abból a lehetséges keretből, amelyben egyszerűen rövidülésnek tekinthetnénk. Az olyan eseteket, amelyeket Nunberg (1996) nem referenciális, hanem predikatív transzferként határoz meg,<sup>15</sup> Warren (2002) beilleszthetőnek ítéli a fej és a modifikátor viszonyára építő szemléletbe.

Warren (2002) metonímiafogalma igen fontos kapaszkodókat nyújthat az innovatív: hatásos, újszerű, kreatív, szokatlan metonímiák hatásának, illetve mibenlétének a magyarázatához. Megengedi ugyanis például a következő kérdéseket: 1) Hogyan explikálhatjuk, milyen lépésekben fogalmazhatjuk meg az implicit célfogalmat? Ez a kifejtés rámutathat a metonímiának arra a Langacker (1993) megfogalmazásában is fontos motívumára, amely szerint a forrásfogalom előtérbe kerülését a célfogalom kifejtésének nehézkessége támogatja. 2) Mennyire „bejártott” a modifikátor és a fej kapcsolata? E kérdés tárgyalása a szöveggörnyezet vonatkozásában hozhat eredményeket. Tipikus és ismétlődő vi-

<sup>14</sup> Az idézett példa a retorikai hagyományban a szinekdochének egyik esete. Valójában olyan jelenséggel állunk szemben, amely a szövegmegértés szintjéhez tartozik, és az inferenciális, következtetési kapcsolatok egyik pregnáns megnyilvánulása. Hasonlónak tekinthetjük sok egyéb lehetőség között például azt a jelenséget is, amelyet a történelem ideje kapcsán vizsgál a nyelvtudomány. Ahogy a metonimikusnak (vagy szinekdochének) tekintett példában az adott „jelentés” (ICM, frame, scenario) belül kiegészítjük a tartalmat, ugyanúgy járunk el az olyan esetekben is, ahol a történelem sorában például valami kimarad (l. a következő 1. példát), vagy ahol az elhangzásbeli sorrend nem azonos a történelem sorrendjével (l. a 2. példát): 1. *Clara belépett a szobába, és megpillantotta Robertet a zongoránál. A kottalapok széthullottak. A szerelmesek észre sem vették Clara apját, aki rájuk nyitott* (kimaradt: a két szerelmes összeborulása). 2. *A tisztáson megjelent egy szarvas, homlokán agancs helyett egy cseresznyefával. Amikor legutóbb kifogyott a lőszer, Münchenhausen cseresznyemaggal célozta meg a vadat* (helyes sorrend: először a lövés, aztán az eredmény). Az ilyen és hasonló implicit következtetéseket megfelelő háttér előtt a szövegértés keretében célszerű vizsgálni.

<sup>15</sup> Klasszikus példája a *parkol* ige használata a gépkocsi helyett a gépkocsi vezetője/tulajdonosa stb. mint alany mellett: *Hol parkolsz? – A felső szinten.*

szonyhoz (például SZERZŐ és MŰ) kevésbé szükséges a szöveggörnyezet kontrollja, mint ritkán előforduló, egyedi viszonyhoz. 3) Hogyan viszonyul egymáshoz szemantikailag a megnevező funkciójú, topikként megjelenő modifikátor és a mondatban hozzátartozó állítmány? Miképpen hat a fent említett „csavar”? Ez a kérdés a metonímia mint szemantikai eltérés, mint „képes kifejezés” hatását világíthatja meg.

Mielőtt azonban ezekre a kérdésekre sort kerítünk, ki kell térni még egy szempontra. A fogalmi metafora vizsgálata és Warren (2002) szintaktikai fogalmakkal operáló szemlélete egyaránt válasz nélkül hagyja azt a kérdést, hogy mikor, miért és milyen hatásfokkal használunk metonímiát. A pragmatikai keretben folytatott metonímiakutatás éppen ezt a problémát feszegeti.

### 2.3. A metonímia a kognitív pragmatikában

A metonímia kutatásában mindmáig meghatározóan fontosnak tartom Anna Papafragou (1996) dolgozatát, aki a metonímia három tulajdonságából indul ki. Ezek a produktivitás, a természetesség és a megértés könnyedsége. Ezeket a tulajdonságokat Papafragou (1996) elsősorban Sperber és Wilson (1986) relevanciaelméletének alapján magyarázza. Mintegy rímelve Langacker (1993)-nak más elméleti keretben megfogalmazott gondolatára (1. fent és a 13. lábjegyzetben) és a warreni modifikátor informatívabb mivoltára, Papafragou (1996) is azt emeli ki, hogy a metonímia a kiugróság (= a benne megfogalmazódó feltűnő sajátosság), valamint a kifejezés természetessége, könnyen érthetősége révén működik. Eleget tesz mindkét alapvető relevanciakritériumnak: optimális egyensúlyt teremt 1) a közölt tartalom elérhető gazdagsága és 2) a közlés megformálásának és értelmezésének megvalósítható könnyedsége között. A metonímia is egy fogalom nevesítése, méghozzá olyan nevesítése, amely eltér a valóságdarabra való utalás (referencia) meglévő és megszokott formájától és funkciójától is. A formától azért, mert – Warren terminusait megismételve – nem az eredetileg ezt a szerepet betöltő fej utal az adott valóságdarabra, hanem a modifikátor. A funkciótól pedig azért, mert ugyan a modifikátor nevesítésével az adott kontextusban a lehető legtöbb információt közöltük, és hozzá a leggazdaságosabb módon, mégsem szolgáltunk a referens, az adott valóságdarab átfogó és „igaz” leírásával (truthful description; I. Papafragou 1996: 181). Éppen azért nem, mert a modifikátort (és vele a kiugró fogalmi momentumot) toltuk az előtérbe, más tulajdonságokat kiszorítva. De nem is a leírás volt a célunk. A metonímia révén ugyanis nem az elsődleges konceptualizálás: a fogalomként megragadott valóságdarab leírása történik. A metonímia egy adott fogalomnak az adott kontextusban optimális módon lehetséges beazonosítása, Papafragou (1996) terminusaival: leírás helyett értelmezés, deszkripció helyett interpretáció. Az interpretáció és a leírás megértéséhez nézzük a következő (nem metonimikus) példákat (Papafragou példája nyomán szabadon):

- (1a) Úgy tűnik, Klári barátja se lesz tökéletes férj.
- (1b) Úgy tűnik, Klári barátja se olyan, akit mint tökéletes férjet elképzelt magának.
- (1c) Úgy tűnik, Klári barátja se lesz „tökéletes férj”.

Az (1b) példa nyomán érzékelhetjük a különbséget a beszélő szándéka szerinti leírás (az (1a) példa) és az interpretáció (az (1c) példa) között.<sup>16</sup> Az (1c) példát kiegészíthetnénk így: *Klári barátja se lesz, úgymond, „tökéletes férj”*. A megfogalmazás pregnánsan mutatja azt a metaszintű kognitív műveletet, amely a metonímiának is meghatározó momentuma: a metonímia is egy már konceptualizált, fogalomként megragadott kategóriát annak kiugró, szaliens tulajdonsága révén „újraalkot”, újra megnevez. Ezzel arra késztet, hogy vegyük észre és azonosítsuk azt a műveletet, amelynek során a beszélő sikeresen kiemelt egy tulajdonságot, vagyis interpretáljuk, értelmezzük vele együtt a fogalmat. Ha egy könyvtárban ezt halljuk: *Ovidius lent van balra a második sorban*, 1) először fel kell ismernünk az interpretatív használatot, vagyis tudnunk kell, hogy itt újra, illetve másképp nevesítünk egy fogalmat, és 2) másodszor ki kell bontanunk az interpretatív anyagból a referens explicit reprezentációját (Papafragou 1996: 182).<sup>17</sup> Ovidiust akár idézőjelbe is tehetnénk, jelezve, hogy róla és mégsem róla van szó. Pontosán ez a képletesen érthető idézőjel az, ami az interpretatív használatot a közvetlen leíró használattól megkülönbözteti.

Összefoglaló tanulmányában Bencze M. Ildikó (2010: 124 kk.) egy lépéssel tovább megy. A metonímiát mint „viselkedési játékot” vizsgálja, amelynek a megértését, vagyis az abban való részvételt két kognitív tényező befolyásolja: az úgynevezett inferenciális töltet egyfelől és a mentális reprezentáció komplexitása másfelől (Bencze 2010: 125, hivatkozással Bucciarelli et al. 2003-ra a direkt és indirekt beszédaktusok kapcsán). Az inferenciális töltet lehet egyszerű, de lehet igen sokrétű is. Lehet akár az adott szöveggörnyezetbe illesztett könnyed humor, de lehet igen bonyolult beszédszándék vagy sokszorosán áttételes jelentés. Az előzőre példa lehet a (2)-beli metonímia.

- (2) Nem kellett kétszer mondanunk, hogy mit tervezünk. Ahogy kiléptünk a kertbe és meglátta a fához támasztott létrát, mindjárt kapható volt a cseresznyére (= a cseresznye szedésére és/vagy a cseresznye fogyasztására).<sup>18</sup>

Ehhez képest összetettebb jelentéssel lehet dolgunk a (3) példában.

- (3) Nem kellett hosszan terveznünk, hogy hol töltsük el az estét. A kert felől a lányok vidám nevetése hallott és Zsiga persze azonnal kapható volt a mézre (= a mézes = édes szavakra, csókokra stb.).

A metonímia megértéséhez be kell lépnünk a viselkedési játékba, vagyis meg kell értenünk a beszélő metonímiahasználatának motivációját, és meg kell találnunk a metonímia jelentését.

<sup>16</sup> Papafragou (1996) Sperber és Wilson (1986) „explikatúra” és „implikatúra” fogalmaival magyarázza meg részletesebben a metonímia interpretatív mivoltát. L. ehhez Bencze (2010) részletes ismertetését és a metonímia működésének igen helyénvaló továbbgondolását kognitív pragmatikai keretben.

<sup>17</sup> “The problems that the hearer faces in the comprehension of metonymy are: (i) to recognise the interpretive use as such; (ii) to pragmatically unpack the interpretive material into an explicit representation of a referent, and thereby to arrive at the thought the utterance purports to convey.”

<sup>18</sup> L. ezt a példát: *Neki sem kellett kétszer mondani az ilyen dolgot, mert mindjárt hajlandó volt a szederre* (Tamási Áron: Bölcső és Bagoly. 93).

Ez a metonímiaértelmezés erősen támogatja az innovatív metonímiák mibenlétének megragadását. Egyfelől azért, mert ebben a keretben elrugaszkodhatunk a metonímiák azon leírásától, amely a típusok felsorolásába torkollik. A metonímia alapja az a kognitív képesség és az a mentális művelet, amely a kiugróságra épít, és a már konceptualizált valóságdarabot a lehetséges kiugró, szaliens momentuma révén újraértelmezi. A típusok kimerítő felsorolása azért sem lehet cél, mert az (újra)értelmezésnek a lehetőségei elvileg végtelenek, még ha léteznek is begyakorolt és kevésbé begyakorolt lehetőségek. Az interpretatív használat érdekes érintkezési felületet biztosít a metonímia és egyéb „interpretatív” használati módok, például az ironia között (Papafragou 1996: 187). Az interpretatív használat a beszélő részéről feltételez bizonyos célokat, ezeket a hallgató érzékeli, hozzággondolja a nyilatkozathoz. Ezzel mód nyílik arra, hogy rákérdezzünk azokra az értékelő és érzelmet közvetítő jelentésekre, amelyeket a kreatív metonímiák mint afféle affektív implikaturákat hordozni képesek. (Papafragou [i. m. 188] gyenge implikaturáknak nevezi őket). A típusok helyett a viselkedési játékra összpontosítva kiemelten foglalkozhatunk a metonímia használatának indítékával, a beszélő szándékával, érzelmi motivációjával. A „viselkedési játékként” értelmezett metonímia emellett megengedi azokat a vizsgálati szempontokat is, amelyekre már Warren kapcsán gondolhattunk. A megértéshez és a hatáshoz hozzátartozik a hallgató tudása mind a metonimikus szó jelentésével/referenciájával, mind magával a szituációval kapcsolatban, éspedig a metonímia kreativitásával fordított arányban: minél szokatlanabb a metonímia, annál meghatározóbb a beszélőknek a szövegről és a szituációról való tudása (l. ugyanígy Eggs 1992–2003).

#### 2.4. A metonímia fogalma

Metonímián az előzők értelmében azokat a kifejezéseket érthetjük, amelyek egy fogalmi, illetve szintaktikai és szemantikai összefüggésben egy kifejtetlenül maradó (= implicit) fejfogalom módosító elemeként, modifikátoraként jelennek meg, és az adott kontextusban az implicit fejjel együtt rendelkeznek referenciával. A modifikátor **megjelenésének** feltétele a fogalmi kiugróság, a **használat** feltétele, hogy a beszélő szándéka szerint nem fogalmi leírásról, hanem egy kategóriaként adott fogalom interpretációjáról, újrafogalmazásáról legyen szó. Az interpretatív használat magában foglalja a beszélőnek az értelmezéshez fűződő szándékát, célját, amelyet a hallgató az adott „viselkedési játékot” felismerve (= abban részt véve) megfejt.

### 3. Az innovatív metonímia

Az innovatív (újszerű, kreatív) metonímia ellenpólusa nem a már lexikalizálódott metonimikus köznév, például *tokaji, gulyás, lélek* (pl. *egy lelket sem láttam*) vagy tulajdonnév, például *Sárospatak, Hegyeshalom* (l. ezekről Bencze 2010). Ezek a megrögzült lexikális egységek a lexikon részei, abból automatikusan lehívhatók, metonímia mivoltuk rekonstruálásához az szükséges, hogy kifejezetten a „nyelvészeti” tudatosítás céljával kérdezzünk rájuk. Bár a metonimikus jelentés kiüresedése, illetve a teljes lexikalizáció olyan folyamat, amelyben a jelenségek között nem húzható éles határ, a centrum és a periféria fogalmával meg tudjuk ragadni a lexikalizáció jelenségét. El tudjuk választani a teljesen lexikalizált alakokat és az olyan, talán kevésbé „prototipikus”, kevésbé centrális, de mégis megrögzült, bevált formákat, mint *Tisztelt Ház; az ezüsttel terítünk; tudja az egész*

város stb. A lexikalizáltság történeti folyamat, a lexikalizált metonímia a referenciális használat eredménye. A lexikalizált metonímiával a kevésbé lexikalizált állítható szembe.

**3.1.** Az innovatív metonímiákat nem a lexikalizáltság mértéke választja el a kevésbé innovatívaktól. Egy lexikalizált metonímia is lehet egy adott szövegkörnyezetben innovatív, ha **felelevenítjük a** (többé-kevésbé lexikalizálódott) **metonímiát**. Így például a tipikusan lovak esetében megfigyelt szín megjelölése egyúttal a ló fogalma helyett is használatos, például: *kesely, almásderes*. Ennek mintájára használatos lehet más szín is, például: *Felpattant a szürkére / a sárgára, és elnyargalt*. Ehhez képest mulatságos metonímiát alkot Tamási Áron, amikor ezt írja:

- (4) Azután egy félóra múlva Márkusék is felkaptak a sárgára, hogy utolérjék őket (Tamási Áron: *Ábel a rengetegben*. 95).

A sárga itt nem lovat, hanem egy sárgára festett kocsit jelent, a hozzáillesztett ige viszont a lovat idézi. Ez a változtatás képes egy megszokott metonímiát újjávarázsolni. Éppen ezért tarthatjuk innovatívnak.

**3.2.** A metonímia kutatásában és leírásában főszerepet játszó tipologizálás, vagyis a tárgyi vagy fogalmi szinten megragadható metonímiatípusok sem tartoznak eredendően az innovatív vagy a kevésbé innovatív csoportba. Innovatívvá akkor válnak, ha **a típus adta lehetőséget szokatlan módon használjuk fel**. A „szokatlan mód” jelentheti azt, hogy egy **begyakorlott** típus esetében az implicit fej váratlanul nem a megszokott fogalmi kategóriát idézi fel. Ilyen lehet az az eset, ha a fent említett példa: *Ovidius lent van balra a második sorban* történetesen nem Ovidius műveire vonatkozik, hanem például a mellszobrára. Ha a politika iránt érdeklődő újságolvasók/internetfogyasztók vagyunk, és megszoktuk, hogy a fővárosok neve az ott működő kormányok helyett áll (*Moszkva tiltakozott a koszovói Nemzetközi Irányító Csoport megalakítása ellen*),<sup>19</sup> akkor számunkra innovatívabb Menysov Oscar-díjas filmjének címe: *Moszkva nem hisz a könnyeknek*.

**3.3.** Az említett „szokatlan mód” általánosan úgy is értelmezhető, hogy a metonímia referenciája, vagyis a modifikátor (plusz a fej) által felidézett valóságdarab és a hozzáillesztett szövegkörnyezet **szemantikailag, illetve fogalmilag feltűnően** összeférhetetlen. Vessük össze az (5a) és (5b) példát.

- (5a) Szükség volna még egy dolgos kézre. Tud valaki segíteni?  
 (5b) No, adjon Isten jót, mert most félig elmegyek [...] Vagyis a dolgos kéz elmegy, de a szív itt marad (Tamási Áron: *Hétszínű virág*. 152).

Az (5a) szerint szükség volna még egy dolgos emberre, a példa a RÉSZ-EGÉSZ viszony tipikus esete, mint ilyen, a retorikai hagyomány szerint szinekdoché. Az (5b) példa igéje (*elmegy*) kiemeli a metonímiát megszokott használatából. Ráadásul a megszokott használatot hangsúlyozza a gyakori és így félig-meddig idiomatikus *dolgos* jelző, így a hozzárendelt állítmány szokatlansága még feltűnőbb, és még intenzívebb a metonímia

<sup>19</sup> <http://nol.hu/archivum/archiv-483706> (utolsó letöltés: 2012. március 17.).

révén keltett könnyed, humoros hatás. Ugyanezt az innovatív használatot szemléltetheti Papafragou (1996) példája is, amelyben a JÁRMŰ a JÁRMŰ VEZETŐJE helyett típus jelenik meg szemantikailag feltűnően összeférhetetlen környezetben. A *Sztrájkolnak a buszok* példa megszokott mivoltát sokféle párhuzamos használat biztosítja (*Megbénult London a karácsonyi metrósztrájkban*;<sup>20</sup> *Holnap sztrájkolnak a buszok, nincs sulí*<sup>21</sup> stb.). Kiugróan összeférhetetlen viszont ez a megfogalmazás (Papafragou után szabadon): A: *Én egy Jaguárhoz nem mennék hozzá!* B: *És egy Volvóhoz hozzámennél?* Az innovatív metonímia használata fontos többletfunkciót hordoz, amelyet akkor értünk meg, ha felfedezük a fentiekben vázolt interpretatív használat okát, például az adott helyzetben, illetve kontextusban a humoros hatásra való törekvést vagy a kritikus hozzáállást.

A kiugró szemantikai összeférhetetlenség egy referenciális metonímia és a róla szóló állítás között megragadható úgy is, mint elemi fogalmi kategóriák összeférhetetlensége. Elemi fogalmi kategóriának tarthatjuk például az élő-élettelen ellentétet. Az ebből adódó megszemélyesítés – ez a jól ismert retorikai fogalom – Tamási Áron szövegeiben meghatározó szerepet kap. Tipikus példa a (6):

- (6) De ahogy letette az ételt, már abból a mozdulatból ment a kalap felé, amit az apám fejről kíméletesen levett és mindjárt bétett a ruhás padba, nehogy eszébe jusson a kalapnak, hogy borlátni ismét elmenjen (= a kalap gazdájának) (Tamási Áron: *Bölcső és Bagoly*. 111).

A fogalmi összeférhetetlenséget fokozhatja az is, ha mind a kifejtett modifikátor, mind a kifejtetlen fej összeférhetetlen a rájuk vonatkozó állítással.

- (7) Akkor este kevesebb tusakodással mehetett, mert nem kellett kitalált valamivel okolni tettét, hanem a pálinkás üveg mellé mindjárt odatehette a reggeli sarjút (= a sarjúvágásra vonatkozó javaslatot) (Tamási Áron: *Bölcső és Bagoly*. 109).

Ebben a példában a lokális elhelyezés (= *odatehette*) a metonímia mindkét elemével inkompatibilis: sem a javaslatot / a sarjúvágást, sem a sarjút nem rakhatjuk az asztra. A hatást fokozza a meghökkenéssel járó szarkasztikus humor, amelyet a hely pontosítása támogat (= *a pálinkás üveg mellé*).

**3.4. Az innovatív metonímia továbbá szerkezetében, vagyis a fej és a modifikátor viszonyában jelentősen tömörít.** A tömörítés tetten érhető úgy is, hogy megpróbáljuk intuitív módon **rekonstruálni az implicit fejet**. Itt is több fokozattal számolhatunk. A legegyszerűbb példák visszavezethetők névszó (implicit fej) és hozzá tartozó jelző (modifikátor) kapcsolatára, például:

- (8a) A falu is lefeküdt már (= a falu lakossága) (Tamási Áron: *Hétszínű virág*. 68).  
 (8b) [...] kétszázötven lejt tesz ki nekem a márványra (= a márványból való pultra) (Tamási Áron: *Ábel a rengetegben*. 189).

<sup>20</sup> <http://privatbankar.hu/interstitial/26/?referer=%2Futazas%2Fmegbenult-london-a-karacsony-metrosztrajkban-253759> (utolsó letöltés: 2013. március 15.).

<sup>21</sup> <http://ilajkyou.hu/like/4401/> (utolsó letöltés: 2013. március 15.).



Ezekhez képest innovatív az a metonímia, amely ugyanahhoz a fejhez több modifikátort rendel:

- (9) Ledőltem az ágyra, hogy a bombák s az olvasmányok s a pásztori kötelességek között egy kis rendet csináljak (= vagyis a felsoroltakra vonatkozó gondolatok között) (Tamási Áron: *Ábel a rengetegben*. 44).

A fogalmi összeférhetetlenséget fokozza a három főnév kategorizációs eltérése: a bombák = tárgyak, az olvasmányok = könyvek és/vagy élmények, a pásztori kötelességek = absztraktumok.

Esetenként a rekonstrukció azért különleges, mert felülírja a mondat felszíni összefüggéseit. Ha ezt mondom: *A hegyi túra bakancsban könnyebb, mint tornacipőben*, akkor például a *bakancsban* mondatrészhez tartozó fölérendelt elem intuitíven könnyen rekonstruálható: *bakancsban járva* (amennyiben nem választunk szigorúbb mondattani magyarázatot mint keretet). A (10) innovatív metonímia azonban többlépcsős átalakítást igényel.

- (10) Vén Tamás Péter harisnyában is értelmesebb volt sok nadrágosnál, s szerette a tudományt a háznál (= székely harisnyában járó falusi ember létére). (Tamási Áron: *Világló éjszaka*. 11). (A példa folytatásában egy második metonímiával is találkozunk: *a tudományt* = a tudományt tartalmazó könyveket.)

Ezek a példák szépen szemléltetik a metonimikus megoldás gazdaságosságát.

Itt említhetjük meg az úgynevezett szimbólummetonímiákat. Ezekben a naiv szintaktikai rekonstrukció végrehajtásával még nem jutunk el a fejfogalom tényleges jelentéshez, mivel a metonímiaként használt kifejezés maga is egy megelőlegezett metonímia vagy metafora. Warren (2002) példája: *A toll erősebb a kardnál* egy jól begyakorolt metonímiatípus, a CSELEKVÉS ESZKÖZE a CSELEKVÉS helyett típus. Ugyanakkor egyértelmű, hogy a naiv szintaktikai rekonstrukció (= a tollal végzett cselekvés erősebb a karddal végzett cselekvésnél) távolról sem világítja meg a kifejezés igazi jelentését. Ahhoz hozzá kell gondolnunk az írás, a tudomány, a gondolkodás, az eszme hatását az erőszakkal, a harcral, a harcban hőssé válni akarással stb. szemben. Bár a következő példa kulcsszava nem tekinthető szimbólumnak a szó megszokott értelmében, működésében mégis emlékeztet a szimbólummetonímiák működésére. *A korcsma* ebben a szövegben és az adott mondat közegében (*a baj* és a *szükség* mint párhuzamos alanyok mellett) nem egyszerűen a kocsmát jelenti, hanem mintegy felnagyítja azt, és sűrítetten jelzi a kocsmát hatalmát, a kocsmázás veszélyes mivoltát, az apa gyakori látogatását a kocsmában, a család fenyegettségét.

- (11) Ha valami váratlanabb baj adta elő magát, amit a szükség és a korcsma is eleget küldözgetett hozzánk, akkor apám hazahozott abból a fából egy szekérral s másnap elvitte a városba (Tamási Áron: *Bölcső és Bagoly*. 161).

**3.5.** A szinekdoché innovatív mivolta beláthatóan abból eredhet, hogy például az a RÉSZ, amelyet az EGÉSZ-ből kiemelünk, mennyire egyedi, mennyire meglepő. Az egésznek sokféle része lehet, sokféle tulajdonságot vehetünk észre és emelhetünk ki. A következő megfogalmazás a hadsereg/katonaság mint egész helyett a katonát mint részt emeli ki.

- (12) Lajos, amióta katonáéktól hazajött, úgy élt a falujában, mint az elrekedt utas, akit a hó befűtt, de a szép idő majd csak tovább segít (Németh László: Bűn<sup>22</sup>).

Ehhez viszonyítva humoros meglepetést okoz Tamási Áron:

- (13) Amikor hazajött a huszár-lovaktól, úgy gondolta, hogy nem halogatja sokáig, hanem megházasodik (Tamási Áron: Bölcső és Bagoly. 39).

#### 4. Összefoglalás

Az innovatív metonímia a fenti gondolatmenet alapján nem zárt kategória, az újszerűség viszonyfogalom, és egy-egy metonímiát az adott szövegkörnyezetben ítélünk intuitív módon újnak, innovatívnak. Vannak azonban jól megragadható sajátosságok, amelyek a metonímia újszerű mivoltát megalapozhatják. Ezek a kritériumok a következőkkel függenek össze: 1) a lehetséges lexikalizált jelentéstől való eltérés, 2) az adott metonímiatípus fogalmi begyakorlottságát megzavaró eltérés, 3) a mondatban a metonímia és a róla szóló állítás szemantikai/fogalmi összeférhetlensége, illetve ennek fokozatai, 4) a metonímiát alkotó modifikátor és az implicit fej intuitív rekonstrukciójának bonyolultsága, úgy is mint a metonimikus tömörség igazolhatósága, 5) a RÉSZ és az EGÉSZ viszonylatából létrejövő szinekdoché azon lehetősége, hogy a sokféle lehetséges „rész” közül a kevésbé begyakoroltat válasszuk.

Mindezzel nem merítettük ki az innovatív metonímiák lehetőségeit. További megfigyelések adódhatnak mindenekelőtt például a predikatív transzfernek tekintett esetek vonatkozásában. A metonímia, úgy tűnik, még mindig sok izgalmas kérdést kínál a kutatásnak.

#### Források

- Tamási Áron: Ábel a rengetegben. Erdélyi Szépművés Céh. Kolozsvár. 1932.  
 Tamási Áron: Bölcső és Bagoly. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1954.  
 Tamási Áron: Hétszínű virág. Magvető. Budapest. 1963.  
 Tamási Áron: Világló éjszaka. Magvető. Budapest. 1966.

#### Irodalom

- Aaron, David – Jackendoff, Ray 1991. More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor by George Lakoff and Mark Turner – Review article. *Language* 320–338.  
 Barcelona, Antonio 2011. Reviewing the properties and prototype structure of metonymy. In Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José (eds.): *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics. Towards a consensus view*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 7–57.  
 Bencze M. Ildikó 2010. A metonímia a kognitív pragmatikaelméletek tükrében. *Magyar Nyelvjárások* XLVIII: 111–131.  
 Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José (eds.) 2011. *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics. Towards a consensus view*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.

<sup>22</sup> <http://epa.oszk.hu/00000/00003/00008/nemeth.htm> (utolsó letöltés: 2013. március 19.).

- Brdar-Szabó, Rita – Bradr, Mario 2011. *What do metonymic chains reveal about the nature of metonymy?* In Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José (eds.): *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics. Towards a consensus view*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 217–248.
- Bucciarelli, Monica – Colle, Livia – Bara, Bruno G. (eds.) 2003. How children comprehend speech acts and communicative gestures. *Journal of Pragmatics* 35: 207–241.
- Croft, William 2002. *The role of domains in the interpretation of metaphors and metonymies*. In Dirven, René – Pörings, Ralf (eds.): *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Mouton de Gruyter. Berlin–NewYork. 161–205. (Korábban: *Cognitive Linguistics* 4: 335–370.)
- Dirven, René – Pörings, Ralf (eds.) 2002. *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Mouton de Gruyter. Berlin–NewYork.
- Eggs, Ekkehard 1992–2003. Metonymie. In Ueding, G. (ed.): *Historisches Wörterbuch der Rhetorik*. V. Niemeyer. Tübingen. 1197 kk.
- Koskela, Anu 2011. Metonymy, category broadening and narrowing, and vertical polysemy. In Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José (eds.): *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics. Towards a consensus view*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 125–146.
- Kövecses, Zoltán – Radden, Günter 1998. Metonymy: Developing a cognitive linguistic view. *Cognitive Linguistics* 9: 37–77.
- Lakoff, George 1987. *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Lakoff, George – Johnson, Mark 1980. *Metaphors we Live by*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Lakoff, George – Turner, Mark 1989. *More than Cool Reason. A Field Guide to Poetic Metaphor*. The University of Chicago Press. Chicago.
- Langacker, Ronald W. 1993. Reference-Point Constructions. *Cognitive Linguistics* 4: 29–40.
- Nunberg, Geoffrey 1996. Transfers of meaning. In Pustejovsky, J. – Boguraev, B. (eds.): *Lexical Semantics. The Problem of Polysemy*. Clarendon Press. Oxford. 110–113. (Korábban: *Journal of Semantics* 12 (1995): 109–132.)
- Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda 2003. Introduction: On the nature of conceptual metonymy. In Panther, Klaus-Uwe – Thornburg, Linda (eds.): *Metonymy and pragmatic inferencing*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 1–20.
- Papafragou, Anna 1996. On metonymy. *Lingua* 99: 169–195.
- Paradies, Carita 2011. Metonymization: A key mechanism in semantic change. In Benczes, Réka – Barcelona, Antonio – Ruiz de Mendoza Ibáñez, Francisco José (eds.): *Defining Metonymy in Cognitive Linguistics. Towards a consensus view*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 61–88.
- Perisman, Yves – Geeraerts, Dirk 2006. Metonymy as a prototypical category. *Cognitive Linguistics* 17: 269–316.
- Skirl, Helge 2009. *Emergenz als Phänomen der Semantik am Beispiel des Metaphernverstehens: Emergente konzeptuelle Merkmale an der Schnittstelle von Semantik und Pragmatik*. Gunter Narr. Tübingen.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1986. *Relevance: Communication and cognition*. Blackwell. Oxford.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2003. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti tipológiai vázlat. In Bednancs Gábor – Bengi László – Kulcsár Szabó Ernő – Szegedy-Maszák Mihály (szerk.): *Hang és szöveg. Költésztörténeti kérdések a lírai modernségben*. Osiris Kiadó. Budapest. 26–61.
- Warren, Beatrice 2002. An alternative account of the interpretation of referential metonymy and metaphor. In Dirven, René – Ralf Pörings (eds.): *Metaphor and Metonymy in Comparison and Contrast*. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 113–130.

## INTENCIÓK ÉS NÉZŐPONTOK A NYELVHASZNÁLATBAN<sup>1</sup>

Tanulmányomban a társas nyelvhasználat különböző formáit, nevezetesen az informatív, a kommunikatív és a manipulatív nyelvhasználatot különítem el a nyelvhasználók szándékai és perspektívái alapján. A nyelvhasználat során a nyelvhasználók szándékai mindig valamilyen perspektíván keresztül realizálódnak, illetve azonosítódnak. A szándékok perspektivikus volta miatt egy intencionális nézőpontot feltételezek a nyelvhasználók perspektíváján belül. A tanulmányban megvizsgálom egyfelől azt, hogyan tudják a beszélők szándékaikat realizálni saját, kezdetben egocentrikus perspektívájuk és partnereik perspektívájának részleges vagy teljes felvétele révén, másfelől azt, hogy a hallgatók hogyan tudják azonosítani a beszélők szándékait azon kulcsok segítségével, amelyeket a beszélők produkálnak, továbbá saját perspektívájuk figyelembevételével. A tanulmányban bemutatott elemzések rávilágítanak arra, hogy az informatív, a kommunikatív és a manipulatív nyelvhasználat sikeressége részben megjósolható annak alapján, hogy a nyelvhasználók perspektívái mennyire esnek egybe, illetve mennyire különböznek egymástól.

**Kulcsszavak:** a nyelvhasználat társas formái, szándékok, perspektíva, perspektívafelvétel, egocentrizmus

### 1. Bevezetés

A nyelvtudomány számos diszciplínájában a nyelvhasználat leírása során kiemelt és gyakran kizárólagos szerepet kapott a verbális kommunikáció vizsgálata. Ugyanakkor az utóbbi évtizedekben megjelent egy olyan új kutatási irány a nyelvhasználat elemzésében, amely szerint a nyelvhasználat és a kommunikáció nem azonosítható egymással, mivel a nyelvhasználatának nem egyedüli formája a kommunikatív használat (Chomsky 1977; Bierwisch 1980; Kasher 1986; 1991; Nida 1990; Németh T. 2008; 2013a; 2013b). Ahhoz, hogy a nyelvhasználat kommunikációtól eltérő formáiról lehessen beszélni, meg kell határozni, mit értünk kommunikáción. Egy explicit kommunikációdefiníció birtokában a nyelvhasználat egyes konkrét megvalósulásairól el lehet dönteni, hogy kommunikációnak minősülnek-e, vagy sem. A filozófiai, majd az arra építkező kognitív pragmatikai hagyomány a kommunikációt a megnyilvánuló személy szándékaiból kiindulva határozza meg (Grice 1975; Searle 1969; Strawson 1971; Sperber–Wilson 1986/1995). Korábbi munkáimban a kommunikációnak a Sperber és Wilson (1986/1995: 63) által megformált definíciójából kiindulva explicit módon elkülönítettem egymástól a kommunikatív, informatív

<sup>1</sup> Jelen tanulmány az MTA–DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportja és az MTA Hajdú Péter vendégkutatói ösztöndíja támogatásával készült.

és manipulatív nyelvhasználatot, valamint az elszólást, továbbá részletesen jellemeztem az informatív nyelvhasználatot a kommunikációtól való különbségeire és azzal való azonoságaira koncentrálva (vö. például Németh T. 2008; 2013a; 2013b).

A verbális interakciók résztvevői nem tudják közvetlenül azonosítani egymás szándékait, a szándékok felismeréséhez, azaz az elmeolvasáshoz kulcsok kellene. Az egyik ilyen kulcs a nyelvhasználók perspektívája, amely különböző nyelvi és nem nyelvi indikátorok segítségével azonosítható. Jelen tanulmánynak három fő célja van. Először, annak megvizsgálása, hogy a nyelvhasználat különböző társas formáiban, elsősorban a kommunikatív, az informatív, valamint a manipulatív nyelvhasználatban a megnyilatkozók hogyan tudják a nyelvhasználati formákra vonatkozó szándékaikat megvalósítani perspektíváikon keresztül, illetve milyen perspektívákat szeretnének kialakítani partnereikben. Másodsor, annak elemzése, hogy a partnerek hogyan tudják a megnyilatkozók szándékait kikövetkeztetni azáltal, hogy interpretálják és felveszik azok perspektíváit saját perspektívájukra és a megnyilatkozók által nyújtott evidenciákra, nyelvi és nem nyelvi kulcsokra hagyatkozva. Harmadsor, annak kiderítése, hogy vajon megjósolható-e a kommunikatív, informatív és manipulatív nyelvhasználat sikeressége annak alapján, hogy mennyire esnek egybe, illetve milyen mértékben különböznek egymástól a nyelvhasználók perspektívái.

E három cél megvalósítása érdekében dolgozatomat a következőképpen építem fel. A 2. részben röviden összefoglalom a nyelvhasználat különböző formáiban jelen lévő szándékok szerepére vonatkozó eredményeimet, illetve néhány ponton továbbfejleszttem azokat az osztenzív-következtetési kommunikáció definíciójának a módosításával. A 3. pontban bevezetem a perspektíva és a perspektíva felvétel fogalmát, továbbá elhelyezem a nyelvhasználati formákra vonatkozó szándékokat a perspektíván belül, feltételezve egy intencionális nézőpontot, majd megmutatom, egyfelől hogy a megnyilatkozók és partnereik perspektíváinak egyezése hogyan eredményezheti a kommunikáció és az információközlés sikerességét, és hogyan vezethet sikertelen manipulációhoz, másfelől pedig azt, hogy a megnyilatkozók és partnereik perspektíváinak különbözősége hogyan vezethet sikertelen kommunikációhoz, illetve sikeres információközléshez és manipulációhoz. A 4. részben összegzem eredményeimet.

## 2. A szándékok szerepe a nyelvhasználat különböző formáiban

A Sperber és Wilson (1986/1995: 63) által kezdeményezett relevanciaelmélet a kommunikációt osztenzív-következtetési viselkedésnek tartja, amely a kommunikátor két szándékán alapul. Egyrészt az informatív szándékon, amelynek megfelelően a kommunikátor informálni akarja partnerét egy *I* feltevés-halmazról (Sperber–Wilson 1986/1995: 58), másrészt a kommunikatív szándékon, amely az informatív szándék felismertetésének a szándéka (Sperber–Wilson 1986/1995: 61). A kommunikátor osztenziója révén valósítja meg szándékait, magára irányítja partnere figyelmét, megmutatja partnerének a közölni kívánt *I* feltevés-halmazt, továbbá megmutatja informatív szándékát. A partner pedig feldolgozza az *I* feltevés-halmazt, és következtet a kommunikátor informatív szándékára. Mindezeket figyelembe véve Sperber és Wilson (1986/1995: 63) a következőképpen határozza meg a kommunikációt:

- (1) Osztenzív-következtetési kommunikáció: a kommunikátor létrehoz egy stimulust, amelynek révén mind a maga, mind a hallgatóság számára kölcsönösen nyil-

vánvalóvá válik azon szándéka, hogy a létrehozott stimulussal nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá akar tenni a hallgatóság számára egy  $\{I\}$  feltevés-halmazt.<sup>2</sup>

A kommunikátor által létrehozott stimulusok azok az észlelhető fizikai változások, amelyek megragadják a partner figyelmét, jelezve a kommunikátor kommunikatív szándékát, továbbá nyilvánvalóvá vagy még nyilvánvalóbbá teszik a kommunikátor által közölni szándékolt feltevéseket, amelyek az aktuális világ reprezentációjának tartott gondolatok. A világ tényállásai akkor nyilvánvalóak egy egyed számára egy  $t$  időpontban, ha az egyed képes azokat a  $t$  időpontban mentálisan reprezentálni és a mentális reprezentációkat igazoltsági értékkel – például valószínűleg igaz, biztos, kevésbé biztos, valószínűleg hamis – ellátni (Sperber–Wilson 1986/1995: 2, 39).

A verbális kommunikáció akkor tekinthető sikeresnek, ha a beszélő rendelkezik ezekkel a szándékokkal, a partnere pedig felismeri a beszélő informatív szándékát és feldolgozza a közölni szándékolt információt, az  $I$  feltevés-halmazt.<sup>3</sup> Sperber és Wilson (1986/1995: 63–64) megemlíti, hogy definíciójuk megengedi az úgynevezett nem szándékos (unintentional) kommunikációt is. Előfordulhat ugyanis, hogy egy stimulus, amelyet létrehozója pusztán azért produkált, hogy informáljon általa egy másik személyt valameről, nyilvánvalóvá teszi az informatív szándékot. Sperber és Wilson ezt az esetet is kommunikációnak nevezi. Csakhogy kommunikációnak tekinteni ezt az esetet, ellentmond az osztenzió és a kommunikatív szándék Sperber és Wilson által használt fogalmának, és bár a szerzőpáros megjegyzi, hogy definíciójuk könnyedén módosítható lenne annak érdekében, hogy a szándékosság szükséges feltétele legyen a kommunikációnak, mégsem módosítják. Ha a kommunikatív szándék meglété a kommunikáció szükséges feltételének gondoljuk, akkor a sperber–wilsoni definíciót módosítani kell. A módosítás mellett szól magának a szerzőpárosnak is két érve. Az egyik egy grice-i típusú érv, amely szerint az információközlés hatékonyságát nagyban megnöveli az, ha az információközlő szándékra vonatkozóan is nyújtunk evidenciát a partnerünknek. A másik érv a kommunikatív szándék mellett az, hogy a felek arra töreksznek a kommunikáció során, hogy egymás kognitív környezetét (cognitive environment) módosítsák és kiterjesszék.<sup>4</sup> Mindezeket figyelembe véve kívánatosnak tűnik megváltoztatni a kommunikáció definícióját úgy, hogy abból kiolvasható legyen az, hogy a kommunikatív szándék megléte szükséges feltétele a kommunikációnak (Németh T. 2013b):

- (2) Az osztenzív-következtetési kommunikáció módosított definíciója: A kommunikátor létrehoz egy stimulust, amellyel kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi mind a maga, mind a hallgatóság számára, hogy ezen stimulus segítségével nyilvánva-

<sup>2</sup> „*Ostensive-inferential communication*: The communicator produces a stimulus which makes it mutually manifest to communicator and audience that the communicator intends, by means of this stimulus, to make manifest or more manifest to the audience a set of assumptions  $\{I\}$ ” (Sperber–Wilson 1986/1995: 63). A továbbiakban a kapcsos zárójel használatától eltekintek, mert az  $I$  a halmaz nevét jelöli.

<sup>3</sup> A sikertelen kommunikáció okainak és fajtáinak relevanciaelméleti megközelítésére l. Ivaskó–Németh T. 2002.

<sup>4</sup> A kognitív környezet az egyed számára egy  $t$  időpontban nyilvánvaló feltevések halmaza (Sperber–Wilson 1986/1995: 39).



lóvá vagy még nyilvánvalóbbá szándékozik tenni a hallgatóság számára egy *I* feltevéshalmazt.<sup>5</sup>

A módosított definícióban világosan látszik, hogy a kommunikatív szándék megléte feltételezi az informatív szándékot. Következésképpen a kommunikációban mindig zajlik információközlés, ugyanakkor információközlés lehetséges kommunikatív szándék nélkül is (Németh T. 2008: 163). A verbális interakciókban továbbá az is előfordul, hogy a megnyilatkozó személy manipulatív szándéktól vezérelve manipulálni akarja a hallgatóságot. A manipulatív szándék olyan befolyásolási szándék, amelyet semmiképpen sem szeretne a beszélő felismertetni, tehát a beszélő a manipulatív szándékot el kívánja rejtetni (l. Árvay 2007). A manipulatív szándék megléte a manipuláció szükséges feltétele. Mivel a manipuláció rejtetten működik, azaz nem osztenzív viselkedés, a megnyilatkozó személynek szüksége van egy osztenzív nyelvhasználati formára, amelyen keresztül rejtetten manipulálhat. Ennek megfelelően manipulatív verbális információközlés, illetve manipulatív verbális kommunikáció jöhet létre. Tekintsük a (3)-beli beszélgetést, amely egy szombat reggel hangzik el egy apa és gyerekei között a gyerekszobában, miközben az anya a reggelit készíti a konyhában. A társalgásban a szombati napjukat tervezik a beszélgető felek.

- (3) Apa: Gyerekeim, mit szeretnétek ma ebédre?  
Lány: A halászlé jó lesz, apa, ahogy anya mondta tegnap.  
Fiú: Bárcsak lenne palacsinta is!

A (3)-ban az apa megnyilatkozását a *Gyerekeim* megszólítással a gyerekei felé címezi, magára irányítja a figyelmüket, és egy tipikus kommunikációs párszekvencia, egy kérdés-válasz szomszédsági pár első tagját valósítja meg. Az apa nyilvánvalóvá teszi gyerekei számára informatív szándékát, azaz kommunikál velük. A lány válaszol a kérdésre, az *apa* megszólítással szintén figyelmet kér, és nyilvánvalóvá teszi informatív szándékát. A lány is kommunikál az apjával. Ugyanakkor elképzelhető, hogy a lány informatív szándékkal rendelkezik az anya felé is, akiről tudja, hogy a konyhában hallhatja, hogy miről beszélgetnek a családtagjai a szobában, de kommunikatív szándéka nincsen az anya felé. A fiú megnyilatkozása szintén lehet kommunikatív válasz az apa kérdésére, de az is elképzelhető, hogy a fiúnak manipulatív szándéka is van az apja irányába, például arra szeretné rávenni az apját, hogy járjon közben az anyánál annak érdekében, hogy palacsinta is legyen ebédre. Ez utóbbi esetben a fiú manipulatív kommunikációt hajt végre. A fiúnak továbbá az anya felé is lehet manipulatív és informatív szándéka azért, hogy az anyának is birtokába kívánja juttatni az információt arról, hogy palacsintát is enne ebédre, és ennek a kívánságnak a kifejezésével arra szeretné rávenni az anyját, hogy süssön palacsintát. A (3)-beli beszélgetés egyes megnyilatkozásai aszerint értékelhetők kommunikációként, információközlésként, illetve manipulációként, hogy milyen szándékokat tulajdonítunk a megnyilatkozóknak. Már itt érdemes hangsúlyozni, hogy a beszélő egyazon megnyilatkozással egyszerre, egyidejűleg többféle nyelvhasználati formát is meg-

<sup>5</sup> A módosított definíció angolul: “The communicator produces a stimulus by which she makes it mutually manifest to herself and audience that she intends, by means of this stimulus, to make manifest or more manifest to the audience a set of assumptions *I*” (Németh T. 2013b).

valósíthat egy beszélgetés különböző résztvevői, valamint a beszélgetést kívülről észlelő személyek felé.<sup>6</sup> Az alábbi táblázatban összefoglalva látható, hogy a kommunikatív, informatív és manipulatív nyelvhasználati formában milyen szándékokkal rendelkeznek a nyelvhasználók.

	Kommunikatív szándék	Informatív szándék	Manipulatív szándék
<b>Kommunikáció</b>	+	+	–
<b>Információközlés</b>	–	+	–
<b>Manipuláció információközlésen keresztül</b>	–	+	+
<b>Manipuláció kommunikáción keresztül</b>	+	+	+

1. táblázat. Nyelvhasználati formák és a nyelvhasználók szándékai

A sikeres verbális kommunikációhoz, verbális információközléshez és verbális manipulációhoz nem elég azonban az, hogy a megnyilatkozó személy az adott nyelvhasználati formára jellemző szándékokkal rendelkezzen, hanem az is szükséges, hogy ezek a szándékok teljesüljenek. A sikeres kommunikációban a partnernek fel kell ismernie a kommunikátor informatív szándékát, és fel kell dolgoznia a kommunikátor által explicit és implicit módon közölt kívánt *I* feltevés-halmazt. A sikeres információközlésben a hallgatónak fel kell dolgoznia a beszélő által explicit és implicit módon közölt kívánt *I* feltevés-halmazt. Előfordulhat az is, hogy a hallgató felismeri a beszélő informatív szándékát, annak ellenére, hogy a beszélőnek nincsen olyan szándéka, hogy fel szeretné ismertetni az informatív szándékát, azaz nincsen kommunikatív szándéka. Ez az eset annak ellenére, hogy a hallgató felismeri a beszélő informatív szándékát, semmiképpen sem tekinthető sikeres kommunikációnak, hiszen a beszélőnek nincsen kommunikatív szándéka (vö. a (2)-ben az osztrák-következtetési kommunikáció módosított definícióját). A sikeres manipulációban a manipuláló személy manipulatív szándéka rejtve marad. A sikeres manipulatív információközlésben a hallgató feldolgozza a megnyilatkozó személy által közölt információt, a sikeres manipulatív kommunikációban pedig még a beszélő informatív szándékát is felismeri, teljesítve ezzel a manipuláló személy kommunikatív szándékát. Ugyanakkor a manipuláló személy manipulatív szándékát egyik esetben sem szabad, hogy felismerje a hallgató. A (3)-ban az apa kommunikációja akkor lesz sikeres, ha a lánya és a fia felismeri az apa informatív szándékát, ezzel teljesül az apa kommunikatív szándéka, továbbá feldolgozza az informatív szándék tartalmát, azaz megérti a *Gyerekeim, mit szeretnétek ma ebédre?* kérdést, és ezzel teljesül az apa informatív szándéka. A lány információközlése az anya irányába akkor lesz sikeres, ha az anya fel tudja dolgozni a lánya megnyilatkozását. A fiú manipulatív kommunikációja az apa irányába akkor lesz sikeres, ha az apa felismeri a fia informatív szándékát, feldolgozza a közölt *I* feltevés-halmazt a *Bárcsak lenne palacsinta is!* megnyilatkozás interpretációjával, és arra a következtetésre jut, hogy a fia kívánságának teljesülése érdekében közbenjár az

<sup>6</sup> Az informatív, kommunikatív és manipulatív szándékok kombinálódásának további elemzésére egy és ugyanazon megnyilatkozás esetében különböző résztvevők és kívülállók felé lásd Németh T. 2013b.

anyánál, hogy süssön palacsintát. Ugyanakkor a fia manipulatív szándékát nem ismeri fel, azaz arra nem jön rá, hogy a fia éppen e tekintetben befolyásolni kívánta őt, azaz teljesül a fiú manipulatív szándéka is. A fiú manipulatív információközlése az anya felé pedig akkor lesz sikeres, ha az anya feldolgozza a fia megnyilatkozását, de nem ismeri fel a manipulatív szándékot, hanem mintegy magától dönt úgy, hogy teljesíti a fia kívánságát, palacsintát is süt ebédre.

Ahogy a Bevezetésben jeleztem, a verbális interakciók résztvevői nem tudják közvetlenül azonosítani egymás szándékait. A következő fejezetben dolgozatom második és harmadik céljának megvalósítása érdekében azt vizsgálom meg, hogy a nyelvhasználók perspektívái, illetve egymás perspektíváinak figyelembevétele és felvétele hogyan járul hozzá a szándékok kifejezéséhez és teljesüléséhez.

### 3. Perspektívák a nyelvhasználatban

#### 3.1. A perspektíva és a perspektíva felvétel fogalma

Az utóbbi két évtizedben a perspektíva kutatása több tudományterület – narratológia, kognitív nyelvészet, diskurzuselemzés, formális szemantika, pszicholingvisztika, szociálpszichológia stb. – érdeklődésének a homlokterébe került (vö. például Sanders–Redeker 1996; Sanders–Spooren 1997; Predelly 2005; Keysar 2007; Epley 2008; Niederhoff 2011; Bezuidenhout 2013). Ezek a diszciplínák különbözőképpen kezelik a perspektíva és az ahhoz szorosan kapcsolódó perspektívaváltás (perspective shift), perspektíva felvétel (perspective taking) fogalmát, ugyanakkor abban a lényegi tulajdonságban megegyeznek, hogy a nyelvhasználat (nyelv) perspektivikus. A nyelvhasználati formák társas jellegüknél fogva két csoportba sorolhatóak. Az egyik csoportba az individuális nyelvhasználati formák tartoznak, mint például az önmagunk számára való énekelés zuhanyozás közben vagy a tanulás, memorizálás során alkalmazott nyelvhasználat. A másik csoportot a társas nyelvhasználati formák alkotják, például a kommunikatív, informatív és manipulatív nyelvhasználat, amelyek során a megnyilatkozó személy egy másik személy vagy más személyek felé valósítja meg a nyelvhasználatot. A társas nyelvhasználati formák közül kizárólag a kommunikatív nyelvhasználatot vizsgálták a perspektíva szempontjából. A kommunikáció megnyilvánulásai során a nyelvhasználók képesek egymás perspektíváját figyelembe venni, egymás perspektívájába behelyezkedni (Tomasello 1999; Epley 2008). A kommunikációs partnerek a perspektíva felvételnél megnyilatkozásaikban jelezni tudják, kinek a perspektíváját érvényesítik. A (3)-ban az apa *Gyermekeim* megszólítása egyértelműen jelzi, hogy az apa a saját perspektívájából szólítja meg a gyerekeit, figyelembe véve a közöttük lévő szülő-gyerek kapcsolatot. A megnyilatkozásokban azonban a nyelvhasználók nemcsak a saját perspektívájukat tudják kifejezésre juttatni, hanem partnereikét is. Ez a folyamat a perspektívizáció. A perspektívizációra számos példát lehet hozni a direkt idézéstől kezdve valaki más perspektívájának az implicit kifejezéséig (vö. például Sanders–Spooren 1997; MacWhinney 2005; Tátrai–Csontos 2009). Tekintsük a (3)-beli beszélgetést az anya nézőpontjából. Az anya hallja a beszélgetést a konyhában, ezért fel tudja dolgozni az apa kérdését. Az anya a (4)-ben beszámol a hallottakról, direkt idézet formájában egy új aktuális beszélőt konstruál a megnyilatkozásában, a férjét, akinek a megnyilatkozását szintaktikailag beágyazza a saját megnyilatkozásába:

- (4) A férjem azt mondta: „Gyermekem, mit szeretnétek ma ebédre?”

Az anya *a férjem* kifejezés használatával a saját szociális perspektíváját is kifejezi megnyilatkozásában, jelezve az idézett személyhez fűződő házastársi viszonyát. Ugyanakkor az anya a gyerekei perspektívájából is beszámolhat férje megnyilatkozásáról, ebben az esetben az idézett személy megnevezése a gyerekei szociális perspektívájából történik úgy, mint az (5)-ben:

(5) Apa azt mondta: „Gyerekeim, mit szeretnétek ma ebédre?”

Vegyük észre, hogy az (5)-ben az idézett személy megnevezése névelő nélküli pusztá köznévvvel történik. Ha *az apa* határozott főnévi csoport szerepelne az (5)-ben, akkor a megnyilatkozást csak egy, a családon kívüli személy mondhatta volna.<sup>7</sup> Az anya fia megnyilatkozását hallva a (6)-ot is mondhatja:

(6) A fiam szereti a palacsintát.

A *fiam* kifejezés használata az anya szociális perspektíváját tükrözi, a *szereti* ige használatával viszont az anya implicit módon a fia perspektíváját fejezi ki. Ha ugyanis a megnyilatkozásokban úgynevezett világot létrehozó predikátumok (world-creating predicates) szerepelnek nem egyes szám első személyben,<sup>8</sup> mint például a megnyilatkozással kapcsolatos igék (*mond, kérdez, válaszol, kér*) vagy a kognícióval kapcsolatos igék (*hisz, gondol, szeret, megért*), akkor implicit módon egy új perspektíva keletkezik a megnyilatkozásokban, hiszen a beszéd, hit, gondolat stb. egy másik személyhez tartozik (Sanders–Spooren 1997: 89). Ennek megfelelően a (6)-ban az anya egy mentális állapotot, egy érzést rendel a fiához, és mivel az érzés mindig az érző személy perspektíváját tükrözi, ezért a (6)-ban a *szereti* ige használatával az anya a fia perspektíváját érvényesíti.

Amellett, hogy az emberek társas lény mivoltukból fakadóan a kommunikatív nyelvhasználat interakcióiban képesek egymás perspektíváját felvenni, a sajátjukat megváltoztatni, és ezt megnyilatkozásaikban jelölni, azt is figyelembe kell venni, hogy az emberek individuális lények is, akik számára a fizikai és a szociális világ percepciója egyéni perspektívához kötött konstrukció, aminek tudatában is vannak (vö. Maass 1999; Semin 2000; Epley et al. 2004). Az egyéni perspektívák egocentrikusak. A szakirodalomban jelenleg is vita zajlik arról, hogy az egocentrikus egyéni perspektívák, illetve a másik fél perspektívájának a felvétele milyen arányban befolyásolják a kommunikációt. A kérdésre válaszolókat Bezuidenhout (2013) két, egymással ellentétes nézetet képviselő táborba sorolja, és a két tábor közti véleménykülönbség mögött a kommunikáció két különböző megközelítését látja. Az első csoportba az individualista magyarázatok tartoznak (vö. pl. Epley et al. 2004; Keysar 2007), amelyek a kommunikációt individuum-központúnak tartják, a társalgásoknak csak nagyon rövid ideig tartó szeletére, gyakran mindösszesen egyetlen megnyilatkozására fókuszálnak. A második csoportot azok a nem individualista magyarázatok alkotják (vö. pl. Brown-Schmidt–Gunlogson–Tanenhaus 2008; Heller–Grodner–Tanenhaus 2008; Bezuidenhout 2013), amelyek a kommunikáció több résztvevős

<sup>7</sup> Az *apa* és az *apa* kifejezések más-más perspektívát kifejező szerepére Kenesei István (személyes közlés) hívta fel a figyelmemet, amit ezúton is köszönök.

<sup>8</sup> Az egyes szám első személyben használt, világot létrehozó predikátumokat tartalmazó megnyilatkozások az aktuális beszélők perspektíváját tükrözik (vö. például: *Szeretem a palacsintát*).

jellegzetességére támaszkodnak, és hosszabb, több társalgási fordulóból álló szekvenciákat elemeznek, sőt gyakran egész társalgásokat. Kísérleti eredményeikre támaszkodva, az individualista megközelítések mellett érvelnek, hogy a kommunikációban mind a beszélő, mind a hallgató automatikusan, nem tudatosan használja kiindulópontként saját egocentrikus perspektíváját, majd egy második fázisban a kommunikáló felek tudatosan, erőfeszítések árán felmérik a különbségeket a saját és a partnerük perspektívája között, és módosítják a sajátjukat annyira, amennyire szükségesnek vélik, azaz felveszik a társuk perspektíváját a kommunikáció sikerességéhez szükséges mértékben (Epley et al. 2004; Keysar 2007). Ezzel szemben a nem individualista magyarázatok – szintén kísérleti eredményekre támaszkodva – a kommunikáció kooperatív természetét hangsúlyozzák, és nem tartják egocentrikusnak sem a beszélőt, sem a hallgatót. A közös háttérismertek figyelembevételére szerintük már a legelső pillanattól jelen van a kommunikációban, következésképpen perspektíva felvétel a kezdetektől történik (Brown-Schmidt–Gunlogson–Tanenhaus 2008; Heller–Grodner–Tanenhaus 2008). Bezuidenhout a kommunikáció nem egocentrikus magyarázatait plauzibilisebbnek tartja az egocentrikusságra alapozókénál, mert az előbbieket kísérleti feladatai sokkal jobban hasonlítanak a hétköznapi kommunikációs helyzetekre, amelyekben a résztvevők együttesen, közös feladatként konstruálják a kommunikációt (Bezuidenhout 2013).<sup>9</sup>

Mivel a kommunikáció résztvevői egyszerre individuális és társas lények, a perspektíva és a perspektíva felvétel egocentrikus és társas jegyeket egyaránt kell, hogy mutasson a kommunikációban. Következésképpen a fenti két szembenálló nézet lényeges pontjait egyaránt figyelembe kell venni a kommunikáció leírásánál. Az emberi érzékelés (látás, hallás, szaglás stb.) és mentális működés (tudás, szándékok, attitűdök, érzelmek stb.) egocentrikus, az egyes emberek észlelései és mentális jelenségei akár jelentősen is különbözhetnek egymástól (Epley 2008: 1458). Ugyanakkor nem akárhogyan különbözhetnek, a különbségek biológiailag, fizikailag behatároltak, hiszen fajspecifikusan ugyanolyan típusú érzékszervekkel, ugyanolyan típusú aggyal, mentális működéssel rendelkeznek az emberek. A testbe való azonos biológiai beágyazottságból (embodiment, grounding in the human body) következik a világ hasonló felfogása (MacWhinney 2005), viszont az érzékszervi és mentális működések különböző egyénekhez való kötöttsége miatt vannak egyéni eltérések. Mindebből az következik, hogy a kommunikációban a beszélő és a hallgató egocentrikusságát csökkenti az azonos biológiai beágyazottság. Ugyancsak csökkenti az egocentrikusságot a kommunikáció társas jellege. Viszont annak ellenére, hogy a kommunikációban a perspektíva felvétel per definitionem társas jellegű, a perspektíva felvétel is mutat egocentrikus vonásokat, hiszen a kommunikáló felek egymás perspektíváit a saját perspektívájukon keresztül érzékelik. Mindezeket figyelembe véve, plauzibilisnek tűnik az a kijelentés, hogy a kommunikációban a kommunikátor és partnere perspektívája és egymás perspektívájának a felvétele egyaránt mutat egocentrikus és társas jellegzetességeket, sőt ezen jegyek között intenzív interakciót feltételezhetünk.

A fentebbi gondolatmenetet folytatva, a perspektívát és a perspektíva felvétel fogalmát kiterjeszthetjük a kommunikáción túlra, az individualista és a – kommunikáción kívüli más – társas nyelvhasználati formákra. A nyelvhasználók kiinduló perspektívája a nyelvhasználatban egy komplex, kezdetben egocentrikus mentális pozíció, amely a nyelvhasz-

<sup>9</sup> Az együttes konstrukció nemcsak a társalgások megnyilatkozásról megnyilatkozásra való létrehozását jelentheti, hanem akár egyes megnyilatkozások együttes megalkotását (vö. Haugh 2010).

náló egyéni agyába, testébe van beágyazva, és amely a nyelvhasználó aktuális percepciójából és korábbi (egyéni és társas) tapasztalataiból, tudásából, érzelmeiből, attitűdjeiből stb. tartalmaz információkat. Az individuális nyelvhasználati formák esetén nincs szükség arra, hogy a nyelvhasználó módosítsa a kiinduló perspektíváját, nem szükséges változtatni a kezdeti perspektíva egocentrizmusán. A társas nyelvhasználati formákban viszont a nyelvhasználóknak kezdettől fogva figyelembe kell venniük a partnereik perspektíváját, módosítaniuk kell az aktuális nyelvhasználat (előtti) kiinduló egocentrikus perspektívájukat, azaz partnereik perspektívájának (részbeni) felvételére van szükség. A társas nyelvhasználati formákban tehát a nyelvhasználók perspektívái egocentrikus és társas aspektusokra támaszkodva formálódnak.

### 3.2. Az intenciók és a perspektívák közötti kapcsolat a nyelvhasználatban

A perspektíva mint komplex mentális pozíció két fő információforrásból származó információ alapján konstruálódik. Az egyik információcsomag a nyelvhasználat során a percepció által közvetlenül elérhető fizikai környezetből származik, és a temporális, valamint téri viszonyokra, a különböző résztvevőkre, a résztvevők közötti szociális kapcsolatokra stb. vonatkozó információkat foglalja magában. Ezen kategóriáknak megfelelően a perspektíván belül téri, idői, szociális nézőpontokat feltételezhetünk, amelyeken keresztül érzékelik és értékelik a nyelvhasználók a nyelvhasználat fizikai környezetét (Levinson 1983; MacWhinney 2005). A téri, idői, szociális nézőpontok kifejezésére többféle nyelvi eszköz áll a nyelvhasználók rendelkezésére. Ezen nyelvi eszközök közé tartoznak a deiktikus kifejezések, amelyek a nyelv és a kontextus közötti kapcsolatokat jelzik a nyelvhasználó nézőpontjából. A deixis hagyományos fajtái, az idő- és helydeixis, a személydeixis, amely a beszédeseményben résztvevők szerepét jelzi, továbbá a deixis újabban feltételezett fajtái, mint például a szociális deixis és a diskurzusdeixis, egocentrikusak (Levinson 1983: 54–68). Tekintsük Levinson egyik példáját, amely a személydeixist illusztrálja, és amelyet egy anya mond a férjének fiuk, a kis Billie jelenlétében (Levinson 1983: 72).

- (7) Can Billie have an ice-cream, Daddy?  
'Kaphat Billie egy jégkrémet, Apa?

Az anya a (7)-ben megnyilatkozását a férjének címezi, ugyanakkor, mivel a fia is jelen van, a *Daddy* 'apa' megszólítást használja férje megnevezésére. A fia perspektívájának felvétele nyelviileg tükröződik az anya megnyilatkozásában a *Daddy* forma választásával. Ha az anya egocentrikusan viselkedne ebben a helyzetben, és csak a saját szociális nézőpontját érvényesítené, akkor nem törődve Billie jelenlétével, a (8)-hoz hasonló megnyilatkozást produkálna.

- (8) Can Billie have an ice-cream, Darling?  
'Kaphat Billie egy jégkrémet, Drágám?

A perspektíva számára a másik fő információforrást a mentális tartalmak, azaz a korábbi tapasztalatok reprezentációi, érzelmek, attitűdök stb. jelentik, amelyeknek szintén megvannak a maguk nyelvi jelölői, például a szociális deixis kifejezőeszközei, érzelm- és attitűdjelölők. A (7) és a (8) esetében az anya szociális nézőpontja nemcsak a percepció-



ból származó információk, hanem az anyának a családi viszonyokra és azok megnevezésére vonatkozó tudása alapján formálódik, azaz a szociális nézőpont is komplex kategória.

Módosítsuk most tovább Levinson példáját, és képzeljük el, hogy az apa megbüntette a kis Billie-t szófogadatlanságáért, és eltiltotta a jégkrémevéstől. Valamivel később az apa elővesz egy jégkrémet, és elkezdi enni. A kis Billie sóvárogva nézi a jégkrémet, de dachból nem akar bocsánatot kérni, és nem akarja megkérni az apját, hogy engedje meg neki, hogy ő is egyen jégkrémet. Ekkor lép be az anya, aki nem tud a büntetésről, a helyiségbe. Az anya látja, hogy a férje jégkrémet eszik, a kis Billie pedig sóvárogva nézi. A látottak és korábbi, Billie-vel kapcsolatos azon ismeretei alapján, hogy mennyire szereti a jégkrémet, az anya felvesz egy olyan perspektívát, amelyről azt hiszi, hogy az Billie perspektívája, és egy indirekt kérést intéz a férjéhez, hogy adjon Billie-nek jégkrémet. A felvett perspektívából az anya azt feltételezi, hogy Billie szeretne jégkrémet kérni, csak nem mer. Az anya által felvett perspektíva az anya szándékait, kommunikációról lévén szó az informatív és a kommunikatív szándékot, valamint a Billie-nek (tévesen) tulajdonított szándékot, hogy jégkrémet kérjen magának is, tartalmazza. Az elemzés alapján a szándékok perspektivikus volta szembeütő, következésképpen plauzibilisnek látszik egy, a szándékokat magában foglaló intencionális nézőpontot is feltételezni a perspektíván belül. Szándékokkal csak egy bizonyos perspektíván belül rendelkezhetünk, és ahhoz, hogy ki lehessen következtetni partnerünknek a szándékait, fel kell venni az ő perspektíváját. A szándékok perspektivikus jellegének a feltételezése segít a különböző nyelvhasználati formák közötti különbségtételben, illetve hozzájárul a sikeres nyelvhasználat magyarázatához.

### **3.3. A beszélők és a hallgatók perspektívái és intenciói a sikeres verbális kommunikációban, információközlésben és manipulációban**

Epley és munkatársai hangsúlyozzák, hogy a sikeres társas interakciókban a résztvevőknek meg kell érteniük és el kell fogadniuk, hogy nem teljesen egyformán interpretálják a világot (Epley et al. 2004: 760). A különbségek az eltérő észlelésekből és az eltérő előzetes tapasztalatokból, elvárásokból, attitűdökből, érzelmekből stb. származnak. Ezek az eltérések vezetnek oda, hogy ugyanazt az eseményt a különböző résztvevők különbözőképpen reprezentálják (Maass 1999; Semin 2000; Epley et al 2004). Ha a társas interakció résztvevői nem ismerik fel ezeket a különbségeket, az interakció sikertelenné válhat. A verbális kommunikáció a társas interakciók egyik legprominensebb fajtája. A verbális kommunikáció akkor sikeres, ha a kommunikáló felek figyelembe tudják venni egymás perspektíváját, és ennek megfelelően meg tudják változtatni saját kiinduló egocentrikus perspektívájukat a szükséges mértékben, azaz a kommunikáló felek ki tudnak alakítani egy, a kommunikációhoz megfelelő közös perspektívát. MacWhinney szintén alapvetőnek tartja a perspektíva-felvételt és a perspektíva-váltást a sikeres kommunikációhoz (MacWhinney 2005). A kommunikátorok próbálják elérni, hogy partnerük a lehető legnagyobb mértékben ossza az ő perspektívájukat, és ehhez különböző kulcsokat nyújtanak támpontul.

A sikeres verbális kommunikációban a kommunikátor informatív és kommunikatív szándékkal rendelkezik a partnere felé, amelyek benne foglaltatnak saját perspektívájának az intencionális nézőpontjában. Ahhoz, hogy kommunikatív interakciót lehessen kezdeni egy partnerrel, mindenekelőtt meg kell ragadni a figyelmét azért, hogy a kommunikátorok meg tudják mutatni informatív szándékukat, másképpen fogalmazva: kifejezésre tudják juttatni kommunikatív szándékukat. Továbbá a kommunikátorok az infor-

matív szándékuk tartalmát, az *I* feltevés-halmazt is fel akarják dolgoztatni partnerükkel. E két cél egy és ugyanazon megnyilatkozás által elérhető. Változtassunk egy kicsit azon a szituáción, amelyben a (3)-beli beszélgetés elhangzott, és tegyük fel, hogy az apa takarítja a nappalit, a gyerekek a szobájukban játszanak, és az anya a konyhában készíti a reggelit. Az apának hirtelen eszébe jut, hogy be kellett volna vásárolnia, de ehhez előbb tudni kell, hogy mi lesz az ebéd. Ebben a helyzetben hangzik el a (3) módosított változata, a (9).

- (9) Apa: Gyerekeim, mi legyen ma az ebéd?  
 Lány: Jó lesz a halászlé mindkettőnknek, apa, ahogy anya mondta tegnap.  
 Fiú: Bárcsak lenne palacsinta is!

Az apa először is magára akarja irányítani gyerekei figyelmét, ezért olyan hangosan ejti ki a (9)-beli hangsorát, hogy a gyerekei meghallhassák. Másodszor a *Gyerekeim* megszólítással jelezni szeretné, hogy nem véletlenül hallották meg a gyerekei a hangsort, a megnyilatkozást nekik címezte. A megszólító formának két további funkciója is van. Egyrészt kifejezi az apa szociális nézőpontját a szobában tartózkodó két fiatal emberi lény felé a családi viszonyoknak megfelelően, másrészt kifejezi az apa azon szándékát, hogy kommunikálni szeretne a gyerekeivel, azaz az apa kommunikatív szándékát, hogy fel akarja ismertetni a gyerekeivel azt a szándékát, hogy információt kíván velük közölni. Az apa megnyilatkozásának hangossága, valamint a megszólító forma hatására a lány az apja felé irányítja a figyelmét, és felismeri azt is, hogy az apja egy kommunikatív aktust, egy információkérő kérdést valósít meg. Ezekből a nem nyelvi és nyelvi kulcsokból a lány kikövetkeztetheti apja kommunikatív és informatív szándékát. A lány elfogadja apja kommunikációs kezdeményezését, és válaszol a kérdésre. A lány ezzel megváltoztatja kezdeti (kommunikáció előtti) perspektíváját, felveszi apja perspektíváját a kulcsok segítségével, és azonosítja apja szándékait. Az apa és a lány perspektívájának intencionális nézőpontja megegyezik a köztük zajló interakcióra vonatkozóan, a kommunikáció sikeres. Érdemes megjegyezni, hogy az apa és a lány szociális nézőpontja is megegyezik, hiszen mindketten a köztük lévő családi viszonyoknak megfelelően szólítják meg egymást.

Az informatív nyelvhasználatban a megnyilvánuló személynek csak informatív szándéka van. Ahhoz, hogy egy *I* feltevés-halmazt közöljön az informálandó személlyel, magára kell irányítania az adott személy figyelmét, azaz olyan hangosan kell kiejtenie megnyilatkozásait, hogy azokat az informálandó személy meghallhassa, ugyanakkor megszólítást nem használhat, hiszen olyan szándéka (azaz kommunikatív szándéka), hogy informatív szándékát felismertesse az informálandó személlyel, nincsen. Míg a kommunikációban a kommunikátor partnerében olyan perspektívát szeretne kialakítani, amely révén az fel tudja ismerni a beszélő informatív szándékát, addig az információközlésben a beszélő olyan perspektívát szándékozik kialakítani az informálandó személyben, amely intencionális nézőpontja nem teljesen esik egybe az övével, a beszélő tartalmazza a beszélő informatív szándékát, a hallgatóé a beszélő szándéka szerint nem.

A beszélő viselkedését az informatív nyelvhasználatban kétféleképpen is interpretálhatja az informálandó személy. Egyfelől, felvehet egy olyan perspektívát, amelyben feldolgozza az *I* feltevés-halmazt, miközben azt hiszi, hogy véletlenül hallotta meg a beszélő megnyilatkozását, másfelől felismerheti a beszélő informatív szándékát, és ezért azt gondolhatja, hogy az *I* feltevés-halmazt közölni akarja vele a beszélő, következőképpen

feldolgozza az *I* feltevés-halmazt.<sup>10</sup> Például a (9)-ben a fiú azt hiheti, hogy a testvére mindkettőjük nevében válaszolt az apjuk kérdésére, amelyet a testvére megnyilatkozásában a *mindkettőnknek* kifejezés használata sugall. Ezért a fiú kommunikálhatja a *Bárcsak lenne palacsinta is!* megnyilatkozást kizárólag a testvérének, hiszen az apjának már nem kell válaszolnia. A testvéréhez intézett kommunikáció mellett azonban, azzal egyidejűleg, lehet informatív szándéka az apja irányába is, kiejtheti megnyilatkozását olyan hangosan, hogy azt az apa is hallja a nappaliban. Az apa, hallván a fia megnyilatkozását, háromféle perspektívából interpretálhatja azt. Először, gondolhatja azt, hogy véletlenül hallotta meg fia megnyilatkozását, fiának nincsen informatív szándéka irányába. Másodszor, hiheti azt, hogy a fiának van informatív szándéka irányába, és harmadszor, feltételezheti azt, hogy a fia az ő kérdésére válaszol, kommunikál vele, azaz informatív és kommunikatív szándékkal rendelkezik feléje. Az első esetben az apa és fia intencionális nézőpontja különbözik egymástól, hiszen a fiúéban ott szerepel a fiú informatív szándéka, az apáéban viszont nem. A második esetben az apa és a fiú intencionális nézőpontja megegyezik a fiú informatív szándékára vonatkozóan. A harmadik esetben az apa és fia intencionális nézőpontja ismét különbözik egymástól, az apa több szándékot feltételez a fia számára, mint amennyivel az valójában rendelkezik, hiszen a fiú intencionális nézőpontjában csak informatív szándék szerepel az apa felé, az apáéban viszont a fiú informatív és kommunikatív szándékkal rendelkezik. Ha az apa fel tudja dolgozni a fia által közölni szándékolt *I* feltevés-halmazt, akkor a fiú informatív nyelvhasználata mindhárom esetben sikeres lehet. Következésképpen, a sikeres informatív nyelvhasználathoz elegendő, ha az informálandó személy feldolgozza a beszélő által közölni szándékolt *I* feltevés-halmazt. Ha az informálandó személy felismeri a beszélő informatív szándékát, vagy informatív és kommunikatív szándékot is tulajdonít neki, ez nem veszélyezteti az információközlés sikerességét, sőt egyenesen biztosabbá teheti azt (Németh T. 2008). Felmerülhet a kérdés, ha az informatív és a kommunikatív szándék feltételezése jobban biztosítja az információközlés sikerességét, miért alkalmazzuk a kommunikatív szándék nélküli információközlést. Azért, mert ha olyan perspektívából dolgozunk fel egy megnyilatkozást, amely alapján a beszélőnek nem tulajdonítunk informatív és kommunikatív szándékot, akkor azt gondolhatjuk, hogy véletlenül jutottunk az információ birtokába, tehát semmiféle módon nem akarhatott bennünket befolyásolni a beszélő, így a feldolgozott információt megbízhatóbbnak vélhetjük. Ha az apa úgy interpretálja a fia megnyilatkozását, hogy nem tulajdonít informatív szándékot a fiának, akkor semmilyen rejtett szándékot sem fog feltételezni a fia részéről, például nem fogja azt gondolni, hogy a fia indirekt módon megkérte őt, hogy járjon közbe az anyánál a palacsintasütés érdekében.

Folytassuk a gondolatkísérletünket, és képzeljük el, hogy a (9)-ben a fiú megnyilatkozását a testvére felé informatív és kommunikatív szándékkal, az apja felé informatív szándékkal és az anyja felé informatív és manipulatív szándékkal ejti ki. A *Bárcsak lenne palacsinta is!* megnyilatkozással a fiú egyszerre, egyidejűleg háromféle nyelvhasználati formát valósít meg három különböző címzett irányába: a testvérével kommunikál, az apjával kommunikatív szándék nélkül információt közöl, az anyját pedig információközlésen keresztül szeretné manipulálni. A fiú intencionális nézőpontja mindezeket a szán-

<sup>10</sup> A második esetet tekinti burkolt kommunikációnak Sperber és Wilson (1986/1995: 63–64), de ahogy arra a 2.1.-ben már utaltam, ezt az esetet nem lehet kommunikációnak tekinteni a kommunikatív szándék hiánya miatt.

dékokat és megfelelő kombinációikat tartalmazza. A sikeres kommunikáció érdekében a testvérnek olyan perspektívát kell felvennie, amelyben az intencionális nézőpont a fiú szándékaira vonatkozóan azonos a fiúéval. A sikeres információközlés érdekében az apának olyan intencionális nézőpontot kell felvennie, amelyben nincsen információ a fiú informatív szándékára vonatkozóan, hiszen a fiú nem akarja nyilvánvalóvá tenni az informatív szándékát. Az információközlésen keresztül történő sikeres manipulációban pedig a fiú az anyjában az apjához hasonló intencionális nézőpontot szeretne kialakítani. Az anyának azt kell hinnie, hogy véletlenül hallotta meg a fia megnyilatkozását. Fia kívánságának véletlen meghallása elegendő egy jó anyának ahhoz, hogy teljesítse a szóban forgó kívánságot, ezért a fiú manipulatív szándéka teljesülni tud, ha az anya intencionális nézőpontja nem tartalmaz információt a fiú informatív és manipulatív szándékát illetően. Ha az anya felismeri fia informatív szándékát, az önmagában nem veszélyezteti a manipulatív információközlés sikerességét, ha viszont a manipulatív szándékot is felismeri, az a manipuláció sikertelenségéhez vezethet. Tehát az anya és fia intencionális nézőpontjának különböznie kell legalábbis a fiú manipulatív szándékára vonatkozóan.

Módosítsunk ismét a (9)-beli helyzetet, és tegyük fel, hogy a fiúnak a testvére irányába is van manipulatív szándéka az informatív és kommunikatív szándéka mellett, arra szeretné rávenni a testvérét, hogy kérje meg az anyjukat, hogy süssön palacsintát. A manipulatív információközléshez hasonlóan, a manipulatív kommunikáció akkor sikeres, ha a kommunikátor manipulatív szándékát nem ismeri fel a manipulálandó személy, azaz a sikeres manipulatív kommunikációban a manipuláló és a manipulált személy intencionális nézőpontjának különböznie kell a manipulatív szándékot illetően. Ha a testvér nem ismeri fel a fiú manipulatív szándékát, akkor, interpretálván a *Bárcsak lenne palacsinta is!* megnyilatkozást, megkérheti az anyát, hogy süssön palacsintát. Ha viszont felismeri a manipulatív szándékot, akkor visszautasíthatja a fiút, például a *Kérd meg Te anyát!* megnyilatkozással.

Összefoglalva: ahhoz, hogy sikeres kommunikációról lehessen beszélni, a kommunikátornak és partnerének osztoznia kell azon az intencionális perspektíván, amely szerint a kommunikátornak informatív és kommunikatív szándéka van. Sikeres információközlés esetén az informálandó személynek nem szükséges felvennie a beszélő intencionális nézőpontját az informatív szándékra vonatkozóan. A sikeres információközlésen keresztül manipulációban a beszélő és a manipulált személy intencionális nézőpontjának különböznie kell. Végül, a sikeres manipulatív kommunikációban a beszélő és partnere részben közös intencionális perspektívával kell, hogy rendelkezzen, a manipulatív szándékra vonatkozóan azonban különbözővel.

#### 4. Összegzés

Tanulmányomban a perspektíva és a perspektíva felvétel szerepét vizsgáltam a nyelvhasználatban. A verbális kommunikáció, verbális információközlés és verbális manipuláció szándékalapú megkülönböztetése után a perspektíva fogalmát jártam körül. A nyelvhasználatban a perspektívát egy olyan komplex, kezdetben egocentrikus mentális pozíciónak feltételeztem, amely a nyelvhasználó személy agyába van beágyazva. A nyelvhasználók ezen kezdeti egocentrikus perspektívája egyrészt az érzékelésből, másrészt a korábbi mentális állapotokból, például háttértudásból, érzelmekből, attitűdökből, szándékokból tartalmaz információkat. A nyelvhasználat társas formáiban a nyelvhasználók megvál-

toztathatják kiinduló egocentrikus perspektívájukat, és kialakíthatnak egy közös perspektívát. Az elemzett nyelvhasználati formákban mind az egocentrikus, mind a társas folyamatoknak fontos szerep jut. Amellett érveltem, hogy plauzibilisnek látszik a nyelvhasználók perspektíváján belül egy intencionális nézőpontot feltételezni, hiszen a nyelvhasználat elemzése arról tanúskodik, hogy a beszélő intenciói perspektivikusak, és a hallgató is perspektivikusan ismeri fel a beszélő intencióit. Megvizsgáltam azt is, hogy a beszélők hogyan realizálják szándékaikat perspektíváikon keresztül, és milyen perspektívákat próbálnak a hallgatókban kialakítani a kommunikatív, informatív és manipulatív nyelvhasználati formákban. Továbbá tárgyaltam azt is, hogy a hallgatók hogyan próbálják meg kikövetkeztetni a beszélők szándékait a beszélők perspektívájának értékelésével és részbeni vagy teljes felvevésével a beszélők által nyújtott kulcsok és saját, kezdeti, egocentrikus perspektívájuk alapján. A tanulmányban bemutatott elemzések rávilágítottak arra, hogy a kommunikatív, informatív és manipulatív nyelvhasználat sikeressége részben megjósolható annak alapján, hogy a beszélők és a hallgatók perspektívái mennyire esnek egybe, illetve milyen mértékben különböznek egymástól.

### Irodalom

- Árvay, Anett 2007. *The analysis of manipulation in Hungarian and American written advertising discourse*. PhD-disszertáció. ELTE. Budapest.
- Bezuidenhout, Anne 2013. Perspective taking in conversation: A defense of speaker non-egocentricity. *Journal of Pragmatics* 48: 4–16.
- Bierwisch, Manfred 1980. Semantic structure and illocutionary force. In Searle, John R. – Kiefer, Ferenc – Bierwisch, Manfred (eds.): *Speech act theory and pragmatics*. D. Reidel. Dordrecht. 1–37.
- Brown-Schmidt, Sarah – Gunlogson, Christine – Tanenhaus, Michael 2008. Addressees distinguish shared from private information when interpreting questions during interactive conversation. *Cognition* 107: 1122–1134.
- Chomsky, Noam 1977. *Essays on form and interpretation*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Epley, Nicholas 2008. Solving the (real) other minds problem. *Social and Personality Psychology* 2/3: 1455–1474.
- Epley, Nicholas et al. 2004. Perspective taking as anchoring and adjustment. *Journal of Personality and Social Psychology* 87: 327–339.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Cole, Peter – Morgan, Jerry (eds.): *Syntax and semantics* 3. *Speech acts*. New York. 41–58.
- Haugh, Michael 2010. Co-constructing what is said in interaction. In Németh T., Enikő – Bibok, Károly (eds.): *The role of data at the semantics-pragmatics interface*. De Gruyter Mouton. Berlin–New York. 349–380.
- Heller, Daphna – Grodner, Daniel – Tanenhaus, Michael 2008. The role of perspective in identifying domains of reference. *Cognition* 108: 831–836.
- Ivaskó, Lívía – Németh T., Enikő 2002. Types and reasons of communicative failures: a relevance theoretic approach. *Modern Filológiai Közlemények* 4: 31–43.
- Kasher, Asa 1986. Pragmatics and Chomsky's research program. In Kasher, Asa (szerk.): *The Chomskyan turn*. Blackwell. Cambridge, MA–Oxford. 122–149.
- Kasher, Asa 1991. On the pragmatic modules: a lecture. *Journal of Pragmatics* 16: 381–397.
- Keysar, Boaz 2007. Communication and miscommunication: The role of egocentric processes. *Intercultural Pragmatics* 4: 71–84.
- Levinson, Stephen C. 1983. *Pragmatics*. Cambridge University Press. Cambridge.

- Maass, Anne 1999. Linguistic intergroup bias: Stereotype perpetuation through language. In Zanna, Mark (ed.): *Advances in experimental social psychology* 31. Wiley. New York. 75–104.
- MacWhinney, Brian 2005. The emergence of grammar from perspective. In Pecher, Diane – Zwaan, Rolf A. (eds.): *The grounding of cognition: the role of perception and action in memory*. Cambridge University Press. Cambridge. 198–223.
- Németh T., Enikő 2008. Verbal information transmission without communicative intention. *Intercultural Pragmatics* 5: 153–176.
- Németh T. Enikő 2013a. Nyelvhasználat, nyelvtan és pragmatika. *Magyar Nyelv* 184–191.
- Németh T., Enikő 2013b. The role of perspectives in various forms of language use. *Semiotica* (megjelenés alatt).
- Nida, Eugene 1990. The role of rhetoric in verbal communication. *Language and Communication* 10: 37–46.
- Niederhoff, Burkhard 2011. “Perspective – Point of View”, Paragraph 2. In Hühn, Peter et al. (eds.): *The living handbook of narratology*. Hamburg University Press. Hamburg. [http://hup.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php?title=Perspective - Point of View&oldid=1515](http://hup.sub.uni-hamburg.de/lhn/index.php?title=Perspective+Point+of+View&oldid=1515) (2013. március 19.)
- Predelli, Stephano 2005. *Contexts: meaning, truth, and the use of language*. Oxford University Press. Oxford.
- Sanders, José – Redeker, Gisela 1996. Perspective and representation of speech and thought in narrative discourse. In Fauconnier, Gilles – Swetsler, Eve (eds.): *Spaces, worlds, and grammar*. Chicago University Press. Chicago. 290–317.
- Sanders, José – Spooren, Wilbert 1997. Perspective, subjectivity, and modality from a cognitive linguistic point of view. In Liebert, Wolf-Andreas – Redeker, Gisela – Waugh, Linda (eds.): *Discourse and perspective in cognitive linguistics*. John Benjamins Publishing Company. Amsterdam–Philadelphia. 85–112.
- Searle, John R. 1969. *Speech acts: an essay in the philosophy of language*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Semin, Gün R. 2000. Language as a cognitive and behavioral structuring resource: question-answer exchanges. In Stroebe, Wolfgang – Hewstone, Miles (eds.): *European review of social psychology* 11. Wiley. New York. 75–104.
- Sperber, Dan – Wilson, Deirdre 1986/1995. *Relevance: communication and cognition*. Blackwell. Cambridge. MA–Oxford. 1./2. edition.
- Strawson, Peter Frederick 1971. Intention and convention in speech acts. In Rosenberg, Jay Frank – Travis, Charles (eds.): *Readings in the philosophy of language*. Prentice Hall, Inc. Englewood Cliffs, NJ. 599–614.
- Tátrai, Szilárd – Csontos, Nóra 2009. Perspectivization and modes of quoting in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 56: 441–468.
- Tomasello, Michael 1999. *The Cultural Origins of Human Cognition*. Harvard University Press. Cambridge, MA.



KISS JENŐ

## EGYETEMISTÁK A TUDOMÁNYOS MEGISMERÉS ÚTJAIN

Adatok és észrevételek

A szerző egy 2010-es és 2012-es felmérés alapján arra keres választ, milyen nyelvészeti előismeretekkel jöttek az ELTE magyar szakára a fölvelt hallgatók, illetőleg hogy milyen nyelvészeti ismereteket sajátítottak el az első nyelvészeti évfolyam-előadáson, továbbá mi volt nehéz és mi volt könnyű számukra, és hogy milyennek találták az előadásokat (Bevezetés a nyelvtudományba). A kérdőíves adatok alapján az egyetemi tudásátadás és tudásátvétel bizonyos általános kérdéseit is érinti a dolgozat (értéktulajdonítás, kognitív disszonancia, tudományos magyarázat).

**Kulcsszavak:** egyetemi oktatás, egyetemi nyelvtudományi képzés, értéktulajdonítás, kognitív disszonancia, nyelvészeti előismeretek, tudományos magyarázat

### 1. Bevezetés

Az alábbiakban nem nyelvtudományi (nyelvészeti tárgytudományos vagy metanyelvészeti) témakörrel lesz szó. A nyelvtudományhoz áttételesen és annyiban azonban kapcsolodom, hogy olyan kapcsolatker áll a vizsgálat középpontjában, amelyet az egyetemi hallgatók, a nyelvtudományt egyetemen oktatók és a nyelvtudománynak a tanításai alkotnak. Vizsgálatom központi tárgya ugyanis a magyar szakos egyetemi hallgatók nyelvtudományi ismeretekhez jutásának, juttatásának folyamatával összefüggő néhány kérdés. Általánosabb keretben szemlélve: a **tudásátadás és -átvétel**, illetve tudományos tanítások célba juttatásának, jutásának a kérdésköre, valamint a tudományos tanítások elfogadásának, elterjedésének a problémaköre a nyelvtudomány, illetőleg a köz- és az egyetemi oktatás példáján (vö. Szabó 2012: 93). Értelemszerűen csupán tallózásra kínálkozik lehetőség, részletes taglalásra nem.

Az értelmiség egyebek mellett azzal tesz eleget kötelességének, hogy közvetíti és terjeszti a tudományos eredményeket. A nyelvész a felsőoktatásban, illetőleg a tudományos ismeretterjesztés különböző fórumain játszik közvetlen szerepet. Felelőssége éppen ezért ezeken a területeken nagy. A jelen esetben azonban csak a felsőoktatás áll figyelmünk fókuszában. Mégpedig azért, mert a közoktatás legfontosabb tényezői, a tanárok a tanárképző intézményekben vértelődnek föl szakmai ismeretekkel. A főiskolák, egyetemek emiatt szakmailag nagymértékben felelősek azért, milyen, szakmailag mennyire felkészült tanárok oktatnak a közoktatásban. Eötvös Loránd bölcs megállapítására utalok: „csak az az iskola halad, amelynek tanárai haladnak”. A közoktatás pedig azért olyan fontos, mert az iskola a legbiztosabb és legáltalánosabb véleményalakító, tudatformáló, korszerű ismereteket közvetítő tényező. S azért is kiemelt fontosságú, mert a népesség (majdnem) egészét eléri, és a fogékony tanulói korban van módja az ismeretközvetítésre. Kulcskérdés tehát a felsőfokú tanárképzés. Jelen esetben – magyar szakosokról lévén szó

– a felsőfokú egyetemi (BA és MA szintű) magyar szakos nyelvtudományi képzés. Ez adja, adhatja, ennek kellene adnia azt a fundamentumot, amely lehetővé teszi korszerű nyelvi és nyelvtudományi ismeretek szerves továbbépítését és a tévhitek, valamint az előítéletek egy részének a diákkorban történő elhárítását, kigyomlálását. Mert a közoktatásban az köszön vissza, amit a pedagógusok az egyetemeken, főiskolákon szemléletben és tudásban magukévá tettek.

Témaválasztásom a mondottakból következően aligha kíván magyarázatot. Mégis említessék meg: magam is voltam magyar szakos egyetemista, 1966 óta pedig nyelvtudományt oktató tanár vagyok a pesti bölcsészkaron. S természetes igény minden tanár részéről, hogy igyekszik minél eredményesebb tudásközvetítő lenni. Ehhez szüksége van visszajelzésekre tanítványai részéről. Ezért érdemes – alkalmas időben és módon – tanítványaink véleményét megtudakolni. Ezt tettem és teszem magam is. Rövid írásom kérdőíves vizsgálattal nyert válaszokra támaszkodva készült.

## 2. A középiskolai oktatás

Milyen, a nyelvvel és az anyanyelvvvel kapcsolatos ismeretekkel kezdik meg a szóban forgó bölcsészhallgatók egyetemi tanulmányaikat? Olyanokkal, amelyeket magukkal hoznak. S hogy mit hoznak magukkal, az túlnyomórészt attól függ, mit tanultak (meg) a középiskolában, elsősorban persze az anyanyelvi órákon. Ennek legalább részletes kiderítése céljából az ELTE elsőéves magyar alapszakosaival kitölttettem egy kérdőívet életük első egyetemi óráján 2010 szeptemberében („stílszerűen” a Bölcsészkar Gombocz termében, ahol az előadások voltak). Akkor 130 hallgató vette föl a kurzust. Lássuk a kérdéseket és a számszerűsített válaszokat.

Az 1. kérdés: Voltak-e rendszeresen anyanyelvi órák a középiskolában? (A kérdést azért tettem fel, mert hosszú évekre visszamenő információim szerint – beleértve saját gyermekeim középiskolai tapasztalatát is – meglehetősen tarka a kép.) Az eredmény: a 85 igen válasz mellett 15 diák megszorítás nélküli nemmel válaszolt, 30 pedig úgy, hogy voltak rendszeres és nem rendszeres szakaszok, illetőleg hogy nem mindegyik osztályban voltak, valamint hogy tömbösítve, olykor néhány hétbe zsúfolva voltak anyanyelvi órák. Ez azt jelenti, hogy a tanulók harmada nem részesült előírászerű, szokásosan rendszeres anyanyelvoktatásban. Egy biztos: ez aligha jelenti azt az „üzenet”-et a diákoknak, hogy az anyanyelv fontos. Ez a legszomorúbb az egészben. – A 2. kérdésre (Érdekesek voltak-e az anyanyelvi órák?) 72 nem, 26 is-is, 32 igen választ adtak a megkérdezettek. Túl sok a „nem”. De fölteszem magamban a kérdést: adtunk mi, egyetemi oktatók elég személyes példát és használható muníciót tanárnak készülő tanítványainknak? – A 3. kérdés így hangzott: Könnyű vagy nehéz a magyar helyesírás? A válaszok: 63 nehéz, 42 kissé nehéz, 20 könnyű. – A 4. kérdés pedig ez volt: Véleményük szerint mit kellene változtatni a helyesíráson? Bár csak 20-an tartják könnyűnek a magyar helyesírást, 50 válaszadó szerint semmit sem kell változtatni. Változtatási javaslataik fontosabbjai: el kellene törölni az *ly*-t: 9; a külön- és egybeírást egyszerűbbé kellene tenni: 8; túl sok a kivétel: 8; a földrajzi nevek írását egyszerűsíteni kellene: 7; a (többszörösen) összetett szavak írásmódja további tisztázásra szorul. – Az 5. kérdés: Romlik-e a magyar nyelv, és ha igen, mi mutatja ezt? A válaszok szerint (nem válaszolt mindenki): 67 igen, 37 nem, 10 nem tudja. A vélt nyelvi romlás fő okát a következőkben látták a válaszadók: idegen szavak, kifejezések, angol nyelvi hatás: 22; szlengesedés: 18; internet, SMS, számítógép:

15; média, az igényesség tompulása és a trágárság terjedése: 12-12; túl sok a rövidítés: 10. – A 6. kérdés ez volt: Hány millió magyar anyanyelvű van a világon? A két szélső vélekedés szerint 5, illetőleg 40 millió. Ha helyesnek a 13 millió körüli választ vesszük, akkor azt mondhatom, hogy 17-en alábecsülték a magyarság létszámát, 6-an eltalálták, 91-en túlbecsülték (összesen 114-en válaszoltak ugyanis).

Ugyanezen évfolyam tagjaitól kérdőíves válaszokat kértem a történeti nyelvészeti előadások megkezdése előtt azt tudakolva, mit tudnak magyar nyelvtörténetből (100 hallgató volt jelen ezen az alkalmon). Az 1. kérdés az volt: Milyen nyelvtörténeti témákról volt szó az anyanyelvi órákon? A válaszok szerint a következők: a nyelvújítás, a magyar nyelv eredete, rokonsága: 47-47 (a számok itt egyúttal százalékot is jelölnek); a magyar nyelvtörténet korszakai: 36; idegen nyelvi hatások, jövevényszavak; a hangrendszer és a nyelvtan változásai: 16-16; a szóképzés: 7 („futott még” további 10 témakör). – A 2. kérdés: Milyen nyelvemlékekről tanultak? A válaszok szerint: Ómagyar Mária-siralom: 88; Halotti beszéd: 84; Tihanyi alapítólevél: 72; kódexek: 15; bibliafordítások és glosszák: 7-7 (további néhány csak kevés voksot kapott). – A 3. kérdés: Olvastak-e az órán nyelvemlékeket? A válaszok szerint Halotti beszéd: 55; Ómagyar Mária-siralom: 37; Tihanyi alapítólevél: 22; igennel válaszolt, de nem nevezett meg nyelvemléket: 22; nemmel válaszolt: 11; nem emlékezett egyre sem: 3. – A 4. kérdés: Mit tud a nyelvi változásról? Semmit: 21; folyamatosan változik a nyelv: 20; a szóképzés változik: 17; változott a hangrendszer és a múlt idők: 6-6; egyszerűsödött a magyar nyelv: 4 (további 12 témakör volt említve még).

Néhány tanulság kínálkozik az adatok ismeretében. Közhely, hogy milyen sok múlik a tanáron. Csodákat ugyan a tanár sem tehet, de sokat tehet. Igazolják ezt azok a lelkes, elismerő szavak, amelyeket néhány egyetemista írt (anélkül, hogy erre vonatkozó kérdés elhangzott volna), például: „remek volt tanárunk hozzáállása”; „seniálisak voltak az anyanyelvi órák – kiváló tanárunknak köszönhetően!”. Közhely az is, hogy a nyelv és irodalom összefüggése miatt a nyelv (a szónak nem metanyelvi értelmében persze) az irodalomórán is állandóan jelen lévő, ha nem is mindig terítékre kerülő jelenség. Mind az irodalomórákat, mind az anyanyelvi órákat e tény ismeretében jobban, hatékonyabban be kellene vonni a magyaroktatásba: együttes látásban szemlélve és szemléltetve az irodalom nyelvi és stilisztikai megértetésében az anyanyelvi órákon tanultakat, az anyanyelvi órákon pedig a szépirodalmat mint kitüntetett fontosságú nyelvhasználati tartományt volna célszerű még jobban felhasználni. Régi igazság, hogy az anyanyelvi órák legfőképpen arra valók, hogy egyrészt tudatosítsuk az anyanyelv működési szabályait, jelesül a szerkesztési (nyelvtani) és a közlési (társas kommunikációs) normákat (tudatosításra van szükség, hiszen anyanyelvükről van szó), másrészt pedig hogy segítsük a tanulók anyanyelvhez való tudati és érzelmi viszonyát pozitívvá tenni, megerősíteni. Tudományos tömörséggel fogalmazva: a magyartanár dolga az, hogy a magyar nyelv történetileg, területileg és társadalmilag-kulturálisan változó formáiról, használatának nyelvrendszertani és társadalmi meghatározottságáról és funkcióiról a korosztályos feltételeknek megfelelően úgy közvetítsen korszerű ismereteket, hogy a tanítványokat az anyanyelv sokszínű (beszélt és írott nyelvi, társadalmi csoportok és életkor, valamit beszédhelyzet szerinti) használatának élményszerű tudatosításához vezesse.

### 3. Az egyetemi oktatás

2012. december 17-én a Bevezetés a nyelvtudományba című kurzus utolsó előadásán írásban, kérdőív formájában kérdéseket tettem föl 41 elsőéves hallgatónak, hogy megtudjam tőlük, hogyan élték meg és hogyan látják első egyetemi szorgalmi időszakuk végén a nyelvtudománnyal való ismerkedést, illetőleg az egyetemi nyelvtudományi oktatást.

Az 1. kérdés: Összességében érthető volt-e az előadás anyaga? A válaszok: igen: 39; részben igen: 2; nem: 0. – A 2. kérdés: Mi volt az előadásban, amit már jól ismert? A válasz: nyelvtörténeti korszakok: 13; a nyelv rétegződése/nyelvváltozatok 8; szinkronia és diakronia: 5-5; nyelvi változás, nyelvrokonság: 4-4; nyelvjárások, írás-beszéd, nyelvtörténet: 3-3; nyelv és társadalom kapcsolata, valamint a Herder-jóslat: 2-2. – A 3. kérdés: Mely témakörök voltak újdonságok? A válasz: nyelvi változások, etimológia, a nyelvtudomány kutatási területei, illetve a strukturális és az antropológiai nyelvészet: 13-13; a szociolingvisztikai változatosság: 5; nyelvtörténet; nyelv, társadalom, kultúra; szinkrón perspektíva; nyelvi tudásfajták: 4-4; a nyelvi mítoszok; szinkronia-diakronia; szociolingvisztika: 3-3; minden új volt: 3; „a nyelvrokonságon kívül az összes többi új volt”: 1. – A 4. kérdés: Mely témakörök voltak a legnehezebbek? Nincs válasz: 12; a nyelv kétféle (szűkebb és tágabb) meghatározása: 10; a nyelvi változás; nem volt ilyen: 6-6; a nyelv szerkezeti felosztása: 5; etimológia: 2. – Az 5. kérdés: Mennyi gondot jelentettek a szakkifejezések, a nyelvészeti terminológia? A válasz: keveset: 30; semmilyen: 10; sokat: 1. – A 6. kérdés: Végig tudta-e kísérni kellő összpontosítással az előadásokat – vagy jobb lett volna a 2 x 45 perces előadás? A válasz: a másfél óra jó: 33 („jó a 90 perc, de néha tud fárasztó lenni”, „kezelhető volt”); a 2 x 45 jobb lett volna: 8 („bár nem könnyű 90 percen át figyelni”, „kezdetben nehéz volt, de meg lehet szokni”. – A 7. kérdés (több válasz is adható volt): A hallottak alapján milyennek gondolja a nyelvtudományt? A válasz: érdekesebb, mint gondoltam; kezd világossá válni, mennyire fontos a nyelv az ember számára: 16-16; kíváncsian várom a többi nyelvészeti órát: 14; nem ébredt föl bennem az érdeklődés: 3; túlzottan elvont: 2 („azért szerettem az órára járni, mert a magyar nyelvhez kerülök közelebb”). – A 8. kérdés: Miről szeretett volna többet hallani? Mi lett volna feltétlenül szükséges? A válasz (többen nem válaszoltak): nem volt hiányérzetem: 9; nem válaszolt: 7; a rokon nyelvek, nyelvrokonság: 6; a nyelvjárások: 4; pszicholingvisztika: 3. – A 9. kérdés: Ha a vizsgára gondol, mit érez? A válasz: van bennem több-kevesebb félsz: 25; van bennem némi izgalom: 14; nyugodtan várom: 1. Néhány idézet: „ez a vizsga a többi tantárgyamhoz képest nehezebbnek ígérkezik”; „gyomorgörcsöt érzek – van bennem több-kevesebb félsz”; „nyugodtan várom, de közben görcs van a gyomromban”; „másodéves vagyok, már rutinnal állok hozzá a vizsgához, kihívásnak fogom fel”.

### 4. Észrevételek

Van egy olyan nyelvészeti témakör, amely úgyszólván kezdettől fogva – tudniillik a magyar értelmiségi közvéleményben való megjelenésétől kezdve, tehát a 18. század végétől – a művelt nagyközönseget is foglalkoztatja. Ez a magyar nyelv rokonságának a kérdése, amely mondhatni állatorvosi lóként alkalmas annak érzékeltetésére, hogy az iskolai oktatás ellenére milyen szívósan élnek tovább tévhitek az anyanyelvvel kapcsolatban. Igen, a magyar nyelv finnugor volta elfogadásának vagy el nem fogadásának hosszú történetében jól tanulmányozhatók azok az okok, amelyek egy tudományos igazság közösségbeli elfo-

gadásának útját rögzítették, illetőleg tehetik. (Efféle jelenségek természetesen nem csak a nyelvtudomány területén fordulnak elő.) Bár tudományos értelemben minden kétségen felül áll a magyar nyelv finnugor rokonsága, a művelt nagyközönség soraiban is nemhogy csak felbukkan az ezzel kapcsolatos kétely, hanem mintha terjedőben is volna a magyar nyelv finnugor voltának a megkérdőjelezése, sőt tagadása (vö. Kiss 1996). Még inkább elgondolkodtató, hogy magyar szakos egyetemi hallgatók körében, illetőleg gyakorló magyartanárok körében is találkozunk a szóban forgó jelenséggel. A szakma, elsősorban persze a finnugor nyelvészet reagál is (l. az újabban megjelent két kötetet: Honti 2010 és 2012). De ismeretes az is, hogy a publicisztikában sorra-rendre jelentek meg – nem csak nyelvészekről – a témakörrel kapcsolatos, olykor erősen polemikus hangvételű hozzászólások.

A kérdés számunkra mármint az, mi az oka annak, hogy – bár a középiskolában a kérdőíves válaszok szerint rendszeresen téma a magyar nyelv finnugor rokonsága (l. fentebb) – a magyar szakos egyetemi hallgatók (sőt tanárok) egy része finnugrisztikai stúdiumaik sikeres abszolválása után is kételyeit hangoztatja, illetőleg hogy a vonatkozó kérdésekre válaszolva azt írja, mondja, hogy őt nem győzte meg a **tudományos magyarázat**. Az 1996-os felmérés szerint (Kiss 1996) 40 főiskolát végzett és 40 nappalis magyar szakos egyetemista közül öten a nyelvrokonsággal kapcsolatos meggyőződésüket nem a tudományos érvekre, nem is iskolai tanulmányokra, hanem valami másra vezették vissza. A Mi lehet az oka annak, hogy ma is vannak ellenvélemények? kérdésre 10-en válaszoltak úgy, hogy azért, mert gyenge lábon állnak a nyelvészeti bizonyítékok, 27-en úgy, hogy nem ismerik az emberek a nyelvészeti bizonyítékokat, 21-en úgy vélték, nem nyelvi alapon, hanem a finnugor népek iránti szimpátia-antipátia alapján formálnak véleményt, és 22-en vélték úgy, hogy az emberek számára a sumér, japán, török nyelvvel való rokonság „előkelő” rokonságot jelentene a finnugorral szemben (Kiss 1996: 140).

De vajon miért nem győzi meg az embereket a tudományos magyarázat? Az egyetemre kerülő fiatalok között felkészültség, tehetség, érdeklődés, olvasottság, nyelvtudás, egészségi állapot, terhelhetőség, a választott szak iránti elkötelezettség és persze az egyetemi munkát is befolyásoló családi körülmények tekintetében olykor nagy különbségek vannak. Bizton állítható, hogy a tanulmányi sikertelenségek fő oka a megnevezett körülményekben keresendő. De abban is, milyen előzetes ismeretekkel, értékítélettel, attitűddel lépik át a hallgatók az egyetem küszöbét. Tudvalévő, hogy az **értéktulajdonítás** általános emberi tulajdonságunk, és tudvalévő az is, hogy a rögzült vélekedésektől való megszabadulás gyakorta milyen nehéz. A **kognitív disszonanciaként** emlegetett azon konfliktusos helyzetről, belső feszültségről van szó, amelyet akkor él át az ember, ha olyan döntést hoz, amely ellentmondásban van korábbi véleményével, meggyőződésével, értékrendjével, érzelmeivel. Éppen ezért gondolom fontosnak, hogy az **anyanyelvi órákon** a közoktatásban idejekorán hangsúlyt kell fektetni a nyelvvel összefüggő hiedelmek, tévtanok, mítoszok kezelésére, cáfolatára, magyarázatára. Ha ugyanis ez nem történik meg, akkor nem csodálkozhatunk azon, hogy a diplomások között, tehát a művelt nagyközönség tagjainak a sorában is szép számmal vannak „áldozatai” a nyelvi téveszméknek (ők ugyanis egyetemi tanulmányaik során nem hallanak tudományos előadásokat nyelvi – legalábbis a szóban forgó tematikájú nyelvi – kérdésekről).

Szóba került, hogy esetleg „rosszul” tanítják az összehasonlító nyelvészetet (ez nem tévesztendő össze a tárgy unalmas tanításával!), gondoltunk a nyelvészet eme ága iránti érdektelenségre (a tanár feladata, hogy érdekesen tálalja mondanivalóját), arra is, hogy

több idő kellene a magyarázatra, egyrészt a bizonyításra (hogy a magyar nyelv miért rokon a finnugor nyelvekkel), másrészt a cáfolatra (hogy miért nem nyelvrokonunk például a török vagy a sumér). Azt is emlegettük, hogy az összehasonlító nyelvészet szigorú szabályait a hang- és alaktani megfelelésekről esetleg nehezen teszik magukévá egyesek. Természetesen vissza-visszatérő érv, hogy lélektani tényezőknek is jut szerep, és ez nem feltétlenül kedvez a száraz tudományos tények elismerésének.

Széles körben általános okként a következő, általában együtt ható tényezőket tételezhetjük föl a tapasztalatok alapján:

1. Megszokások rabjai vagyunk többnyire. Ha környezetünkben (mindegy, milyen okból) a tudományos tanítással szembenálló vélekedést sajátítjuk el, és érzelmi ragaszkodással kötődünk hozzá, az elfogultságos „klubhűség-szindróma” érvényesül, nem a racionalitás: csak azért is ragaszkodunk hozzá, és elhárítjuk a másik lehetőséget. Ebben bizonyosan van szerepe a kognitív diszzonanciától való nem tudatos tartózkodásnak is.
2. A szakmai és nem szakmai érvek és ellenérvek a laikus számára kibogozhatatlanul összefonódó halmazként jelennek meg, és az utóbbiak gyakorta arról győzik meg őket a maguk látszólagos „igazságá”-val, aminek a tudomány az ellenkezőjét tanítja. (A magyar *ház*-zal így kerül kapcsolatba az angol *house* és a német *Haus*, és lesz elfogadhatatlan a finn *kota*; vagy a magyar nyelv megtanulhatatlanságának mítoszát azért hiszik el, mert a külföldiek egy részétől ezt hallják; vagy ilyen az a vélekedés is, hogy a nyelvjárások a köznyelv romlott változatai).
3. Bizonyos, a szaktudományok kompetenciájába tartozó kérdések eldöntése bizonyos szakismereteket és a tudományos gondolkodás alapismereteit feltételezi. A tudományos gondolkodás azonban intellektuális erőfeszítést kíván. Ha ez nincs meg, gyakran a legjobb szándék is hiábavaló.
4. A tudomány hitelességébe, tanításaiba vetett bizalom meggyengülése gyengíti a tudományos tanítások meggyőződéssel elfogadásának az esélyét. Márpedig vannak példák arra, miért következhet be a bizalom meggyengülése. Például, mert változnak a történelemmagyarázatok, az irodalmi kánonok, a gyógyszerek és az étkezés körüli orvosi tilalmak és ajánlások, a politikai és ideológiai irányzatok, a jólét ígérő gazdasági receptek, a pénzügyi „mentőcsomagok”. Ezzel összefüggésben az értelmiségből való részleges kiábrándulás is megemlítendő, amely úgyszintén nem kedvez a tudományba vetett bizalomnak.

A jelen írást annak ismételt hangsúlyozásával zárom, hogy a közoktatásnak döntő szerepe van a tudományos igazságok terjesztésében. Időben is ehhez kapcsolódik és jó esetben az egész felnőtt életre kiterjed a tudományos ismeretterjesztés és a tudománynépszerűsítés hatása. Szögezzük le azt is: a tanárképző főiskolák és egyetemek felelőssége igen nagy a tudományos szemléletmód és a korszerű ismeretanyag közvetítésében – nemcsak a tudományos utánpótlás-képzés érdekében, hanem az osztársadalmi méretű tudásáramoltatás magas szintű továbbvitelének a biztosításában is. Bizony tenni kell a dolgunkat, kinek-kinek a maga helyén: **navigare necesse est!**



### Irodalom

- Honti László 2012. *Anyanyelvünk atyafiságáról és a nyelvrokonság ismérveiről. Tények és vágyak.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Honti László (főszerk.) 2010. *A nyelvrokonságról. Az török, sumer és egyéb áfium ellen való orvosság.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő 1996. Finnugor rokonságunk 1994-ben magyar szakosok véleményének a tükrében. In Klima László (szerk.): *Ünnepi könyv Domokos Péter tiszteletére.* Urálistikai tanulmányok 7. ELTE Finnugor Tanszék. Budapest. 139–141.
- Szabó Tamás Péter 2012. „*Kirakunk táblákat, hogy csúnyán beszélni tilos*”. *A javítás mint gyakorlat és mint téma diákok és tanáraik metanyelvében.* Gramma. Dunaszerdahely.



## **II. A NYELVI KIFEJEZÉSEK KONSTRUÁLÁSA**



## A TÁRSAS TUDÁS MEGJELÉSE A GRAMMATIKÁBAN<sup>1</sup>

A dolgozat bemutatja, hogy a nyelvnek van néhány központi nyelvtani mozzanata, amelyekben a társas elem nem valamiféle külső befolyásoló tényező, hanem közvetlenül a nyelvtani kategóriák meglétét, jelentését, illetve beállítását irányítja. Ilyen mozzanat a személyi beállítás az igei paradigmákban, a deixis az *én*, a *te*, az *itt* és a *ma* állandóan változó referenciáival. Ilyen az ADOTT-ÚJ tagolás rendszere is, amely állandón feltételezi, hogy a két partner egymás gondolatait fürkészve dönt a határozottságról, a szórendről, a nyomatékról. Végül ilyen a tudatelmélet is, ahol a gondolatulajdonítás rendszere szabja meg, hogy a magyarhoz hasonló nyelvekben mely igeik vehetnek fel *hogy*-os mellékmondatot (*látom, tudom, nézem, akarom, nem szeretem* stb.).

**Kulcsszavak:** deixis, mély anafora, ADOTT-ÚJ tagolás, tudatelmélet a nyelvben

### 1. Bevezetés

A mai nyelvészet a társas mozzanatot többnyire mint valamilyen külső, megszorító, vagy beállító elemet kezeli a nyelvben. Chomsky (1986) klasszikus megközelítése éles elhatárolásból indul ki a belső (I) és a külső (E) nyelvészet között. Chomsky külső nyelvészetten érti a pszicholingvisztikát, a neurolingvisztikát, a szociolingvisztikát (Chomsky 1985). Ennek megfelelően a társas mozzanat mindig az E nyelvészethez tartozna. Vagyis a nyelv belső, Chomsky által mentálisnak deklarált I rendszeréhez képest külső, externális (E) lenne, hab a tortán. Dolgozatomban néhány példát mutatok arra, hogy ez korántsem egyszerű elkülönítés. A valóságban számos olyan strukturális mozzanata van a nyelvnek, amely állandóan feltételezi a másik embert, a másik ember problémája szinte grammatizálódik.

### 2. A deixis

Karl Bühler (1934) munkája óta jól tudjuk, hogy a beszélő itt és most helyzetéhez, illetve a beszélő szempontjából vett személyelosztásokhoz milyen fontos nyelvtani funkciók tapadnak. Az egyik természetesen maga a **személyek kódolása**. A nyelvtani személy, az igei vág bizonyos nyelvekben, például a magyarban is, a főnévi paradigmák sajátos

<sup>1</sup> A cikk a Collegium de Lyon támogatásával, valamint a Társadalmi Megújulás Operatív Program *IKT a tudás és tanulás világában – humán teljesítménytechnológiai (Human Performance Technology) kutatások és képzésfejlesztés* címet viselő, TÁMOP-4.2.2.C-11/1/KONV-2012-0008 azonosítószámú projekt keretében készült. A projekt az Európai Unió támogatásával és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.

rendszere keretében egy különleges, a (valóságos) személyekre és a kommunikációra vonatkozó elvárásrendszer vezet be. A nyelvtani személyek rendszere valóságos személyekre vonatkozik. A ragozás világa alapvetően megkülönbözteti a kiindulópontnak tekintett egóhoz képest a résztvevő (te) és a nem résztvevő (ő) személyét. Első oppozícióként szemben áll az Ego és az Alter, az Alteren belül pedig a +Megszólított, –Megszólított. A nyelvtaniszemély-megosztás egyben egy emberi kommunikációs naiv elmélet is.

Bühler saját koncepcióját a **nyelvi mezőkről** szóló elmélet keretében fejti ki (vö. Elekfi 1973, Pléh 1998). A nyelv Bühler szerint két mezőben funkcionál: az egyik a **mutató mező**, amelynek jellegzetes nyelvi eszközei a szignálként (peirce-i terminológiával azt mondhatnánk, indexként) működő, jelentésüket a helyzetből elnyerő deiktikus elemek (*itt, én, most, az* stb.). Ez a mutatómező a hétköznapi nyelvhasználat szükségszerű része. Bühler szerint, ha minden entitásra külön „névvel” (szimbólummal) kellene utalni, nagyon megnehezedne a kommunikáció. Nem helyes az a felfogás, amely a logikának a mutatószavakra vonatkozó kritikáját kiterjeszti a természetes nyelvhasználatra is. „Hol van az megírva – kérdezi Bühler –, hogy az interszubjektív megértés a dolgokról [...] csak egy módon, név-szókkal [Nennwörter], fogalmi jelekkel, nyelvi szimbólumokkal lehetséges” (Bühler 1934: 105).

A mutatómező jelei elsődlegesen az észlelés közös irányítását biztosítják. Vagyis olyan nyelvi elemek, amelyek annyiban a társra vonatkoznak, hogy az ő figyelmét hivatottak irányítani. Másodlagosan azonban összekapcsolódnak a másik mezővel, a nyelvi szimbólummezővel is. Megjelenik a nem jelenlévő dolgokra történő deixis (Deixis an Phantasma), amely szintén társra irányuló, hiszen a partner „képezetére”, ma azt mondanánk, a partner munkaemlékezetének a tartalmára vonatkozik.

A mező másik fajtája a nyelvben Bühler felfogásában a **szimbólummező**, amelynek specifikus alkotóelemei a fogalomszó-szimbólumok. Ezek nem a szituációhoz kapcsolódnak, hanem fogalmaknak rendelik alá a megnevezett dolgokat, és így nyelvi kontextust teremtenek. A két rendszer azonban összekapcsolódik. A szintaktikai anafora is mutatójelekkel valósul meg. Ilyenkor a deiktikus elemek azonban már nem a helyzetre, hanem a nyelvi kontextusra utalnak (*Megláttam a szomszéd lányt. Az nem jött el a moziba*).

Miért érdemes ma is felelmegetni a kétféle mező koncepcióját és a közöttük lévő átmeneteket? Bühler számára ez a kettősség a szemléletes és az absztrakt mozzanatok egységét képviseli a nyelvben. Az elképzelést az teszi metodikai szinten máig relevánssá, hogy a mai kísérleti pszicholingvisztika jó ideig úgy kezelte a nyelvet, mint amelyben csak a szimbolikus-szinszemantikus vonatkozás az érdekes. Még saját kísérleti anyagaik összeállításakor sem vették észre, hogy önkéntelenül is figyelembe veszik a deiktikus konvenciókat, például amikor emlékezeti vagy megértési kísérletekben szinte kivétel nélkül múlt és nem jelen idejű mondatokat alkalmaznak (*Az oroszlan megette a bárányt*).

Bühler felfogása a kétféle mezőről, az átmeneteikről, illetve arról, hogy a deiktikus mozzanatok szinte mindenhol jelen vannak, arra a tágabb szemléletre hasonlít, amelyet a tényleges beszéd elemzésével foglalkozó szociolingvisták, illetve legvilágosabban az etnometodológusok és Goffman (1980) képviselnek. Az egész etnometodológiai irányban azt az alapproblémát, hogy mindig igen bonyolult értelmezési rendszerek funkcionálnak a mindennapi életben és így a nyelvi megértésben is, éppen a deixis állandó jelenlétével illusztrálják. Garfinkel a szociológiai tudományos okoskodásban mutat rá az indexikus kifejezések mindenhol meglévő jelenlétére (Garfinkel 1978). Vagyis arra, hogy a szociológiai érvelésben mindig vannak olyan kifejezések, amelyekről feltételezzük, hogy saját társadalmi tapasztalatai alapján a hallgató be tudja őket tölteni. Ilyen az anafora és a nem



anaforikus névmáshasználat elemzése az empirikus szociolingvisztikában különböző beszédhelyzetek vagy ökonómiák összehasonlításában (Pap–Pléh 1972; Pléh 2012). Bühler felfogása ebből a szempontból úgy értelmezhető, mint korai átfogó törekvés a rámutató és a szimbolikus aspektusok szerves együttkezelésére a nyelvben.

A deixis társas mozzanatát tekintve Bühler azt is észrevette már, hogy a szokványos értelemben deiktikus elemek, például a mutatószók, a mutató névmások szociális közeget is teremtenek a nyelvben. Bühler felfogásában a deiktikus mozzanat olyan elkerülhetetlen oldala a nyelvi közlésnek, amely az absztrakt mondatszerkezetet az észlelt konkrétumhoz kapcsolja. Ez a kapcsolás szociális konvenciót követ, hiszen állandóan feltételezi a közös észlelési és emlékezeti világot. A beszélő és a hallgató közötti konfliktusok forrása lehet akkor, amikor nem tudjuk, mire is utal a másik. Az (1)–(2) példát véve, a partner jogosan kérdez vissza.

- (1) Add már vissza azt a bigyót!
- (2) Melyiket?

A Bühler által képzeleti deixisnek nevezett helyzetekben valójában az történik, amit Tolcsvai Nagy Gábor (2001) is igen részletesen vizsgált a magyar nyelvben: azok az elemek, amelyek eredetileg a partnerek közös perceptuális közegére utaltak, az *az*, az *ő*, az *ez* stb. a közös nyelvi elemre fognak utalni. Ha a (3) példát nézzük, akkor mindannyiunk számára nyilvánvaló, hogy alanyfolytatásról van szó, és a *neki* a hölgyre (vö. *a filozófusnőt*) utal (Pléh–Radics 1974; Pléh 1982; 1984; 1989; Tolcsvai Nagy 1999; 2001).

- (3) A nyelvész meglátta a filozófusnőt. Odament és kezét csókolt neki.

Mindennek társas szempontból az az érdekessége, hogy tulajdonképpen a deiktikus elemek is ebbe a rendszerbe illeszkednek. Ha megnézzük a (4) példamondatot, akkor elég furcsa értelmezést kapunk.

- (4) A nyelvész meglátta a filozófusnőt. Az odament hozzá és kezét csókolt neki.

Ebben az esetben a *hozzá* és a *neki* egyértelműen a férfire utal, és elég furcsa viszonyban lesz a predikátummal. Az eredetileg deiktikus névmási elemek, a *hozzá* és *neki*, itt egy közös nyelvfeldolgozási térben fognak működni. Azáltal utalnak a hallgató és a beszélő számára ugyanarra, mert a feltételezés szerint mind a ketten hasonló reprezentációt készítenek. Tehát maga az anafora szövegszerű használata az, amit Bühler *Deixis am Phantasmá*-nak nevez, valójában olyan társas konvenciót követ, amely szerint a partnerünkben ugyanolyan perspektíva alakul ki, mint bennünk. Hasonlóak természetesen a beszédhelyzettel kapcsolatos esetek, ahol a beszélő deiktikus pontjában rejlő viszonyítási alap adja meg a *jössz* és a *mész* értelmezését, ahogy az (5)–(6) és a (7)–(8) kérdés-felelet párok mutatják.

- (5) Mész este a moziba?
- (6) Miért, te nem jössz?
- (7) Jössz este a moziba?
- (8) Ja, te is jössz?

Ebben az esetben a *jössz* és a *mész* egy jövőbeli helyzetre utalva kódolja a beszélő majdani pozícióját. Megint csak egy sajátos szociális kódolással, a beszélő és a megszólított partner majdani pozícióját próbálja mintegy kódolni.

### 3. Az ADOTT-ÚJ tagolás a nyelvben

A magyar mondatban rendkívül nagy szerepet játszó aktuális tagolás egész problematikája egy igen jellegzetes, rejtett szociális tartalmú szerződéssel vezeti a beszélőket a felhasználást illetően. Haviland és Clark (1974)-ben fogalmazták meg az adott-új szerződés koncepcióját (l. részletesen Clark–Haviland 1977). Ennek lényegi mozzanata az, hogy mondatainknak a szórend és a nyomaték szempontjából való becsomagolásakor mindig feltételezzük, hogy éppen mit is tud a partner, illetve képviseljük azt, hogy mi éppen mire gondolunk. Az ADOTT információ partnerorientált kategória, amely feltételezi, hogy a beszélőnek van egy modellje arról, hogy mi jár éppen a hallgató közvetlen emlékezetében. Ennek következtében egész más a feltételezésünk arról, hogy mi a hallgató számára az ismert, az adott információ. Például:

- (9) A szemetet levittem egy kukába.
- (10) A kukába vittem le egy kis szemetet.

Ehhez képest az új információ viszont alapvetően beszélőorientált kategória, amely azt tükrözi, hogy a beszélő mit tart fontosnak kiemelni a partner számára. Természetesen a kettő sajátosan együttműködik vagy alakul a valóságos közlés során, mint a (11)-beli mondatok mutatják.

- (11a) A százados leszidta az ezredest.
- (11b) A SZÁZADOS szidta le az ezredest.
- (11c) AZ EZREDEST szidta le a százados.
- (11d) A százados az ezredest LESZIDTA.

Ahhoz, hogy ez az egész eljárás működjön – amely természetesen a magyarban rendkívül grammatizált eljárás, éppen ezért érdekes ebből a szempontból a magyar –, magába a fókuszba emelés grammatikájába be kell építeni azt, hogy mit tartunk éppenséggel a másik partner tudásáról, vagy mi az, amiben tudatlannak tartjuk. Vagyis a magyar szintaxis utóbbi évtizedeinek történetében egyik központi kategóriája, az aktuális tagolás (vö. É. Kiss 1987; 2002; É. Kiss–Kiefer–Siptár 1998) használatában egy fontos társas mozzanattal egészül ki. A szórendi szerkesztés és a nyomatékelosztás, amely látszólag tisztán szintaktikai kérdés, az információfolyam (Tolcsvai Nagy 2008) a társassággal kapcsolatos, kölcsönös, a beszélőnél és a partnernél is meglévő modelleken és elkötelezettségeken alapul. Nem összevissza, nem önmagában kell tekinteni, hogy egyáltalán milyen szórendi variációi vannak egy magyar mondatnak, hanem abból a szempontból, hogy azok mit sugallnak arról, hogy a beszélő mit gondol a másik tudásáról, arról, hogy mi hangzott már el és így tovább.

#### 4. Mély és felszíni anafora

Az anaforaértelmezés Tolcsvai Nagy (1999; 2001) által is sokat elemzett témájával foglalkozik Ság Iván és Jorge Hankamer (1984) a mély és a felszíni anafora megkülönböztetését bevezető munkája is. Ságék arra mutattak rá, hogy az anaforikus visszautalások megszorításai feltételezik, hogy sajátos, mélyebb szemantikai, pragmatikai értelmezés alakul ki a főnévi csoportokról. Ha például a (12)–(13) mondatokat nézzük, akkor melyikben helyes a második mondatban olvasható folytatás?

- (12) Tegnap megjött a Kovács család. Leültek a konyhában.  
 (13) Tegnap megjött a Kovács család. Leült a konyhában.

Látható, hogy a (13) mondatsor valamilyen értelemben furcsa, mert a *család*, mint gyűjtőnév értelmezése során feltételezzük, hogy a visszautalási folytatásnak többes számúnak kell lennie. Ez eddig rendben is van. Az érdekes azonban az, hogy ha részletesebben elkezdjük az ilyen többes számú visszautalás lehetőségeit vizsgálni, akkor itt is jellegzetes társas és nem társas megkülönböztetésre jutunk. Vajon a (14)- vagy a (15)-e a jó szekvencia?

- (14) Tegnap meghozták a bútort. Alig bírtam elrakni őket.  
 (15) Tegnap meghozták a bútort. Alig bírtam elrakni.

A *bútor* tekintetében – pedig az is ugyanolyan gyűjtőnév, mint a *család* – nemigen megy a Ság fogalmai szerinti mélyanafora-értelmezés, ahol szétbontanánk egymástól a dolgokat, és sok résztvevőjüre elemeznénk. Gondoljunk csak olyan lehetséges előzményre, mint a (16) és a (17) első mondatáé. A (17) csak akkor működik, ha a könyvtárat a dolgozók metonímiájával értelmezem.

- (16) Tegnap megjött az egész osztály. Alig tudtam leültetni őket.  
 (17) Tegnap megjött az egész könyvtár. Alig tudtam elrakni őket.

#### 5. Nyelv és tudatelmélet

A mai fejlődés-lélektani és kognitív pszichológiai kutatás egyik legkiemeltebben vizsgált területe a **gondolattulajdonítási elmélet**, az emberi gondolattulajdonítás képessége. Az angol *Theory of Mind* kifejezés rövidítéséből ToM-nak is szoktuk nevezni. Az így felfogott emberspecifikus tudatelmélet lényege az, hogy állandóan feltételezzük, hogy a másoknak bizonyos tudásai vannak a mi tudásainkról. Ennek megfelelően képesek vagyunk perspektívát feltenni arról is, hogy nekünk nem azonosak a tudásaink a másikkéival. Ennek megfelelően tudunk nemcsak igazsággal élni, hanem becsapni, hazudni, ironizálni (Kiss 2005). A tudatelméletnek két fontos nyelvi mozzanata van. Az egyik nyelvi mozzanat, hogy a magyarhoz hasonló nyelvekben (itt nem akarok általánosítani) bizonyos nyelvtani struktúrák, a *hogy*-os mellékmondatok sajátos főmondatbeli igékhez kötődnek. A *hogy*-os szerkezetek sajátos főigék mellett állhatnak. Ilyenek a perceptuális igék: *Látom, hogy esik az eső*. A pszichológiai igékhez kapcsolódnak: *Tudom, hogy fáradt vagy; Érzem, hogy utálsz; Észrevettem, hogy szeretsz*.

Derek Bickerton (1981, 2004) nyelvfejlődés-elméletében különleges szerepet játszanak ezek a struktúrák. Az ő felfogása szerint a protonyelvben csak a közvetlen tényállásra vonatkozó propozíciókat tudunk átvenni (*Esik az eső*). A mai strukturáltsággal rendelkező nyelvek felé való átmenetben drámai változás ment végbe, amikor megjelentek ezek a minősítő pszi-predikátum osztályok, amelyek úgy nyelnek le egy teljes kijelentést, hogy közben a főige, a *tudom, látom, érzem, szeretem* stb. a beszélő valamilyen vélekedését fejezi ki (*Látom, hogy esik az eső*). Ez a kijelentés szerkezet olyan tudatelméletnek felel meg, ahol a kijelentés mellett a beszélő vélelmét (propozicionális attitűdjét) is jelölni tudjuk.

A fejlődés-lélektani kutatás arra mutat rá, hogy a gyerekek nem nyelvi tudatelméleti teljesítménye, az, hogy képesek észrevenni egy kicserélt tárgy eltérő értelmezését annál, aki nem látta a kicserélést, és annál, aki látta a kicserélést, 3 és 4 év között drámai változáson megy át. Ez a változás a gyermeknyelvben együtt jelenik meg az ilyen *hogy*-os predikátumot vonzó kifejezésekkel, mint a *tudom, látom* (Kiss 2005).

A tudatelméletnek van azután egy olyan további mozzanata is, amikor világossá válik, hogy az emberi, másoknak való gondolatulajdonítás különlegessége a többlépcsős szerveződés, az emeletes gondolatulajdonítás. Ismerjük a bulvár színdarabokból, hogy mi történik akkor, amikor a hazatérő megcsalt férj nem tudja, hogy a fontoskodó és pakolást színlelő felesége valójában a szeretőjét rejtette el a szekrényben, és azért sündörög a szekrény körül. Mi, nézők tudjuk. Mi, nézők különleges tulajdonítást végzünk a szereplők felé, és a komikum forrása a különböző résztvevők eltérő emeletes tudása. Ez a többlépcsős tudatelmélet teszi lehetővé az iróniát, a csavarokat, a becsapást, de természetesen az irodalmat is. Ennek a többlépcsős tudatelméletnek sajátos nyelvi megnyilvánulásai is vannak, és számos elemzés született erről. Robin Dunbar (2005) munkái arra mutatnak, hogy a többszörös tulajdonítás és az ezzel való játék nemcsak fontos kulturális eszköz, hanem sajátos korlátai is vannak. Három-négyszeres tulajdonítási szintnél tovább már nem tudunk menni. Ha nyelvileg nézzük, akkor a többszörösen egymásba ágyazott *hogy*-os szerkezetek követésének korlátjáról van itt szó: (18)–(21).

- (18) Kovács tudja, hogy a felesége megcsalja.
- (19) Látom, hogy Kovács tudja, hogy a felesége megcsalja.  
[Elsődleges gondolatulajdonítás.]
- (20) Te is tudod, hogy látom, hogy Kovács tudja, hogy a felesége megcsalja.  
[Másodlagos gondolatulajdonítás.]
- (21) Feri nem hiszi, hogy te tudod, hogy látom, hogy Kovács tudja, hogy a felesége megcsalja.  
[Harmadlagos gondolatulajdonítás.]

Eléggé elveszünk itt már, és nem valamilyen feldolgozási korlát miatt. Nem arról van szó, mint a beágyazott mondatok esetében, hanem, ahogy Kenesei István elemzi, a tudatelméletnek egy sajátos rekurziós rendszere és rekurziós korlátja van (I. Kenesei 2013).

A mi szempontunkból ennek az a fontos mozzanata, hogy itt is egy társas mozzanat épül be egy sajátos szintaktikai építkezésbe, és ez a társas mozzanat az, ami mintegy korlátozza építkezésünket.

Ezzel a néhány példával arra szerettem volna utalni, hogy az a típusú összekapcsolása a szemantikának és pragmatikának, amely Tolcsvai Nagy Gábor (2001; 2008) munkás-

ságára jellemző, egy sajátos grammatikai vonatkozással is bír. Az emberi nyelv mint rendszer kódolja a személyek világától kezdve a gondolattulajdonítás világáig azt a tényt, hogy sajátosan szereplőkről szól, és sajátosan az emberi szereplők viszonyait is irányítani szeretné.

### Irodalom

- Bickerton, Derek 1981. *Roots of Language*. Karoma Publishers. Ann Arbor.
- Bickerton, Derek 2004. *Nyelv és evolúció*. Ford. Lukács Ágnes. Gondolat. Budapest.
- Bühler, Karl 1934. *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Hansen. Jena.
- Chomsky, Noam 1986. *Knowledge of Language*. Praeger. New York.
- Clark, Herbert H. – Haviland, S. E. 1977. Comprehension and the GIVEN-NEW contract. In Freedle, Roy O. (ed.): *Discourse production and comprehension*. Erlbaum. Hillsdale. 1–40.
- Dunbar, Robin 2005. Why are Good Writers so Rare? An Evolutionary Perspective on Literature. *Journal of Cultural and Evolutionary Psychology* 3: 3–27.
- É. Kiss Katalin 1987. *Configurationality in Hungarian*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- É. Kiss Katalin 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge University Press. Cambridge.
- É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter 1998. *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Elekfi László 1973. Közlélmélet, grammatika, aktuális mondatagolás. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* IX: 65–85.
- Garfinkel, Harold 1978. Mi az etnometodológia? In Horányi Özséb (szerk.): *A kommunikáció világa. Kommunikáció II*. General Press Kiadó. Budapest. 173–202.
- Goffman, Erving 1980. *A hétköznapi élet szociálpszichológiája*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Haviland, S. E. – Clark, Herbert H. 1974. What's new? Acquiring new information as a process in comprehension. *Journal of Verbal Learning & Verbal Behavior* 13: 512–521.
- Kenesei István 2013. A kreativitás, mint a nyelvészet kognitív fordulatának kulcseleme. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXVIII (megjelenés alatt).
- Kiss Szabolcs 2005. *Elmeolvasás. Új Mandátum*. Budapest.
- Pap Mária – Pléh Csaba 1972. Nyelvhaznát és társadalmi helyzet. *Szociológia* 1: 211–234.
- Pléh Csaba 1984. Néhány szemantikai és pragmatikai tényező az anafora értelmezésében a magyarban. *Magyar Nyelvőr* 208–218.
- Pléh Csaba 1989. Formal connexity and pragmatic cohesion in anaphora interpretation. In Conte, M.-A. – Petőfi, J. S. – Sözer, E. (eds.): *Text and discourse connectedness*. John Benjamins. Amsterdam. 137–152.
- Pléh Csaba 1994. Mondatközi viszonyok feldolgozása: Az anafora megértése a magyarban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 50: 287–320.
- Pléh Csaba 1998. *Hagyomány és újítás a pszichológiában*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Pléh Csaba 2012. *A társalgás pszichológiája*. Libri Kiadó. Budapest.
- Pléh Csaba – Radics Katalin 1976. „Hiányos mondat”, pronominalizáció és a szöveg. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XI: 261–277.
- Sag, Ivan – Hankamer, Jorge 1984. Toward a theory of anaphoric processing. *Linguistics and Philosophy* 7: 325–345.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 154–165.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2000. Vázlat az ő – az anaforikus viszonyáról. *Magyar Nyelv* 282–295.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XXII: 455–500.

## MIRE (NEM) TAGOLÓDIK A MAGYAR MONDAT?

A cikk összehasonlítja a magyar mondat szórendi tagolódásának eredeti Brassai-féle, illetve generatív megközelítését, majd a funkcionális kognitív nyelvészet számára az előbbit ajánlja kiindulópontul. Brassai a nyelvi tevékenység társas kognitív meghatározottságát vallja (a „szóló” és a „halló” szellemi működésének összekapcsolódására figyel), és induktív módszert alkalmaz, tiszteletben tartva a mondatkezdő elemek változatosságát. A logikai alany fogalmára épülő generatív értelmezés ezzel szemben elvonatkoztat a nyelv társas kognitív beágyazottságától, és olyan deduktív elemzést nyújt, amely az összetartozó jelenségeknek csak egy részét képes megragadni. A magyar szórend funkcionális kognitív leírásához a szerző Brassai elemzését gondolja tovább, felhasználva a mondat nézőpontoszerkezetével, a referenciapontok működésével, valamint a mentális terekkel kapcsolatos kutatásokat. A javaslat szerint a magyar mondat – pontosabban annak egy jellegzetes típusa – nem topikra (logikai alanyra) és predikátumra (logikai állítmányra), hanem kontextualizáló részre és kontextualizált részre tagolódik.

**Kulcsszavak:** topik, logikai alany, referenciapont, mentális terek, kontextualizálás

## 1. Bevezetés

Több mint százötven éve, hogy Brassai Sámuel feltette a magyar szórendi kutatások egyik alapkérdését: „*Kell-e valamelyik igehatározónak [igebővítménynek] elsőnek lenni? Vagy más szóval, van-e olyan szabály, amely szerint valamelyik igehatározót alakja vagy értelme, az uralkodó ígéhez vagy a mondat céljához való viszonya feljogosítson, sőt kötelességévé is tegye, hogy a mondatban legelső helyet foglaljon?*” (1860/2011: 51). Brassai abban a szerencsés helyzetben volt, hogy friss szemmel nézhetett a jelenségekre – olyan, az értelmezést, sőt a megfigyelést korlátozó keretek nélkül, amelyek a bevett szakkifejezések használatával járnak. A felfedezés nyomán új kategóriára volt szüksége, amelyet „inchoativumnak” (később: „előkészítő résznek”) nevezett el. Az ehhez kapcsolódó funkció meghatározásában pedig arra törekedett, hogy az empirikusan összetartozónak mutatkozó jelenségek összességét átfogja, azaz ne emelje ki önkényesen az alesetek valamelyikét a többi rovására.

Ebben az írásban amellet érvelek, hogy a magyar szórend funkcionális kognitív leírását Brassai eredeti javaslatára érdemes alapozni. Másképp szólva, főül kell vizsgálni az utóbbi évtizedek azon – főként formális nyelvészeti – gyakorlatát, amely az „inchoativum” jogutódjaként értett „topik” szakkifejezést alkalmazza, és ehhez a Brassaiénál jóval szűkebb meghatározást rendel. Ez egyrészt azt jelenti, hogy kognitív nézőpontból elfogadhatatlan a topik logikai alanyként való generatív értelmezése, és ehelyett a nyelvi megismerés „társas kognitív” jellegét kell alapul venni, ami Brassai elemzésének egyik



központi vonása. Másrészt pedig azt, hogy a mondatkezdő elemek változatosságát nem szabad figyelmen kívül hagyni, hanem éppen ennek a magyarázatára kell törekedni. Ez azonban a „topik” terminus hasznát is megkérdőjelezi (legalábbis a magyar szórend vizsgálatában), és felveti egy másik szakkifejezés bevezetésének az igényét.

A tanulmány **2.** részében áttekintem Brassai főbb megállapításait az inchoativummal kapcsolatban, és kiemelem a javaslat társas kognitív hátterét, valamint empirikus tágaságát (az alesetek egyenlő súlyú elismerését). Ezután a **3.** rész a topik, illetve a logikai alany fogalmán alapuló generatív értelmezést úgy mutatja be, mint amely Brassai elemzésének e két alapvonását nélkülözi. A **4.** részben a funkcionális kognitív nyelvészet számára Brassai nézeteit ajánlom kiindulópontul, és a „kontextualizáló” megnevezést javaslom az általa felfedezett kategóriára. Végül az **5.** részben összefoglalom az eredményeket.

## 2. Brassai inchoativuma

Jól ismert tény, hogy a magyar szórend elsősorban nem a kifejezések mondatrészszerépén (pl. alanyi vagy tárgyi mivoltán) múlik, hanem más – elméleti kerettől függően kommunikatívnak vagy logikainak nevezhető – szempontokon. Például a *János szereti Marit* és a *Jánosnak tetszik Mari* mondatok megmutatják, hogy az alannak nincs rögzített helye az ígéhez képest. A szórendet inkább az befolyásolja, hogy mindkét mondat „Jánosról szól”, a beszélő Jánossal kapcsolatos tudását helyezi előtérbe.

Mint a bevezetőben említettem, Brassai arra a kérdésre keresi a választ, hogy melyik „igehatározónak”, azaz az ige melyik bővítményének kell a mondat élén szerepelnie. Vizsgálata kiterjed a magyaron kívül olyan nyelvekre is, amelyekben az alanyesetű kifejezés a semleges (*Mi történt?, Mi a helyzet?* kérdésre felelő) mondatban az ige előtt áll. Felfigyel rá, hogy az alanyt, még ha szokásos helyén szerepel is, gyakran egy másik bővítmény előzi meg. Hozzálat tehát az adatok gyűjtéséhez és rendszerezéséhez, és arra jut, hogy a mondatban „első helyet bitorló” kifejezésekkel igen változatos funkciók társulnak. Jelölhetnek ugyanis

- (1) *Helyet*, hol a mondatban foglalt cselekvény foly, vagy tulajdonság fészkel. Ez a hely lehet fizikai, vagy [...] morális
- 2) Határozottabban vagy határozatlanabbul kifejezett *időt*.
- 3) A mondatra részben vagy egészben vonatkozó *körülményt*.
- 4) A mondat *feltételét* vagy fő tárgyának *jellemzését*.
- 5) A mondat *főtárgyát* magát.
- 6) *Előzményt*, melynek következménye a mondat fő tartalma.
- 7) Ritkán *következményt*, melynek előzményére tanít meg a mondat.
- 8) *Eszközt*, midőn a mondat tartalma az elérendő cél, és
- 9) *célt*, midőn a mondat az eszközt tárgyalja. Továbbá
- 10) *felsőbb* vagy *átalánosb fogalmat*, melynek alárendelt tárgyáról, vagy *csoportot*, melynek némely tagjáról vagy tagjairól szól a mondat.
- 11) *Engedményt*.
- 12) *Ellentétet*.
- 13) *Hasonlítást*.
- 14) *Kikötést* vagy *megszorítást*.
- 15) *Megkülönböztetést*.
- 16) *Tanút* vagy *tekintélyt*.
- 17) *Sorozat-jelélést*, és végre
- 18) bizonyos szokat, melyeket nem bírok másképp jellemezni, ha csak általában *figyelem*-kapóknak nem nevezem” (Brassai 1860/2011: 52–54).

A következő lépés egy koherens, egységes leírás kidolgozása. Brassai „inchoativumnak” nevezi az új kategóriát (< lat. *inchoare* ’kezdeni’), az ide sorolt elemek funkcióját pedig

abban látja, hogy „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre készítők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (Brassai 1860/2011: 54). Ami a formai oldalt illeti, az inchoativumról két fő általánosítást tesz: „1) kezdí a mondatot, 2) accentusa nincs” (Brassai 1863/2011: 213). Akcentuson itt vélhetően főhangsúlyt vagy különleges nyomatékot kell érteni, hiszen például a *János-nak* ‘tetszik’ *Mari* mondatkezdő eleme is megkapja a szokásos szó eleji hangsúlyát. További megfigyelése, hogy „[i]nchoativum majd minden magyar mondatban létezik, vagyis más szóval: ritka mondatnak van az első szaván az accentus. Úgyde az accentusos szóval kezdődő rész kivétel nélkül minden mondatban megvan; nevezük hát ezt a fő részének, vagy, ha tetszik, »zöm«-ének. A mely mondatban hát inchoativum nincs, az egészen mondatzöm [. . .]. Az inchoativum typicus jellemzője az ismeretesség, a fő részé vagy zömé az ismeretlenség” (Brassai 1863/2011: 215). A következőkben nézzünk egy példaszöveget az eddigiek szemléltetésére.

- (2) „Teljes csendben, két évig húzódó tárgyalások után szenzációszámba menő kulturális hírről számolt be a napokban több hazai médium, illetve internetes portál. A világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából egy több mint ezer darabos kollekción vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum a fotográfus hagyatékát kezelő, New York-i székhelyű International Center of Photography-tól (ICP) még tavaly decemberben. A vételár a hírek szerint 835 ezer dollár volt. A megvásárolt gyűjteményt ezen a héten már ki is csomagolták Budapesten. A következőkben megismerhetik Capa igencsak kalandos életútját.” ([http://mandiner.blog.hu/2009/02/22/robert\\_capa\\_hagyateka](http://mandiner.blog.hu/2009/02/22/robert_capa_hagyateka))

Aligha kétséges, hogy az aláhúzott szakaszokat Brassai inchoativumnak elemezné, hiszen formai és funkcionális szempontból is megfelelnek a kategóriáról tett általánosításoknak. A szövegrész mondatainak első erősebb hangsúlya az inchoativum utáni szakasz, azaz a mondatzöm elejére esik. S noha egyes inchoativumok – például az első mondaté – új információt vezetnek be (vö. Elekfi 1986; Tolcsvai Nagy 2002: 14), az „ismeretességet” Brassai nem véletlenül nevezte csupán tipikus, azaz kivételeket is megengedő tulajdonságnak. A fő meghatározással (figyeltető, előkészítő, a beszélő és a hallgató szellemi működését összekapcsoló szerep) az aláhúzott szakaszok mind összhangban vannak. És ami hasonlóan fontos, mindegyik beleillik az (1)-ben felsorolt esetek valamelyikébe:

- (3a) *teljes csendben, két évig húzódó tárgyalások után*: előzmény;  
 (3b) *a világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából*: felsőbb vagy általánosabb fogalom, illetve csoport;  
 (3c) *a vételár a hírek szerint*: a mondat fő tárgya; tanú vagy tekintély;  
 (3d) *a megvásárolt gyűjteményt ezen a héten*: a mondat fő tárgya; idő;  
 (3e) *a következőkben*: hely (a diskurzusban).

Brassai elemzésének egyik fő vonása, hogy induktív módszerrel, az adatokból kiindulva, azok változatosságát tiszteletben tartva jut el egy átfogó magyarázathoz. Ez az, amit a javaslat empirikus tágasságának is nevezhetünk. A másik pedig az, hogy az értelmezésben kulcsszerepet kap a nyelvi megismerés „társas kognitív” jellege, a mai funkcionális kognitív nyelvészet felfogásához hasonlóan. Ahogyan Tomasello fogalmaz, a nyelvi szimbólumok

- (4) „nem közvetlenül képezik le a világot, hanem arra szolgálnak inkább, hogy az emberek másokat arra ösztönözzenek, hogy egy perceptuális vagy konceptuális helyzetet egy bizonyos módon és ne másképpen értelmezzenek vagy figyeljenek meg” (Tomasello 1999/2002: 137).

Az idézet egyrészt arra hívja fel a figyelmet, hogy – mint Tátrai Szilárd írja – „az interszubjektív nyelvi megismerést egy hármás (triadikus) viszonyrendszer jellemzi [...]: (1) valaki (2) valakinek (3) valamire irányítja a figyelmét” (Tátrai 2011: 30). Ezért egy nyelvi szimbólumnak – vagy szimbólumosztálynak, például az inchoativumnak mint forma-jelentés párként elemzett kategóriának – a funkcióját nem egyszerűen a „valóságra” vonatkoztatva, hanem a beszélő és a hallgató időben is változó figyelmi és értelmezői tevékenységének keretében kell leírni. Brassai pontosan ezt teszi, amikor a „szóló” és a „halló” szellemi működésének összekapcsolásáról beszél.

Másrészt Tomasello szövegrészének fontos kitétele az „egy bizonyos módon és ne másképpen”, amely ugyanazon jelenet többféle feldolgozásának a lehetőségére utal (vö. a konstruálás fogalmát Langacker 2008: 55-ben). Ez szintén jelen van Brassai gondolataiban, hiszen az inchoativum megválasztása a javaslat szerint nem külső adottságokon, hanem a beszélőnek a hallgatóhoz igazított,<sup>1</sup> annak figyelmi és értelmezői tevékenységét elősegítő „szellemi működésén” múlik. A konstruálás jelentőségét a *Jánosnak tetszik Mari*, illetve *Mari tetszik Jánosnak* mondatokkal is szemléltetni lehet, amelyek ugyanazon két személy ugyanolyan típusú relációját eltérő kiindulópontból teszik hozzáférhetővé. A választás alighanem attól függ, hogy a beszélő, illetve a beszélő feltételezése szerint a hallgató melyik szereplővel azonosul, melyikük áll a figyelem előterében.

Összefoglalásul, Brassai érdeme nemcsak az, hogy felfedezte a magyar mondat egy jellegzetes szórendi és prozódiai szerkezetét (vö. a (2)-es példaszöveget), hanem az is, hogy a mondatkezdő elemek funkcióját az adatok változatosságát tiszteletben tartva jellemezte. Másrészt a mai nyelvtudomány egy jelentős tendenciájához kapcsolódik elemzésének az a sajátossága, hogy az inchoativum szerepét a nyelvi megismerés társas kognitív jellegére alapozva határozta meg. Ez világosan kitűnik abból, hogy javaslatának kulcsfontosságú, elidegeníthetetlen része az interszubjektivitás (valaki valakinek valamire irányítja a figyelmét), a konstruálás (ugyanaz a jelenet többféleképpen is feldolgozható, értelmezhető) és a jelentésképzés dinamikusságának (a megértés időbeliségének) az elismerése.

### 3. A topik és a logikai alany fogalma a generatív nyelvészetben

A generatív nyelvészet meghatározó ága deduktív fordulatot hoz a magyar szórend kutatásában: Brassai (5)-ben megismételt kérdésfeltevésével szemben inkább a (6) alatti kérdésre keresi a választ.

- (5) „Kell-e valamelyik igehatározónak elsőnek lenni?” (Brassai 1860/2011: 51)  
 (6) Mit lehet elmondani a magyar szórendről a logikai szemantika fogalomrendszerével?

<sup>1</sup> Vö. az egyezkedés és az adaptáció fogalmát Tátrai (2011: 48–49)-ben.

A kérdés meghatározza a lehetséges válaszok körét – ahogyan Langacker (1987: 11) írja, „hogyan az ember mit talál a nyelvben, az nagymértékben azon múlik, hogy mit keres benne”.<sup>2</sup> Ha a szórendhez logikai fogalmakkal közelítünk, akkor Brassai inchoativumértelmezése helyébe a következő általánosítás léphet:

- (7) „a magyar mondat két fő részre tagolódik: egy logikai értelemben vett alanyra és egy logikai értelemben vett állítmányra. A logikai értelemben vett alany, melyet egy szóval topiknak hívunk, arra szolgál, hogy megnevezze azt a beszélő és a hallgató által már ismert vagy legalábbis létezőnek feltételezett személyt, csoportot, dolgot, amelyről a mondat szól; amelyről a mondatban a beszélő állítást tesz [...]. A topikról tett állítást tartalmazó mondatszakasz a logikai értelemben vett állítmány, egy szóval: predikátum” (É. Kiss 2006: 112–113).

Bár a szövegrész utal a beszélő és a hallgató jelenlétére, sőt a tudásállapotukra is, ezek nem konstitutív elemek, hanem csak külső díszletek a mondat mint logikai ítélet elemzése szempontjából. Egy logikai ítélettel kapcsolatban ugyanis vizsgálható, hogy melyek az igazságfeltételei, milyen más ítéletek következnek belőle, milyen előfeltevéseken alapul stb., az a szempont viszont aligha merül fel, hogy a beszélő a maga szubjektív kiindulópontjából hogyan befolyásolja (segíti elő, alapozza meg) a hallgató figyelmi és értelmezői műveleteit, és az elemi jelenet milyen konstruálását kezdeményezi. Ily módon az is kérdéses, hogy egy logikai ítélet „beszélőjének” egyáltalán van-e szellemi működése (szándékai, elvárásai, a hallgató tudásállapotához való igazodási képessége stb.), vagy szerepe pusztán az adott mondat kiejtése, amely azután alávethető a logikai szemantikai elemzésnek.<sup>3</sup>

Úgy is fogalmazhatunk, hogy míg Brassai javaslata a nyelv pragmatikai szemléletmódját érvényesíti (l. Verschueren 1999; Tátrai 2011), addig az É. Kiss-féle elemzés szemantika és pragmatika elhatárolásának és a szórend tisztán szemantikai magyarázatának lehetőségét feltételezi. Funkcionális kognitív nézőpontból (vö. Ladányi 2005; Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008) Brassai megközelítése vonzóbb, ám ez természetesen nem zárja ki, hogy a generatív elemzés is megfelelő összhangban lehet a nyelvi adatokkal.

Az inchoativum fogalomértelmezésének a logikai alanyéval való felcserélése azonban nemcsak azért problematikus, mert eltekint a nyelv társas kognitív meghatározottságából származó implikációktól (interszubsztitívitás, konstruálás stb.). Azért is bírálható, mert az új fogalommal a formai szempontból – szórendi és prozódiai ismérvek alapján – összetartozó jelenségeknek csak egy kis részét tudjuk megragadni. A (2)-es szövegrészben mindössze két olyan aláhúzott kifejezés található, amely egyértelműen logikai alanynak minősülhet: *a vételár* (amelyről azt állítjuk, hogy 835 ezer dollár volt) és *a megvásárolt gyűjteményt* (amelyet már ki is csomagoltak Budapesten). Az összes többi, szám szerint öt inchoativum kihullik a rostán (*teljes csendben, két évig húzódó tárgyalások után; a világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából; a hírek szerint; ezen a héten; a következőkben*). Ezért ha a magyar szórend megértésére (5) és nem egy deduktív kiindulópont igazolására törekedünk (6), akkor Brassai eredeti javaslata tesz jobb szolgálatot.

<sup>2</sup> “What one finds in language depends in large measure on what one expects to find.”

<sup>3</sup> E megjegyzés a logikai szemantika klasszikus változatának természetes nyelvi alkalmazására vonatkozik. Egyes újabb irányzatok – például a dinamikus szemantika azon ága, amely a jelentéseket aktusokként fogja fel – közelebb állnak a nyelvhasználat modellálásához.

A szintaktikai topikpozíció és a logikai alany szemantikai fogalmának megfeleltetése formális nyelvészeti kritikát is kapott. Kiefer–Gyuris (2006: 193–194) rámutat például arra, hogy ha a mondat topikmezőjében több kifejezés is megjelenik, akkor nem mind-egyikük tölti be a szemantikai topik (azaz a logikai alany) szerepét.

(8) Juli Jánost tegnap is meghallgatta a rádióban.

A (8)-as példában a *Juli* és a *Jánost* egyaránt topikpozícióban állnak, ám a mondat csak a (9a) kérdésre felel természetesen, (9b)-re nem.

(9a) Mi van Julival?

(9b) Mi van Jánossal?

Ha elfogadjuk, hogy a fenti kérdéspróba alkalmas egy mondat logikai alanyának meghatározására, akkor megállapítható: „nem igaz, hogy a magyar mondat topik-pozíciójában elhelyezkedő összetevők mindegyike eleget tesz a topik szemantikai tulajdonságának” (Kiefer–Gyuris 2006: 197). Mivel Kiefer és Gyuris szerint az sem teljesül, hogy a szemantikai topikok feltétlenül a szintaktikai topikpozícióban jelennek meg, felvetik a kérdést, „mennyiben indokolt a *topik-pozíció* elnevezés a szintaxisban” (i. h.).

Az É. Kiss-féle elemzés e kritikája is osztozni látszik azonban abban az előfeltevésben, hogy szemantikai szempontból nem szükséges és/vagy lehetséges közös nevezőre hozni a Brassai által felsorolt eseteket (l. (1)). Noha a (2)-es példaszövegben szereplő *a hírek szerint* vagy *ezen a héten* inchoativumok aligha feleltethetők meg a logikai alany funkciójának, az ilyesfajta határozók topikpozíciója (vagy a topikokkal teljesen megegyező formai viselkedése) és a funkció értelmezése közötti ellentmondás nem jelenik meg a bírálatban. Valószínűleg azért, mert Kiefer és Gyuris (2006) is a logikai szemantika megközelítését alkalmazza, és e nézőpontból egységes elemzésre nem látszik esély.

Összegezve az elmondottakat, a magyar mondat topikra és predikátumra (logikai alanyra és logikai állítmányra) való tagolása Brassai elemzésének két fő vonását nélkülözi. Egyrészt nem számol a nyelv társas kognitív meghatározottságának implikációival (interszubsztivitás, konstruálás, a figyelem és a megértés időbelisége stb.), hanem egy pragmatikai szempontokat valójában nélkülöző logikai magyarázatot ad a jelenségre. Másrészt egy olyan elmélet szűrőjén keresztül vizsgálja a nyelvi adatokat, amely a hasonlóan viselkedő elemek összefüggését, ezen összefüggés funkcionális hátterét nem képes megvilágítani (vö. a (2)-es példaszöveget). Míg Brassai a nyelvi adatokból kiindulva, azok változatosságát tiszteletben tartva jut el általánosításokig, addig a generatív elemzés az adatoknak csak azt a részét veszi észre, illetve kezeli jelentősként, amely a nyelvvel kapcsolatos elvárásaival egybevág. A magyar szórend funkcionális kognitív leírását ezért Brassai eredeti javaslatára érdemes alapozni.

#### 4. Javaslat egy Brassait követő funkcionális kognitív megközelítésre

A funkcionális kognitív nyelvészet használatalapú nyelvtan kidolgozására törekszik. Ennek része az a követelmény, hogy a nyelvi jelentés leírását a nyelvhasználati események felől kell megkísérelni. A nyelvi rendszer, illetve a beszélő nyelvtudása e nézőpontból nem elsődleges a használathoz képest, hanem belőle „emergál” oly módon, hogy az álta-

lános kognitív képességek segítségével (asszociáció, automatizáció, sematizáció, kategorizáció, l. Langacker 2008: 16–18) szimbolikus egységeket vonunk el kontextushoz kötött nyelvhasználati eseményekből (vö. Evans–Green 2006: 478). A nyelv ilyen megközelítésében a mondat szerkezeti sémáinak és a hozzájuk kapcsolódó jelentéseknek a leírása nem függetlenedhet a létrehozás és a befogadás, illetve a kontextusban való funkcionálás szempontjaitól. A kognitív jelentéstan nem a nyelvi jelek és a „valóság” közötti megfeleléseket (pl. a mondatok igazságfeltételeit) kutatja, hanem azt, hogy a beszélők hogyan teszik hozzáférhetővé egymás számára a tapasztalataikat. Mint utaltam rá, mindezt már Brassai megelőlegezi, amikor az inchoativum funkcióját a „szóló” és a „halló” nyelvi tevékenységének közegében értelmezi.

A következőkben Brassai inchoativumának kognitív nyelvészeti továbbgondolását kíséreltem meg, felhasználva a mondat nézőpontoszerkezetével kapcsolatos megállapításokat (Langacker 1987; Tolcsvai Nagy 2006), a kognitív nyelvtan referenciapont-szerkezeti modelljét (Langacker 1987; 2001; 2008; Tolcsvai Nagy 2008), valamint Fauconnier (1985) mentálistér-elméletét. A kissé széttartó fogalmi apparátus ellenére úgy gondolom, hogy az inchoativum elemzéséhez a fentiekre egyaránt szükség van. Az adatok ugyanakkor elméleti visszacsatolást is igényelnek: a formai alapon azonosítható, de forma-jelentés párnak tekintett nyelvi kategória a háttérelméleti fogalmak összehangolását követeli meg. A jelen tanulmány csak néhány kezdeti lépéssel járul hozzá e cél eléréséhez.

A kognitív megközelítés szerint a mondat **nézőpontoszerkezetében** „két tényező érvényesül: 1) a kiindulópont, ahonnan valami reprezentálódik, 2) a dolgok valamilyen orientáció szerinti specifikus reprezentációja, amely a kiindulópontból való szemlélet eredménye (l. Langacker 1987: 123)” (Tolcsvai Nagy 2006: 4). Brassaival és a nyelvi adatokkal is jól összeegyeztethető javaslat, hogy az inchoativum szerepe a feldolgozáshoz szükséges kiindulópont(ok) kijelölése, míg a mondatzömben a kiindulópontból való szemlélet eredményeként létrejövő reprezentációt osztja meg a beszélő a hallgatóval.

A kiindulópont és az ehhez képest létrejövő konceptualizáció között kettős viszony áll fenn. Egyrészt a választott kiindulópont lehetővé teszi (megkönnyíti) valaminek a megfigyelését és értelmezését. Másrészt, amit megfigyelünk és értelmezünk, az gyakran felteveli is az adott kiindulópontot.

(10) Phenjan szerint Szöul és Washington megszálló háborúra készül.

A (10)-es példában a *Szöul és Washington megszálló háborúra készül* állítás értelmezéséhez a *Phenjan szerint* teremti meg a releváns kontextust. Ez a kifejezés jelzi a hallgatónak, hogy az információ Phenjan megfigyelői kiindulópontjából származik, és azt az észak-koreai vezetés (esetleg csak színlelt) vélekedéseként kell értelmezni. Másrészt a *Szöul és Washington* kifejezés is kiindulópontot jelöl ki, amennyiben a figyelmet Észak-Korea „ellenségeire” irányítja abból a célból, hogy a beszélő ezen országok (és nem önmaga vagy Észak-Korea) terveivel kapcsolatos közlést fogalmazzon meg.<sup>4</sup>

Langacker (2001; 2008) **referenciapontnak** nevezi azokat az entitásokat, amelyekre a beszélő azért irányítja – nyelvi jelek alkalmazásával – a hallgató figyelmét, hogy rajta keresztül egy másik entitáshoz biztosítson mentális hozzáférést. Például az alábbi meg-

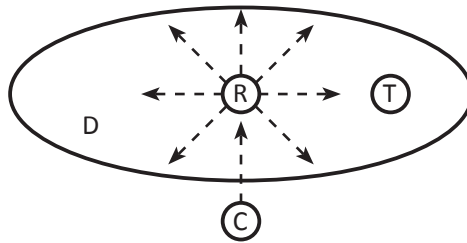
<sup>4</sup> A kognitív pragmatika szerint a *Phenjan szerint* a tudatosság szubjektumát, a *Szöul és Washington* pedig a semleges kiindulópontot jelöli (vö. Tátrai 2011: 34, 86).



nyilatkozásban egy – a hallgató számára valószínűleg ismeretlen – nőhöz mint referenshez a férjén keresztül biztosít mentális hozzáférést a beszélő (vö. Langacker 2001: 23).

- (11) Emlékszel arra a sebészre, akivel a nővéred partyján találkoztunk? A felesége épp most szült ötösikreket.

Egy referenciapont-szerkezet működtetésekor a konceptualizáló (C, *conceptualizer*) – azaz elsődlegesen a beszélő, másodlagosan a hallgató – egy R referenciapontra fókuszál, amely előhívja a tartományában (D, *dominion*) található, hozzá kapcsolódó további entitásokat, és ezáltal hozzáférést biztosít az elérendő célhoz (T, *target*). A (11)-es példában a referenciapont a sebész, akinek a felidézése megkönnyíti a feleség új diskurzusreferensként való sikeres bevezetését.



1. ábra. A referenciapont-szerkezet

A szerkezetfajta egyik fő megnyilvánulása a birtokos jelzős szintagma (pl. *a sebész felesége*), amelyben a birtokost és a birtokot is jellegzetesen főnév (főnévi kifejezés) képviseli. Langacker a birtokost dologtípusú (dologként megkonstruált) referenciapontnak tekint, amelynek szerepe tehát az, hogy rajta keresztül tudjuk elérni a birtokszó referensét. A javaslat magyarázatot ad arra, hogy – mint az jól ismert – a szintagma két tagja között tartalmi szempontból igen változatos jelentésvizonyok állhatnak fenn (vö. Tompa 1962; Hadrovics 1969: 139–176; Tolcsvai Nagy 2005).

Langacker (2001) nemcsak a birtokost, hanem a **topikot** is referenciapontnak elemzi, amely azonban nem egy dolog, hanem egy propozíció (lehorgonyzott folyamat) típusú entitáshoz biztosít hozzáférést. A folyamatok észlelését, megértését és tapasztalatként való megosztását a kognitív nyelvten szerint áthatja, hogy azokat egy dologhoz (személyhez, csoporthoz) szoktuk lehorgonyozni (*anchoring*). Ez azonban a referenciapont-szerkezeti modell értelmében nem igényli a logikai alanyéhoz hasonlóan körülhatárolt funkció („akiről/amiről a mondat szól”) érvényesülését. A modell jól alkalmazható az inchoativum azon aleteire is, amelyekben a mondatkezdő kifejezés referense és a mondatzöm között metonimikus kapcsolat (pl. egész és rész viszonya) teremt összefüggést.

- (12) A világhírű, magyar származású fotóriporter, Robert Capa hagyatékából egy több mint ezer darabos kollekción vásárolt a Magyar Nemzeti Múzeum a fotográfus hagyatékát kezelő, New York-i székhelyű International Center of Photography-tól (ICP) még tavaly decemberben.

A példamondat inchoativuma egy birtokos jelzős szerkezetet tartalmaz, amelyben Robert Capa említése biztosít mentális hozzáférést a hagyatékhoz. Az inchoativum és a mondatzöm viszonyában pedig a hagyaték felidézése segíti hozzá a hallgatót az ennek részét képező gyűjteményről szóló információ feldolgozásához.

A referenciapont-szerkezeti modell egybecseng Brassai azon javaslatával, hogy az inchoativumok „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre készítők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (Brassai 1860/2011: 54). A beszélő és a hallgató egy közös figyelmi jelenetben vesznek részt, és ebben a referenciapont rögzítése a figyelmi és az értelmezői műveletek összehangolásához járul hozzá. Szintén Brassait idézi a modellnek az a vonatkozása, hogy a referenciapont a feldolgozás folyamatában ugyan elsődleges, kommunikatív funkcióját tekintve viszont másodlagos – a maga előkészítő, megalapozó szerepével – az elérendő célhoz képest. Végül a langackeri javaslat abban is hasonlít Brassaiéra, hogy igen sematikus (általános), mivel nem tartalmi összetevőket, hanem a feldolgozás módját és folyamatát hangsúlyozza. Ez azonban nem is lehet másképp, ha az adatok változatossága ellenére egységes elemzésre törekedünk.

A logikai alany fogalmán alapuló generatív elemzéssel szemben a langackeri modellben kulcsszerepet kap 1) a nyelvi megismerés interszubsjektivitása, 2) a konstruálás (egy elemi jelenet feldolgozása többféle referenciapontból is megtörténhet, és a választás a beszélőnek a hallgatóhoz igazított szellemi működésén múlik), valamint 3) a jelentésképzés időbelisége (a referenciapont jellegzetesen megelőzi a célt, mivel így tudja betölteni „előkészítő”, a feldolgozást megkönnyítő szerepét). Empirikus szempontból pedig javára írható – az inchoativumok fajtáit tekintve –, hogy 4) sokkal többféle kifejezés elemezhető természetes referenciapontként, mint logikai alanyként, valamint hogy 5) míg egy mondatnak elvileg csak egy logikai alanya lehet (vö. (8)), addig a referenciapontok halmozhatók. Például a (10)-es mondatban a *Phenjan szerint* és a *Szöul és Washington* egyaránt referenciapontot jelöl.

Langacker elemzése azonban a topik fogalmából indul ki, és ezért bizonyos mértékig foglya marad az „akiről/amiről a mondat szól” funkciót valló értelmezői hagyománynak (vö. Langacker 2008: 513). A topikot mint referenciapontot dolognak (dologként megkonstruált létezőnek) tekinti, és ennek megfelelően a főnévvel jelölt referenciapontokat részesíti előnyben (Langacker 2001: 26). Ugyanakkor ez természetesen nem jelenti azt, hogy a referenciapont általánosabb kategóriája is hasonló szófaji kötöttségeknek engedelmeskedne. A (13) beágyazott lokatív szerkezetének elemzésében Langacker (2008: 85) hangsúlyozza, hogy a nagyobb helyek referenciapontként szolgálhatnak a bennük lévő kisebb helyek eléréséhez – ez fordítva kevésbé természetes (14). E példákban határozószó (*upstairs* 'az emeleten'), illetve – főnevet tartalmazó – elöljárószós kifejezések hozzák létre a referenciapontok láncát.

- (13) Your camera is upstairs, in the bedroom, in the closet, on the shelf.  
'A fényképezőgéped az emeleten van a hálószobában, a tárolóban, a polcon.'
- (14) Your camera is on the shelf, in the closet, in the bedroom, upstairs.  
'A fényképezőgéped a polcon van a tárolóban, a hálószobában, az emeleten.'

A topik terminus alkalmazása a magyar szórend leírására megítélésem szerint azzal a veszéllyel jár, hogy – Brassai eredeti javaslatával szemben – indokolatlanul kiemeli azokat a főnévi kifejezéseket, amelyek referense „aboutness” viszonyban áll az új információval.<sup>5</sup> Az inchoativumok változatossága arra utal, hogy célszerű egy általánosítási szinttel feljebb lépni, és a topikokat együtt kezelni azon, szintén mondatszintű referenciapontként funkcionáló kifejezésekkel, amelyek például idő- vagy helyhatározói körülményt (*ezen a héten*), evidencialitást (*a hírek szerint*) stb. jelölnek. E megoldás azonban jelentős elmozdulással jár a „topik” terminus hagyományos jelölésétől azon műveletek felé, amelyeknek a kognitív megközelítésében Fauconnier (1985) mentálistér-elméletére is hivatkozni kell.

A mentális terek elmélete azokra a nyelvi tevékenység hátterében álló („offstage”) kognitív műveletekre és állandó változásnak kitett szerkezetekre összpontosít, amelyek révén a diskurzus folyamán jelentéseket konstruálunk. Az elmélet szerint ez oly módon történik, hogy a diskurzus adott pontjain fogalmi csomagokat, úgynevezett mentális tereket hívunk elő, amelyek különféle elemek és a viszonyaik részleges kognitív modelljét tartalmazzák. E terekre „úgy is tekinthetünk, mint gondolkodásunk egy-egy felvillanó, aprócska villanykörtejére. A »megvilágított« terület megegyezik az aktiválásra kerülő mentális térrel” (Kövecses–Benczes 2010: 159).

Az ún. alaptér vagy bázistér (*base space*) a beszélő számára az adott közlés keretében valóságos vagy akként reprezentált összefüggéseket tartalmazza. Lehetősége van ugyanakkor a beszélőnek arra is, hogy nyelvi kifejezések, úgynevezett **térépítő elemek** segítségével az interszubjektív megértés számára új tereket nyisson meg, amelyekben más elemek vannak, vagy más viszonyok érvényesek, mint a bázistérben.

- (15a) Mari szereti Jánost.
- (15b) Anna szerint Mari szereti Jánost.
- (15c) Tavaly Mari még szerette Jánost.
- (15d) Ha Mari szeretné Jánost, másképp beszélne vele.

Az első példamondat a bázistérben érvényes szituációt ábrázol a SZERET relációval és két résztvevővel. A (15b)-ben ugyanez a reláció már egy „Vélekedés-térben” szerepel, amelyet az *Anna szerint* térépítő kifejezéssel nyitottunk meg. Szintén térépítő elem a *tavaly* időhatározó, amely a reláció fennállását egy korábbi időtartományhoz köti, valamint a *ha* kötőszó, amely hipotetikus események bevezetésére szolgál. Az egyes terek között különféle megfelelések vannak: például a bázistérben szereplő Marinak referenciálisan megfelel a *tavaly* időhatározó terében megjelenő korábbi önmaga.

Brassai inchoativumtípusai között (vö. (1)) számos olyat találunk, amelyhez Fauconnier (1985) elmélete szerint mentálistér-építő szerepet lehet kötni. Ilyen különösen a hely, az idő, valamint a tanú vagy a tekintély jelölésének a funkciója. Más esetekben viszont olyan metonimikus viszonyokkal találkozunk (előzmény + következmény, eszköz + cél, egész + rész, valamint jóval ritkábban ezek fordítottjai), amelyekre inkább Langacker referenciapont-szerkezeti modellje ad jó magyarázatot. Végül jelentős azon esetek csoportja

<sup>5</sup> A másik lehetőség, hogy a topik fogalmát teljesen függetlenítjük a szórendtől. Ez esetben azonban a cél nem Brassai javaslatának kognitív nyelvészeti újraértelmezése, hanem másfajta – szintén indokolt – kutatói kérdések megválaszolása.

is, amelyek a proposíciók viszonyára és a világmodellekre vonatkozó reflexív viszonyulást, illetve egyezkedést feltételeznek (engedmény, ellentét, megszorítás stb.).

Imrényi (2011)-ben Brassai „inchoativum” terminusa helyett a **kontextualizáló** elnevezést javasoltam.<sup>6</sup> E kifejezéssel összekapcsolható és a mondattani jelenségekre vonatkozatható az, ami az említett kognitív szemantikai javaslatokban közös (vagy párhuzamos). Egy mondatszintű kontextualizáló arra nézve ad eligazítást, hogy a tagmondatban kifejezett információ hogyan integrálódik a beszédpartnerek többdimenziós és nyitott – az éppen zajló diskurzus értelmezését is magában foglaló – tudásrendszerébe.<sup>7</sup> Ennek egyik vonatkozása a referenciapont-szerkezetek működtetése a tudás **személyekhez/dolgokhoz kötése**, metonimikus kapcsolatokkal történő elhelyezése révén, de idetartozik a **mentális terek** közötti navigáció is (idők és helyek közötti váltás, „tény – nem tény” megkülönböztetés stb.), illetve – a tér metaforizációján keresztül – a **diskurzus** megelőző és következő részeivel, más proposíciókkal való kapcsolatok feldolgozása is. Mindezek a tényezők együttesen jelölik ki a mondatzömbben kifejezett információ helyét (státuszát) a beszélő és a hallgató folyamatosan változó tudásában.

Ami a formai oldalt illeti, egyértelműnek látszik, hogy a mondat eleji helyzet csak tendenciaszerű tulajdonsága a kontextualizálóknak, vö. az alábbi szórendi változatokat.

- (16a) A vételár a hírek szerint 835 ezer dollár volt.
- (16b) A vételár 835 ezer dollár volt a hírek szerint.
- (16c) A hírek szerint 835 ezer dollár volt a vételár.
- (16d) 835 ezer dollár volt a vételár a hírek szerint.

Felmerül a kérdés, hogy *a vételár és a hírek szerint* szórendi helyzetüktől függetlenül kontextualizálóknak tekinthető-e. Feltéve sem szerint az *a hírek szerint* esetében mindegyik kontextualizáló szereppel számolhatunk, mivel mindig kiindulópontot jelöl „a dolgok valamilyen orientáció szerinti specifikus reprezentációjához” képest. *Az a vételár* ezzel szemben inkább csak mondatkezdő helyzetben minősül annak: a (16c)-ben nincs referenciapont-értéke (figyeltető szerepe) a *835 ezer dollár volt* proposíció számára. Ez azonban csak egy előzetes válasz, a kérdést a további kutatásnak kell tisztáznia.

<sup>6</sup> Vö. Tolcsvai Nagy (2002: 9)-et is: „A konceptuális referenciapontok van Hoek (1995) és Langacker (1996) szerint lokális helyi topikok, olyan elemek, amelyeket a kontextualizáló más elemek **kontextualizálására** használ, vagyis a beszélő mentális kapcsolatot létesít egy entitással a más elemek által biztosított háttér előtt” (kiemelés tőlem).

<sup>7</sup> Vö. Langacker (2010: 31) újabb javaslatát: „anchoring [...] can be understood as the general notion with respect to which topic represents a special case. An anchor is an instruction to interpret a proposition with respect to a particular domain of knowledge or a certain aspect of the situation described.” („A lehorgonyzás olyan általános fogalomnak tekinthető, amelynek a topik egy sajátos alesete. A lehorgonyzó kifejezés arra ad utasítást, hogy egy proposíciót egy bizonyos tudáskerettel vagy a szituáció egy bizonyos vonatkozásával való viszonyban értelmezzünk.”)

## 5. Összefoglalás

Ebben a tanulmányban a magyar mondat szórendi tagolódásának kérdésével foglalkoztam. A kiindulópont Brassainak az a felfedezése volt, hogy a magyarban (és más nyelvekben is) a mondat elején rendszerint olyan, általa inchoativumnak nevezett kifejezéseket találunk, amelyek „a mondat értelmének a halló felfogásában mintegy alapot vetnek, tehát figyeltetők, előre készítők, a halló szellemi működését a szólóéval összekapcsolják” (Brassai 1860/2011: 54).

A **2.** részben áttekintettem Brassai elemzését, és kiemeltem a javaslat társas kognitív hátterét, valamint empirikus tágasságát (a változatok egyenlő súlyú elismerését). Ezután a **3.** rész a topik és a logikai alany fogalmán alapuló generatív megközelítést úgy mutatta be, mint amely Brassai elemzésének e két alapvonását nélkülözi. Végül a **4.** részben Brassai elemzését a kognitív nyelvészeti szakirodalommal (különösen Langacker és Fauconnier munkáival) igyekeztem összehangolni, és az „inchoativum” helyett a „kontextualizáló” megnevezést javasoltam. Egy mondatszintű kontextualizáló arra nézve ad eligazítást, hogy a tagmondatban kifejezett információ hogyan integrálódik a beszédpartnerek többdimenziós és nyitott – az éppen zajló diskurzus értelmezését is magában foglaló – tudásrendszerébe.

A cikk alapján a címben szereplő kérdésre a következő alternatív válaszok adhatók: 1. A magyar mondat jellegzetesen inchoativumra (kontextualizáló részre) és mondatzömré (kontextualizált részre) tagolódik. 2. A magyar mondat logikai alanyra és logikai állítmányra tagolódik. Úgy tűnik, hogy a nyelvi adatok Brassai eredeti javaslatát és ennek kognitív nyelvészeti újraértelmezését támogatják. Ezek közös vonása, hogy a nyelvi tevékenység társas kognitív meghatározottságából indulnak ki, kulcsszerepet szánva az interszubjektivitásnak (valaki valakinek valamire irányítja a figyelmét), a konstruálásnak (ugyanaz a jelenet többféleképpen is feldolgozható, értelmezhető), valamint a megértés időbeliségének is.

## Irodalom

- Brassai Sámuel 2011 [1860–1863]. *A magyar mondat*. Válogatta Elekfi László és Kiefer Ferenc. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- É. Kiss Katalin 2006. Mondattan. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 110–147.
- Elekfi László 1986. *Petőfi verseinek mondattani és formai felépítése. (Különös tekintettel az aktuális mondattagolásra.)* Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Evans, Vyvian – Green, Melanie 2006. *Cognitive linguistics. An introduction*. Lawrence Erlbaum Associates. Mahwah, NJ.
- Fauconnier, Gilles 1985. *Mental spaces: Aspects of meaning construction in natural language*. MIT Press. Cambridge, MA.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Hoek, Karen van 1995. Conceptual reference points: A cognitive grammar account of pronominal anaphora constraints. *Language* 310–340.
- Imrényi András 2011. *A magyar mondat viszonyhálózati modellje*. Doktori értekezés, ELTE. Budapest.
- Kiefer Ferenc – Gyuris Beáta 2006. Szemantika. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Magyar nyelv*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 175–221.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Ladányi Mária 2005. A grammatikalizáció kutatása és a modern nyelvelméletek. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Budapesti Uráli Műhely IV.* MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 7–32.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 17–58.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar I. Theoretical prerequisites.* Stanford University Press. Stanford.
- Langacker, Ronald W. 1996. Conceptual grouping and pronominal anaphora. In Fox, Barbara (ed.): *Studies in Anaphora.* John Benjamins. Amsterdam. 333–378.
- Langacker, Ronald W. 2001. Topic, subject, and possessor. In Simonsen, Hanne Gram – Endresen, Rolf Theil (eds.): *A cognitive approach to the verb. Morphological and constructional perspectives.* Mouton de Gruyter. Berlin & New York. 11–48.
- Langacker, Ronald W. 2010. *Substrate, system, and expression. Aspects of the functional organization of English finite clauses.* Kézirat.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive grammar: a basic introduction.* Oxford University Press. Oxford.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2002. Vázlat a mondat és szórend funkcionális viszonyáról folyó magyar nyelvészeti kutatásokról. In Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Szövegmondat-összetevők lehetséges lineáris elrendezéseinek elemzéséhez. Officina Textologica 6.* Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 11–24.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI*: 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban.* Doktori előadás, MTA.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik, információfolyam, szórend. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 455–500.
- Tomasello, Michael 2002 [1999]. *Gondolkodás és kultúra.* Budapest: Osiris.
- Tompa József 1962. A birtokos jelző. In Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere (II. kötet). Mondattan.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 285–295.
- Verschueren, Jeff 1999. *Understanding pragmatics.* Arnold. London.



## TARTALOMVÁRÁS-TARTALOMADÁS MEZO- ÉS MIKROSZINTEN

A tanulmány Molnár Ilona, Hadrovics László, Haader Lea és a szerző saját, a tartalomvárás-tartalomadás problémájával kapcsolatos kutatásait foglalja össze, fejleszti tovább és egészíti ki újabb típusokkal. Munkájában elsősorban a tartalomvárás-tartalomadás grammatikai megjelenésformáit vizsgálja, de a rejtett tartalomvárás tárgyalása kapcsán több jelentéstani problémára is rámutat. Az összegezésben megállapítja, hogy a tartalomvárással és tartalomadással kapcsolatban még számtalan probléma vár megoldásra, például a tartalomváró szó pontos körülhatárolása, ugyanis úgy tűnik, hogy nem csupán arról van szó, hogy egy általánosabb jelentésű ige, főnév stb. kíván meg bővebb kifejtést. Sokkal árnyaltabb ennél a tartalomváró szó vagy kifejezés jelentéshálója és grammatikai szerkezete is. E kérdéssel szoros kapcsolatban igen fontosnak tartja annak a kérdésnek a megválaszolását is, hogy milyen egyezés és különbség van a tartalomváró szó és a fogalmi séma, valamint a tartalomadás és a fogalmi séma kifejtése között. Úgy véli azonban, hogy ezek a problémák már külön tanulmány témái lehetnek.

**Kulcsszavak:** tartalomvárás-tartalomadás, fogalomszók tartalomadása, formaszók tartalomadása, rejtett v. áttételes tartalomadás, alkalmi tartalomadás

**1.** A tartalomadás problémáját először Hadrovics László vetette fel *A funkcionális magyar mondattan alapjai* című munkájában. Az alárendelő összetett mondatokkal kapcsolatban írt arról, hogy az alárendelő mondatalkotás lényege a tartalomadás (Hadrovics 1969: 194, 235–242). Ez azt jelenti, hogy a bevezető mondat (azaz a főmondat) kijelöl egy keretet, amelyet a mellékmondat egy konkrét tartalommal tölt ki. A tartalomadásnak két típusát különböztette meg: a **fogalomszók tartalomadását** (1)–(2) és a **formaszók tartalomadását** (formaszóknak ő a névmásokat (3) és a határozószókat, illetve a mai terminológia szerint a határozószói névmásokat (4) nevezte).

- (1) *Látom, hogy dolgozol.*
- (2) *Az volt a terve, hogy vidékre költözik.*
- (3) *Az jött, akit vártunk.*
- (4) *Úgy futott, mintha kergették volna.*

Elismerte ugyan, hogy ahol a főmondatban a fogalomszók a tartalomváró elemek, ott is vannak mutató névmások (5). Ilyenkor azonban Hadrovics szerint (1969: 202) a tartalomváró ige melletti névmási vonzat összeolvad az igével, és a függő mondat (azaz az alárendelt mondat) mindig a kifejezés egészének ad tartalmat. Formaszók tartalomadásáról tehát ő csak akkor beszél, ha nincs tartalomváró fogalomszó a főmondatban.

- (5) *Ő azt csinálja, hogy éjjel-nappal főz.*

Haader Lea is foglalkozott a *Magyar grammatikában* a tartalomadás problémájával, hivatkozva az újabb szemantikai felosztásokra, amelyek a (szűkebb vagy tágabb értelemben vett) tartalomadásra alapoznak. Ezek szerint a tartalomadás lehet **lényegi, azaz tartalomkifejtés** (hogy kötőszós mellékmondat), illetve **mellékes, azaz részleges** (vonatkozó mellékmondat). Lényegi tartalmat kaphat fogalomszó és tartalmilag üres névmás, azaz formaszó is (vö. Haader 2006: 484).

**2.** A tartalomvárás-tartalomadás problémáját Hadrovics László (1969: 235–242) és később Molnár Ilona is (1977: 35–81, 100–105) az alárendelő összetett mondatok alapján (tehát mezoszinten) vizsgálta, bár Molnár Ilona (a téma kifejtése nélkül) megjegyezte, hogy a tartalomvárás-tartalomadás előfordulhat egyéb szerkezetekben is. A tartalomvárás-tartalomadás előfordulásáról egyéb szerkezetekben (alany-állítmányi viszony, értelmezős szerkezetek; tartalomvárás és -adás a bekezdésnyi szövegekben, a kérdés-feleletben stb.; vö. Keszler 1990: 142–145). Munkám célja, hogy Molnár Ilona, Hadrovics László, Haader Lea és a magam kutatásait továbbfejlesszem, és egyben újabb típusokkal egészítsem ki. Mint ahogy Hadrovics (1969) és Molnár is (1977) megállapította, az alárendelő összetett mondatokban **a fogalomszók közül a főmondatban az igék, a főnevek, a melléknevek és a számnevek alkalmasak tartalomvárás kifejezésére.**

**2.1.** Az **igék** általában az érzékelés, észlelés, tudás, érzés, elhatározás, szándék, közlés, cselekvés vagy személytelenül a történés, lét, állapot, lehetőség stb. jelentések egy-egy szektorába tartoznak (*lát, gondol, mond, megállapít* stb.) (Hadrovics 1969: 212), például:

- (6) *Én is érdeklődtem:* kinek mi a véleménye.  
 (7) *Megállapíthatjuk:* jól sikerült a konferencia.  
 (8) *Elárulhatom:* nincs szükség ilyen magyarázati kísérletre.

Példák régi orvosi receptekből:

- (9) *...megh lad,* minemü hamar meg kissebbedik az fakadása.<sup>1</sup>  
 (10) *...megérzed hasznát, megládd,* ha csak áztatod is 24 óráig.<sup>2</sup>

Az utóbbi két mondatnak az az érdekessége, hogy a főmondat felszólító alakja valójában nem felszólítást, hanem csupán jövőre utalást fejez ki ('meg fogod látni'). Gyanús, hogy itt a főmondat nincs-e már útban a súlytalanodás, a főmondatbeli szerep elvesztése felé. (A kérdésről l. még később is.)

<sup>1</sup> Gyógyszerek II. XVII. sz. In Hoffmann Gizella (szerk.): *Medicusi és borbélyi mesterség.* MTA Irodalomtudományi Intézete. Budapest. 1989. 453.

<sup>2</sup> Becskereki Váradi Szabó György: *Medicusi és borbélyi mesterség 1698–1703.* In Hoffmann Gizella (szerk.): *Medicusi és borbélyi mesterség.* MTA Irodalomtudományi Intézete. Budapest. 1989. 426.

**2.1.1.** Előfordul, hogy a **tartalomadás rejtett, áttételes**. Ennek egyik típusa az, mikor a beszélést, közlést testi vagy lelki jelenség kíséri, és kimarad a mondást jelentő tartalomváró ígét tartalmazó tagmondat, ennek funkcióját pedig teljesen a kísérőjelenség igéje, illetve kifejezése veszi át (vö. Hadrovics 1969: 232–233; Наумович 1983: 236). Példák:

- (11) *S szétnézett [ , hogy lássa, hogy], mi zaj van a világban?*<sup>3</sup>
- (12) *A komornyik bejött [ , hogy jelentse; vagy: és jelentette], hogy a fogat előállt.*
- (13) *Az egyik kiránduló megmakacsolta magát [ , és kijelentette], hogy egy lépést sem megy tovább.*
- (14) *De im [!] az öreg egyet pillant, és az asszonyokra fordítja [!] a szemét [ , és azt rebegi]: Csak már a Pesta jönne!*<sup>4</sup>

(Az ilyen mondattípusok elemzése a leíró grammatikában gyakran problémát okoz; elemzésükről l. Keszler 2008: 556.)

**2.2. A főnevek** a megadandó tartalomnak általánosabb, tágabb körét jelölik meg, tehát ezért általában elvont jelentésű szók (pl. *eszme, gondolat, terv, feladat, cél, következmény* stb.) (Hadrovics 1969: 236), például:

- (15) *Műszaki téren a legnagyobb eredmény, hogy Jedlik Ányos bencés szerzetes tanár 1861-ben feltalálta a világ első dinamóját.*<sup>5</sup>
- (16) *Bebizonyosodott a feltevés: hegyvidéken sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy villám csap a közelünkbe, mint a síkságon.*<sup>6</sup>
- (17) *Ismert tény, hogy az Ural vidékén több mint száz darab keleti eredetű ezüstitálalt találtak.*<sup>7</sup>

Véleményem szerint ebben a típusban is előfordulnak példák rejtett, áttételes tartalomadásra:

- (18) *Ha esik az eső [annak az a következménye, hogy], nem megyünk kirándulni.*
- (19) *Ki [= ha valaki] korán kel [annak az a következménye, hogy], aranyat lel.*
- (20) *Kit [= ha valakit] a kígyó megmar [annak az a következménye, hogy], fél az a gyíktól is.*

Ezt a típust az jellemzi, hogy a kötőszóval kezdődő mellékmondat áll elől, és az összetétel egyben feltételeességet és ok-okozati viszonyt is kifejez. Az ok-okozati viszony azonban nem a mellékmondat és a látszólagos főmondat között van, hanem a mellékmondat ki

<sup>3</sup> Petőfi Sándor: A nemzethez. In Hét évszázad magyar versei II. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1978. 129.

<sup>4</sup> Gárdonyi Géza: Az én falum. II. Dante Kiadás. Budapest. é. n. 129.

<sup>5</sup> Nemeskürty István: Kis magyar művelődéstörténet. Szent István Társulat. Budapest. 2003. 126.

<sup>6</sup> Delta 1985. júliusi szám, 40.

<sup>7</sup> Hoppál Mihály: Folklor és hagyomány. Gondolat Kiadó – Európai Folklor Intézet. Budapest. 2004. 71.

nem mondott valódi (nem megnevezett tartalomváró szóval rendelkező) főmondata és a főmondatnak látszó mellékmondat között (amely tartalmazza a tartalomadást).

**2.3. A melléknevek és számnevek** (*jó, fölösleges, lehetetlen, lényeges, szörnyű, három* stb.) tulajdonképpen főnévi funkcióban szerepelnek. Legtöbbször a *dolog* szó jelentését is magukban hordják (Hadrovics 1969: 240), például:

- (21) *A leglényegesebb* [dolog]: házi készítésű fűszerkeveréket használjunk a főzéshez.<sup>8</sup>
- (22) *Fontosabb* [dolog] azonban mindezeknél, hogy a bécsi Magyar Hírmondó egyik 1793-as számában közli egy húszesztendő debreceni diák: Csokonai Vitéz Mihály beküldött versét.<sup>9</sup>
- (23) *Szükségszerű volt*, hogy József császár haladottabb nézetei, reformjai e magyar írók körében rokonszenvre találjanak.<sup>10</sup>
- (24) Az az *egy* megvolt a fiúban, hogy soha nem késett el.

**2.4.** Hadrovics beszél a tartalomadó mondatokkal kapcsolatban **alkalmi tartalomadás**-ról is, ilyenkor szerinte a mellékmondatot *ha* vagy *mikor* kötőszó vezeti be, például:

- (25) *Jó, ha* mindig korábban indul el az ember.
- (26) *Láttam, mikor* jött.

Véleményem szerint ezeknek a mondatoknak a mellékmondata tartalomadó, de valójában nem feltételes, egyszerűen a cselekvés kifejezése dominál bennük.

Az ilyen jellegű feltételes mondatok gyakoriak a nyelvünkben, például a főnévi igenévi alanyú mondatokat általában nem *hogy*, hanem szabályszerűen *ha* kötőszós mellékmondatná alakíthatjuk át, és itt sincs szó feltételelességről, csak a cselekvés hangsúlyozásáról, tehát:

- (27) Jó lesz sietni. > Jó lesz, ha sietünk.
- (28) Fölösleges veszekedni. > Fölösleges, ha veszekszik az ember.

**2.5.** Előfordul, hogy **a tartalomváró főmondat a súlyát veszti**, például:

- (29) *Nézd*, ez nem fog sikerülni.

Ez a mondat, bár első pillanatban tárgyi alárendelésnek tűnik, mégsem az, hiszen már teljesen megmerevedett. A merevségének bizonyítéka, hogy nem tehető ki bele sem utalószó, sem kötőszó, tehát nem létezik olyan mondat, hogy

- (30) \**Nézd* azt, hogy ez nem fog sikerülni.

<sup>8</sup> Hétfői Hírek 1985. július 28. 9.

<sup>9</sup> Nemeskürty István: Diák, írj magyar éneket I. Gondolat Kiadó. Budapest. 1983. 348.

<sup>10</sup> Nemeskürty István: Kis magyar művelődéstörténet. Szent István Társulat. Budapest. 2003. 93.

Ezzel a mondattípussal Molnár Ilona foglalkozott a *Módosítószók és módosító mondatrészletek a mai magyar nyelvben* című munkájában (H. Molnár 1968: 41, 43). Szerinte itt a látszólagos főmondat csupán módosítószói jelentéssel bír, tehát a mondat valami ilyesmit jelent:

(31) Ez *valószínűleg* nem fog sikerülni.

Persze jelentheti a mondat azt is, hogy:

(32) Az *igazság* az, hogy ez nem fog sikerülni.

Ilyen módon a mondat besorolható az áttételesen tartalomváró-tartalomadó típusba.

**2.6.** A *nézd* tehát ma már valójában nem tekinthető főmondatnak, hanem csupán diskurzuspartikulának, ugyanúgy, mint a *nos, apropó, na most, tehát, végül is, és tessék, és tényleg* stb. Ezek a kifejezések újabban újra a figyelem középpontjába kerültek. Újabban, hiszen a 70-es, 80-as években a magyar (H. Molnár 1961: 143–154, 1968: 53–65), az angol (Quirk–Greenbaum 1977: 287–294), a francia (Grevisse 1986: 1581–1587), a spanyol (Repilado 1975: 39–40), az orosz (Шведова, Н. Ю. et al. 1982. II: 228–231) stb. szakirodalom már foglalkozott velük, és hol módosítószóknak, hol mondatkezdő határozóknak, hol logikai kötőelemeknek, hol bevezető kifejezéseknek stb. tartotta őket. (Magam is bevezető szóknak neveztem őket korábban; vö. Keszler 1998: 290–298). – Azóta fejlődött a tudomány, és változtak az elnevezések is. Ma már a nyelvészek **diskurzuspartikulákról, metaszövegbeli operátorokról, konnektorokról, pragmatikai kötőszókról, diskurzusjelölőkről** stb. beszélnek. Ezek közül talán a diskurzuspartikula elnevezés a legszerencsésebb.

Ezeknek a szavaknak az a jellemzőjük, hogy tartozhatnak közéjük különböző típusú és eredetű szavak (határozószók, módosítószók, kötőszók stb.), amelyek diskurzusjelölőként is funkcionálhatnak; tehát a diskurzusjelölők esetében nem a szófajtság a lényeges, hanem az, hogy ezek olyan lexikai, szemantikai egységek, amelyek a kijelentésre való expresszív reagálást fejezik ki; vagy az információ forrására, a gondolatok megformálásának eszközére, eredetére, a beszélőnek a közléshez való viszonyára, a nyilatkozat összefüggésére (az előzménnyel és a következménnyel) utalnak stb., és amelyeknek fontos szövegszervező funkciójuk is van, részben amiatt is, hogy áttételesen tartalomváró szerepük is lehet, ugyanis gyakran egyenlő értékűek vagy kiegészíthetők egy tartalomváró szóval, például:

(33) *És mégis [= az az igazság, hogy]: ez az ember [Czuczor Gergely] szinte ismeretlen a mai olvasni szerető közvélemény előtt.*<sup>11</sup>

(34) *Apropó [= erről jut eszembe]: hol voltál délután?*

(35) *S ráadásul [azt mondják, hogy]: olyan az elhagyott lány, mint a Csáky szalmája.*<sup>12</sup>

(36) *És tényleg [megállapítható]: pásztói Rátholdi „Tar” Lőrinc, Zsigmond király fő-étekgőgya 1411-ben zarándokutat tett Írországban.*<sup>13</sup>

<sup>11</sup> Nemeskürty István: Diák, írj magyar éneket I. Gondolat Kiadó. Budapest. 1983. 427.

<sup>12</sup> Szabó Pál: Szépülő szegénység II. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1978. 178.

<sup>13</sup> Nemeskürty István: Diák, írj magyar éneket I. Gondolat Kiadó. Budapest. 1983. 47.

- (37) *Különben is [az a véleménye, hogy]:* ha nem tetszik az apjának, vonja le majd az örökségéből.<sup>14</sup>

3. Eddig csupán az alárendelő összetett mondatokban, illetve a valamilyen módon ezekhez kapcsolódó mondatokban előforduló tartalomvárásról-tartalomadásról volt szó. Ritkán ugyan, de előfordul **tartalomvárás-tartalomadás mellérendelő összetett mondatokban** is, mégpedig elsősorban magyarázó mellérendelésekben (amelyek olykor jelzői vagy értelmezői alárendeléseknek is felfoghatók), például:

- (38) Ce-hszi császárné hirtelen *meggondolja magát*: [ugyanis] eddig üldözte és kivégeztette a felkelőket, de most rábólint tanácsadói javaslataira, és támogatja a forradalmat.<sup>15</sup>
- (39) Mindennapos eset ebben a kétmillió városban [a baleset], legfeljebb a kiváltó *ok* változik [ugyanis]: olykor egy öreg anyóka vagy egy álmatag szerelmespár lép le a járdáról körütekintés nélkül, vagy egy felelőtlen anyuka iramodik neki.<sup>16</sup>
- (40) *A lendületet* az 1. világháború és a trianoni béke *törte meg* [ugyanis]: rengeteg kórház és klinika került a határokon túlra, és a rendszer évekig nem tudott regenerálódni.<sup>17</sup>

Az utóbbi példa azt bizonyítja, hogy nem csupán tudást, érzést, elhatározást, szándékot, közlést stb. kifejező ige; általánosabb jelentésű főnév stb., valamint egyetlen szó tölthet be tartalomváró funkciót, hanem szintagma is. Ilyenkor inkább tartalomváró szerkezetéről vagy kifejtésre váró fogalmi sémáról helyesebb talán beszélni (vö. Tolcsvai Nagy 2001: 276, 280 is).

4. A **tartalomvárásnak-tartalomadásnak** (illetve a fogalmi sémának és kifejtésének) vannak sokkal **bonyolultabb esetei** is, amikor például az egész, több tömbből álló mondatra kiterjed a tartalomadás, és az egész mondatra érvényes tartalomadáson belül is vannak más tartalomváró-tartalomadó szerkezetek, például:

- (41) Makra *kétféle nőt* ismert: *olyat*, akit lefektethet az ember, ahol éri (ágyban vagy hokedlin, Duna-parton vagy kapualjban, egyre megy), az ilyenbe, *köztudomású, az ember nem szerelmes, és eszébe sem jut, hogy feleségül vegye; és* ismert *olyan nőt*, akit viszont nem lehet, nem is szabad lefektetni, akit el kell venni feleségül, akibe bátran szerelmes lehet, sőt ha már feleségnek választotta, beleszeretni tartozik.<sup>18</sup>

5. A **tartalomváró kifejezések** azonban nem csupán a mondategységen és a mondategészen belül töltenek be a különféle grammatikai szerkezetekben lényeges szerepet, hanem **a bekezdésekben**, sőt az egész szövegben is, ahol (Hadrovics szellemében: az általános

<sup>14</sup> Szabó Pál: Talpalatnyi föld. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1974. 98.

<sup>15</sup> Látkép 2013. áprilisi szám, 48.

<sup>16</sup> Népszabadság 1985. január 12. 7.

<sup>17</sup> Zelenka János: A modern magyar egészségügyi rendszer kialakulása. Látkép 2013. áprilisi szám, 51.

<sup>18</sup> Kertész Ákos: Makra. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1974. 44.



– konkrét összefüggésnek) Tolcsvai Nagy Gábor szerint a fogalmi sémának és kifejtésének koherenciaszervező szerepe van. Példák:

- (42) Ezzel a kiadvánnyal bevallottan *kettős célo*m van. *Egyfelől* szeretnék méltó írásos emléket állítani az ezredforduló környékén a Szlovén Köztársaságban, a Muravidéken élő kisebbségi magyarságnak és nyelviségének, amelyet maribori lektorságom és tanárkodásom idején igen megszerettem, nagyra becsülök és őszintén tisztetek. *Másfelől* összegyűjtve és segítő, óvó szándékkal a jóindulatú érdeklődők rendelkezésére bocsátani mint egy kortörténeti dokumentumot idestova két és fél évtizedes nyelvi, nyelvjárási, nyelvhasználati vizsgálódásaim, tanítványaimmal közösen végzett kutatásaim és töprengéseim elszórt eredményeit.<sup>19</sup>
- (43) Rövid előadásom *célja: egyfelől* vendégeinknek *bemutatni*, hogy jövendő lexikonunk milyen rendszerezésben tárgyalja az alakzatokat. *Másrészt* csoportunk számára még egyszer *összefoglalni* legfőbb tételeinket, *meghatározni* a legfontosabb kategóriákat.<sup>20</sup>
- (44) Egyetlen *példa* arra, hogy mennyire kortársaihoz szól [Kisfaludy Károly]. Egy társaságban, ahol Kisfaludy szokása szerint „élccel és sóval fűszerezett gazdagsággal” vitte a szót, felmerült a *kérdés*: vajon kiről mintázta a Kérők Perföldyét? Legtöbben Nagy István jogügyi igazgatóra véltek ismerni – ennyire a való életből ellesettnek érezték az alakot –, mire Kisfaludy enyelegve így szólt: „No csak bántsatok! Sorba színpadra hozlak benneteket!”<sup>21</sup>
- (45) Önfeláldozó *hazugságokkal* is találkozunk az állatvilágban. Az anyamadár a földön verdes, egyik szárnyát töröttnek mutatja, hogy evvel a rókát elcsalja a fészektől.<sup>22</sup>

**6. A tartalomváró szavak szöveggrammatikai szerepével szorosan összefügg a párbeszédekben szereplő tartalomvárás-tartalomadás.** Ilyenkor a kiegészítendő kérdő mondat tartalmazza a tartalomváró szót, amely lehet kérdő névmás vagy kérdő névmás egy fogalmi (olykor általánosabb) jelentéssel rendelkező szóval. A tartalomadást pedig a válasz tartalmazza:

- (46) *Mit csinálsz* délután? – Tanulok.  
 (47) *Ki keresett?* – A tanárod.  
 (48) *Mi az oka* a hiányzásodnak? – Beteg vagyok.  
 (49) *Melyik ruhát* választottad? – A pirosat.  
 (50) *Hova mész?* – Moziba.

<sup>19</sup> Bokor József: Nyelviség és magyarság a Muravidéken. Magyar Nemzetiségi Művelődési Intézet. Lendva. 2009. 7.

<sup>20</sup> Szathmári István: Az alakzatok rendszeréről. In Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2006. 11.

<sup>21</sup> Toldi Ferenc emlékezéséből id. Nemeskürty István: Diák, írj magyar éneket. Gondolat Kiadó. Budapest. 1983. 400.

<sup>22</sup> Péter Mihály: A leplező nyelv. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2012. 58.

A nyitott kérdések (a kifejezés Kiefertől; 1983: 209–213), mint tipikus tartalomváró szerkezetek, gyakran bővebb kifejtést, olykor egész kis szöveget kívánnak meg a tartalom megadásaként (feleletként). A nyitott kérdések kérdőszava vagy kérdő névmás, vagy kérdő névmás kérdő igével vagy tartalomváró szóval (vö. Keszler 2008: 19):

- (51) *Mit tapasztaltatok Spanyolországban?*  
 (52) *Mi az igazság ebben a kérdésben?*  
 (53) *Hogyan határozhatjuk meg az alakzatot [...]?* – Az alakzat olyan rögzített és hagyományozott nyelvi forma (szóalak, fordulat, kifejezőmód), melynek a felhasználása hatásosabbá teszi a stílust, illetve a közlést. Ilyenformán egyszerre szerkezet (forma) és művelet (funkcionálás). Az alakzat mint kodifikálódott nyelvi séma, eredetét tekintve olyan átalakító eljárás eredménye, amelynek során a beszélő kommunikációs célból eltér a megszokott, normatívnak tekintett nyelvi formáktól, és ez az új struktúra beépül a beszélő tudatába, majd retorikai jelenségként kategorizálódik.<sup>23</sup>

7. Tartalomvárással-tartalomadással azonban nem csupán az összetett mondatok, a diskurzuspartikulákat tartalmazó mondatok, valamint a bekezdések szintjén, tehát mezoszinten találkozhatunk, hanem mikroszinten is, a szintagmák egyes típusainál.

**7.1.** Jellemző például a tartalomadás **az alany-állítmányi viszony** egyes fajtáira. A névszói állítmányú mondatok egy részében előfordul, hogy (az elől álló) névszói állítmány tartalomváró szó, amely vagy általános jelentésű, vagy mennyiségjelzős, kijelölő jelzős vagy többesjellel ellátott főnév; de lehet az állítmány középfokú melléknév vagy sorszám-név is. Az alany az állítmány jelentését fejt ki bővebben; lehet tulajdonnév (vagy tulajdonnevek), illetve általában felsorolás; igéből képzett főnév vagy főnévi igenév, például:

- (54) *A dadaizmus lényege egyrészt a mozgalomjelleg, másrészt a lázadás.*<sup>24</sup>  
 (55) *A [rokokó] stílus jellemzője az erőteljes díszítettség, a kecsesség, a játékosság, a bájoság (grácia), a virtuozitás.*<sup>25</sup>  
 (56) *Elnevezés: bába néni, románul damna masa.*<sup>26</sup>  
 (57) *A gyakorlati feladat a magasabb műveltségi szintűeknek szánt latin példát követő prédikációforma magyar változatainak felderítése.*<sup>27</sup>  
 (58) *Az expresszionista irodalom legtöbbet emlegetett költőelődjei Walt Whitman amerikai költő, a szabadvers „atyja” és Emil Verhaeren franciául alkotó belga művész.*<sup>28</sup>

<sup>23</sup> Szathmári István: Az alakzatok rendszeréről. In Szathmári István (szerk.): A stilisztikai alakzatok rendszerezése. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 2006. 11.

<sup>24</sup> Vasy Géza: Korok, stílusok, irányzatok az európai irodalomban. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 2004. 178.

<sup>25</sup> Vasy Géza: Korok, stílusok, irányzatok az európai irodalomban. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 2004. 57.

<sup>26</sup> Vajkai Aurél: Népi gyógyászat. Jászóveg Műhely Kiadó. Budapest. 2003. 87.

<sup>27</sup> Tarnai Andor: „A magyar nyelvet írni kezdik”. Akadémiai Kiadó. Budapest. 257.

<sup>28</sup> Vasy Géza: Korok, stílusok, irányzatok az európai irodalomban. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 2004. 165.

(59) *Az egyik legismertebb és legnagyobb hatású stílusirányzat a romantika.*<sup>29</sup>

(60) *A második: a nagy család kialakulása.*<sup>30</sup>

(61) *Egy a célunk: a közös bilincset | Összetörni, melyet hordozánk.*<sup>31</sup>

**7.2. Tartalomváró főnevek és főnévi szerkezetek** (de a névmások is) betölthetik **értelmezős szerkezetben az értelmezett szó szerepét**. Ezek jelentését ilyenkor az értelmező konkretizálja, fejti ki bővebben. Például:

(62) Csak egy éjszakára küldjétek el *őket*:

*A pártoskodókat, a vitézkedőket.*<sup>32</sup>

(63) De a nyelvi zsákutcánál még erősebben akadályozta a magyar avantgárd kibontakozását a nem művész *ok*: a levert *forradalom*.<sup>33</sup>

(64) A népi gyógyászatban felbukkanó analógiás mágiának *két fő típusát* különíthetjük el: *az érintkezésen és a hasonlóságon alapuló mágiát.*<sup>34</sup>

(65) E hallgató évek mégis alkotó *két nagy költője* viszont már előkészítette XIX. századot: a debreceni *Csokonai Vitéz Mihály* és a dunántúli nemes, *az utolsó testőrköltő: Kisfaludy Sándor*<sup>35</sup>

(66) A strukturalista irány *két mondattípust* különít el: *a tranzitív és az intranszítív mondattípust.*<sup>36</sup>

(67) Ezért fel sem merült a *kérdés: bontani vagy nem bontani.*<sup>37</sup>

**7.3. Tartalomvárás-tartalomadás** előfordulhat **tárgyas és határozós szintagmában** is, akkor, ha a határozói vagy tárgyi vonzattal rendelkező igei állítmánynak a jelentése felsorolást vezet be (*kiemel, feloszt, megkülönböztet, sorol* stb.), például:

(68) A filozófusok közül *ki kell még emelnünk Friedrich Schellinget, Johann Gottlieb Fichtét, Artur Schopenhauert...*<sup>38</sup>

<sup>29</sup> Vasy Géza: Korok, stílusok, irányzatok az európai irodalomban. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 2004. 81.

<sup>30</sup> Németh László: Negyven év – Horváthné meghal – Gyász. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1974. 59.

<sup>31</sup> Petőfi Sándor: Az erdélyi hadsereg. In Hét évszázad magyar versei II. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1978. 157.

<sup>32</sup> Gyóni Géza: Csak egy éjszakára. In Hét évszázad magyar versei II. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1978. 764.

<sup>33</sup> Czine Mihály: Nép és irodalom I. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1981. 192.

<sup>34</sup> Vasas Samu: Népi gyógyászat. Kráter Kiadó. Pomáz. 2009. 27.

<sup>35</sup> Nemeskürty István: Kis magyar művelődéstörténet. Szent István Társulat. Budapest. 2003. 96.

<sup>36</sup> Tolcsvai Nagy Gábor: Az alany funkcionális értelmezéséhez. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): Konstruktív és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 2012. 106.

<sup>37</sup> Népszava 1983. december 2. 5.

<sup>38</sup> Vasy Géza: Korok, stílusok, irányzatok az európai irodalomban. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 2004. 84.

- (69) Az ige tartalmi jelentésének „mennyiségét” figyelembe véve, *megkülönböztetik a tartalmas igéket* (fölugrik), *a féltartalmas igéket* (két részből áll, síkságon terül el) *és a funkcióigéket* (bejelentést tesz).<sup>39</sup>
- (70) *Meg szokás különböztetni a nyugat- és kelet-európai avantgárdot.*<sup>40</sup>
- (71) A lovakat foglalkozásuk szerint *felosztják: versenylovakra, háttaslovakra, haszontalan gebékre... és öreg virsljelöltekre.*<sup>41</sup>

8. Mint a fenti példák mutatják: a tartalomvárás-tartalomadás többféle grammatikai formában is megjelenhet, és a szöveg mezo- és mikroszintjén is fontos koherenciaszervező szerepe van. Természetesen a tartalomvárással és tartalomadással kapcsolatban még számtalan probléma vár megoldásra, például a tartalomváró szó pontos körülhatárolása, ugyanis úgy tűnik, hogy nem csupán arról van szó, hogy egy általánosabb jelentésű ige, főnév stb. kíván meg bővebb kifejtést. Sokkal árnyaltabb ennél a tartalomváró szó vagy kifejezés jelentéshálója és grammatikai szerkezete is. E problémakörrel szoros kapcsolatban igen fontos lenne annak a kérdésnek a megválaszolása is, hogy milyen egyezés és különbség van a tartalomváró szó és a fogalmi séma, valamint a tartalomadás és a fogalmi séma kifejtése között. Ezek a problémák azonban már külön tanulmány témái lehetnek.

## Irodalom

- Grevisse, Maurice 1986. *Le bon usage. Grammaire française*. Duculot. Paris-Gembloux.
- Haader Lea 2006. Az alárendelő összetett mondatok. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. 5. kiadás. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 472–530.
- Hadrovics László 1969. *A funkcionális magyar mondattan alapjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Keszler Borbála 1990. Tartalomváró szavak és kifejezések grammatikai és szöveggrammatikai szerepe. In Havas Ferenc – Horváth Katalin – Ladányi Mária (szerk.): *Emlékkönyv Zsilka János professzor hatvanadik születésnapjára*. Budapest. 142–145.
- Keszler Borbála 1998. Bevezető szók és kifejezések. In Zoltán András (szerk.): *Nyelv – stílus – irodalom. Emlékkönyv Péter Mihály 70. születésnapjára*. Budapest. 290–298.
- Keszler Borbála 2008. Kérdés- és felelet típusok a spontán beszédben. In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 13–20.
- Kiefer Ferenc 1983. A kérdő mondatok szemantikájáról és pragmatikájáról. In Rácz Endre – Szathmári István (szerk.): *Tanulmányok a magyar nyelv szövegtana köréből*. Budapest. Tankönyvkiadó. 213–230.
- H. Molnár Ilona 1961. Egy sajátos határozó alakú mondatrésze. In Sulán Béla (szerk.): *Nyelvtani tanulmányok*. Tankönyvkiadó. Budapest. 143–154.
- H. Molnár Ilona 1968. *Módosító szók és módosító mondatrészek a mai magyar nyelvben*. Nyelvtudományi Értekezések 60. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Molnár Ilona 1977. *A tartalmatlan hogy kötőszós összetett mondatok típusai szemantikai szempontból*. Nyelvtudományi Értekezések 94. Akadémia Kiadó. Budapest.

<sup>39</sup> Lengyel Klára: Az ige. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 2006. 82.

<sup>40</sup> Vasy Géza: *Korok, stílusok, irányzatok az európai irodalomban*. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 2004. 140.

<sup>41</sup> Nagy Lajos: *Képtelen természetrajz*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest. 1980. 29.

- Наумович, А. Н. 1983. *Современная русская пунктуация*. Минск. Высшая Школа.
- Quirk, Randolph – Greenbaum Sidney 1977. *A University Grammar of English*, Longman. London.
- Repilado, Ricardo 1975. *Dos temas de redaccion.*<sup>2</sup> Editorial Pueblo y Educación. Habana.
- Шведова, Н. Ю. – Арутюнова, И. Д. – Бондарко, А. В. – Иванов, Вал. Вас. – Лопатин, В. В. – Улжанов, И. С. – Филин, Ф. П. 1982. *Русская грамматика II*. Академия Наук. Москва.

## A TÉR ÉS AZ IDŐ DEIKTIKUS KIFEJEZÉSFORMÁINAK KORLÁTOZÓDÁSA AFÁZIÁBAN

Tanulmányomban a tér- és idődeixis megjelenési formáinak jellegzetes korlátozódásait vizsgálom afáziás személyek spontán beszédében. Az afáziás személyek megnyilatkozásait a referenciális központtól való elvonatkoztatás zavara jellemzi, amely mind az időbeli, mind a térbeli viszonyok észlelését, felismerését és meghatározását is jelentősen megnehezíti. Továbbá az afáziát gyakran kísérő alapvető téri képességek zavarai is összefüggést mutatnak a térdeixis használatának és változatosságának kérdésével. A nyelvi működés ezen tényezőit két fluens és két nonfluens páciens, valamint két gyógyult egykori beteg spontán beszédében elemzem.

**Kulcsszavak:** afázia, idődeixis, térdeixis, referenciális központ, kompenzációs stratégia, téri tájékozódás zavara

### 1. Bevezetés

A nyelvi tevékenység folyamatának, a nyelvhasználatnak a megértéséhez nélkülözhetetlen a nyelvi folyamatok más kognitív folyamatokkal való kölcsönhatásának a megismerése (Small–Nusbaum 2004: 303). Mivel az alapvető kognitív képességek nagy része többnyire a súlyos afáziás szindrómát is túléli (Carlomagno 1994: 8), ezért okkal feltételezhetjük, hogy a szemantikai és pragmatikai képességek vizsgálata más megvilágításba helyezheti az afáziáról alkotott szigorúan nyelvtani alapú elképzeléseket. Az afáziás nyelvi zavarok mellett általában számolni kell a memória, a figyelem, a tér- és az időérzékelés, a tájékozódás és a koordináció bizonyos mértékű és különböző kombinációjú zavarával, vagyis a szenzoros, motoros és affektív tényezőkkel is. A hétköznapi társalgások során a jelentések a beszélők által dinamikusan, állandó változásban jönnek létre, amelynek alapja a közös figyelmi jelenet (Laczkó–Tátrai 2012: 234). Az ebben való aktív részvétel és a hozzá való állandó alkalmazkodás az egészséges beszélőknek többnyire nem okoz gondot, az afáziás személyek számára azonban a beszédesemény egyes tényezőinek állandó és gyors változása megnehezíti a megértést, ezáltal pedig az alkalmazkodási, valamint a produkciós – konstruálási – folyamatot is.

A spontán természetes társalgások jellemzője a referenciális koherencia. A társalgásban részt vevők számára a közös tudás és a beszédesemény minden fontos tényezőjének kölcsönös ismerete által az egyes megnyilatkozások koherens egységet alkotnak akkor is, ha a külső szemlélő számára ez nem feltétlenül nyilvánvaló. A koreferenciális viszonyok és a deixis jelenléte az, ami alapvetően felelős ennek a koherenciának a megteremtéséért. A nyelvi tevékenység során a befogadók alapvető kognitív képessége, hogy a



beszédeseményen belüli és azon kívüli tér-, idő- és személyközi viszonyokat ne csupán saját kiindulópontjukból, de a deiktikus kivetítés segítségével más kiindulópontból is fel tudják dolgozni (Laczkó–Tátrai 2012: 234). Mindez az afáziás személyek számára – kísérő tüneteik miatt – nagyobb nehézséget jelent.

A deixis megjelenési módozatainak vizsgálata az afáziás beszédben hozzájárulhat mind a nyelvi rendszer, mind az alapvető kognitív funkciók (például a figyelemirányítás, a memória vagy a tanulási mechanizmusok) jobb megértéséhez, emellett a sikeres kommunikációt segítő tényezők egyik legfontosabb kompenzációs stratégiája is egyben. Ennek ellenére sem a nemzetközi, sem a magyar könyvtárak polcai nem roskadoznak a deixis működését és jellegzetességeit az afáziás személyek megnyilatkozásaiban bemutató tanulmányoktól. Magyar szakirodalom a témában egyáltalán nem született, és a nemzetközi porondon is néhány rész kutatást, valamint néhány utalást találunk csak (Varley 1993; Carlomagno 1994: 11–14; Becker 2001: 21–23; Tallberg 2001; Løevenbruck et al. 2005; March et al. 2009; Ingram 2007: 32–34; Goral–Kempner 2009).

### 1.1. Korpusz, módszer, vizsgálati személyek

Kutatásom során afáziás személyek nyelvi tevékenységét vizsgálom. Az Afáziások Egyesületének összejövetelein készült felvételek csoportterápiás félspontán és spontán beszélgetéseiből 2 fluens és 2 nonfluens páciens produkciójából válogattam összesen hétórányi anyagot.

Név	Nem	Lézió helye	Időpont	Afázia típus	Kísérő tünet
R.	nő	koponyaűri sérülés	1994.	fluens, anomikus	jobb oldali hemiplégia
V.	nő	kiterjedt bal törzsdúcából kiinduló, kamrába törő vérzés	2005.	fluens, Wernicke	látótérkiesés; jobb oldali hemiplégia; tudatzavar; organikus hangulat- (affektív) zavarok
Zs.	férfi	?	2008.	nonfluens, Broca	jobb oldali hemiplégia
M.	férfi	kiterjedt bal féltekei sérülés	?	nonfluens, globális	jobb oldali hemiplégia, hangulatzavarok

1. táblázat. A vizsgálati személyek

Némi magyarázatra szorul a globális afáziás személy eredményeinek elemzése, hiszen a páciens beszédében csak az *igen* és a *nem tudom* megnyilatkozások tekinthetők grammatikusnak és fonológiaiilag is helyesnek, megnyilatkozásainak többi része nem tartalmaz teljes, értelmes szavakat. A globális afáziások beszédértésének mértéke máig megosztja a kutatókat. A pragmatikai szemléletű afázia kutatás hívta fel a figyelmet arra, hogy a globális afáziában szenvedő betegek bizonyos – számukra jól ismert – kontextusokban és beszédhelyzetekben többnyire igyekeznek az általuk is elérhető nonverbális kommunikáció lehető legtöbb csatornáját kiaknázni. A kommunikációra irányuló kísérleteik pedig bizonyos mintázatokat mutatnak, ami a tervezés folyamatának meglétére utal. M. produkciója esetében a szóbeli megnyilatkozások többnyire nem önmagukban állnak, hanem gesztusok kísérik őket. A páciens megnyilatkozásait verbális és nonverbális csoportra osztottam. Nonverbális gesztusait minden olyan esetben elemeztem, amelyben a

gesztus egyértelműen jelzi a beszélői szándékot. Hasonlóan jártam el a verbális megnyilatkozásoknál is. Csak azokat a szavakat tekintem deiktikusnak, amelyek a szövegtörzset és a látszólagos beszélői szándék szerint is annak minősíthetők. Figyelman kívül hagytam a bármilyen szempontból nem egyértelmű eseteket.

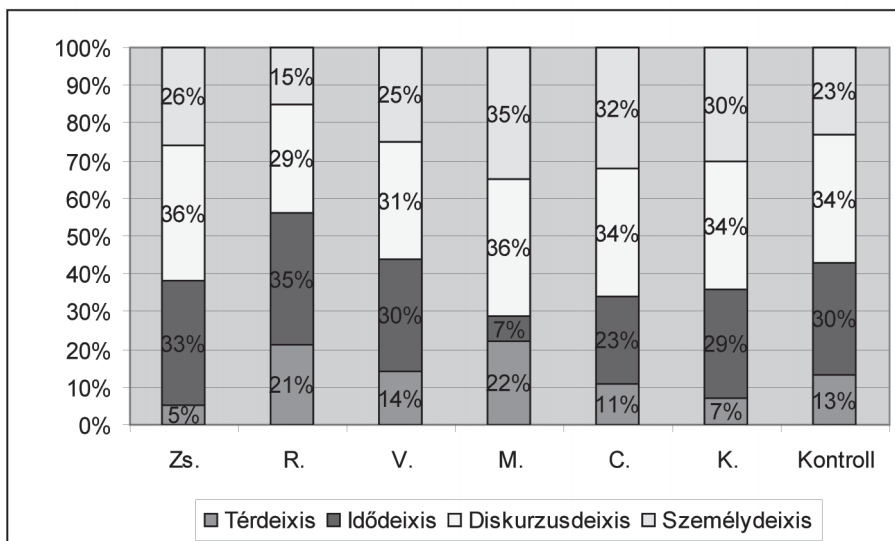
Vizsgálatomban fontosnak tartom a rövid lefolyású szindrómák során orvosilag gyógyultnak nyilvánított személyek beszédének elemzését is. Az ő eredményeik azért járulhatnak hozzá a kutatás eredményeihez, mert számos olyan részképességzavaruk maradt hátra maradványtünetként afáziás szindrómájukból, amely továbbra is megnehezíti mindennapjaikat. Emellett saját bevallásuk szerint fáradtságukkal egyenes arányban romlik beszédprodukciónk és -megértésük is, valamint a „vizsgaszituációt” generáló feladatokban is megmutatkozik egykori afáziájuk néhány tünete. Ebben a csoportban két személy (C. és K.) produkcióját vizsgáltam.

A kontrollcsoport korpusza hat személy beszédprodukciónkának lejegyzéséből keletkezett. Ebből két személy az afáziás csoport terapeutái (a táblázatokban T1 és T2 jelöléssel). Az ő produkciójuk vizsgálatát azért tartottam relevánsnak, mert ugyanabban a beszéd-szituációban voltak jelen, mint a vizsgált afáziás személyek. Emellett a Magyar Spontán Beszéd Adatbázis (BEA) felvételei közül négy kontrollszemély produkcióját vizsgáltam nem, életkor és iskolázottság alapján illesztve a vizsgált afáziás csoporthoz.

## 2. A deiktikus nyelvi kifejezések

A megnyilatkozásainkat átszövő deiktikus kifejezések a tágran értett kontextus tér-, idő- és személyközi viszonyait vonják be a megnyilatkozás nyelvi valóságába, vagyis kapcsolatot teremtenek a megnyilatkozás és annak közege között (Tátrai 2010: 212). A megnyilatkozások során létrehozott üzenetek kommunikációs adekvátsága igen fontos tényezője a társalgásnak. Az afáziás személyek számára ennek mind a beszédprodukciónk, mind a beszéd észlelése és feldolgozása szempontjából fokozott jelentősége van: a gesztussal kísért vagy csak verbálisan kifejezett deiktikus nyelvi elemek nagy segítséget jelentenek számukra. Nyelvi zavaruk miatt legegyszerűbben a deixis segítségével tudnak referálni azokra az eseményekre, cselekvésekre vagy entitásokra, amelyekről megnyilatkozni kívánnak (Becker 2001: 22). A deixis mint a kontextust a megnyilatkozással összekötő nyelvi jelenség egocentrikus szerveződése miatt is kiváló eszköz a nyelvi és a kommunikációs zavarral küzdő személyek számára.

A deixis fokozott szerepe az afáziás diskurzusokban nyilvánvaló: a páciensek anélkül vonhatják be a társalgásba az őket körülvevő téri, időbeli vagy személyközi viszonyokat, és anélkül utalhatnak a diskurzus konkrét elemeire, hogy meg kéne nevezniük a deiktikus nyelvi elem valós világbeli referenciáját. Bár tanulmányomban csak az idő és a tér deiktikus kifejeződéseit vizsgálom, az eredmények jobb értelmezhetősége végett a következő ábrán a négy alapvető deixistípus (tér-, idő-, diskurzus- és társas deixis) előfordulási arányát mutatom be.



1. diagram. Az afáziás és a gyógyult csoport eredményei

Emellett érdemes a vizsgálati személyek beszédében a deiktikus nyelvi elemek megjelenésének gyakoriságát is bemutatni. A legkevesebb deiktikus elemet – nem meglepő módon – a globális afáziás beteg produkálta, megnyilatkozásainak mindössze 6%-át teszik ki a deiktikus nyelvi elemek. A legtöbb deixist a fluens Wernicke-afáziás V. produkálta, beszédének 15%-a deiktikus. R. beszédében 10% a deiktikus elemek aránya, Zs. beszédében ennél valamivel több, 12%. A két gyógyult vizsgálati személy megnyilatkozásaiban 12% és 14% az arány, míg a kontrollcsoport átlaga 11%.

### 3. Térdeixis

#### 3.1. A tér érzékelése és a tér deiktikus kifejezési módjai

A térérzékelés az emberi kogníció központi és univerzális eleme, amely nyelvi megnyilatkozásainkban is kifejeződik (Zlatev 2007: 318). A valós és az elképzelt tér mentális feldolgozása agyi műveletek összetett működésének az eredménye. A térben való elhelyezés/elhelyezkedés feldolgozásának sikerességéért számos kognitív részképesség együttműködése felelős: a forma-, szín-, méret-, mélységészlelés, a távolság észlelése, a mentális forgatás, valamint a vizuális memória mind szükséges elemei a sikeres feldolgozásnak vagy cselekvésnek. Ezek a funkciók azonban képesek egymástól függetlenül és igen változatos mintázatokban sérülni. A neuropszichológiai vizsgálatok azt mutatják, hogy a téri képzelet és a vizuális rendszer épsége egymástól független tényezők (Baddeley 2003: 139). A tér kifejezésének témájában végzett nyelvészeti kutatásokat kiválóan kiegészítik a vonatkozó (neuro)pszichológiai kutatások. Eszerint különálló (munka)memóriarendszer – az úgynevezett téri-vizuális vázlatföldrajz – áll rendelkezésre a téri információk tárolásához és felhasználásához. Számos – anyanyelv-elsajátítással vagy sérült agyi folyamatokkal foglalkozó – kutatás bizonyítja a téri megismerésnek a nyelvi folyamatokkal való szoros kapcsolatát (l. például Sinha et al. 1994; Racsmány 2004; Kállai 2008). Vizsgálá-

ti eredményeik összhangban vannak a kognitív nyelvészet egyik alapvetésével is, amely szerint „a térbeli tájékozódás elemi kogníciói ikonikusan megmutatkoznak mind az elemi, mind az összetett nyelvi formákban” (Tolcsvai Nagy 1999: 155).

A térérzékelés és a téri tájékozódás egocentrikus szerveződésű: az origót meghatározó három összetevő (én – itt – most), vagyis a mindenkori beszélő nézőpontja adja (Tolcsvai Nagy 1999: 156), amelyhez képest a térben történő mindenfajta mozgást vagy irányulást meghatározunk. A tér nyelvi leírására ezzel összefüggésben számos kifejezési mód adódik, ezek részletes bemutatására e tanulmány keretében nem vállalkozom (l. bővebben Levinson–Wilkins 2006; Tallberg 2007; Tolcsvai Nagy 1999, 2001; 2006). A megnyilatkozás vagy a szóban forgó entitás téri viszonyait meghatározó nyelvi elemek jelölhetik a relatív elhelyezkedést, a mozgás kiindulópontját, célpontját vagy irányát (Tátrai 2010: 219). A mindenkori beszélőhöz vagy egy kijelölt dologhoz vagy személyhez viszonyítva leggyakrabban a KÖZEL és a TÁVOL kategóriái szerint határozzuk meg, a mindenkori beszélő elhelyezkedését tekintve origónak. A KÖZEL-TÁVOL kategóriák interpretációja, illetve feldolgozása függ a figyelemirányulástól és az előtér-háttér megkülönböztetésétől is (Laczkó 2009: 236). A tér nyelvi leképezését a közelség és a távolság viszonyaival szoros összefüggésben meghatározza még a beszédesemény teréhez való viszony. Amikor a beszédesemény terén kívül eső entításra irányítjuk beszélgetőpartnerünk figyelmét, akkor egy – a megnyilatkozótól különböző téri koordinátákkal rendelkező – entitást veszünk alapnak, amelyhez képest a figyelem fókuszában álló entitást meghatározzuk.

Jelen dolgozatomban a teret meghatározó nyelvi kifejezésformák közül a térdeixis megnyilvánulási formáit vizsgálom afáziás személyek beszédében. A térdeixis nyelvi kifejezési formái Tátrai nyomán főként a következők lehetnek: a határozószói névmások, bizonyos helyhatározószók, valamint a mutató névmások és azok ragozott alakjai (Tátrai 2010: 220). Bár az alább vizsgált mutató névmási alakok egy része nem csupán tér-, de diskurzusdeiktikus és diskurzusjelölői funkcióban is megjelenhet, dolgozatomban kizárólag a térdeiktikus funkciójú névmásokat vizsgáltam.

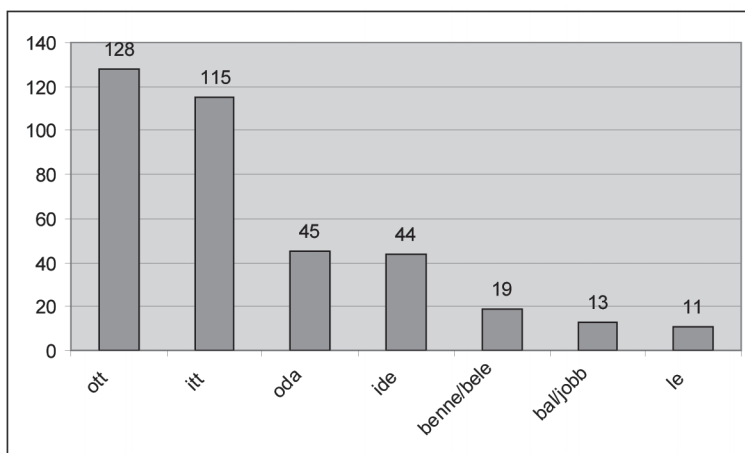
### 3.2. A térdeixis kifejezési formáinak jellegzetességei afáziás személyeknél

Noha a tér és más szemantikai tartományok között szoros összefüggést találunk, hiszen számos térrel kifejezett idői vagy diskurzusra utaló kifejezést alkalmazunk, amelynek magyarázata a tér leginkább konkrét volta (vö. Zlatev 2007: 319), mégis a térdeiktikus kifejezési formákból találjuk a legkevesebbet az afáziás, a gyógyult és a kontrollcsoportban is. A térdeiktikus kifejezések előfordulásának sokszínűségében azonban jelentős eltérést találunk az egyes csoportok között. Általánosságban megállapítható, hogy az afáziás betegek számára a legnehezebb deixistípus a térdeixis. Ennek egyik magyarázata az lehet, hogy az afáziás személyek számára a figyelemirányítás meglehetősen nehézségekbe ütközik, mivel többnyire egyszerre csak egyetlen eseményre vagy entításra képesek fókuszálni. Emellett sérülhet több más, a téri megismeréssel is összefüggő kognitív és fizikai képességük is. A vizsgált páciensek közül hárman jobb oldali hemiplégiával (végtagbénulás) küzdenek (Zs., R. és M.), a negyedik beteg (V.) a felvétel idején már mindkét oldali végtagjainak mozgatására képes volt, de korábban maga is szenvedett hemiplégiától, amelynek nyomai megmaradtak. Mind a betegek, mind a nyelvilleg gyógyult egykori páciensekre kivétel nélkül igaz, hogy az – eltérő mértékű – látótérkiesés is betegségük kísérő tünete, és ez a nyelvi képességek visszaállása után is megmaradt. R. kivételével a többi vizsgálati személy a téri tájékozódás zavarával is küzd. V. a vizsgálat időpontjában

egy-két jól begyakorlott és a lakhelyéhez közel eső helyre képes volt egyedül is eljutni, míg Zs. és M. nem közlekedik önállóan.

A térdeixis gyakorisági aránya mindhárom vizsgálati csoportban nagyjából megegyezett (AF: 12%; GY: 10%; Kontroll: 11%). Az eredmények tehát azt mutatják, hogy a térdeixis alkalmazásának arányaira nincsen hatással az afáziás szindróma. A térdeiktikus elemek összetettségét és variációit vizsgálva azonban előjönnek az agysérülés miatt fennálló nyelvi és más kognitív zavarok következményei. A korpusz vizsgálati eredményei alátámasztják azt a (a látótérszűkülettel, -kieséssel összefüggő) tényt, amelyről a legtöbb afáziás beszámoló: csak azt látja, ami közvetlenül előtte van. Ahhoz, hogy többet lásson a világból, forgatnia kell a fejét. Az origónak tételezett egóhoz képest meghatározott, nyelvileg kifejezett térbeli elhelyezkedések kifejezési formái is ezt támasztják alá. A teljes, mindhárom vizsgálati csoportot magába foglaló korpusz ötvenkétféle térdeiktikus nyelvi jelölőjéből 45 elem a vizsgált 4 afáziás és 2 gyógyult személy eredményeiben csak egy vagy két személynél fordult elő. Mindegyik vizsgálati személy beszédében megtalálható a térdeixis négy prototipikus kifejezési formája, vagyis az *itt*, *ott*, *ide*, *oda* mutató névmások. Nagy szóródás van a térdeixis különféle megnyilvánulási formáinak használatában. A kontrollcsoport átlagosan 15 különféle térdeiktikus elemet használt, ehhez hasonló eredményt látunk R. (12 típus) és K. (13 típus) beszédében. 20-20 különféle térdeixist használt a Wernicke-afáziás V. és a gyógyult C. A legkevesebb térdeixisfajtát a Broca-afáziás Zs. (hatféle) és a globális afáziás M. beszédében találhatjuk.

Az egyes térdeixist jelző kifejezések gyakorisága között is jelentős különbségek találhatók. A mindhárom vizsgált csoportot átfogó teljes korpuszban mindössze 8 olyan térdeixiselemet találunk, amely tíznél többször fordul elő.



## 2. diagram. A leggyakoribb térdeixistípusok

Az eredményekből jól látható, hogy a két leggyakoribb térdeixis (*ott* és *itt*) 65%-át teszi ki a leggyakoribb térdeixisformáknak. Párba rendezve a négy leggyakoribb névmást (*itt*, *ott*, *ide*, *oda*), a következő eredményeket kapjuk. Az *itt/ott* és az *ide/oda* névmáspárok előfordulása az összes térdeixis arányában a kontrollcsoport beszédében 53%, az afáziás

és a gyógyult csoportnál 60–77% között szóródik. Kivételt képeznek ez alól a nonfluens Zs. megnyilatkozásai. Beszédében a vizsgált két névmáspár az összes térjelölő deiktikus nyelvi elem 94%-át teszi ki. Emellett ő az, aki a legkevesebb – mindössze hatféle – térdeixistípust produkálja. Ez a két adat azt jelzi, hogy a térre vonatkozó szemantikai egységek produkciója nála a leginkább korlátozott.

### 3.3. A térre utaló deiktikus kifejezések komplexitása

A térdeiktikus kifejezésformák változatosságát, mennyiségét és számát vizsgálva összefüggést kereshetünk az afázia típusa és a térben való elhelyezés kifejezésére szolgáló nyelvi formák komplexitása között. Ahogyan a szakirodalom (Laczkó 2009; Lyons 1977; Sinha et al. 1994; Tátrai 2010; Tolcsvai Nagy 1999) megállapításai és a vizsgált korpusz adatai is alátámasztják, a legprototipikusabb térdeiktikus kifejezési formák az *itt, ott, ide, oda* mutató névmások. A prototipikusság szoros összefüggést mutat a begyakorlottsággal és az előhíváshoz szükséges erőfeszítés mértékével: minél prototipikusabb egy nyelvi egység, annál kisebb mentális erőfeszítés szükséges az előhívásához, és annál valószínűbb, hogy nagy begyakorlottságú és gyakoriságú elemről van szó. A kis mentális erőfeszítéssel előhívható gyakori és begyakorlott kifejezések pedig nagyobb valószínűséggel maradnak előhívhatóak még viszonylag súlyosabb afázia esetében is. A térjelölő formák komplexitása függhet a beszélőtől való távolságtól, a térben jelölt entitás láthatóságától és a beszélőhöz vagy más entitáshoz viszonyított elhelyezkedésétől, a megjelölt entitáshoz való térbeli viszonyítástól vagy az adott entitás más entításokhoz való viszonyulásától, valamint a kifejezett tér kiterjedésétől és áttekinthetőségétől. A beszélőnek a tér meghatározásában játszott szerepe alapvető, hiszen mentálisan könnyebben feldolgozható egy, a beszélő itt és most origójából kiinduló térbeli meghatározás, mint a beszélő testén kívül álló személy vagy tárgy viszonyában való kifejezés. A beszélőn kívüli origó feltételezése, az origó áthelyezése és térbeli viszonyainak meghatározása az afáziás beszélők eredményeit vizsgálva, úgy tűnik, több energiát követel. Az afáziás páciens számára könnyebb, hogy az origó mindig és szükségképpen eleme, konkrét komponense a beszédszituációnak (Fricke 2003: 72). Az ily módon értett komplexitást – amely egyúttal szemantikai komplexitást is jelent – az alábbi táblázatban foglaltam össze.

	Afázias	Gyógyult	Kontroll
közelre mutató nm. és ragos alakjai	39%	43%	21%
távolra mutató nm. és ragos alakjai	34%	36%	34%
<i>föl, fönt, föntről</i>	6%	3%	6%
<i>alatta, alulról, le, lejjebb</i>	3%	4%	3,5%
<i>mellé, mellett</i>	1%	1%	4%
<i>elé, előtt</i>	–	–	4%
<i>távol, messzebről</i>	–	0,5%	2%
<i>bal, jobb</i>	6%	0,5%	2,5%
<i>belül, benne, bent</i>	2%	6%	7%
<i>kint</i>	0,5%	0,5%	3%
<i>keresztül</i>	–	–	1%



	Afáziás	Gyógyult	Kontroll
<i>középen</i>	–	–	0,5%
<i>között</i>	–	–	2%
<i>körülötte</i>	–	–	1%
<i>mögött</i>	–	–	1%

**2. táblázat.** A térben való elhelyez(ke)dés kifejezésének előfordulási formái a térdeiktikus eszközök által

A közelre és a távolra mutató névmási deixis kérdését a 3.4. pontban mutatom be részletebben. A térbeli elvonatkoztatást, vagyis az origó áthelyezését megkívánó térdeiktikus viszonyok (FÖLÖTT, ALATT, MELLETT, ELŐTT, MÖGÖTT, BENNE, MESSZE) feldolgozásának nehézsége megmutatkozik mind az afáziás, mind a gyógyult csoport eredményeiben. A FÖLÉ/FÖLÖTT (*föl, fönt, fölentről*) és ALÁ/ALATT (*alatta, alulról, le, lejjebb*) viszonyban megjelenő térdeixisek használatában nincs jelentős különbség a három csoportban. Az ELÉ/ELŐTT, MELLÉ/MELLETT, TÁVOL/MESSZE viszonyok egyértelműen magasabb arányban fordulnak elő a kontrollcsoport beszédében, miközben mind az afáziás, mind a gyógyult csoportnál alig találjuk a térdeixis ezen formáit. A BELE/BENT viszonyt jelölő térdeiktikus kifejezések alig fordulnak elő az afáziás megnyilatkozásokban, míg a gyógyult csoportban a kontrollcsoportéhoz hasonló arányban találjuk őket. A BENTLEVÉS prototipikusan egy körülhatárolható, nagyobb TARTÁLY-ban való elhelyez(ke)dést jelent, amely – amennyiben a beszélő nem tartózkodik a TARTÁLY-on belül – kívülről többnyire nem látható. Ez a jelenség pedig újra megerősíti azt a feltételezést, amely szerint az afáziások számára jelentős könnyebbség a nyelvi körülírás vagy leírás során, ha a bemutatni kívánt tárgy az afáziás beszélő terében látható. A korpuszban az afáziás és a gyógyult csoportban nem találunk MÖGÖTT viszonyra utaló kifejezést, ezt csupán a kontrollcsoport megnyilatkozásaiban lelhetjük fel.

Még egy érdekes jelenségre is érdemes felfigyelni az afáziás személyek térdeixis-használatának vizsgálata során. Az afáziás csoport megnyilatkozásaiban a harmadik leggyakrabban alkalmazott térdeiktikus elem – a közelre és a távolra mutató elemek után – a bal oldalra és a jobb oldalra utaló téri kifejezések. Ha pedig külön bontjuk a bal és a jobb oldalra utaló elemeket, akkor azt láthatjuk, hogy összesen 10 bal oldalra utaló és 3 jobb oldalra utaló kifejezést találunk az afáziás produkcióban. A gyógyult és a kontrollcsoportban a bal és a jobb oldalra utaló kifejezések éppen fele-fele arányban jelennek meg. Mivel az afáziás páciensek balfélteke-sérülést szenvedtek el, e jelenség akár természetesnek is tűnhet, ám arra érdemes felfigyelni, hogy a személyek a sérülés bal agyféltekét érintő voltával többnyire tisztában vannak, és képesek – saját testük viszonylatában – a BAL és a JOBB alapvető téri orientáció megkülönböztetésére és meghatározására is.

### 3.4. A KÖZEL-TÁVOL dichotómia

A közelre és a távolra mutató mindig a beszélő aktuális helyzetét origónak tekintve értelmezhető, vagyis feltételezve egy deiktikus centrumot, amelyet az *én – itt – most* kifejezések határoznak meg (Laczkó–Tátrai 2012). A közelség és a távolság megkülönböztetésében fontos szerepet játszik a beszédesemény fizikai terén kívül a megnyilatkozó elhelyezkedése a valós térben, valamint a figyelemirányítás és az előtér/háttér megkülönböztetésére való képesség (Laczkó 2009: 236). Az afázia egyik kísérő tünete a figyelem

fókuszálásának korlátozott volta, amely szorosan összefügg a tárgyak térbeli elhelyezkedésének és egymáshoz való viszonyításának nehézségével, vagyis a dimenzionális térkijelölés mechanizmusaival is. Mivel a dimenzionális térkijelölés többnyire független az afáziások számára alapvető beszélői helyzettől, ezért ennek formáit jelen tanulmányban külön nem vizsgálom (a dimenzionális térkijelölés kérdésére lásd Tolcsvai Nagy 1999; 2001). A legtöbb afáziás személy egyszerre egyetlen eseményt vagy dolgot képes a figyelem középpontjába állítani, minden más ingert teljesen kizárva, így tehát két dolog összehasonlítása vagy egymáshoz való viszonyítása (amely képesség az előtér-háttér megkülönböztetés alapja) számukra különös nehézséggel jár. Emellett a fentebb már többször említett féloldali vagy részleges látótérkieséssel is küzdenek, ezért könnyebben érzékelik a fizikailag közel lévő dolgokat.

Fentebb láthattuk, hogy az *itt/ott*, valamint az *ide/oda* névmáspárok az afáziás és a gyógyult csoportban szignifikánsan nagyobb arányban fordulnak elő, mint más névmási vagy határozószói formák. Az alábbi táblázat a KÖZEL-TÁVOL dichotómia szerinti felosztásban szemlélteti a két leggyakoribb névmáspárt, valamint a korpuszban előforduló más mutató névmásokat. Az eredményeket az adott vizsgálati csoporton belüli összes térdeiktikus elemhez viszonyítva százalékban adom meg. A következő közelre, illetve távolra mutató névmási formákkal találkozunk a korpuszban: *itt, ott, ide, oda, innen, innentől, itteni, idáig, így, erre, ebbe, odébb, onnantól*.

Közelre mutató				Távolra mutató			
	Afáziás	Gyógyult	Kontroll		Afáziás	Gyógyult	Kontroll
<i>itt</i>	25%	25%	16%	<i>ott</i>	21%	19%	29%
<i>ide</i>	8%	16%	3%	<i>oda</i>	9%	14%	4%
más közelre mutató névmás	6%	2%	2%	más távolra mutató névmás	4%	3%	1%
<b>Összesen:</b>	<b>39%</b>	<b>43%</b>	<b>21%</b>	<b>Összesen:</b>	<b>34%</b>	<b>36%</b>	<b>34%</b>

**3. táblázat.** A KÖZEL-TÁVOL dichotómiában előforduló névmáspárok használata

A táblázat adatai alapján megállapítható, hogy az afáziás csoportban a térdeiktikus kifejezések 73%-át, a gyógyult csoportban 80%-át adják a közelre és a távolra mutató névmáspárok. Ez az arány a kontrollcsoportnál 55%, azaz szignifikánsan kevesebb, mint az afáziások megnyilatkozásaiban. Az afáziás szindróma következtében a betegek, de a gyógyult személyek is szignifikánsan több közelre mutató névmási elemet használnak, mint távolra mutatót. A kontrollcsoport eredményeiben ezzel szemben éppen fordított arányt látunk: megnyilatkozásaikban a távolra mutató névmásokból találunk jelentősen többet. A közelre és a távolra mutató névmások és ragos alakjaik azok, amelyek a beszélőhöz mint origóhoz képest helyezik el a térben a megnyilatkozásban megnevezett entitást vagy cselekvést. Mivel pedig ily módon a referenciális központ adott, mentálisan könnyebben feldolgozható és kivitelezhető. Az pedig, hogy a gyógyult csoportnál is az afáziáshoz hasonló eredményeket látunk a közelre és a távolra mutató névmáspárokban, azzal a fent leírt jelenséggel hozható összefüggésbe, hogy a maradványtünetként megmaradó látótérkiesés az észlelésen keresztül, közvetve befolyásolja a nyelvi kifejezésformákat is.

Az eredmény azt jelzi, hogy a kontrollcsoport számára a térjelölés más deiktikus kifejezései is rendelkezésre állnak, míg az afáziások a leginkább prototipikus és ezért a legkisebb erőfeszítéssel előhívható elemeket alkalmazzák inkább. Feltűnő továbbá, hogy míg az afáziás és a gyógyult csoportban a beszélőhöz mint deiktikus kiindulóponthoz közelebb eső entitások deiktikus kifejezése gyakoribb, mint a távolra mutató névmások használata, addig a kontrollcsoportnál ez az arány éppen fordított. A kontrollszemélyek a megnyilatkozásaik során ép absztrakciós, figyelemirányítási és téri koordinációs, térérzékelő képességeik miatt képesek a távol lévő vagy a beszédesemény terén kívül lévő – tehát fizikailag nem érzékelhető – entitások deixissel való kifejezésére.

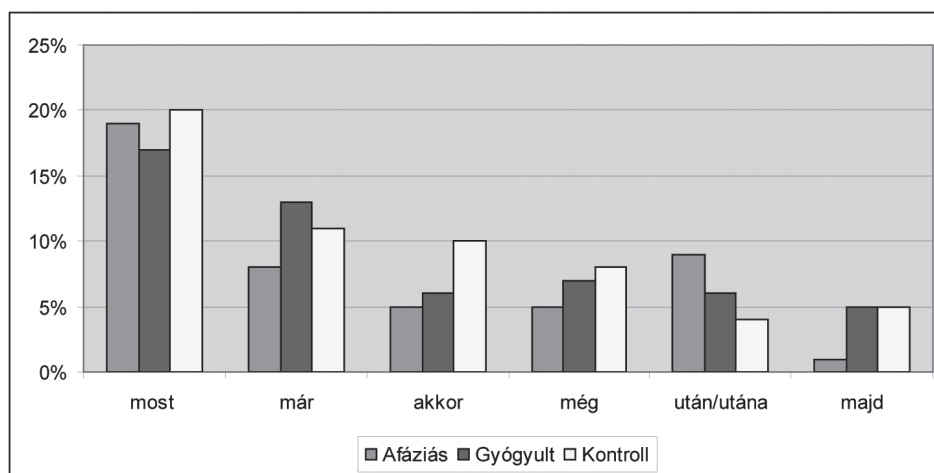
A közelre és a távolra mutató szoros összefüggést mutat nemcsak a deiktikusan feldolgozott entitás fizikai érzékelhetőségével, hanem a referenciális központ meghatározásával is. A korpusz alapján úgy tűnik, hogy az afáziás személyek nem minden esetben képesek a beszédesemény tér- és időviszonyait, valamint saját helyzetüket kiindulópontnak tekinteni. Az alábbiakban néhány példán mutatom be az *itt/ott* névmáspár megjelenési formáit a fluens afáziás V. megnyilatkozásaiban, aki számára a nézőpontviszonyok meglehetősen nehézséget okoznak.

- (1a) amikor Zsuzsi itt voltál, olyan jó volt
- (1b) mikor mondták ide fölmentü dolgoz idénéztek beszélgetnek
- (1c) \*most majd megsegítenem ott voltam már
- (1d) \*az, hogy már négy éve ott vagyok
- (1e) itt vagyunk mi a most

A példákból látható – de V. megnyilatkozásainak teljes korpusza is ezt mutatja –, hogy V. a közelre mutató névmási elemeket kivétel nélkül hibátlanul alkalmazza a kontextusban, míg a távolra mutató névmások használata nehézségei vannak. Ennek magyarázata a fentebb már említett és a szenzoros afáziásokra különösen jellemző téri tájékozódás zavara lehet.

### 3.5. Autodexis és heterodeixis

A közelre és a távolra mutató szoros kapcsolatban áll a megnevezett entitás fizikai érzékelhetőségével is. Deixissel meghatározhatunk a beszédesemény fizikai terében és idejében jelen lévő entitásokat, de a megnyilatkozás által felidézett dolgokat is. A kizárólag az adott beszédhelyzetben értelmezhető deixist nevezzük autodeixisnek, ilyenkor a deiktikus nyelvi elem értelmezése a diskurzus és az abban részt vevők fizikai világának ismeretét kívánja meg (Laczkó 2008: 323). Az autodeixissel referált entitások többnyire vizuálisan érzékelhetők, ellentétben a heterodeiktikus, vagyis a ténylegesen jelen nem lévő entitásokra vonatkozó, ezért fizikailag nem érzékelhető dolgokra referáló nyelvi elemekkel.



3. diagram. Autodeiktikus és heterodeiktikus névmáshasználat a térdeixisben

A diagramot szemlélve nagyon eltérő eredményeket látunk az egyes vizsgálati személyeknél. A kontrollcsoport adataihoz hasonló eredményeket figyelhetünk meg a gyógyult K. és a nonfluens anomikus afázias R. beszédében. Az afázias személyek közül R. az egyetlen, aki nem küzd a téri tájékozódás zavarával, és látótérkiesése is alig mérhető. C. beszédében az autodeiktikus és heterodeiktikus elemek szinte azonos arányban vannak jelen. A középsúlyos afáziával és ezek kísérő tüneteivel rendelkező Zs. és V. beszédében már az autodeiktikus elemek túlsúlyát találjuk. A legsúlyosabb állapotú személy (M.) megnyilatkozásaiban pedig 90 százalék az autodeixis megjelenése. Jelen eredmény összhangban van a témában végzett nemzetközi kutatásokkal is, amelyek megállapítják, hogy a sérülés mértékével gyakran összefügg a saját testtől mint origótól való térbeli és időbeli eltávolodás nyelvi kifejezésének zavara (vö. Tallberg 2001).

A vizsgált korpusz alapján úgy tűnik, hogy a téri korlátozottság zavara valóban befolyásolja a tér nyelvi kifejezőmódjait is. Az afázias személyek könnyebben és jobban produkálják a közelre mutató deiktikus elemeket, és preferálják a prototipikus, kevésbé komplex térdeiktikus formákat.

## 4. Idődeixis

### 4.1. Az idő mentális feldolgozása

Az időnek a térrel ellentétben nincs fizikailag látható kiterjedése, az idő múlását viszonyítási folyamatok segítségével érzékeljük (Tolcsvai Nagy 2012; az idő fogalmáról lásd még Evans 2003). A diskurzusban részt vevők fizikai világára vonatkozó, valamint a megnyilatkozásaikban felidézett események időviszonyainak az értelmezésbe való bevonását az idődeixis segítségével tehetjük meg (vö. Tátrai 2010: 222). Ennek legjellemzőbb, önálló formával megjelenő megnyilvánulási formái az időhatározó-szók. Emellett azonban Tolcsvai Nagy felosztása szerint megkülönböztethetünk nyelvtanilag és fogalmilag kifejezett időviszonyokat (Tolcsvai Nagy 2012). Fogalmilag kifejezett időviszony a határozószók segítségével kifejezett idő, a nyelvtani időkifejezés körébe pedig az ígén jelzett időviszonyok sorolhatók. Lyons szemantikájában külön kitér az igeidőnek mint deiktikus

kifejezőeszköznek a szerepére (Lyons 1977: 636–724). Az igeidőket a prototipikus társalgás keretei között a beszédesemény idejéhez viszonyítva határozzuk meg jelen, múlt vagy jövő idővel aszerint, hogy az esemény már bekövetkezett, éppen történik, vagy később fog bekövetkezni.<sup>1</sup> Az igeidő tehát a beszédidőhöz viszonyítva lehorgonyozza a folyamatot (Tolcsvai Nagy 2012). Tanulmányomban az időhatározó-szók segítségével kifejezett időviszonyok megjelenési formáit vizsgálom, és nem térek ki az igeidők által kifejtett formákra.

Az idő feldolgozásának folyamata az időérzékelés, valamint az idő visszafordíthatatlansága és kontinuitása miatt nem határozható meg egyszerűen az érzékelhető – nem érzékelhető kategóriák éles különválasztásával, jóval inkább ezek sajátos kontinuumként felfogott működésével magyarázhatók. A jelen mindig érzékelhető, a múlt és a jövő azonban nem, de nem érzékelhetőségük más minőséget jelent. A két idősíkk között ugyanis határozott megkülönböztetést kell tennünk: a múlt eseményei megtörténtek, így – noha fizikailag már nem érzékelhetők – a memória az eseményeket valamilyen formában megőrzi, vagyis lefolyásuk az emlékezetünkben előhívható és felidézhető. Emellett a múltban történt, de a jelenre is ható események szintén az érzékelhetőség egy sajátos formáját segítik elő. A jövő idő ezzel szemben egy még be nem következett eseményre utal, amely ezért nem érzékelhető és nem előhívható, kivéve természetesen a múltban már megtörtént és később még várhatóan bekövetkező történéseket.

Az idődeixis megnyilvánulási formái között szintén megtaláljuk a magas-mély hangrend dichotómiáját a közelre és a távolra mutató névmási formákon keresztül, amelyek bizonyos formái tér- és idődeixisként egyaránt funkcionálhatnak. A közelre mutató névmási formák az idődeiktikus használatban prototipikusan a konkrét beszédesemény idejében zajló történésekre vonatkoznak, míg a távolra mutató formák a megnyilatkozásban elhangzó, de a beszédeseménytől független események időviszonyait határozzák meg.

#### 4.2. Az időérzékelés és -kifejezés jellegzetességei afáziában

Általánosságban elmondható, hogy az idő, illetve bizonyos aspektusainak feldolgozása és kifejezése jobban működő mechanizmus az afáziás nyelvi tevékenységben, mint a tér nyelvi feldolgozása és kifejezése (lásd 1. diagram).

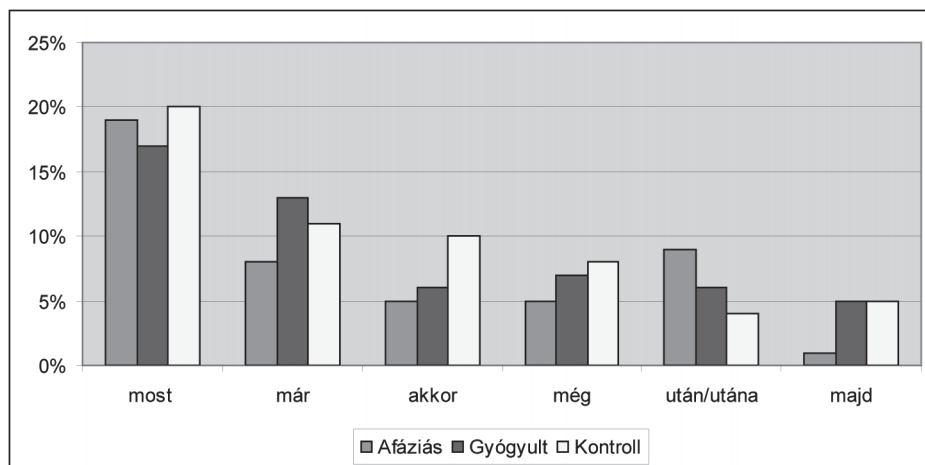
Megnyilvánulási formáit tekintve is az idődeixis mutatja a legnagyobb variabilitást. A vizsgálat során nem veszem figyelembe a diskurzusdeixist megvalósító vagy diskurzusjelölőként funkcionáló elemeket. A teljes korpuszban (beleértve a kontrollcsoport eredményeit) összesen 87-féle időt jelölő névmási és határozószói elemet találtam. Ebből 46 különféle idődeiktikus elem fordul elő az afáziás csoportban, 45-féle a gyógyultak csoportjában és 59-féle a kontrollcsoport beszédében. Ez azt látszik mutatni, hogy az idő mentális feltérképezésének és kifejezésének folyamata lassabban gyógyul a térdeiktikus elemek visszaállásánál (erre utal a gyógyult személyek idődeixis-használata), valamint hogy az agysérült személyek idődeixis-használata korlátozottabb az egészséges beszélők produkciójánál.

Tanulmányomban az idődeiktikus határozószókat szemantikai alapon sorolom csoportba, és elemzem aszerint, hogy a beszédesemény fizikai idejére, a *most*-ot origónak tekintve (pl. *tegnap, ma délelőtt, most, majd, tavaly*) vagy egy, a megnyilatkozásban el-

<sup>1</sup> Kivételt képeznek ez alól a függő beszéd és bizonyos elbeszélő műfajok, amelyekben a kiindulópont nem szükségszerűen a 'most' ideje.

hangzó felidézett vagy elképzelt eseményre vonatkoznak (pl. *akkor, azelőtt, amióta*), vagy önmagukban, vonatkoztatási pont nélkül állnak, függetlenek a beszédeseménytől, aktuális referenciájukat a diskurzusból nyerve (pl. *augusztusban, hétfő, hetente*).

A teljes korpuszban hat olyan idődeiktikus elem található, amely – a globális afáziás személy kivételével – minden vizsgálati személy megnyilatkozásában szerepel (*most, akkor, már, még, majd, után/utána*). Ezeknek az összes határozószói idődeixishez viszonyított előfordulását a 4. diagram mutatja be.



**4. diagram.** A leggyakoribb idődeiktikus elemek megoszlása vizsgálati csoportonként

Az ábrán jól látható, hogy a *most* határozószó esetében találjuk a három csoport között a legnagyobb hasonlóságot. Az eredmény korántsem meglepő, hiszen a beszédesemény során a mindenkori origót meghatározó 'most' jelenvalóságánál fogva a legkönnyebben előhívható és feldolgozható elem. A *már* és a *még* esetében – amely elemek utalhatnak előidejűségekre és utóidejűségekre is – jelentős különbséget találunk az afáziás és a másik két csoport produkciójában. Bár a két határozószó formailag nem összetett, szemantikailag erősen komplex alakok, hiszen egy már megtörtént vagy egy később bekövetkező eseményhez viszonyítanak egy másik, a megnyilatkozásban kifejtett eseményt. Emellett inherensen nem hordozzák a beszédeseményhez vagy azon kívüli eseményhez való kapcsolódásukat: a kontextus és a beszélő szándéka határozza meg vonatkozásukat. Mindkét határozószó esetében az afáziás személyek azok, akik egyértelműen alacsonyabb teljesítményt nyújtanak, míg az is látható, hogy a gyógyult csoportnál a *már* és a *még* vonatkozása elérhető. A beszédeseményen kívüli, felidézett idősíkból játszó eseményre utaló *akkor* mind az afáziás, mind a gyógyult csoportnak nehézséget okozott. Ez tovább erősíti azt a megfigyelést, amely szerint az afáziás személyek számára a közvetlenül nem érzékelhető dolgok feldolgozása nehezebb. Az egyetlen idődeixis, amelyet mind az afáziás, mind a gyógyult csoport gyakrabban alkalmazott az egészséges beszélőknél, az *után/utána* határozószó volt. A jelenség magyarázata az lehet, hogy a vizsgált korpuszban az afáziás személyek beszédében az *után/utána* határozószó szinte az egyetlen, utóidejűséget és/vagy jövő időre való utalást kifejező forma, miközben az egészséges beszélők további alakokat is használnak ezen idősíkok kifejezésére (pl. *azóta, azután, ezután*,



*később, majd, onnantól*). Emellett a páciensek a beszélgetések során gyakran szóba hozzák megbetegedésüket, így megnyilatkozásaik egy részének időviszonyait az *után/utána* határozószóval ehhez igazítják.

A *majd* idődeixis megjelenése külön figyelmet érdemel, hiszen jelentősen kevesebbet találunk belőle az afáziás személyek, mint a gyógyultak és a kontrollcsoport beszédében. Zs. és R. produkciójában mindössze egy-egy esetben fordul elő, V. produkciójában mindössze háromszor, M. beszédében nem találjuk nyomát. Az alábbi példából kitűnik, hogy a jövő időre utaló deiktikus formák produkciójának nehézsége szorosan összefügg a jövőre utaló – még be nem következett – idősíkkifejezésének általános nehézségével.

(2) C.: Fejlődsz.

Zs.: Fejlődsz benne, hanem hanem hogy hanem hogy jobb hogy kiemelkedsz így megy előre, ez nincs rögtön.

K.: Ez hosszú, igen.

Zs.: Tehát ez ez ez hosszú évekig tart, és hát öö...

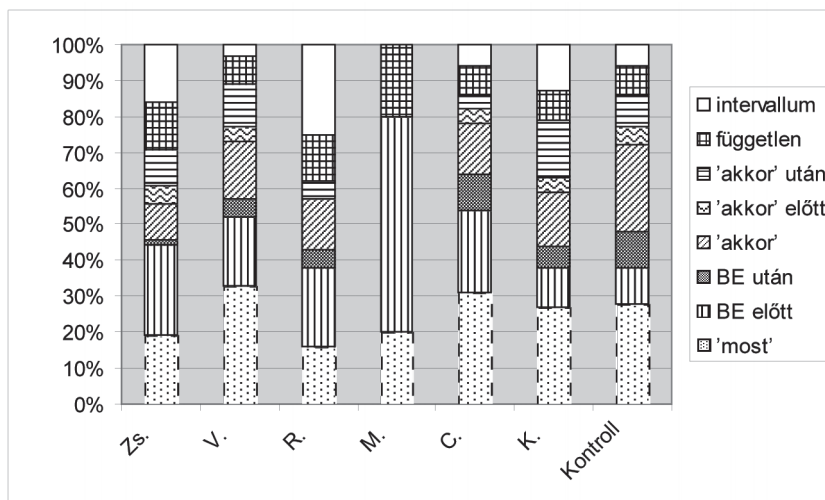
K.: Tehát ez veled is még fejlődhet.

Zs.: Persze, thát ez is fejlődik, thát az hogy hogy ööö ööö van van valami, na és? hát van valami egy éve, van valami két éve, van valami három évvel, és közben még még négy évig még el... még négy évvel előtte pedig máshol. Tehát az már összesen együtt hét év. Lesz. Majd. Na most ö érted?

Ha nem szerepelne az összefüggő diskurzusrészlet a fenti példában, Zs. megnyilatkozása nem volna érthető önmagában, mivel a jövő időre utalás csak a megnyilatkozás végén kap a szemantikai tartalomnak megfelelő formát (*Lesz. Majd*). A megnyilatkozásban található időre vonatkozó nyelvi elemek jelentős része múlt időre vonatkozik, miközben a beteg a jövőben várhatóan bekövetkező fejlődésről beszél, ahogyan ezt a megnyilatkozása végén ki is fejezi.

Az idődeixis különböző formáit több csoportba soroltam a referenciapont és a kifejezett idősíkk szerinti. A beszédesemény idejéhez, az origóhoz viszonyítható deixiseket megkülönböztettem a megnyilatkozásban felidézett, a beszédesemény (BE) idejétől független idősíkokat kifejező deixisektől. Eszerint az alábbi csoportokat különböztettem meg:

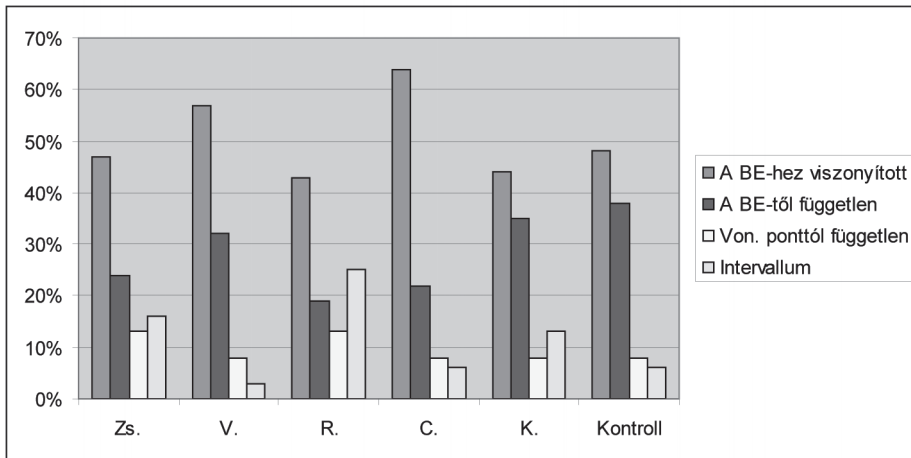
- a) *most*: a BE jelenére vonatkozó esemény,
- b) a BE ideje előtt történt esemény,
- c) a BE ideje után valamikor bekövetkező esemény,
- d) 'akkor': a BE idejétől független időpont,
- e) a BE idejétől független időpont előtt történt esemény,
- f) a BE idejétől független időpont után bekövetkező esemény,
- g) vonatkoztatási ponttól független időpont,
- h) intervallum (tól–ig).



5. diagram. A deixis segítségével kifejezett idősíkok előfordulási

A kiértékelésnél nem veszem figyelembe M. produkcióját, mivel beszédében mindössze 5 idődeiktikus elem található, ezekből 4 a beszédesemény idősíkjához kapcsolható (*öt éve*; verbálisan és/vagy geszturálisan kifejezett *most*), míg egy elem vonatkoztatási ponttól független elemként jelent meg (gesztussal távolra mutatva 'valamikor' jelentésben). Az eredmények egyértelműen azt mutatják, hogy az afáziás beszélők számára a jövő idő kifejezése nagy nehézséget jelent. A beszédesemény 'most' pontjánál később bekövetkező cselekmény (amelyek határozószóval prototipikusan a *majd* fejez ki) az afáziások számára „fehér folt”. A beszédesemény idejétől független „jövő” kifejezése már jobban megy a pácienseknek, hiszen ez nem feltétlenül jelent valódi jövőidejűséget, többnyire utóidejűségről van benne szó.

Ha az eredményeket a jelen-múlt-jövő idősíkokat összevonva osztjuk csoportokra, vagyis a beszédesemény időviszonyaihoz kapcsolódó; a beszédesemény időviszonyaihoz nem kapcsolódó; vonatkoztatási pont nélküli vagy intervallumot meghatározó kategóriákat határozunk meg, akkor a 6. diagramon látható eredményeket kapjuk.



**6. diagram.** Az időviszonyok deiktikus kifejezése a vizsgált korpuszban

Az eredmények alapján jól látható, hogy az afáziás csoportban nagy a szórás az idődeixis és a beszédesemény összefüggéseit tekintve. Az egyetlen közös eredmény, hogy az afáziás – és a gyógyult – személyek kevesebb, a beszédesemény időviszonyaitól független deiktikus nyelvi elemet használnak mint a kontrollcsoport, miközben nem használnak szignifikánsan több, a beszédesemény 'most'-jához képest meghatározható idődeixist. A két nonfluens vizsgálati személy (R. és Zs.) mind a gyógyult, mind a kontrollcsoportnál feltűnően magasabb számban alkalmazza beszédében a konkrét vonatkoztatási ponttól független és az adott időintervallumot meghatározó nyelvi elemeket.

## 5. Következtetések és összefoglalás

Dolgozatomban afáziás betegek spontán társalgásaiban elemeztem az azokban megjelenő tér- és idődeiktikus nyelvi elemeket. Sem a vizsgálati személyek száma, sem magának az egyes afáziás szindrómáknak jellegzetesen egyedi volta nem teszi lehetővé átfogó következtetések levonását, így megállapításaimat a vizsgált afáziás személyek beszédprodukcijára vonatkoztatom. Eszerint

- a vizsgált afáziás és gyógyult személyek a vizsgált deixistípusokban kevesebb kifejezési fajtát használtak, mint a kontrollcsoport;
- az afáziás személyek megnyilatkozásai egymáshoz képest nagyobb eltéréseket mutattak, mint a kontrollcsoport tagjainak egymáshoz viszonyított eredményei;
- az afáziás és a gyógyult személyek is előnyben részesítették a közelre mutató névmásokat a távolra mutatókkal szemben;
- a fizikailag nem érzékelhető és/vagy korábban nem tapasztalt téri és időviszonyok produkciója nehézséget jelent az afáziás személyek számára;
- a beszédesemény idejéhez képest később bekövetkező események időbeliségének kifejezésére való képesség a gyógyultság mértékével nő;
- a téri kognícióval összefüggő, az afáziás szindrómában kísérő tünetként jelen lévő zavarok mérhetően leszűkítik a tér nyelvi kifejezésének lehetőségét;

- az afáziás személyek a leginkább prototipikus, ezért a legkönnyebben hozzáférhető elemeket részesítik előnyben a kategória kevésbé prototipikus elemeivel szemben;
- a szemantikailag komplex tér- és idődeiktikus elemek kifejezésének nehézsége összefügg az afázia súlyosságával;
- a tér- és időviszonyok produkciójának beszűkülése az afázia súlyosságával egyenes arányban nő.

Vizsgálatomban tehát összefüggést találtam az afázia súlyossága, más kognitív képességeket érintő kísérő tünetei és a tér-, valamint az idő kifejezés deiktikus formáinak megjelenési módzataiban.

### Irodalom

- Baddeley, Alan 2003. *Az emberi emlékezet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Becker, Anne 2001. *Pragmatik und Aphasie. Konversationsanalytische Verfahren in der Aphasiediagnostik*. Peter Lang. Berlin.
- Carlomagno, Sergio 1994. *Pragmatic approaches to aphasia*. Singular. London.
- Evans, Vyvyan 2003. *The structure of time*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.
- Fricke, Ellen 2003. Origo, pointing, and conceptualization: what gestures reveal about the nature of the origo in face-to-face interaction. In Lenz, Friedrich (ed.): *Deictic conceptualisation of space, time and person*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 69–93.
- Goral, Mira – Kempler, Daniel 2009. Training verb production in communicative context: Evidence from a person with chronic non-fluent aphasia. *Aphasiology* 23/12: 1383–1397.
- Ingram, John 2007. *Neurolinguistics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Kállai János 2008. A téri információ-feldolgozás neuropszichológiája. In Kállai J. – Bende I. – Karádi K. – Racsmány M. (szerk.): *Bevezetés a neuropszichológiába*. Medicina Kiadó. Budapest. 399–417.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII*: 309–347.
- Laczkó Krisztina 2009. *Emez emitt, amaz amott*: pontosan hol is? In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – Grammatika a diskurzusban*. Tinta Kiadó. Budapest. 234–242.
- Laczkó Krisztina 2010. Demonstrative pronouns in spatial deixis, discourse deixis, and anaphora. *Acta Linguistica Hungarica* 57: 99–118.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű mutató névmási deixis a magyarban. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 231–57.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of cognitive grammar*. Stanford University Press. Stanford.
- Levinson, Stephen C. – Wilkins, David P. 2006. The background to the study of the language of space. In Levinson, S. C. – Wilkins, D. P. (eds.): *Grammar of Space: Explorations in Cognitive Diversity*. Cambridge University Press. Cambridge. 1–23.
- Lœvenbruck, H. – Baciu, M. – Segebarth, C. – Abry, C. 2005. The left inferior frontal gyrus under focus: an fMRI study of the production of deixis via syntactic extraction and prosodic focus. *Journal of Neurolinguistics* 18: 237–258.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. 2. Cambridge University Press. Cambridge.
- March, E. G. – Pattison, P. – Wales, R. 2009. The role of cognition in context-dependent language use: Evidence from Alzheimer's disease. *Journal of Neurolinguistics* 22: 18–36.
- Racsmány Mihály 2004. *A munkamemória szerepe a megismerésben*. Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Sinha C. H. – Thorseng, L. A. – Hayashi, M. – Plunkett, K. 1994. Comparative spatial semantics and language acquisition: Evidence from Danish, English, Japanese. *Journal of Semantics* 11: 253–287.
- Small, S. L. – Nusbaum, H. C. 2004. On the neurobiological investigation of language understanding in context. *Brain and language* 89: 300–311.
- Tallberg, Ing-Mari 2001. Deictic disturbances after right hemisphere stroke. *Journal of Pragmatics* 33: 1309–1327.
- Tátrai Szilárd 2010. Áttekintés a deixisről. *Magyar Nyelvőr* 211–233.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába*. Tinta Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. Térjelölés a magyar nyelvben. *Magyar Nyelv* 154–165.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. *A nézőpont szerepe a mondatban*. Magyar Tudományos Akadémia. I. Osztály. Archívum. Doktori előadások. <http://www.mta.hu/nytud/>
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. *Az idő kifejezése a nyelvben*. Kézirat.
- Varley, Rosemary 1993. Deictic terms, lexical retrieval and utterance length in aphasia: An investigation of inter-relations. *International Journal of Language and Communication Disorders* 28: 23–41.
- Zlatev, Jordan 2007. Spatial semantics. In Geeraerts, Dirk – Cuyckens, Hubert (eds.): *The Oxford handbook of cognitive linguistics*. Oxford University Press. Oxford. 318–350.

„NEKEM MOST EL KELL MENJEK...”

A *kell* és az angol *must* segédige konceptuális és grammatikai struktúrájáról

A dolgozat célja az, hogy megvizsgálja: milyen folyamatok motiválják a magyar *kell* és az angol *must* segédige alanyának esetválasztását a deontikus és az episztemikus jelentésekben. A deontikus jelentések konceptuális struktúráját egybeveti Langacker tárgyias mondatok leírására szánt cselekvésláncmodelljével, és megállapítja, hogy bár a két modell több ponton alapvetően különbözik egymástól, Langacker modellje mégis komoly segítséget ad a *kell* segédige datívuszi alanyának elemzésében. A segédige modellje, ugyanúgy, mint a cselekvéslánc, két eltérő jellegű (nem autonóm és autonóm) alrendszerre bontható, és a szereplőknek az éppen profilba vett alrendszeren belüli helyzete motiválja az esetválasztást. A *must* és a *kell* alanya, a kötelezett/cselekvő, egyik vagy másik minőségében mindkét alrendszernek tagja. A *must* esetében csak az autonóm, a *kell* esetében azonban mindkét alrendszerbeli szerep motiválhatja az esetválasztást.

**Kulcsszavak:** deontikus és episztemikus modalitás, konceptuális struktúra, cselekvésláncmodell, esetválasztás, nominatívusz, datívusz, motiváltság

## 1. A jelenség

A címben szereplő megnyilatkozás egyik kereskedelmi televíziónk valamelyik sorozatműsorában hangzott el, egy amatőr szereplő szájából. Mondatnak „természetesen” nem tekinthető, hiszen két elfogadott szerkezet alkalmoszerű keveredéséből jött létre a kognitív nyelvészet terminológiájával *blendingnek* vagy *konceptuális integrációnak* nevezhető folyamatban.

A beszélő szintjén az okokat keresve az valószínűsíthető, hogy az amatőr szereplő hirtelen komoly zavarba került: azt mondja-e, ami számára a forgatókönyvben le van írva, vagy pedig azt, amit egy természetes szituációban egyébként használna. Érzésem szerint az első, választékosnak tekinthető szerkezettel kezdte, és egy másik, inkább a köznapi beszélt nyelvben használatos formával fejezte be.

Az elméleti nyelvész számára ez a példa azért is különösen érdekes, mert a fentiek miatt nem tekinthető teljesen véletlen hibának. Alapjában véve 2 (de variánsaikkal együtt 3 vagy akár 4) valóban elfogadott, bár stílusértékben különböző szerkezet keveredéséről van szó:

(1a) Nekem most el kell mennem.

(1b) Nekem most el kell menni.

(2a) Én most el kell menjek.

(2b) Én most el kell, hogy menjek.



Érdekes tehát a kognitív grammatika eszközeivel megvizsgálni, hogy ezek a szerkezetek milyen, valószínűleg igen hasonló, de egyes pontokon mégis eltérő konceptuális struktúrákból származnak, milyen módon és mennyire motiváltak. Ez utóbbi kérdés azért is igen érdekes lehet, mert a segédigékre jellemző metaforikus jelentéskiterjesztésekben (mind a *kell*, mind a *must* esetében deontikus → episztemikus) az egyes szerkezetek motiváltsága változhat, vagy akár a szó klasszikus értelmében meg is szűnhet. Ha ez történik, hoz-e ez (legalább tendenciaszerű) változást az elfogadható grammatikai szerkezetekben?

## 2. A (módbeli) segédigék alapjelentéseinek konceptuális struktúrái<sup>1</sup>

A címben lévő zárójel az indokolja, hogy tradicionális angol nyelvtanokban szokásos a módbeli segédigék (látszólag pusztán formai kritériumokra épülő)<sup>2</sup> megkülönböztetése más segédigéktől. A magyarban ez nem vált rendszerszerűvé (l. pl. Kálmán et al. 1989), sőt az angol nyelvi anyagra épülő kognitív elemzésekben sem. Az angol módbeli segédigék jelentéseinek metaforikus kiterjesztését elsők között tárgyaló Sweetser (1990) például a *have to* „félsegédigét” teljes természetességgel helyezi a módbeli segédigék közé.

Köztudott, hogy a kognitív grammatika (nemhiába nevezték a kezdeti időszakban egyszerűen csak metaforaelméletnek) nagy figyelmet szentel a jelentések közötti metaforikus kapcsolatoknak. Talán kevésbé tudott az, hogy ezt a szemléletet már a legelső időktől a grammatikai elemek jelentésváltozásaira is kiterjesztette. Ennek egyik első rendszerszerű kísérlete Sweetser (1990), amely nagy figyelmet fordít a módbeli segédigék jelentésszerkezetére, illetve annak változásaira is.

### 2.1. Sweetser rendszere

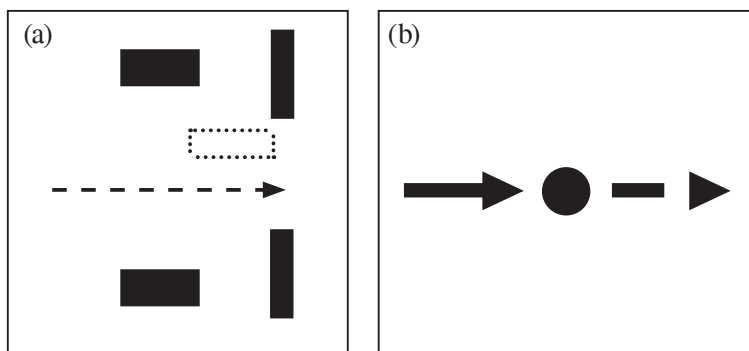
Sweetser (1990), bár nagy hatású munkának bizonyult – többek között Langacker (1991) korai segédige-elemzése is erre épült – a metaforikus kiterjesztést a grammatikai kategóriák esetén is olyan viszonylag egyszerű folyamatként képzelte el, mint a lexikai kategóriáknál. A módbeli segédigékre adott elemzése ezért csak első próbálkozásnak tekinthető: nem mentesek a lényegi hibáktól (pl. a *may* elemzésekor figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy ennél a segédigénél az episztemikus jelentés történetileg nem a deontikus jelentésből alakult ki, vagy hogy az alapjelentések és az episztemikus jelentés tagadása között hatókörreltérés van) és az önellentmondásoktól sem. (Többek között megsérti az invariancia elvét, amely szerint a céltartományba átvitt elemek közötti viszonyok nem különbözhetnek lényegileg a forrástartománybeli viszonyoktól.)<sup>3</sup> Mindezek következtében az általa létrehozott konceptuális struktúrák nem felelnek meg a tényleges jelentéseknek, és a deontikus (vagy alap-) és az episztemikus jelentések nem válnak el megfelelően egymástól – Langacker (1991) rendszerében például semmi nem zárja ki azt, hogy a **deontikus** jelentésű segédigék **episztemikus** lehorgonyzó szerepet töltsenek be.

<sup>1</sup> A *kell* és a *must* esetében alapjelentésen a (beszélőorientált) deontikus jelentéseket értjük. Más segédigéknél az alapjelentés lehet azonban alanyorientált: dinamikus (*may*, *can*), buletikus (*will*) stb. A kérdéssel itt részletesebben nem foglalkozhatom.

<sup>2</sup> Arról, hogy egy diakrón szempontokra is építő kognitív elemzés hogyan változtathatja meg ezt a véleményt, l. Pelyvás (2001).

<sup>3</sup> Ezekre a kérdésekre itt érdemben nem térhetünk ki. (Részletesen l. Pelyvás [1996; 2000; 2006; 2011], magyarul: Pelyvás [2002; 2005].)

Sweetser elemzésének számunkra legjelentősebb elvi természetű hiányossága mégis az, hogy Talmy (1988) erődinamikai rendszerére építkezve szinte kizárólagosan az erőkre és az azokat akadályozó korlátokra koncentrál, figyelmen kívül hagyva a szituációnak azokat a szereplőit, akikhez ezek az erők kapcsolódhatnak. Az először Pelyvás (1996; 2000) által felvázolt alternatív rendszer egyik lényeges pontja az, hogy azonosítja ezeket a szereplőket (esetünkben például a parancs forrását és potenciális végrehajtóját), és ezekhez rendeli az erőket még akkor is, ha egy adott grammatikai szerkezetben esetleg a szereplőknek nem mindegyike jelenik meg. Az 1. ábra alapján összehasonlítható a két rendszer.



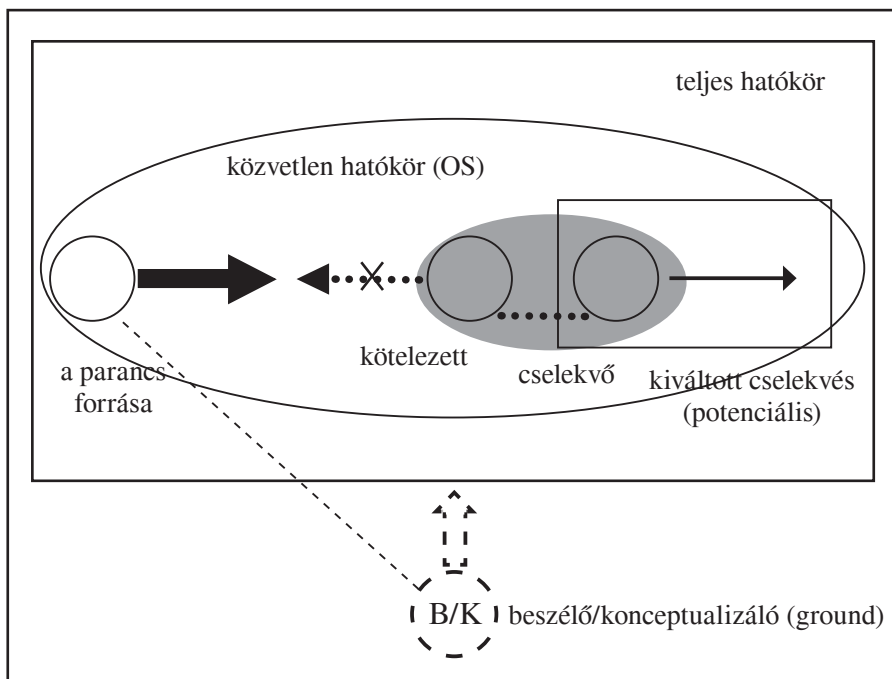
1. ábra. A deontikus *must* két lehetséges konceptuális sémája  
Sweetser (1990) alapján

- a) A lehetőségeket egyetlen cselekvésre szűkítő korlátrendszer
- b) Ellenállhatatlan erő, amely az alanyt egy cselekvés felé hajtja

## 2.2. Egy árnyaltabb konceptuális struktúra a deontikus jelentések leírására

Sweetser mindkét verziójának komoly hiányossága az, hogy a kötelezettség még a deontikus logikai rendszerben sem implikálja azt, hogy a cselekvés valóban végbemegy, a köznapi interakciókban pedig végképpen nem – a *Kilencre itthon légy nekem!* utasítás nem garantálja annak teljesítését. Sweetser sémáiban azonban nem találunk olyan tényezőt, amely kezelni tudná ezt. A sémák tehát, amint már utaltam rá, nem írják le a tényleges jelentést. Úgy tűnik, hogy ennek kiküszöbölésére a merev korlátrendszer helyett célszerűbb egy rugalmasabban kezelhető ellenerőt alkalmazni, amely a szituáció valamelyik szereplőjéhez köthető. A 2. ábrán, amely Pelyvás (2000) alternatív modelljén alapul, ez a (viszonylag gyenge) ellenerő a cselekvésre kötelezett / potenciális cselekvő személy ellenállásával azonosítható. (Mindez azonban csak a deontikus rendszer sajátossága, és az episztemikus sémának, mint a későbbiekben majd látni fogjuk, nem lehet része).<sup>4</sup>

<sup>4</sup> Sweetser nézete szerint az 1. ábra kis értelmezésbeli változtatásokkal az episztemikus rendszert is leírja – például az (1. b) értelmezése úgy módosul, hogy 'engem, a beszélőt, az erő a következtetés elfogadására készítet'. Az ilyen típusú változtatásokra utaltam a fentiekben az invarianciaelv megsértéseként.



2. ábra. A deontikus *kell* és *must* Pelyvás (2000) alapján

A nyilak erőket, a szaggatott vonalak megfeleléseket jelölnek. A *must* és a *kell* között a különbség a parancs forrása és a beszélő közötti megfelelés meglétében, illetve hiányában van, de a beszélő egyik esetben sem közvetlenül része a teljes hatókörnek (a konceptualizált szituációnak). A sötétített rész (a kötelezett és a cselekvő megfelelése) a továbbiakban fontos szerepet játszik.

A 2. ábra a szereplőkön és a közöttük ható erőkön kívül kijelöli a teljes és a közvetlen hatókört is (az utóbbit az angol *objective scene* elnevezés alapján OS-sel is jelöltem). Tartalmazza az ábra a beszélő/konceptualizáló szerepkört is. Ez azonban itt még nem különbözik lényegesen az általában szokásos „objektív” (külső szemlélő/értékelő) lehorogonyzó szereptől, ezért a jelentés még csak kis mértékben szubjektívizált. Az első lépés a nagyobb mértékű szubjektívizáció felé éppen a *kell* és a *must* közötti különbségben van: a *must* esetében a parancs forrása és a beszélő között tipikusan megfelelés (correspondence) van, a *kell* segédigére viszont ez nem jellemző. Közös azonban bennük az, hogy a beszélő egyik esetben sem közvetlenül része a teljes hatókörnek (a konceptualizált szituációnak).

A 2. ábrán felvázolt konceptuális struktúra feltételezi, hogy a kötelezett/cselekvő (a két szerep között minden esetben megfelelés van) valamilyen módon ellenerőt fejt ki a parancsra szemben. Ez a (viszonylag) szabad akarat biztosítja a kiváltott cselekvés potenciális státusát. Az ellenerő létezését a napi tapasztalat is igazolja: ritkán kell utasítást adni olyan cselekvésre, amelyet a cselekvő maga is szívesen végrehajt (vagy végrehajtana, ez tipikusan a **megengedés** szituációja), de ha ez mégis megtörténik, a cselekvő számára rendkívül irritáló lehet. Feltételezhetjük tehát, hogy ez a konceptuális struktúra jobban

fedí a valóságos jelentéseket, mint a Sweetser által javasoltak bármelyike. Támogatására két további érvet is találhatunk.

- Megfelel a deontikus segédigék használatát leíró nyelvtani szabályoknak: a cselekvés potenciális (az angolban sem előidejűség, sem progresszív alak nem szerepelhet); a cselekvésnek akaratlagosnak kell lennie (??*Meg kell nyúlnia a fülednek!*); az alany (a kötelezett/cselekvő) tipikusan ágens jellegű.<sup>5</sup> Az episztemikus jelentésekre ezeknek a szabályoknak egyike sem érvényes.
- Rendszerbe állítható más módbeli segédigék jelentéseivel. Például az angol *should* ( $\approx$  a *kellene* segédige nem tisztán feltételes jelentése) konceptuális struktúrája abban a két tényezőben különbözik a *must*-tól, hogy egyrészt nem jellemző rá a forrás/ beszélő megfelelés (ebben osztozik a *kell*-lel), másrészt a résztvevők között ható erők jóval kiegyensúlyozottabbak – ezért lesz a *should* inkább javaslat, mint utasítás. A deontikus *may* konceptuális struktúrája Pelyvás (2000) szerint a potenciális cselekvő akaratát reprezentáló és a viszonylag gyenge (concessive *may*) vagy magát ilyen helyzetbe állító engedélyadóhoz kapcsolódó erők összjátékán alapul. Létezik azonban egy parancsoló *may* is (*You may go now!*), amelyre az jellemző, hogy a szereplők között igen nagy státusbeli különbség van. Ebben a rendszerben ez úgy értelmezhető, hogy a parancsadó mintegy „kitalálja” vagy „diktálja” a cselekvő akaratát, azután pedig „nagylelkűen” nem állít akadályt annak útjába. (Ettől lesz ez a forma különösen lekezelő.)

Amennyiben ezt a konceptuális struktúrát elfogadjuk mint a (jelen esetünkben deontikus) alapjelentés jelentésviszonyainak elvont szintű leírását, következő feladatunk az, hogy megvizsgáljuk: mindezek a viszonyok milyen formában jutnak kifejezésre a grammatikai struktúrában. Arra, hogy a metaforikus kiterjesztés hogyan hozza létre ebből az alapjelentésből az episztemikus jelentést, a későbbiekben még természetesen kitérek.

### 3. Grammatikai struktúra: esetválasztás és a tagmondat cselekvéslánc- (biliárdgolyó-) modellje

Ennek az alfejezetnek a legfontosabb célja az, hogy feltárja azokat a szimbolikus viszonyokat, amelyek a fenti konceptuális struktúrát és a (lehetséges vagy valóban előforduló) grammatikai formákat összekapcsolják. Más szavakkal: annak a vizsgálata, hogy az adott konceptuális struktúra milyen nyelvi formákat és milyen mértékben motivál. Langacker (1987; 1991; 1999; 2008) alapján talán helyesebb volna inkább fonológiai struktúráról beszélni, hangsúlyozva Langackernek azt a hipotézisét, hogy a nyelvi rendszer csak szemantikai, fonológiai és szimbolikus struktúrákból, illetve a mögöttük húzódó kategorizáló viszonyokból áll:

<sup>5</sup> Bizonyos esetekben ez a szereplő nem jelenik meg közvetlenül a mondatban, de kikövetkeztethető (*The book must be back on my desk in 10 minutes*). Más kontextusokban a személytelen és passzív szerkezetek ugyanakkor az episztemikus jelentés felé tolódás egyik első lépésének is tekinthetők (l. pl. Traugott 1989: 37–8, 42).

Adopted as a strong working hypothesis, [the content requirement] states that **the only elements ascribable to a linguistic system are (i) semantic, phonological, and symbolic structures that actually occur as parts of expressions; (ii) schematizations of permitted structures; and (iii) categorizing relationships between permitted structures.** The thrust of the content requirement is that the linguistic knowledge we ascribe to speakers should be limited to elements of form and meaning found in actually occurring expressions, or which derive from such elements [...] (Langacker 2008: 25, kiemelések az eredetiben).

A fent idézett szövegben azonban van egy utalás a forma és a jelentés közötti viszonyra, és ez talán lehetővé teszi azt, hogy az aktuálisan megjelenő nyelvi formákra mint grammatikai struktúrára utaljunk. Nézetem szerint (közvetlenül) fonológiai struktúrákról beszélni félrevezető volna.

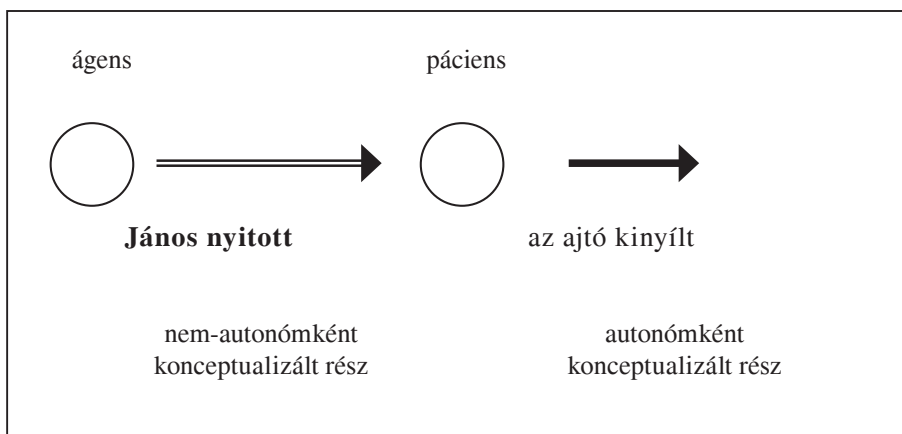
### 3.1. A cselekvéslánc- (biliárdgolyó-) modell mint a tagmondat struktúrájának alapja

Mivel a *kell* és a *must* konceptuális struktúráinak felállításánál nagy hangsúlyt fektettünk a szituáció résztvevői között működő erők összjátékára (force dynamics), célszerű a grammatikai viszonyok feltérképezéséhez is egy olyan modellt választani, amely erőhatásokon alapul. Igen alkalmasnak látszik erre a Langacker (1999: 23) által bevezetett cselekvéslánc- (biliárdgolyó-) modell, amely egyike a kanonikus eseménymodellt leíró konceptuális alapsémáknak. Mint a FORRÁS-ÚT-CÉL séma egyik variánsa, dinamikus szituációk leírására alkalmas,<sup>6</sup> prototipikus megvalósulása az egyszerű tárgy-as (tag)mondat. Bár a segédigék konceptuális struktúráját ennél lényegesen összetettebb rendszerként írtuk le, a modell mégis alkalmas kiindulópontnak látszik, mert többféleképpen kiterjeszhető, akár újabb szereplők és viszonyok bevonásával is (Langacker 1999: 29). Mint azonban látni fogjuk, valóban csak kiindulópont lehet: elsődleges keret, amely elsősorban arra alkalmas, hogy hozzásegítsen a módbeli segédigék konceptuális és grammatikai szerkezete közötti viszony jobb megértéséhez.

#### 3.1.1. A „klasszikus cselekvéslánc” modell

Tolcsvai Nagy Gábor (2012: 108–111), az alany funkcionális jellemzőit vizsgálva, a cselekvésláncmodell igen jó és átfogó bemutatását adja magyar nyelven. Bár elsősorban az alany szerepére koncentrál, minket pedig elsősorban a lánc más „szemei” fognak inkább érdekelni, a leírást jó alapnak tekinthetjük, amelyre építve csak néhány saját szempont szerinti kiegészítésre lesz szükség. A 3. ábra a *János kinyitotta az ajtót* mondat sémáját ábrázolja a modell alapján.

<sup>6</sup> Egy másik gyakran alkalmazott modell, a színpadmodell (stage model) a statikus szituációk leírásának az alapja; l. pl. Tolcsvai Nagy 2012: 117.



**3. ábra.** *János kinyitotta az ajtót.* A kanonikus eseménymodell szerkezete (Langacker 1999 alapján)

A séma egy, az ágens által kifejtett erő hatására bekövetkező eseményt (az ajtó kinyílása) ír le. Két viszonylag jól elkülöníthető részből áll: az egyik az autonómként konceptualizált rész, a teljes lánc végén. Ezt úgy konstruáljuk meg, mintha magától történne, vagy magától is megtörténhetne. Nem kell mereven ragaszkodnunk az „objektív” valósághoz: egyszerűen arról van szó, hogy amikor így konstruálunk, a sémának csak ezt a részét állítjuk profilba, a másik rész a háttérben marad (de nem feltétlenül „láthatatlan”).

A séma másik eleme a nem autonómként konceptualizált rész a séma elején. Ezt nem könnyű elképzelni anélkül, hogy valami hatása lenne (a séma második része), de az előzők alapján nem is lehetetlen – például a *János eszik* mondatban valami hasonló történik.<sup>7</sup> A kétfajta konstruálásra „életből vett” példa a (3a) és a (3b) különbsége (l. Tolcsvai Nagy 2012: 109, a sorrendet saját céljaim szerint megfordítottam):

- (3a) Az ablak betört.
- (3b) Pisti betörte az ablakot.

A konstruálás egy másik alapvetően fontos eleme az, hogy egy komplex eseménysort egy cselekvésláncként, részlánccok viszonylag laza kapcsolataként vagy független cselekvésekként (láncokként) írunk le.

Viszonylag ritkán fordul elő az, hogy általában függetlenként konceptualizált eseményeket valami ok miatt egy láncként írunk le. Sokat idézett példa erre a *tüsszentés* esete:

- (4) Márta letüsszentette a zsebkendőt az asztalról.

Nem kell elemeznünk azt, hogy a beszélő miért döntött úgy, hogy a két eseményt szoros kapcsolatba hozza. Az eredmény egy általában tárgyatlanként használt ige tárgyassá té-

<sup>7</sup> Tudjuk, hogy van tárgy, bizonyos határok között még a szemantikai tartalmát is meg tudjuk határozni. Az ilyen implicit argumentumokra most nem térünk ki.

tele. Azt már jobban értjük, hogy a (3) mondatai által leírt szituációt Pisti miért fogalmazza meg esetleg úgy, hogy a két esemény közötti kapcsolatot a végtelenségig lazítja:

- (5) Elrúgtam a labdát, és az ablak betört.

### 3.1.2. Esetválasztás

Ha a (tag)mondat grammatikai struktúráját vizsgáljuk, a következő válaszra váró kérdés az, hogy milyen viszonyban van a fenti séma az esetválasztással. A kognitív grammatika egyik alaptétele, ahogyan azt Tolcsvai Nagy (2012: 110) is kiemeli, az, hogy „[a]z alany nem határozható meg specifikus szemantikai tartalmú jellemzőkkel vagy szemantikai szerepekkel”. Hozzátehetjük, hogy ugyanígy a tárgy sem. Kiválasztásukban centrális szerepe van a konstruálásnak, amelynek több összetevője van. Számunkra ezek közül itt legfontosabb a figyelem. A szituáció (vagy kognitív modell – ICM) aktív felépítésében a tagmondatszintű **trajektor** (elsődleges figura) lesz az alany (és kapja prototipikusan a nominatívuszi esetet), a **landmark** (másodlagos figura) pedig a tárgy (és kapja ugyanígy az akkuzatívuszi esetet).

Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy a szemantikai tartalmak, illetve szerepek nem játszanak fontos, bár közvetett szerepet ebben a folyamatban. A trajektor valóban a figyelem központja, de legtöbbször azért, mert ágens, ember, (valóban vagy potenciálisan) mozog, vagy valamilyen módon változik. A landmark tipikusan mindennek az ellenkezője. Ezért van az, hogy (6a) természetesen hangzik, viszont (6b)-t látva vagy hallva arra gondolunk, hogy a beszélő valamilyen alapvető hibát vétett a konceptualizálásban, pedig ez a fentiek alapján nem is a legtípikusabb eset:

- (6a) A kutya oda van kötve a fához.  
 (6b) A fa oda van kötve a kutyához.

Ha a tárgyas (tag)mondatot a cselekvésláncmodellel írjuk le, akkor akár természetesnek is vehető, hogy a „láncot indító” aktív résztvevő kerül alanyi szerepbe (nominatívusz), a passzív végpont, amely elszenvedti a cselekvést, pedig tárgy lesz (akkuzatívusz). Jelen-tősen árnyalja a képet azonban legalább három tényező:

- A cselekvésláncok „összekötése” és „szétszakítása”, mint láttuk, a konstruálás függvénye – lásd például a *zsebkendő* státusát a (4) mondatban.
- Nem mindig a teljes cselekvéslánccal dolgozunk. Mint már említettem, gyakran a cselekvésláncnak csak egy része (általában az autonómként konceptualizált rész) kerül profilba. Hozzá kell tehát tenni a szempontokhoz azt, hogy az alany, illetve a tárgy a **profilba vett cselekvésláncrész** kezdő, illetve végpontja lesz – lásd a (3a) és a (3b) közötti különbséget. Érdemes itt kiemelni, hogy a nominatív nyelvek (mint az angol vagy a magyar) az esetválasztásnál nem veszik figyelembe azt a potenciálisan igen lényeges szempontot, hogy a profilba vett rész autonómként vagy nem autonómként konceptualizált rész.<sup>8</sup>

<sup>8</sup> Az ergatív nyelvek ezt a különbséget jelzik az ergatív/abszolútív oppozícióban, ugyanakkor elveszítik az aktív és a passzív résztvevő ugyanilyen lényeges egyértelmű megkülönböztetését; l. Langacker 1999: 35–6.



- A cselekvéslánc kiterjeszthető újabb elemekkel, amelyek további esetek belépését eredményezhetik. A nominatívusztól és az akkuzatívusztól eltérően ezek már direktbben szemantikai jellegűek: legtöbbször lokatívuszi típusú esetek, de megjelentek a datívusz is.

A legtermészetesebb kiterjesztés talán az, ha jelezzük a „biliárdgolyó” által elindított szereplő mozgásának útvonalát vagy végpontját, mint például a (7) mondataiban:

- (7a) Jóska a hálóba lőtte a labdát.
- (7b) Jóska a saját hálójába lőtte a labdát.
- (7c) \*Jóska a hálóba lőtte a labdát, de az az oldalvonalnál ment ki.

A (7a) problémamentesnek tűnik, de felvet egy sor olyan kérdést, amely már a kezdetekkor benne volt a séma értelmezésében. Csak utalni szeretnék néhányra: mennyiben fontos az, hogy a cselekvés akaratlagos? A (7b) esetében valószínűleg nem. Mennyire fontos az, hogy a cselekvés „sikeres” legyen: ha volt mentális cél, megvalósult-e? A (7c) tanúsága szerint ez igen lényeges.<sup>9</sup> És végül: ezeket a megállapításokat mennyire tekinthetjük általánosnak?

Egyetlen további példa vizsgálata is azt valószínűsíti, hogy újabb tényezőket is figyelembe kell vennünk. Ezek azért lesznek lényegesek, mert a klasszikus cselekvésláncmodell és a segédigék deontikus jelentéseire kidolgozott modell közeledését jelzik.

- (8) Jóskát *a patikába* küldtem, *de már megint a kocsmában kötött ki*.

A cél a (8) mondatban sem valósult meg, az mégis jóval elfogadhatóbb, mint a (7c) volt. A különbség nézetem szerint alapvetően két tényező összjátékában rejlik. A *küld* ige szemantikája közvettebb, deontikus jellegű: jóval kevésbé direkt ráhatást tartalmaz, mint a *lő* szemantikája. Ez persze nem jelenti még azt, hogy a (7c) mondat a *küld* igével érezhetően jobbá válna. Ehhez egy másik tényező is szükséges: az ige tárgyi szerepkörét betöltő résztvevő **ember**, aki rendelkezhet saját gondolatokkal, akarral, elképzelésekkel. Ez igen nagy hasonlóságot mutat a *kell* és a *must* konceptuális struktúrájában foglaltakkal.

Megfigyelhető, hogy a parancsolást jelentő igéknél az autonómként konceptualizált rész (vagyis a potenciális cselekvés) gyakran elliptikussá válik az ige elhagyásával és csak a végpont megjelölésével:

- (9a) Az őrmester azt parancsolta az embereinek, hogy ugorjanak (bele) a jeges folyóba.
- (9b) Az őrmester a jeges folyóba parancsolta az embereit.
- (9c) Az őrmester beleparancsolta az embereit a jeges folyóba.
- (9d) Az őrmester belekényszerítette az embereit a jeges folyóba.
- (9e) Az őrmester belemasírozta az embereit a jeges folyóba.

A (9a) mondatban a cselekvéslánc viszonylag lazán kapcsolt elemekből áll, mind az autonóm mind a nem autonóm rész részletesen ki van fejtve. Azt is mondhatjuk, hogy ebben

<sup>9</sup> Az angolban ez a különbség kifejeződhet a *give* típusú igék kétfajta szerkezetében: az *I gave Mary some flowers* mondat nem helyesen írja le a szituációt, ha az érintett a virágot nem fogadta el.

a mondatban a 2. ábrán bemutatott és a *kell* illetve *must* segédigék konceptuális struktúrájának leírására szánt elemek mindegyike benne van. A parancs kiadója az őrmester (tehát nincs megfelelés a beszélővel/konceptualizálóval – ezért inkább a *kell*-re hasonlít). Az *emberei* két minőségben jelenik meg: egyrészt mint a parancs által kötelezett szereplő (datívuszi raggal) és mint potenciális végrehajtó (egyeztetés, felszólító mód), tehát a két szerep elaborátumai között megfelelés van. A datívuszi esetvégződés az *experiens* szerepnek, tehát egyfajta másodlagosan aktív szerepnek felel meg.<sup>10</sup> A cselekvés potenciális marad: ha a mondatot kiegészítjük azzal, hogy ... *de azok csak nevettek rajta*, ez nyilvánvalóvá válik. Ez a potenciális jelleg érezhetően abból származik, hogy a katonáknak szabad akaratuk is van, és bár nem jellemző, előfordulhat, hogy egy parancsnak ellenszegülnek. (Hasonló a szituáció a (8) mondatnál látottakhoz.)

A (9b–e) mondatokban, ahogyan az autonómként konceptualizált rész egyre elliptikusabbá válik, ez az akarati tényező egyre kevésbé látszik érvényesülni – a nevetés egyre valószínűbb módon már a folyóból jön (és esetleg az őrmester büntető szándékának semlegesítése lehet a célja). Úgy tűnik, hogy a cselekvéslánc „szorosabbra fűzése” egyre inkább háttérbe szorítja a cselekvő esetleges szabad akaratát: *experiens*ből pácienssé válik, és a datívusz helyett is akkuzatívusz jelenik meg. (Érdekes eleme a lánc szorosabbra fűzésének, hogy a *bele-* igekötő átkerül a parancsolást kifejező szóra – és elhagyhatatlanná is válhat.)

### 3.2. Hogyan alkalmazható a modell a (módbeli) segédigékre?

A (9)-ben tárgyalt, a parancsolást főigével kifejező mondatokra az a jellemző, hogy az autonómként konceptualizált rész redukálásával szerkezetileg fokozatosan egyszerű tárgyassá alakíthatók. Ez annak a konceptuális/szemantikai változásnak a következménye, hogy a konstruálás függvényében bennük a kötelezett/cselekvő akarata fokozatosan háttérbe szorulhat, és ezáltal a cselekvés egyre inkább aktuálissá válhat.

Ha ezt összevetjük egy deontikus segédigét tartalmazó mondattal, akkor azt látjuk, hogy itt minden fordítva van: ebben a nem autonómként konceptualizált, vagyis az erőhatásokat reprezentáló rész nyelvi kifejezése redukálódik (implicitté válik):

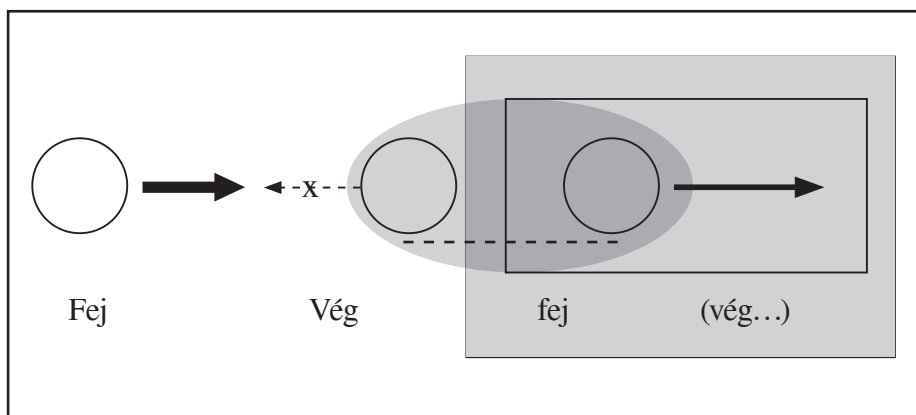
(10a) A katonáknak bele kell ugrianiuk a jeges folyóba.

(10b) The soldiers/they must jump into the icy river.

Ennek megfelelően a cselekvés potenciális marad, viszont a parancs forrása és a hozzákapcsolódó erő egyértelműen a háttérbe szorul (kikerül a profilból),<sup>11</sup> és valami hasonló történik a kötelezett/cselekvővel és a hozzárendelt ellentétes irányú erővel is, bár a két nyelvben nem egyforma mértékben. Ezt a helyzetet a 2. ábra itt releváns részeinek és a 3. ábrának egymásra vetítéséből keletkező 4. ábra szemlélteti:

<sup>10</sup> Például a 6. lábjegyzetben már említett színpadmodellben: *A fiúnak tetszik a lány* (1. Tolcsvai Nagy 2012: 110).

<sup>11</sup> A grammatikai formában nem jelennek meg. A közvetlen hatókörből azonban nem kerülnek ki, mert konceptuális tartalmuk továbbra is elengedhetetlen a deontikus jelentés értelmezéséhez. Ez csak az episztemikus jelentésben történik majd meg.



4. ábra. A deontikus *kell* és *must* a cselekvésláncban

### 3.3. Esetválasztás. Lehetséges és aktuális alakok

A kötelezett/cselekvő, mint láttuk, a konceptuális struktúrában két szerepben van jelen, a grammatikai struktúrában azonban ezek közül – ellentétben a főigés (9a)-val – csak az egyik jelenik meg.

- Az egyik szerep az autonómként konceptualizált cselekvéslánc feje: ennek a nominatívusz felel meg.
- A másik szerep a nem autonóm cselekvésláncrész végpontja: ennek valamilyen függő eset felel meg – akkuzatívusz, ha a szereplő passzív, és datívusz, ha legalább valamennyire aktív.

A 3.2.-ben elmondottak (a nem autonóm rész redukálódik), és itt az eddig látottak alapján azt várhatjuk, hogy a mondat alánya nem a parancs forrása lesz, hanem a kötelezett/cselekvő vagy nominatívuszi, vagy datívuszi (esetleg akkuzatívuszi) esetben. Az akkuzatívuszi alanyra nem találtam példát, de az angol *must* és a magyar *kell* jól reprezentálja az első és a második opciót.

A *must* (10b), amely csak nominatívuszi alannal állhat, teljesen szabályszerűnek látszik a kanonikus cselekvésláncmodell szempontjából. Ám nem teljesen az, mert a (kötelezett)/cselekvő **ágensként** lép fel az **autonóm** részben, és ez legalábbis szokatlan (l. 2.2., bár ez a nominatívuszi eset választását csak erősíti). Felmerül az is, hogy ez a szereplő ellenerőt is kifejt a nem autonóm részben, és ha ez a rész is valamennyire jelen van (l. 3.2.), akkor ez a szempont is érvényesülhet. De ez is a nominatívusz irányába hat.

A *kell* szerkezete (10a) azonban már első pillantásra rendhagyó jelenségnek tűnik. A kötelezett/cselekvő az alany definíciójában szereplő két formális feltétel közül (l. Tolcsvai Nagy 2012: 111) legfeljebb csak az egyiket teljesíti, ugyanis nem nominatívuszban áll. Egyeztetve lehet viszont, ha nem is kötelezően, a főnévi igenévi állítmánnyal, ez a magyarban igen ritka jelenség. A mondatban nincs nominatívuszban álló főnév, tehát nem játszódik le a trajektornak és a topiknak olyan konfliktusa, mint amilyen például a színpadmodellben bekövetkezik (*A fiúnak tetszik a lány*, l. Tolcsvai Nagy 2012: 110). A kötelezett/cselekvő datívuszi esetragjából arra következtetünk, hogy itt a **kötelezett** szerep

dominál, vagyis a cselekvéslánc nem autonóm részének végpontja válik a profilba vett cselekvésláncrész kezdőpontjává.<sup>12</sup> Mindenképpen figyelemre méltó, hogy ezek szerint itt a konceptualizáló nem természetes határvonalat húz, hiszen ha a profilon kívül maradó rész teljesen eltűnne a konceptuális struktúrából, akkor ez a szerep „a levegőben lógva” maradna (l. ezzel kapcsolatban a 11. lábjegyzetet). Ez meglehetősen kusza helyzetet eredményez, amely, bár a valamennyire aktív szereplőt jelölő datívuszi esetraggal utal a szereplő által kifejtett ellenerőre, semmilyen utalást nem tartalmaz a szereplő potenciális ágensi szerepére (az autonóm részben). Egyetérthetünk tehát Tolcsvai Nagy (2012: 118) azon megállapításával, hogy „[a] spontán nyelvi »szabályosítás«, vagyis a prototipikus konstrukció felé közelítés a grammatikai alany nélküli konstrukcióból eredő feszültséget enyhíti, a konstruáláshoz szükséges mentális erőfeszítést csökkenti” akkor, amikor létrehozza a (2)-ben már bemutatott, itt megismételt szerkezeteket.<sup>13</sup>

(2'a) Én most el kell menjek.

(2'b) Én most el kell, hogy menjek.

Tegyük hozzá, hogy – amint a *must* elemzésénél bemutattuk – ez a szerkezet is teljes mértékben motivált.

Úgy tűnik, hogy a klasszikus cselekvésláncmodell és a (módbeli) segédigék deontikus jelentéseinek leírására alkotott konceptuális struktúrák egybevetése hasznos eszköznek bizonyult az ilyen segédigéket tartalmazó (tag)mondatok lehetséges grammatikai struktúráinak a megértésében. Sikerült megmutatni, hogy a grammatikai struktúrák szimbolikus viszonyban vannak a konceptuális struktúra látható és láthatatlan, de meghatározó elemeivel. Az is világossá vált, hogy a deontikus jelentésű főigét tartalmazó, illetve segédigés szerkezetek konceptuális struktúrái igen közel állnak egymáshoz: a különbségek elsősorban abban rejlenek, hogy a struktúrák mely részei kerülhetnek profilba, és mely elemei maradnak a háttérben. Sikerült valamilyen átmenet lehetőségét is felvázolni a két típus között, és talán sikerült a prototipikus tárgyas (tag)mondatok szerkezetéről is néhány új dolgot mondani.

Látnunk kell azonban, hogy a két modell között jelentős különbségek is vannak. Ezek elsősorban a deontikus szituáció háttérben működő erőkre, a cselekvés potenciális voltára – végső soron a kötelezett/cselekvő kettős szerepére vezethetők vissza. A biliárdgolyó-metafora segítségével a különbséget így fogalmazhatnánk meg: míg a kanonikus cselekvésláncmodellben a „meglökött biliárdgolyó” ütközik a másik golyóval, amely az-

<sup>12</sup> Úgy tűnik, hogy a román ezt a képletet egy érzékenyebb szemantikai dimenzióval egészíti ki, amely közvetlen bizonyítékot szolgáltat arra, hogy a datívuszi alany a **kötelezett** szerepkör grammatikai megjelenése. A standardnak számító nominatívuszi alany mellett előfordul ugyanis egy beszélt nyelvi datívuszos változat is, de csak akkor, ha az alany **ember**, tehát a kötelezettséghez kapcsolható erők valóban hathatnak rá, és ellenkezésre is képes (Pelyvás 2011: 184):

(i) *Copilului* *îi* *trebuie* *să* *mănânce*.

*Gyermek-dat.* sz. n. 1/3. *dat.* *kell* *conj.* *eszik-kötőmód*

Ez az alak nem fordul elő az episztemikus jelentésben, ahol teljességgel motiválatlan. Más nyelvek vizsgálatára itt nem térhetünk ki, de erre l. Pelyvás 2011.

<sup>13</sup> Ennek a spontán szabályosítási folyamatnak a „valós idejű” lefutását láthatjuk a címben idézett *Nekem most el kell menjek* megnyilatkozásban.

tán „tehetetlenül” továbbmozog, itt a másik golyónak is van önállósága: hasonlít a szituáció arra, mintha az első golyó egy systergó bombával találkozna.

Ezért a klasszikus cselekvésláncmodell, mint a 3.1. pontban megjegyeztem, valóban csak kiindulópont lehet: „elsődleges keret, amely elsősorban arra alkalmas, hogy hozzásegítsen a módbeli segédigék konceptuális és grammatikai szerkezete közötti viszony jobb megértéséhez”. Ez a nézet további megerősítést nyer akkor, ha megvizsgáljuk, hogy milyen hatással van a grammatikai struktúrára a segédigék jelentésének kiterjesztése az episztemikus tartományba.

#### 4. Kiterjesztés az episztemikus tartományba

Mint már a 2.1.-ben röviden utaltam rá, a metaforikus kiterjesztés a grammatikai kategóriáknál általában összetettebb folyamatnak bizonyul, mint a tisztán lexikai kategóriáknál. Különösen igaz ez a (módbeli) segédigékre: az alap- (esetünkben deontikus) és a létrehozott episztemikus jelentések szerkezete között jelentős különbségek vannak. Sweetser (1990) sikertelensége is erre a körülményre vezethető vissza.

Azok a cselekvőkre ható erők, amelyek a deontikus jelentések dinamikáját és potencialitását adták, már nem összeegyeztethetők az episztemikus tartomány viszonyaival, ezért az invarianciaelv értelmében nem is kerülhetnek át oda. A 2.2.-ben röviden áttekintettük, hogy ezek az erők hogyan befolyásolják a deontikus segédigék használatának grammatikai szabályait (az előidejűség és egyidejűség hiánya, a cselekvés prototipikusan akaratos jellege, bizonyos segédigéknél a beszélő/parancsadó megfelelése) és azt is, hogy mindezek a szabályok az episztemikus jelentésekben már nem lesznek érvényesek. Az episztemikus jelentésekben az esemény típusa nem meghatározott, lehetséges az előidejűség és az előidejűség kifejezése (perfekt és progresszív alakok használata a bővítőben). A beszélő szerepe alapvetően változik meg: az eddigi esetleges megfelelés helyett az episztemikus jelentésben a beszélő/konceptualizáló **ebben a szerepében** közvetlenül lép be a konceptuális struktúrába. Ez az a lépés, amely ezt a jelentést (nézetem szerint a deontikussal ellentétben) valóban lehorgonyzó predikációvá teszi (minderről részletesen l. Pelyvás 2000; 2006; 2011). A segédigék jelentésének kiterjesztése az episztemikus tartományba két fő lépésből áll:

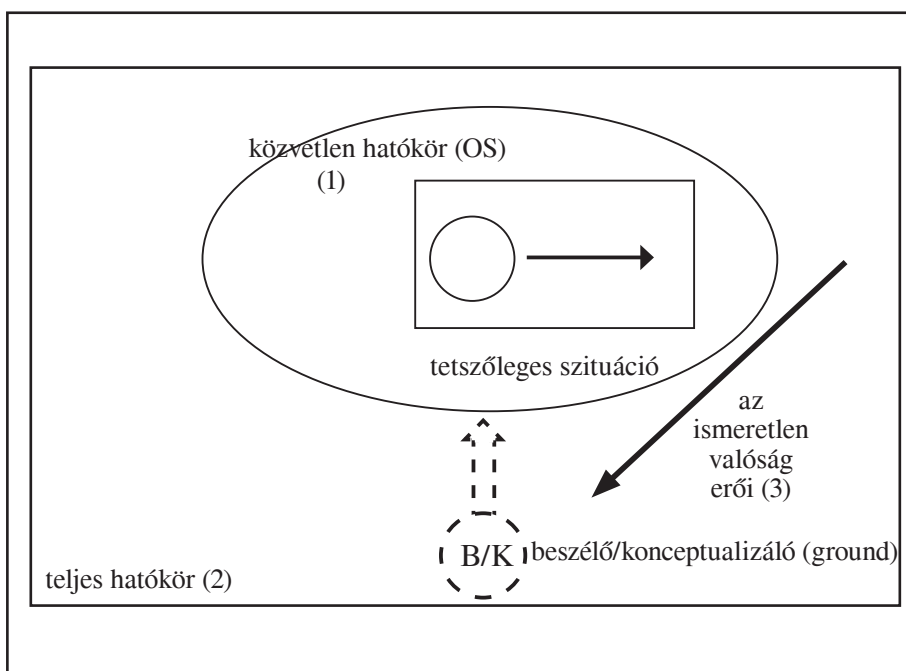
- Amennyiben az alapjelentés a közvetlen hatókörben még tartalmazta az erődinamikai részt és annak szereplőit<sup>14</sup> (l. 2. ábra), azaz a nem autonómként konceptualizált részt, ezek az elemek a közvetlen hatókör szűkülésével kikerülnek onnan.<sup>15</sup> Vannak olyan alapjelentések, például a „tág” hatókörű *should*, ahol ez a szűkülés már egyes deontikus jelentésekben is bekövetkezik. Az episztemikus jelentésekben azonban már definíció szerint csak „tág” hatókörű jelentések vannak.

<sup>14</sup> A logikai hagyományt tiszteletben tartva az alapjelentésnek ezt a konfigurációját a kognitív nyelvészetben is „szűk” hatókörnek („narrow” scope) szokás nevezni, az episztemikus jelentésben már kizárólagos szűkített változatot pedig „tág” hatókörnek („wide” scope). A valóságban ennek éppen a fordítottja a helyzet.

<sup>15</sup> Ebben az esetben már hatásukat is elvesztik, ellentétben az alapjelentés grammatikai kifejezésében található redukcióval, lásd a 3.2. részt és a 11. lábjegyzetet is.

- A közvetlen hatókör szűkülésével, vagyis az erődinamikai elemek eltűnésével egy időben olyan elemek kerülnek előtérbe a konceptuális struktúrában, amelyek eddig viszonylagos gyengeségük vagy inkább „háttérzaj” jellegük miatt a háttérben maradtak. Ezek a teljes hatókör bővülésével jutnak a struktúrába. Legfontosabbak közülük a beszélő/konceptualizáló szerep és a hozzákapcsolható, a valósághoz viszonyító, azaz lehorgonyzó funkció. Mint az 5. ábrából kiolvasható, az erődinamika szerepét itt a beszélő/konceptualizáló valóság iránti elkötelezettsége (epistemic commitment) és a valóság nem teljes ismeretéből következő bizonytalanság közötti dinamika veszi át. Így lesz az episztemikus segédigét tartalmazó megnyilatkozás bizonytalanabb, mint egy egyszerű „tényszerű” állítás.

#### 4.1. *Kell*: a motiváltság változása



5. ábra. A *kell* és a *must* episztemikus jelentésének konceptuális struktúrája

Az előző részben ismertetett két változás közül minden bizonnyal a második a markánsabb, és a nyelv szerveződésének kontextusában is fontosabb (mint a jelölt lehorgonyzó predikáció egyik megjelenési formája), de a témánk szempontjából mégis az első érdemel nagyobb figyelmet.

Az 5. ábra alapján azt látjuk, hogy az episztemikus jelentésben gyakorlatilag eltűnnek azok az elemek, amelyek a datívuszi alanyos *kell* szerkezetet a deontikus jelentésben motiválták: megszűnt a cselekvő megfelelően alapuló kettős szerepe (sőt kötelező ágens-tív vagy akár aktív jellege is), kiszorult a teljes hatókörből a konceptuális struktúrának az az erődinamikai része, amely a datívuszi esetragot eddig motiválta. Azt várhatnánk tehát, hogy az episztemikus jelentésekben csak a változatlanul motivált nominatívuszi

alanyok fognak megjelenni – és amint a 12. lábjegyzetben jeleztem, a szorosabb szemantikai követelményeket támasztó románban valóban ez is történik. A csak nominatívuszi alannal előforduló *must* is problémamentes ebben a tartományban. A magyarban azonban az episztemikus jelentésben is megmaradnak a datívuszi alanyos szerkezetek:

- (11) Annak a kulcsnak itt kell lennie valahol.

Természetesen a nominatívuszi alanyos szerkezetek is megvannak:

- (12) Az a kulcs itt kell (hogy) legyen valahol.

Nem végeztem vizsgálatokat abban az irányban, hogy a két szerkezet relatív gyakorisága a deontikus és az episztemikus jelentésekben különbözik-e (pl. ritkul-e a motiválatlan episztemikus jelentés), vagy hogy változik-e relatív stílusértékük a két jelentésben. Intuícióim szerint az episztemikus jelentésben választékosabbnak hat (és ezért valószínűleg ritkább) a motiválatlanná vált datívuszos forma. Tolcsvai Nagy Gábor (2012: 118) 3.3.-ban idézett megállapítása alapján a „spontán nyelvi szabályosítás”, „a prototipikus konstrukció felé közelítés”, „a konstruáláshoz szükséges mentális erőfeszítésének csökkentése” a motiváció megszűntével valószínűleg még erősebben hat. Mi lehet az oka tehát annak, hogy ezek a formák még mindig használatosak?

#### 4.2. Másodlagos/lehetséges motiváló tényezők

A teljes kép valószínűleg több tényezőtől áll össze. Az első az lehet, hogy a kognitív grammatika értelmezése szerint a nyelvten „konvencionális nyelvi egységek strukturált halmaza” (a structured inventory of conventional linguistic units, Langacker 1987: 57). A szókapcsolatok és szerkezetek, gyakran az egészen hosszúak vagy bonyolultak is, a használat során fokozatosan nyerik el az egység- (unit) státust, és ezután természetesen nem kell minden esetben mentális erőfeszítéssel létrehoznunk őket. Tehát amennyiben (és akiknél) a datívuszi alanyos szerkezetek egységstátusra tettek szert, ezek bármikor készen állnak a használatra.

Egy másik érv lehet – feltételezve azt, hogy a szerkezet a deontikus jelentésben jól motivált –, az egységesítésre törekvés. Az angol módbeli segédigék kialakulásának vizsgálatában Lightfoot (1979: 105–109) hangsúlyozza, hogy az alapszórend történeti változásai miatt a deontikus és episztemikus segédigéknek különböző irányokban kellett volna fejlődniük. Annak, hogy ez nem történt meg (ha Lightfoot azon alapfeltételezése helytálló, hogy a két jelentés különböző mélystruktúrákból származik), az lehet az oka, hogy a nyelvhasználók egységes segédigerendszert preferáltak. Szerepe lehet ebben annak is, hogy a segédigék episztemikus jelentéseinek kialakulása viszonylag új fejlemény, és a magyarban az angolhoz képest meglehetősen ritka.

Lehet, hogy ebben az esetben az esetválasztás nem alapvetően fontos az alany azonosításában. Mint 3.3.-ban utaltam rá, az egyeztetés (ráadásul igenévi alakkkal) elégséges lehet az azonosításhoz, azért is, mert „zavaró” nominatívusz nincs a szerkezetben.

Nem mindig könnyű eldönteni, hogy egy lehorgonyzó szerkezet **pontosan** mit hagy profilban. Mivel az episztemikus segédigék lehorgonyzó predikátumok, figyelembe kell venni az ilyen szerkezetek sajátosságait. Igen fontos tulajdonságuk az, hogy referencia-pontként csak átmenetileg vannak profilban, azután átadják azt a lehorgonyzott résznek,



vagyis a segédigén túli szerkezetnek (Langacker 1991: 244–245). A profilnak ez a mozgása elősegítheti a szerkezet túlélését, bár ennek módja alaposabb vizsgálatot igényelne.

Végül szerepet játszhat a fennmaradásban az a tény is, hogy a gyakorlatban a jelentéstípusok nem mindig különíthetők el olyan élesen, mint azt az elmélet feltételezi. A gyakran ellentétes elemek konceptuális integrációja (blending) egybemoshatja a jelentéseket: nem volna könnyű például megmondani, hogy pontosan milyen típusú modalitást (vagy legalább alany- vagy beszélőorientált modalitást) fejez ki a *tud* segédige a (13) mondatban:

(13) Ami el tud romlani, az el is romlik.

## 5. Összefoglalás

A dolgozat azt a kérdést vizsgálta, hogy a magyar *kell* és a neki megfelelő angol *must* segédige konceptuális struktúrája hogyan járul hozzá bővítményeik esetválasztásához, különös hangsúlyt helyezve a *kell* datívuszi alanyának státusára a deontikus alapjelentésekben és a metaforikus kiterjesztésen alapuló episztemikus jelentésben.

A vizsgálathoz szükség van a segédigék konceptuális struktúrájának egy olyan leírására, amely hitelt érdemlően (a szerkezetekre vonatkozó nyelvtani szabályokkal összhangban) elhelyezi a deontikus szituáció szereplőit egy komplex erődinamikai rendszerben. Ezt Langacker (1991; 1999; 2008) és Pelyvás (2000; 2006; 2011) alapján adtnak vettem. Két számunkra fontos tulajdonságát érdemes kiemelni: egyrészt azt, hogy az erődinamikai rész a grammatikai formában implicitté válik (a deontikus jelentésben ez csak a profilból való kikerülést jelenti), és ezért a segédigés mondat alanya nem a szituáció elindítója (esetünkben a parancs forrása) lesz, hanem a parancs célzottja: a kötelezett/cselekvő. A szerkezet másik alapvető tulajdonsága az, hogy ez a két szerep megfeleltetés útján egy és ugyanazon szereplőhöz kapcsolható.

Szükség van a vizsgálathoz egy olyan modellre is, amely segítségünkre lehet annak megállapításában, hogy a konceptuális struktúrában betöltött szerepek a grammatikai struktúrában milyen eseteknek felelhetnek meg. Langacker (1999) cselekvésláncmodellje, amelyet alapvetően a tárgyias mondat konceptuális szerkezetének és esetválasztási szabályainak leírására dolgozott ki, alkalmas kiindulópontnak bizonyul. Bár a deontikus segédigék és a tárgyias mondatok rendszere egy sor tulajdonságban különbözik egymástól, a két modell hasonlít abban, hogy a cselekvésláncot két viszonylag jól elkülöníthető részre, egy nem autonómként és egy autonómként konceptualizált részre osztja. A fő különbség abban van, hogy a két rész határvonalán (vagy ütközőpontjában) elhelyezkedő szereplő a tárgyias mondatban alapjában véve passzív szerepet tölt be, míg a deontikus struktúrában több módon aktív is (egy erő célpontja és két különböző erő kiindulópontjával szolgál). A két szerkezet egybevetésével sikerült bemutatni, hogy a deontikus főigéi predikátumot és +ÉLŐ (főképpen +EMBER) tárgyi/datívuszi bővítményt tartalmazó tárgyias mondatok konceptuális szerkezete lényeges hasonlóságot mutat a segédigés szerkezetekkel.

A fő különbség a két konceptuális struktúra grammatikalizálódása között abban van, hogy amíg a főigés mondatokban a cselekvéslánc második, autonóm része válik gyakran redukálttá vagy implicitté, a segédigéknél ez az első (erődinamikai) rész sajátossága. Ha az alany grammatikai szerepét (a nominatívuszi esetragot) a cselekvéslánc profilba vett részének a feje kapja, ez, mint már utaltam rá, a segédigéknél nem a teljes cselekvéslánc

elindítója lesz, hanem a két rész határán álló szereplő. Ez viszont, mivel két viszonyrendszerben két szerepet (egy passzívát és legalább egy aktívát) tölt be, két esetet motivál: nominatívuszt az aktív szerep miatt és tipikusan datívuszt a passzív(abb) experiens szerep miatt. Az, hogy a két eset közül melyik jut az alanynak, a nyelvi rendszer függvénye. Az angolban csak nominatívusz, a magyarban azonban emellett datívusz is előfordulhat.

További kérdés az, hogy hogyan változik a motiváltság az episztemikus kiterjesztés során. Mivel a nyelvtani kategóriáknál a metaforikus kiterjesztés általában összetettebb folyamat, mint a lexikai kategóriáknál, itt komplikációkra lehet számítani. A kiterjesztésben eltűnik az az erődinamikai rész, amely a kötelezett/cselekvő szerep **kötelezett** részét adja, ezért a datívuszi eset motiválatlan marad. Befejező részében a dolgozat arra kísérelt meg választ adni, hogy motiválatlansága ellenére milyen tényezők tartják meg ezt a szerkezetet ebben a jelentésében is a magyar nyelvtan rendszerében.

### Irodalom

- Kálmán C. György – Kálmán László – Nádasdy Ádám – Prószéky Gábor 1989. A magyar segédigék rendszere. In Telegdi Zsigmond – Kiefer Ferenc (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XVII.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 49–103.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar I.* Stanford University Press. Stanford, CA.
- Langacker, Ronald W. 1991. *Foundations of Cognitive Grammar II.* Stanford University Press. Stanford, CA.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization.* Mouton de Gruyter. Berlin–New York.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar. A Basic Introduction.* Oxford University Press. Oxford.
- Lightfoot, David W. 1979. *Principles of Diachronic Syntax.* Cambridge University Press. Cambridge.
- Pelyvás, Péter 1996. *Subjectivity in English. Generative Grammar Versus the Cognitive Theory of Epistemic Grounding.* Peter Lang. Frankfurt am Main.
- Pelyvás, Péter 2001. On the development of the category *modal*: a cognitive view. How changes in image-schematic structure led to the emergence of the grounding predication. In Kocsány Piroska – Molnár Anna (eds.): *Wort und (Kon)text.* Peter Lang. Frankfurt am Main. 103–130.
- Pelyvás, Péter 2000. Metaphorical extension of *may* and *must* into the epistemic domain. In Barcelona, Antonio (ed.): *Metaphor and Metonymy at the Crossroads.* Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 233–250.
- Pelyvás Péter 2002. A kognitívmodell-alkotás és -váltás néhány nyelvi kifejezőeszköze a magyarban. In Maleczki Márta (szerk.): *A magyar nyelv leírásának újabb módszerei V.* Szegedi Tudományegyetem. Szeged. 405–420.
- Pelyvás Péter 2005. Rejtett megfelelések (korreferenciaviszonyok) az angol módbeli segédigék konceptuális szerkezetében. In Petőfi S. János – Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *Officina Textologica 12.* Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 73–81.
- Pelyvás, Péter 2006. Subjectification in (expressions of) epistemic modality and the development of the grounding predication. In Athanasiadou, Angeliki – Canakis, Costas – Cornillie, Bert (eds.): *Subjectification: Various Paths to Subjectivity.* Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 121–150.
- Pelyvás, Péter 2011. Motivation in English *must* and Hungarian *kell*. In Panther, Klaus-Uwe – Günter Radden (eds.): *Motivation in Grammar and the Lexicon.* Benjamins. Amsterdam and Philadelphia. 171–190.
- Sweetser, Eve 1990. *From Etymology to Pragmatics. Metaphorical and cultural aspects of semantic structure.* Cambridge University Press. Cambridge.

- Talmy, Leonard 1988. Force dynamics in language and cognition. *Cognitive Science* 2: 49–100.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. Az alany funkcionális értelmezéséhez. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest. 103–122.
- Traugott, Elizabeth C. 1989. On the Rise of Epistemic Meanings in English: An Example of Subjectification in Semantic Change. *Language* 65 (1): 31–55.

## KIK LEHETTEK ÉS KIK LEHETNEK KAZINCZYÉK VAGY KARINTHYÉK?

A tulajdonnévi asszociatív többes *-ék* szerkezet értelmezésének útjai

*„A tudomány részantropológiákat képes előállítani,  
a világ egyes részeinek humán nézőpontú leírásait.  
A rész mindig kiegészítést kíván, mert a megismerő  
tudatában van az ismeret rész jellegének;  
ez a megismerés egyik fő motivációs ereje.”*

(Tolcsvai Nagy Gábor)

A jelen tanulmány a deskriptív grammatikai hagyomány, a nyelvtörténeti háttér és a nyelvtipológiai összefüggések áttekintése után kognitív szemantikai elméleti keretben vizsgálja és elemzi a tulajdonnévi asszociatív többes *-ék* szerkezet szövegszintű értelmezésének lehetőségeit különböző diskurzustípusokbeli használata alapján. A kiválasztott nyelvi jelenséget tehát a diskurzus szintjén lejátszódó komplex online jelentéskonstruálási folyamatok felől közelítjük meg. A jelen dolgozat emellett sorakoztat fel érveket, hogy az *-ék* szerkezet csoportos kategória konstruálására alkalmas referenciapont-szerkezetként működik, amely a beszélő pillanatnyi szándékának megfelelő csoportosítást tesz lehetővé, így az egyes szövegek és diskurzusok szintjén dinamikus módon módosítható az adott szerkezet referenciális összetétele. Végül pedig a kognitív szemantikai elemzés feltárja a szerkezet jelentésének metonimikus és metaforikus rétegeit, miközben emellett érvel, hogy a tulajdonnévi *-ék* szerkezet jelentése alapján egyértelműen a nyelvtipológiai kutatásokból ismert asszociatív többes szám megjelenési formájának tekinthető.

**Kulcsszavak:** többes szám, asszociatív többes szerkezet, *-ék* szóelem, referenciapont-szerkezet, metonímia, metafora

### 1. Bevezetés

Dolgozatunk célja a tulajdonnévi *-ék* szerkezet kognitív szemantikai elemzése és a szövegszintű értelmezés útjainak vizsgálata. A témaválasztás és feldolgozásának módja tiszteletünk kifejezése Tolcsvai Nagy Gábor felé, aki a tulajdonnevek és a birtokos szerkezet jelentésének területén, valamint a referenciapont-szerkezetek kutatásában is útmutató tanulmányokkal gazdagította a hazai és a nemzetközi kognitív nyelvészetet.

Az *-ék* szóelem mind ez ideig elsősorban alaktani munkákban szerepelt, ahol is morfológiai besorolásának részletei álltak a figyelem középpontjában, miközben a szemantikai elemzés inkább a háttérbe szorult. A terminológiai címke megválasztása azonban már önmagában is sokatmondó lehet, így például a többesjel (vö. M. Korchmáros 1995: 295) vagy a heterogén többes szám (vö. Szolcsányi 2007: 464) szakkifejezések használata bizonyos mértékű állásfoglalást feltételez a kérdéses szóelem jelentésével kapcsolatban. Mivel a jelen tanulmány fő csapásvonala az autentikus nyelvhasználaton alapuló szemantikai elemzés lesz, ezért tudatosan kerüljük a túl korai jelentéstani címkézést.

Induktív vizsgálati módszert alkalmazva tárjuk fel a kérdéses *-ék* szerkezetek konkrét szövegekből kikövetkeztethető jelentését. Fontos elvnek tartjuk, hogy ne korlátozzuk bizonyos szóalakok, illetve legfeljebb egyes – természetes szövegkörnyezetükből kiszakított – elszigetelt mondatok gyűjtésére és rendszerezésére a jelentésmeghatározás bázisát és előkészítő lépéseit, hanem hogy átfogó szövegelemzésre építve keressük a választ a címben megfogalmazott kérdésre, hogy kik is lehetnek és kik lehetnek *Kazinczyék* vagy *Karinthyék*. Hipotézisünk szerint a tulajdonnévi *-ék* szerkezet fő funkciója egy képpel szemléltetve abban határozható meg, hogy a beszélő mintegy rendezőként egy sötét színpadon elhelyezkedő kis vagy nagy létszámú színészcsoporthoz bizonyos szubjektív szempontok alapján a saját perspektívájából egyszerre irányítja rá a reflektort egy kiemelt színészre és még egy vagy több színésztársára vagy az egész csoportra, miközben a nézőknek is mindent meg kell tenniük annak érdekében, hogy testhelyzetüket alkalmas pozícióba hozva és tekintetüket megfelelően irányítva végigpásztázhassák a reflektorfénybe került színpadi alakok csoportját. Az *-ék* szerkezet hipotézisünk szerint – mintegy meghívásként a hallgató számára – megnyit egy kognitív rést, amelyen keresztül egy bizonyos perspektívát kínál fel a hallgatónak, amelyből a beszélő által szubjektív szempontok szerint kiválasztott embercsoport referenciális összetételét inferálhatja. A jelen dolgozatban amellet fogunk érvelni, hogy az *-ék* szerkezet csoportos kategória konstruálására alkalmas referenciapont-szerkezetként működik, amely a beszélő pillanatnyi szándékának megfelelő csoportosítást tesz lehetővé, így az egyes szövegek és diskurzusok szintjén dinamikusan, hajlékonyan módosítható az adott szerkezet referenciális összetétele.

A továbbiakban először röviden áttekintjük az *-ék* szerkezet eddigi leírásait és a rendelkezésre álló nyelvtörténeti adatokat, majd különböző diskurzustípusokból vett példák alapján vizsgáljuk szövegszintű értelmezésének útjait, végül pedig felvázoljuk a jelenség kognitív szemantikai elemzését.

## 2. Az *-ék* szerkezet eddigi leírásai

Az *-ék* szerkezettel kapcsolatos eddigi magyar nyelvészeti kutatások főként az *-ék* szóelem morfológiai besorolásával, illetve kategorizációs státuszának meghatározásával és kialakulásának történetével foglalkoztak. A morfémaelemzés szempontjából az első lépés a morfológiai szegmentumok meghatározása, vagyis annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy az *-ék* fonémasor egy morfémát képvisel-e, vagy pedig fel lehet-e bontani két önálló morfémára, *-é-re* és *-k-ra*. Jelenleg az az általánosan elfogadott nézet, hogy az *-ék* fonémasor a mai magyar nyelvben egységes morfémának számít, és nem lehet további két morfémára tagolni. A többségi véleménnyel élesen szembehelyezkedő nézetet vall Lotz (1976), aki 3 önálló morfémát feltételez: az *-é-t* és a *-k-t*, valamint a kettő között egy zéró morfémát a 3. személy jelölésére. A disztribúciós elemzés és a használati gyakorisági mutató is azt támasztja alá, hogy az *-ék* a mai magyarban önálló morféma, nem bontható további szóelemekre.

A morfológiai kategorizáció kérdésében a korábbi szakirodalom főként a képzőkhöz való besorolás mellett voksol; l. többek között Mészöly (1909: 258) és Velcsovna (1988: 143). Kiefer (1998: 229) hangsúlyozza, hogy „szinte semmilyen érv nem szól e toldalék képző volta mellett”, hiszen a használata során lexikalizáció és „sajátos jelentéstartalom” megnyilvánulása nem figyelhető meg, szófajváltozás nem következik be, viszont számol-

ni kell a szintaktikai következményekkel az állítmány alannyal való számbeli és személybeli egyeztetése során, és mivel az *-ék-et* képző nem követheti, de többféle inflexiós toldalékkal is összekapcsolható, ezért az *-ék-nek* az inflexiók toldalékok között van a helye. Bartos (2000: 694 kk.) szintaktikai és morfoszintaktikai kritériumok alapján szintén inflexiók affixumnak tekinti az *-ék-et*. Érvelését elsősorban arra alapozza, hogy itt frázisszintű toldalékról van szó, amely személynevekhez is kapcsolódhat, anélkül hogy a tulajdonnevet közben köznévvé változtatná. Kiefer (1998: 197) nem lát lényegi különbséget a rag és a jel között sem funkcionális, sem formai alapon, szerinte csak a képző és az inflexiók morféma elhatárolásának van jelentősége. Míg Lotz (1976: 192) ragnak tartja az *-ék-et*, addig újabban egyértelműen terjedőben van az *-ék* jelként való elemzése; vö. M. Korchmáros (1995: 301); Kenesei (1988); Balogh (2000: 186); T. Somogyi (2000: 70–71); Keszler–Lengyel (2002: 93); Bokor (2007: 282) és Szolcsányi (2007: 466).

Az *-ék* jelentésének meghatározása általában a *-k* általános többesjel jelentésével ütköztetve zajlik, és így a jelentésbeli eltérések hangsúlyozására tevődik a hangsúly, miközben a különösen fontosnak tartott szemantikai különbségek jól tükröződnek az egyes szerzők által választott terminológiában. Balogh (2000: 185) heterogén többséget kifejező többesjelnek nevezi az *-ék* toldalékot, és kiemeli, hogy a homogén többséget kifejező *-k*-val szemben „az *-ék* heterogén többségre utal: *szomszéd-ék* = szomszéd + a hozzá tartozó személyek. Vagyis heterogén csoportot alkot minden olyan csoport, amelynek egyik tagja kiemelt személy, s ez a személy az egész csoport reprezentánsának tekinthető” (Balogh 2000: 186). Keszler–Lengyel (2002: 93) szerint is heterogén többesjellel van itt szó, mivel „az *-ék* jel több, különböző személyekből álló (tehát heterogén) csoportot jelöl: *megjöttek a képviselők*. A szó töve azt a személyt nevezi meg, amelyhez egy csoport tartozik. Tehát például: a képviselő + a társasága = *képviselőék*; bátyád + baráti társasága = *bátyádék*; Karcsi + családja = *Karcsiék*”. Bartos (2000: 694 kk.) familiáris többesjelnek nevezi az *-ék-et*, miközben elhatárolja az egyszerű többséjeltől: „Míg a többséjelt (*-k*) multiplikatívan (többszörözően) többséjt [...], addig a familiáris többséjelt (*-ék*) additívan (hozzáadóan): *x-ék* = 'x és társai', 'x és még más(ok)'. Bartos (2000: 696) párhuzamot von az *-ék* jelentése és az *én* névmásnak a *mi* alakkal történő többséjtése között, mivel az utóbbi jelentésének 'én és a társa(i)m' feleltethető meg, míg az *ők* névmás jelentése a multiplikatív sajátosságú *-k* segítségével motiválható. T. Somogyi (2006: 171) szerint az *-ék* tulajdon- vagy köznevekhez kapcsolódva összetartozó csoport jelölésére használatos. Szolcsányi (2007: 464) hangsúlyozza, hogy „az *-ék* morféma sajátos jelentéstartalmának meglétével tisztában vagyunk, de alaposabb, kimerítő vizsgálat önálló tárgyává még nem tették”. Maga Szolcsányi ugyan „A heterogén többes szám” cím alatt tárgyalja a szerkezetet, de a tanulmány 4. részében kifejti kételkedését a szakirodalomban általánosan elterjedt jelentésleírással kapcsolatban, amelyet egy-egy zárójelbe tett kérdőjel fejez ki: „Heterogén (?) többes (?)”. A szerző említi, hogy az *-ék* morféma bizonyos esetekben éppen egyneműséget fejez ki, mintegy közelítve a gyűjtőnevekhez, valamint felhívja a figyelmet arra, hogy az „*-ék* felhasználható egy közlés ismert és ismeretlen szereplőinek megkülönböztetésére is” (Szolcsányi 2007: 468).

Az *-ék* nyelvtörténeti hátteréről T. Somogyi (2006: 171) szerint azt lehet tudni, hogy az ómagyar korban alakult ki az *-é* birtokjel és a *-k* általános többesjel egybekapcsolódásával. Bárczi–Benkő–Berrár (1967: 326) szintén ebből a két jeltől eredezteti az *-ék* toldalékot, de „összefoglalónév-képzőbokr”-ként (i. h.) sorolja be; hangsúlyozza a birtokjel szemantikájának döntő hatását az *-ék* jelentésének formálódására, amelyet az *apámék*



szóalak mintájára így ad meg: 'apám és a hozzátartozó összes személy' (i. h.); kialakulását viszonylag későre teszi, mivel csak kevés 17. század eleji példa áll rendelkezésre.

Moravcsik (2003: 469) egy japán példa és a *Péterék* kifejezés kapcsán asszociatív többes számról<sup>1</sup> beszél, miközben a szerkezet jelentését a következőképpen adja meg: 'Péter és a családja vagy a barátai vagy vele kapcsolatban levő személyek („associates”)'. Az asszociatív többes számot Moravcsik (2003: 473) szerint a következő ismérvek alapján lehet meghatározni: többes jelentése van; a többes számú alakulat tagjai csoportot képeznek; a tagok beazonosíthatóság szerint rangsorolhatók, ugyanis a fokális főnév referenciája meghatározott, míg a hozzá kapcsolódó kifejezés csak kikövetkeztethető; a fokális referens általában határozott személy; a hozzá kapcsolódó tagok pedig általában szintén hasonló státuszú határozott személyek, mint a fokális referens, ugyanakkor előnyben részesülnek a vele szoros, közeli kapcsolatban álló személyek. Tipológiai tanulmánya végén Moravcsik kiemeli, hogy az asszociatív többes lehetséges jelentéseinek elemzése során ugyan már számos figyelemre méltó szemantikai paramétert véltek felfedezni a kutatók nem alábecsülendő számú nyelv vizsgálatába mélyedve, mégis konklúzióként azt lehet megállapítani, hogy nemcsak további nyelvek bevonására lenne szükség, hanem összességében az adatok figyelmesebb szemantikai elemzésére is. Moravcsik kritériumai a kutatásból eddig is ismert példák alapján helytállónak tűnnek, ezért mi is asszociatív többes számnak tekintjük az *-ék* szerkezetet, ugyanakkor fontosnak tartjuk az adatok alaposabb szemantikai elemzésére irányuló felhívást, és a továbbiakban csatlakozunk is hozzá, megpróbáljuk tettekre váltani, kiegészítve mindezt a szövegszintű vizsgálódás igényével.

### 3. A tulajdonnévi *-ék* szerkezet értelmezésének lehetőségei különböző diskurzustípusokban

Ez alatt a pont alatt a tulajdonnévi *-ék* szerkezet különböző diskurzustípusokban való használatát szemléltetjük jellemző példák alapján, miközben az értelmezés lehetőségeit vizsgáljuk. A tulajdonnév jelentésével kapcsolatban Tolcsvai Nagy Gábor (2008a: 38) Langacker (1987: 59) alapján megállapítja, hogy ebben „egyszerre érvényesül a típus és a megvalósulás”. Kiemeli továbbá, hogy „a tulajdonnévvel jelölt entitás globálisan hozzáférhető a teljes szövegben, sőt egy teljes diskurzusban [...]. Egy meghatározott *János* ennek megfelelően horgonyzódik le egy család vagy egy baráti közösség mindenkori szövegeiben, miképpen *Széchenyi István* a magyar történelemről szóló diskurzus szövegeiben, *Szeredy Dani* pedig hasonlóan globális érvénnyel az *Iskola a határon* teljes szövegében” (Tolcsvai Nagy 2008: 38–39). Az általunk kiválasztott tulajdonnevekkel jelölt személyek közül *Kazinczy Ferenc* általánosan hozzáférhető a magyar nyelvről, irodalom-

<sup>1</sup> Iturrioz-Leza–Skopeteas (2004: 1056) az asszociatív többes szám terminus mellett szinonimaként említik a „cohort plural” szakkifejezést is, amelyet cohors többesként lehetne magyarul viszszaadni. (A *cohors* szó első jelentése Tolcsvai Nagy [2008b: 130] szerint: „**1. tört.** az ókori római hadsereg egysége, a légió tizede”.) Az asszociatív többes szám lényegét Iturrioz-Leza–Skopeteas abban látják, hogy a kollektív többeshez hasonlóan nagyobb számú referenst jelölhet ugyan, de attól eltérően az asszociatív vagy cohors többes szerkezet kifejezésében csak a csoport egy különösen kiemelkedő fontosságú tagja jelenhet meg. A szerzők többek között egy török példát is említenek, ahol az általános többesjel átveszi az asszociatív többes jelölését is, és így ugyanazt a funkciót is ellátja, mint a magyar *-ék* szerkezet.



ról és kultúráról szóló diskurzusokban, *Weöres Sándor* és *Karinthy* az újabb magyar irodalom viszonylatában, a *Gundel család* a konyhaművészet kapcsán, *Gundel-Takács Gábor* a szórakoztatóipar és a médiák világának ürügyén, *J. F. Kennedy* részben az amerikai történelem, részben a politikai diskurzus kapcsán, végül pedig *Prukner László* és *Kemény Dénes* a sportról szóló diskurzusok kapcsán, különösképpen is a labdarúgást, illetve a vízilabdát tematizáló szövegekben. De vajon kik lehetnek és kik lehetnek *Kazinczyék*, *Weöres Sándorék*, *Karinthyék*, *Gundelék*, *Kennedyék*, *Pruknerék* és *Kemény Dénesék*? A továbbiakban erre a kérdésre keressük a választ. Vizsgálati módszerünket a *Kazinczyék* szerkezet néhány jellegzetes nyelvhasználati mintát reprezentáló megvalósulásának példáján mutatjuk be. Az értelmezési lehetőségeket a diskurzus szintjén lejátszódó komplex online jelentéskonstruálási folyamatok felől közelítjük meg. Ezek fő bemeneti összetevőinek a következőket tekintjük: 1. A *Kazinczy Ferenc* tulajdonnévvel kapcsolatos enciklopédikus tudás összessége, amely magába foglalja a személyével, magánéletével, kapcsolatrendszerével, közéleti, irodalmi, nyelvújítói, irodalom- és művelődésszervezési szerepével, műveivel, élet- és hatástörténetével kapcsolatos tudástípusokat, valamint ezek fillmore-i értelemben vett fogalmi keretek szerinti szerveződését (vö. Fillmore 1982 és 1985), miközben a befogadók oldalán jelentős egyéni és csoportspecifikus variációval kell számolni az egyes tudásfajták hozzáférhetőségében. 2. A Fauconnier (1994; 1997) szerint definiált mentális terek és ezek egymás közti megfeleltetései, valamint a térépítő elemek szerepe, például az időhatározók, a helyhatározók és a lehorgonyzó elemek vizsgálata. 3. Az aktivált diskurzustípus figyelembevétele, mivel ez – mintegy kognitív váltórendszerként működve – megnyitja az utat bizonyos értelmezési lehetőségek felé, míg másokat elzár, illetve legalábbis valószínűtlenné tesz. 4. Az aktuális szituatív, illetve szövegekörnyezet és az ebben hozzáférhető személyek, entitások, csoportos alakulatok, kapcsolatrendszerek. 5. A beszélő perspektívája, a beszélő és a hallgató különböző tudástípusai közötti aszimmetria, sőt bizonyos esetekben szakadék, valamint az erre vonatkozó nyelvi kifejezőeszközök. Az alábbi értelmezési lehetőségekből indulunk ki:

- (1) Alig két és fél évvel később elhunyt Török Sophie anyai nagybátyja, gr. Rogendorf Kajetán, akit *Kazinczyék* befogadtak otthonukba, s 1809. január 7-én ott meghalt. (Kazinczy-sírkert, A Magyar Nyelv Múzeuma)
- (2) Akkor indulhatunk! Ti csak menjetek! – szól Török. S míg *Kazinczyék* kisora-koznak az ajtón, maga is felölti főmesteri ornátusát, saját címerével hímzett süvegét, mellére aranyos láncos emblémáját, s a falba süllyesztett rejtékajtón elindult a pinceterembe. Kazinczy pedig ment kalauzai után. A bejárat előtt Orczy bekötötte a szemét. ([http://users.atw.hu/karpatibela/iras\\_borsodi.html](http://users.atw.hu/karpatibela/iras_borsodi.html))
- (3) A fiatalság – bátran mondhatom a nálam akárcsak egy-két esztendővel fiatalabakról is e jelzőt, hiszen kicsapatásom után éveket öregedtem lelkemben – egyébként is zavarban volt, miként is viselkedjen a Martinovics nyakazása és *Kazinczyék* bebörtönöztetése óta. (Részlet Bálint Péter regényes Csokonai-életrajzából)
- (4) *Kazinczyék* az anyanyelvvél való tudatos törődés értelmiségi hagyományának kiemelkedő alakjai voltak. A kor jeles gondolkodói fölismerték, hogy a magyarság a közös kultúrán és nyelven alapuló nemzetfogalom jegyében csak a magyar nyelv korszerűsítésével fogható össze és modernizálható. Kazinczy vezéregyéniségként, a magyar művelődés nagyszerű szervezőjeként, a nyelvújítás motorjaként a legtöbbet tette a magyar nyelv korszerűsítéséért. (Kiss Jenő, részlet A Ma-

gyar Nyelv Múzeumában a Kazinczy-emlékévben 2009. április 24-én tartott előadásból)

A fenti példák a *Kazinczyék* kifejezés különböző jelentéseit szemléltetik. A lehetőségek a következők: (1) 'Kazinczy és felesége' vagy 'Kazinczy és családja'; (2) 'Kazinczy és az a 12 társa, akik a szövegrészletben név szerint is említett Török főmesteren kívül jelen vannak a szabadkőműves páholyi beavatásán, a szűkebb kontextus Orczy nevét is említi, ő a 12 beavató társ egyike'; (3) 'Kazinczy és a Martinovics Ignác-féle jakobinus mozgalom azon elfogott résztvevői, akiket nem végeztek ki, hanem „csak” bebörtönöztek'; (4) 'Kazinczy és a magyar nyelv ügyét szívükön viselő társai, illetve nyelvművelő tevékenységének eszmei és gyakorlati támogatói'.

A következő három példa a *Weöres Sándorék* kifejezés első pillantásra azonos, de egy kicsit is elmélyültebb olvasás esetén már nagyon is különböző értelmezési ösvényeit tárja elénk. Az első szövegrészletben a megnyilatkozó költő saját magára – egy bizonyos levél feladójának szerepében megjelenve – és ugyanazon cím alatt lakó feleségére vonatkoztatja az adott kifejezést.

- (5) Lénárd Sándor özvegye, Andrietta a 90-es évek végén megkereste a Magyar Köztársaság saopauloi főkonzulátusát, felajánlva az író könyvtárának néhány, a család számára már semmilyen használati értéket nem jelentő magyar nyelvű darabját. E könyveket a Főkonzulátuson Schmél Ferencné, Zsuzsa, a bécsi Collegium Hungaricum könyvtárosa kézbe vette és a dedikált példányokról jegyzéket készített [...]. Néhány könyvben Lénárd kezeírásával rótt, megsárgult írólapokat talált. Ezeket Bécsbe hozta és átadta nekem. [...] Az egyik kötetben egy vékony, világoskék, légipostai boríték lapult. Zsuzsa azt is Bécsbe hozta – kézbe vehettem. A külső oldalon a feladó: *Weöres Sándorék* Budapest II. Törökvész u. 3/c Hungary olvasható. A címzett Dr. Alexander Lenard Blumenau, C.P. 691 S. Catarina Brazília. Az egy lapos, takarékos levél verzőjén Weöres Sándor csodaszép írásával a következő levél olvasható: [...] (Siklós Péter: Theodor Storm: Im Walde című költeménye és Lénárd Sándor)

A költő és felesége elvileg ugyanakkora súllyal is szerepelhetne, a szöveg folytatásából azonban minden kétséget kizáróan kiderül, hogy a kérdéses világoskék borítékban lapuló levél a költőnek tulajdonítható, feleségétől, Károlyi Amytól csak a széljegyzetek származnak. A példa jól szemlélteti, hogy nemcsak a megnyilatkozótól elkülöníthető személyre vonatkozhat a tulajdonnévi *-ék* szerkezet, maga a beszélő is használhatja saját magára mint episztemikus referenciapontra vonatkoztatva. Jelentése ebben az esetben a következő: 'én Weöres Sándor és még valaki(k), aki(k) kiegészítette/(ék) az általam írt levelet, és aki(k) egy cím alatt lak(ik)/(nak) velem'. A pillanatnyi szerepekre építő értelmezés itt egybeesik a tartósabb viszonyokra alapozott családi szereposztással. A kérdéses szerkezet jelentését így írhatnánk körül: 'én, Weöres Sándor és a feleségem'. Van azonban az értelmezésnek még egy másik nem elhanyagolható szintje is, a vizsgált szövegrészlet ugyanis nem egy az egyben a költő Weöres Sándor közvetlen megnyilatkozása, hanem szavainak egyenes idézése, amely idézési mód „alkalmazásának háttérében a megnyilatkozó azon szándéka áll, hogy szó szerint adja vissza a beágyazott megnyilatkozó szavait, azaz megtartsa azok eredeti formáját és szerkezetét. Ezt a célt pedig csak úgy tudja meg-

valósítani, hogy a referenciális központot az idézet erejéig teljes mértékben áthelyezi a beágyazott megnyilatkozóra” (Tátrai 2011: 159). Tehát a *Weöres Sándorék* kifejezés értelmezése itt végső soron magának a költőnek a perspektívájából történik, és minden azon múlik, hogy kit akar a költő bevonni saját neve hatósugarába, ki az, akit szoroson önmagához tartozóan akar perspektivizálni. Tátrai (2011: 159) szerint egyenes idézés esetén „a beágyazott megnyilatkozó személye, helye és ideje jelöli ki a referenciális tájékozódás központját”. Példánkban a jelentéskonstruálás folyamatában ez azt jelenti, hogy a kérdéses szövegrészletben előforduló *Weöres Sándorék* kifejezést csak és kizárólag a költő eredeti levelének dátumára – 1960. február 13. – és akkori otthonának címére mint leginkább beazonosítható tartózkodási helyére vonatkoztatva lehet értelmezni, valamint csakis a költőnek és feleségének az adott kontextusban betöltött szerepére vonatkozóan. Az adott szituációban ki kell egészíteni mindezt még a személyközi viszonyok egy további részletével, Weöresék levelének címzettjével (vö. Tátrai 2011: 150), hiszen a levél írói, feladói és a címzett közötti viszony is nagyban befolyásolta a feladó(k) megnevezésének kiválasztását és a címzett általi értelmezhetőségét. Az adott kontextusba egyenes idézetként beágyazott *Weöres Sándorék* kifejezés mindenkor olvasójának, illetve befogadójának végső soron azonban tisztában kell lennie a beágyazó-idéző szöveg szerzőjének beszédszándékával, kommunikatív céljaival és a beágyazott idézet személyi, helyi és időbeli paramétereivel.

A második példa *Weöres Sándorékkal* kifejezése arra a szituációra vonatkozik, amikor Eliot dedikációjában megpróbálta leírni a *Weöres* és *Károlyi* nevet, és ez csak többeszeri kísérletre sikerült neki. A kérdéses tulajdonnévi szerkezet jelentése itt tehát a következőképpen konstruálható meg: Weöres Sándor és felesége vezetékneveinek egy külföldi számára nehézségekbe ütköző leírása, a sikertelen próbálkozásokat is beleszámítva. A szöveg szerzőjének perspektívájából történik Weöres Sándor és felesége együttes konceptualizációja a tulajdonnévi *-ék* szerkezetbe való beleemelésük által.

(6) T. S. Eliot küzdelme *Weöres Sándorékkal*  
[...]

Bámuljuk Weöres Sándor gyönyörű édesanyját és a kollégák dedikációit: Radnóti Miklós. Nemes Nagy Ágnes. T. S. Eliot. Amint a tollas-tintás áthúzások mutatják, Eliotnak nem volt könnyű a két nevet Weöres, Károlyi lebetűznie.

A következő szövegrészlet két érdekes példát is tartalmaz: a *Weöres Sándorék* kifejezés szövegbeli feloldása Sándor és Amy, akik a szerzőt, aki Weöres Sándorról készült könyvet írni – ezért számára a férj-feleség viszonyon kívül is Weöres Sándor kiemelt fontosságú –, ketten együtt kísérték el Fülep Lajoshoz a Széher útra egy bizonyos alkalommal 1967–68 táján. A *Weöresék* kifejezés pedig a házaspár egységes viselkedését, egy bizonyos szituációra adott reakcióját fejezi ki, amelyben szinte egybeolvad a két különböző ember.

(7) Ezen a ponton az értekezés narrátorának legyen szabad előlépnie néhány sor erejéig. *Weöres Sándorék* – Sándor és Amy – 1967–68 táján – elvittek a Széher útra, hogy bemutassanak Fülep Lajosnak: íme a fiatalember, aki könyvet készül írni *Weöres Sándorról*. Fülep magas, erős, jó kötésű, jelentőségteljes, szép öregember volt, nem olyan kicsi, törekeny, madárcsontú, mint Lukács György, akit már

ismertem. Fürkészve nézett, méltó vagyok-e arra, hogy Weöres Sándornak akár csak a nevét is leírjam. Valahol leültünk a házban (valamikor Dohnányi Ernő villája volt), és beszélgetni kezdtünk. Egyik mondatomban többek között Chagall nevét ejtettem ki a szájamon, amire azonnal felcsattant: Chagall nem festő! – kiáltott rám. Aki azt mondja, Picasso festő, az nem mondhatja, hogy Chagall festő. Nem emlékszem rá, hogy *Weöresék* megdöbbenek volna ennek hallatán, hozzászoktak, hozzászokhattak ismeretségük hosszú évei, évtizedei alatt ennek a sugárzóan szuggesztív, nagy embernek az ehhez hasonló megfellebbezhetetlen kijelentéseisehez. [Kenyeres Zoltán: Nyugat-mozaikok, Magyar Tudomány, 2008. december]

Számos példát lehet találni arra, hogy ha egy férfi neve belép az *-ék* szerkezetbe, akkor az így keletkező szerkezet az érintett házaspár conceptualizációját hívja elő az alábbi minta szerint: X. Y. + *-ék* → 'X. Y. és X. Y. felesége' / 'X. Y. és a felesége'. Különösen gyakran fordul elő ez az értelmezés olyan esetben, amikor egy házaspár egysége a külső szemlélő számára is érzékelhető (volt), vagy szinte már legendásnak számít, mint például *Curiék* a Curie házaspár esetében. Természetes és kézenfekvő lehet ugyanakkor a fenti minta kiterjesztése az érintett család egészére, szűkebb vagy tágabb értelemben: X. Y. + *-ék* → 'X. Y. és gyermeke' / 'X. Y. és gyermekeik' / 'X. Y. és családja'. Ugyanez elmondható a következő vizsgálandó kifejezés, *Karinthyék* esetében is, vagyis könnyűszerrel lehet olyan példákat találni, amelyek vagy a 'Karinthy és felesége', vagy pedig a 'Karinthy és családja' minta szerint értendők. Karinthy Ferenc visszaemlékezése azonban, amelyből (8) alatt egy rövid szemelvény olvasható, a szokványostól és a polgári átlagtól alaposan eltérő családképet és életvitelt villant fel, és így a *Karinthyék* kifejezés egy olyan szokatlan és meghökkentő értelmezési lehetőségét szemlélteti, amelyben az általa körvonalazott életézés tükröződik.

- (8) Meg hát a Gellért hullámfürdő! Mert ugyan elég drága a belépő, de apámnak szabadjegye volt, mi több: kabinja. *Gundelék* bérelték az éttermet, és apám közös könyvet irt Gundel bácsival: *Vendéget látni, vendéget fogadni*. Amiért nyilván megkapta a honoráriumot, de jól levágta a *Gundeléket* is. Emlékszem, egyszer a Hullámban voltunk, meglátott a Gundel bácsi, és azt mondja: – Karinthy úr, engedje meg, hogy meghívjam. Nem is tudom neked elmondani, mi volt azon a délután és éjszakába nyúló lakomán. Gundel bácsi saját gavallériájából hívta meg *Karinthyékat*, akik elég számosan voltak, három gyerek, meg apámhoz is tartozott mindig egy hölgy, anyámhoz is egy fiatalember és a barátok – hát a Gellért fürdő isteni volt. [Karinthy Ferenc: *Elveszett otthonok*. In Kabdebó Lóránt (2003). *Elveszett otthonok*. Csokonai Kiadó. Debrecen. 208.]

A fenti szövegrészletben a *Karinthyék* kifejezés jelentése a következőképpen igen különösen alakul: 'a három Karinthy-gyerek, akik közül Ferenc szemszögéből ismeri meg az olvasó a kifejezés referenciális összetételét, Ferenc apja és egy őhöz tartozó éppen esedékes hölgy, Ferenc anyja és egy őhöz tartozó éppen esedékes fiatalember és a barátok'. Különösen is érdekes ebben a példában az a körülmény, hogy az elbeszélő Karinthy Ferenc saját korábbi gyermekkori énjének perpektívájából foglalja össze a családi „idillt” és annak bonyolult kapcsolatrendszerét, miközben a *Karinthyék* kifejezés jelen-

téskonstruálása részben az elbeszélő saját szemszögéből, részben pedig egy ismeretlen külső szemlélő nézőpontjából történik, hiszen az elbeszélői „én” a narráció ezen pontján nem jelenik meg. Különös ezenkívül a *Karinthyék* kifejezés referenciális összetételének részletező magyarázatában az a körülmény is, hogy a fokális referens nem jelenik meg benne a felszínen, csak az őt kísérő bizonytalan kilétű „egy hölgy” felől válik hozzáférhetővé. Ugyanez vonatkozik Karinthy feleségére, aki egy személyben a gyermek Karinthy Ferenc anyja is, aki azonban a részletező felsorolásban szintén nem jelenik meg önálló személyként, sem feleségként, sem pedig anyaként – tehát egyik családban betöltött szerepében sem –, és így az ő személye is csak egy bizonyos őt kísérő fiatalember („egy fiatalember”) felől válik hozzáférhetővé. A bonyolult referenciális összetételű *Kazinczyék* ellenpontja a narrációban a *Gundelék* kifejezés egyszerű és áttetsző „hagyományos” jelentése, amely a következőképpen foglalható össze: ’Gundel – „Gundel bácsi” a narrátor gyermekkori énjének perspektívájából – és családja mint családi vállalkozás’. A *Gundelék* kifejezés más kontextusokban gyakran még egyszerűbben értelmezhető, így a következő két példában is:

- (9) *Gundelék* államosításával és a család kitelepítésével eltemettük a magyar gasztronómiát egy életre. [Bűvös szakács (blog)]
- (10) Beszélgetés Szabó István filmrendezővel  
A Mester utca sarkán laktak a *Gundelék*. A Latinovics család az a Gundellel rokon: Latinovics Zoltán és Bujtor István édesanyja Gundel-lány volt. [fk.uw.hu/113.pdf]

A következő értelmezési lehetőségek adódnak ebben a két utóbbi esetben: (9) ’a Gundel család vállalkozása’; (10) ’Gundel és családja’. A (11) és (12), amelyek forrása egy bulvárlap, átvezetnek minket a szórakoztatóipar területére, amely merőben más értelmezési lehetőségeket tartogat számunkra. *Gundelék* mögött itt a műsorvezető *Gundel-Takács Gábor* rejtőzködik.

- (11) Cápamedence helyett csak szivacságyba esnek *Gundelék* áldozatai  
Kiszivárgott a Maradj talpon! legféltettebb titka  
„Kiderült a titok! Két métert zuhannak Gundel-Takács vesztesei, és egy kényelmes szivacságyon landolnak” – közli boldogan az eddig hétpécsetes titokként kezelt információt a mai Bors. A bulvárlapnak a Maradj talpon! nevű MTV-velkedő egyik munkatársa és egy volt játékos szivárogtatott... [Bors, 2011. december 12.]
- (12) Kiderült, az is, hogy bár a köztvé szerint „a leesés teljesen veszélytelen”, egy 65 éves, 101 kilós, kétméteres, műtött térdű, pészmekezes, rejtvényfejtőbajnok nyugdíjas bácsi a 160-as IQ-ja ellenére sem játszhatna *Gundelékkel*, mivel az MTV nem vállal felelősséget, ha egy ilyen versenyző alatt direkt vagy véletlenül leszakad a csapóajtó és szörnyethal a zuhanástól... [Bors, 2011. december 12.]

A következő értelmezési lehőségek nyílnak meg itt előttünk: (11) ’Gundel és munkatársai’; (12) ’Gundel és a produkció munkatársai, valamint az őket foglalkoztató MTV’.

A (13)–(19) sorozatba tartozó példák az USA újabb történelmének néhány szakaszába kalauzsolnak el bennünket, miközben elének tárják a *Kennedyék* szerkezet fontosabb értel-



mezési lehetőségeit. A (13) szövegrészlet a 'Kennedy és felesége' jelentést szemlélteti egy olyan jellemző kontextusban, ahol a magán- és a közszféra, valamint a családi és a politikai szerepek szétválaszthatatlanul összeszővődtek egymással: Kennedy mint az Egyesült Államok elnöke jelenik meg a színen, felesége mint First Lady, ketten együtt mint „elnöki pár”:

- (13) A politikus feleségével, Jacqueline Kennedyyel az oldalán november 21-én azzal a határozott szándékkal érkezett Texas államba, hogy – már a következő elnökválasztási előkampány részeként – egységet teremtsen a demokraták helyi frakciójában. [...] Az elnöki pár repülőgépe délelőtt 11:40-kor aztán megérkezett a dallasi Love Field repülőterre, ahol John Connally texasi kormányzó feleségével fogadta az előkelő vendégeket. *Kennedyék* a Connally-párral együtt hamarosan egy nyitott tetejű limuzinba szálltak... [Rubiconline]

A (14) példa a 'Kennedy és családja' értelmezési lehetőséget mutatja be, ez egyébként gyakran előfordul. Ennek a példának az az érdekessége, hogy a szöveghez fényképek is tartoznak, amelyeken egyértelműen az látható, hogy egyedül Kennedy kislánya lovagol egy pónin, a család többi tagja mellette sétál. Külön figyelmet érdemel itt a „Kennedyék lovagoltak (legalábbis Caroline)” szövegrész. Ebben az összefüggésben ugyanis *Kennedyék* nem az egész családra vonatkozik, hanem kizárólag csak egy családtagra, ráadásul *Kennedy*, a szerkezet fokális főneve, amely tulajdonképpen hozzáférést biztosítana a 'Kennedy és családtagjai' értelmezéshez, „eltűnik” a színről. Az a jelenség, amely itt rendkívüli kivételnek tűnik, egy másik diskurzustípusban egyáltalán nem ritka, a sporttudósítás területén ugyanis több hasonló példát is találtunk. Ezeket a következő tematikus egységben tárgyaljuk majd.

- (14) Újabb, eddig nem publikált fotók kerültek elő a Kennedy-családról. Ezek a később meggyilkolt elnök és felesége, gyermekei láthatók szinte napra pontosan évszázaddal ezelőttről. [...] Körülbelül így készülhettek a posztban látható fotók is 1963. március 31-én Camp Davidben, ahol *Kennedyék* lovagoltak (legalábbis Caroline) [...] Az akkor öt éves Caroline Kennedy Macaroni nevű póniján lovagol. [Kívül tágasabb]

A (15)–(16) példák Kennedy államelnöki szerepben végzett politikai tevékenységével és – a megfelelő konceptuális kereten belül – az ehhez tartozó kapcsolatrendszerrel, illetve személyközi viszonyokkal függnek össze. A *Kennedyék* kifejezés értelmezési lehetőségei a következők: (15) Az adott kontextus alapján nem dönthető el egyértelműen, hogy a 'Kennedy és az 1963. október 16-án a kubai válság kezelésére létrehozott tanácsadói testület, az ExComm tagjai, köztük az elnök öccse, Robert Kennedy is' vagy inkább a 'Kennedy és az elnök öccse, Robert Kennedy' értelmezés-e a helytálló; (16) 'Kennedy és politikai tanácsadói'.

- (15) Az október 16-án Kennedy által a helyzet megoldására létrehozott szűk tanácsadói testület, az ExComm (Executive Committee of the National Security Council – Nemzetbiztonsági Tanács Végrehajtó Bizottsága) a következő napokban szinte állandóan ülésezett. [...] A bizottság tagjai – az elnök mellett a hadsereg

és a CIA képviselői, Lyndon B. Johnson alelnök, a kormány egyes tagjai, például Robert McNamara hadügyminiszter, továbbá Robert Kennedy (aki a bátyjával fennálló szoros bizalmi kapcsolata miatt kerülhetett ide) – pontosan tudták, hogy akár egyetlen meggondolatlan lépés is végzetes következményekkel járhat. [...] Ez a húzás újabb felháborodást okozott az ExCommban. Egy ilyen tartalmú, nyilvános megállapodás elfogadhatatlan presztízsveszteséget okozott volna Amerikának, azonban *Kennedyék* a törökországi rakéták katonai jelentőségét nem becsülték sokra. Az elnök az öccsét küldte, hogy egyeztessen a szovjet nagykövettel, Anatolij Dobrinyinnal. [...] [Egyetlen lépésre az atomháborútól, [http://index.hu/tudomany/tortenelem/2012/10/14/a\\_hideghaboru\\_legforrobb\\_pillanatai/](http://index.hu/tudomany/tortenelem/2012/10/14/a_hideghaboru_legforrobb_pillanatai/)]

- (16) Egy most nyilvánossá vált magnófelvétel tanúsága szerint Kennedy és tanácsadói azt fontolgatták 1963 tavaszán, hogy az elhúzódó kínai–indiai válságot az atomfegyver bevetésével tudnák leggyorsabban megoldani. A tanácsadók egyértelműen az atomfegyver használata mellett voltak, Kennedy pedig lakonikusan csak annyit mondott: „Meg kell védenünk Indiát, és meg is fogjuk védeni.” [...] Nem véletlen, hogy egy most nyilvánosságra hozott hangfelvétel szerint *Kennedyék* még 1963 tavaszán is azt fontolgatták: a válság gyors megoldása végett be kellene vetni az atomfegyvert. [National\_Geographic\_Kennedy.pdf]

A (17) példában különösen érdekesen alakul a *Kennedyék* kifejezés jelentése. A fokális főnév itt az egykori elnök, az 1963-ban merénylet áldozatául esett J. F. Kennedy, aki 2008-ban értelemszerűen nem állhatott Obama mögé.

- (17) *Kennedyék* is Obama mögé álltak  
Az egykori elnök, John Fitzgerald Kennedy lánya és öccse is Barack Obamát támogatja a demokrata elnökjelöltségért folyó versenyben. Ez gyengítheti Hillary Clintont a február 5-i szuperkedd előtt, amikor 22 államban tartanak előválasztást. [*Kennedyék* is Obama mögé álltak, <http://www.origo.hu/amerikai-elnokvalasztas-2008/blog/demokrata/20080128-edward-es-caroline-kennedy-is-barack-obamat-tamogatja.html>]

*Kennedyék* egyetlen lehetséges értelmezése a fenti példában tehát a következő: 'az elhunyt J. F. Kennedy lánya és öccse'. A (18) szövegrészletben található *Kennedyek* kifejezésnek, amely általános többesjelet tartalmaz, és a *Kennedyék* szóalakkal ellentétben nem tekintendő asszociatív többes szerkezetnek, teljesen más a jelentése, általában a következő: 'két vagy több Kennedy'; a (18) példában pedig a következőt jelenti: 'Edward Kennedy és JFK lánya, Caroline, vagyis két Kennedy'.

- (18) Hétfőn ugyanis várhatóan támogatásáról biztosítja őt Edward Kennedy szenátor, az 1963-ban meggyilkolt John Fitzgerald Kennedy elnök öccse. [...] Clintonék helyzetét súlyosbítja, hogy JFK lánya, Caroline is a rivális mellé állt. Február 5-én, az úgynevezett szuperkedden kiderül, hogy mennyit ér a *Kennedyek* támogatása... [origo USA 2008]



Elérkeztünk az empirikus anyag bemutatásának utolsó részéhez, a sportról szóló diskurzusból vett példákhoz, amelyeknek egyik része a labdarúgás, másik része pedig a vízilabda területéről származik. A következő példák a *Pruknerék* kifejezés használatát szemléltetik. Mivel az érintett személy kapcsolatrendszerét jelentős mértékben meghatározza három különböző labdarúgó-egyesülethez való többé-kevésbé szoros kötődése élete négy különböző időszakában, háttérismeretként tudni kell, hogy Prukner László először éven át a Kaposvári Rákóczi FC vezetőedzője volt, majd 2010-ben átszerződött az FTC-hez, kényszerű távozása után 2012 májusáig a zalaegerszegi ZTE FC-nél tevékenykedett vezetőedzőként, majd visszatért első csapatához Kaposvárra.

A (19)–(25) példákban *Pruknerék* értelmezési lehetőségei a következőképpen alakulnak: (19) 'a DVSC és a Kaposvári Rákóczi FC vezetőedzője, Supka Attila és Prukner László'; (20) 'Prukner László és a Kaposvári Rákóczi FC csapata, majd a 2009. 02. 07-ét megelőző vasárnapról fogva Illés János ügyvezető is'; (21) 'Prukner László, Rósa Dénes és az FTC szakmai stábjá és játékosai'; (22) 'Prukner és a ZTE csapata'; (23)–(24) 'Prukner és a Kaposvári Rákóczi FC csapata'; (25) 'Prukner és a Kaposvári Rákóczi FC csapata és szakmai stábjá'.

- (19) A válogatottnál tanultak *Pruknerék*  
Hasznos volt az izlandi kirándulás. Amint arról korábban beszámoltunk, az MLSZ meghívásának eleget téve a DVSC és a Kaposvár vezetőedzője, Supka Attila és Prukner László elkísérte a válogatottat Izlandra. A két szakember így nemzeti tizenegyünk edzései mellett az U21-es és a felnőtt válogatott mérkőzéseit is a helyszínen tekinthette meg. [NB1.hu, 2005. 06. 06.]
- (20) Hazaindulnak *Pruknerék*  
[...]  
Az elmúlt héten Porečben edzőtáborozott a Kaposvár, Prukner László csapata húzós kisedzőmeccseken készülhetett a tavaszra. A múlt hét vasárnap a helyszínre érkező Illés János ügyvezető honlapunk érdeklődésére elmondta, csak kisebb sérülések nehezítették a munkát az összetartás alatt, de összességében elégedettek az elvégzett munkával, mert tervszerűen tudtak dolgozni. A Rákóczi délután indul haza, délelőtt még tartott egy edzést a játékosainak Prukner László vezetőedző. [NB1.hu, 2009. 02. 07.]
- (21) *Pruknerék* üzentek az Újpest megsérült kapitányának  
Sportszerű üzenetben kívánt mielőbbi jobbulást Vermes Krisztiánnak, az Újpest csapatkapitányának Prukner László és Rósa Dénes nevében a Ferencváros szakmai stábjá és játékosai. Mint ismeretes, a válogatott védő súlyos sérülést szenvedett egy edzésen és várhatóan mintegy 6 hónap kihagyás vár rá. [pepsifoci.hu, 2011. 02. 24.]
- (22) Videó: Ezzel a szerencsétlen öngóllal kaptak ki *Pruknerék*  
Amint arról beszámoltunk, a ZTE felkészülési mérkőzésen találkozott a szlovén Maribor együttesével, és 1-0-s vereséget szenvedett. A peches öngól, ami döntött a találkozón, 3:48-nál látható a videón. [pepsifoci.hu, 2012. 02. 27.]
- (23) 5 jogos 11-est nem kaptak meg *Pruknerék* – videó!  
Már a hatodik tizenegyesről fosztották meg a játékvezetők a Kaposvárt az idei bajnokságban – füstölgött Prukner László vezetőedző a Videoton elleni hétvégi mérkőzést követően. Mindez 13 játéknappal elteltével elég meredeken hangzik, ha

- azonban megvizsgáljuk a témát, kiderül, hogy a szakember egyáltalán nem áll messze a valóságtól. A vitatott szituációk kapcsán Puhl Sándor a Sport TV stúdiójában 5 alkalommal is elismerte, valóban járt volna a büntető a somogyiak javára. [csakfoci.hu, 2012. 11. 06.]
- (24) A dunaujvárosiak *Pruknerék* után a Siófokot is meglepték 2-1-re győzött az élvonalbeli FGSZ Siófok ellen otthon, így kedvezőbb helyzetből várhatja a jövő heti visszavágót a harmadosztályú Dunaújváros-Pálhalma. [...] A Duna-partiak az előző körben a Kaposvári Rákóczit ejtették ki, a Siófok hazai környezetben még javíthat helyzetén. [hatharom.com, 2012. 11. 21.]
- (25) NB I: Görög védővel erősítenek *Pruknerék*  
Görög védőt szerződtetett az élvonalbeli Kaposvár labdarúgócsapata. A másodosztályú Anagenniszi Epanomisztól érkező 21 esztendőes Lazarosz Fotiasz 1 évre szerződött a Rákóczihoz. A 21 esztendőes Fotiasz 188 cm magas belső védő, aki a Kaposvár legutóbbi két felkészülési mérkőzésén lépett pályára és teljesítményével meggyőzte a szakmai stábot. [SamsungSport.hu, 2013. 02. 07.]

A következő példában nagyon komplexen alakul a *Pruknerék* kifejezés referenciális összetétele: 'Prukner, a Kaposvári Rákóczi FC néhány játékosa, a lábteniszező Pál Tamás, a röplabdázó Molnár Dávid és az Ifjúsági Futballfesztivál több száz fiatal labdarúgó résztvevője, akiknek a pontos szám szerinti összetétele fordulóról fordulóra változott'.

- (26) Világcsúcsot döntöttek *Pruknerék*  
Kaposváron megdőlt az egyszerre, együtt, egy helyen dekázás világrekordja! A Rákóczi Stadion küzdőterén 22 nemzet csaknem ezer vállalkozó kedvű sportembere tett kísérletet arra, hogy legalább 12 másodpercig ügyeskedjen a labdával, és végül siker koronázta a próbálkozásokat. A harmadik fordulóban 792-en jártak sikerrel, így megdőlt a Bécsben, 2007 szeptemberében felállított 627 fős csúc. Az Ifjúsági Futballfesztivál keretein belül megrendezett egész estés program nagy sikert aratott: ismét megteltek a Rákóczi Stadion lelátói. A fiatal labdarúgókon kívül sztárvendégek is csatasorba álltak: a küzdőterre lépett a Kaposvári Rákóczi NB I-es csapatának néhány játékosa – Prukner László edző vezetésével. Az Európa-bajnoki ezüstérmes lábteniszező, Pál Tamás és a Kaposvár SE bajnok és kupagyőztes válogatott röplabdázója, Molnár Dávid ugyancsak megmutatta, hogy jó barátságban van a labdával. A Guinness-rekordkísérlet résztvevőire öt forduló várt, és már az első körben sikerült megjavítani az eddigi csúcsot. 2007 szeptemberében, Bécsben 627-en dekáztak egyszerre, együtt, egy helyen, a kaposvári Rákóczi Stadionban viszont rögtön 733 sikeres teljesítést regisztráltak. A harmadik fordulóban ezt is sikerült túlszárnyalni: 792-en dekáztak legalább 12 másodpercig a játékszerrel. Az ötödik menet végén aztán a közjegyző is hitelesítette a sikeres csúcskísérletet, így eldőlt, hogy 2009. július 23-tól – ebben a műfajban – immár Kaposvár a világcsúcstartó. [NB1.hu, 2009. július 25.]

A (27)–(30) példák a *Kemény Dénesék* kifejezés használatának néhány érdekes esetét mutatják be. Kemény Dénes, a vízilabda-válogatott szövetségi kapitánya a vízilabda szűkebb világán kívül is országos ismertségre tett szert, de legalábbis a sportágáról szóló diskurzusban mindenképpen általánosan hozzáférhetőnek tekinthető. A nevével képzett

asszociatív többes szerkezet gyakran fordul elő 'Kemény Dénes és a magyar férfi-vízilabdaválogatott' jelentésben. Mivel ezzel a jelentéstípussal a labdarúgás területén foglalkoztunk már *Pruknerék* = 'Prukner és az éppen aktuális sportegyesületének labdarúgói vagy a csapata' példáján, ezért itt kizárólag csak az ettől eltérő értelmezési mintákat tárgyaljuk.

A (27) szövegrészletben az asszociatív többes szerkezet belép egy birtokos szerkezetbe, ez pedig ahhoz a bonyodalomhoz vezet, hogy *Kemény Dénesék* 'Kemény Dénes és a vízilabda-válogatott' értelemben kettős kötésbe keveredik a birtokos szerkezet egészével, mivel egyidejűleg kellene kifejezni 'Kemény Dénes edzése' és a 'vízilabda-válogatott edzése' jelentésviszonyokat; a két konstrukció azonban aszimmetrikus viszonyban áll egymással, hiszen egy edző vagy szövetségi kapitány teljesen más szerepet tölt be az edzés viszonylatában, mint az edzésen részt vevő játékosok. Végül soron arra vezethető vissza a különbség, hogy a játékosok edzenek, az edző pedig edzi a játékosokat vagy a csapatot.<sup>2</sup> A *Kemény Dénesék edzésére* kifejezés a benne feszülő ellentétek dacára azért lehet mégis elfogadható és értelmezhető, mert az *edzés* szó már nagymértékben lexikalizálódott, ezért nem áttetsző az igei argumentumszerkezet számára. A (27) példa birtokos szerkezetét tehát a következőképpen lehet értelmezni: 'Kemény Dénes és a vízilabda-válogatott edzésén', illetve pontosítva inkább így: 'a vízilabda-válogatott Kemény Dénes által vezetett edzésén'.

(27) Áder benézett *Kemény Dénesék* edzésére

Áder János köztársasági elnök kedden meglátogatta a londoni olimpiára készülő férfi vízilabda-válogatottat. [HVG, 2012. 05. 23.]

A (28)–(30) szövegrészletek a *Kemény Dénesék* kifejezés olyan különös használatát szemléltetik, ahol a kontextusból egyértelműen kiderül, hogy éppen a fokális főnév jelentése semmiképpen sem tartozhat bele a kérdéses szerkezet értelmezési körébe. Ez azt is jelenti, hogy a kiemelt *-ék* szerkezetek ezekben az esetekben nem értelmezhetők a következő minta szerint: X. Y. + *-ék* → 'X. Y. és egy vagy több személy'. Ha az itt vizsgált esetekre vonatkoztatjuk ezt a sémát, akkor a következő módosításra lenne szükség: X. Y. a vízilabda-válogatott szövetségi kapitánya + *-ék* ≠ 'X. Y. mint a válogatott szövetségi kapitánya és a vízilabda-válogatott', vagyis éppen a szerkezet fokális főnévének a jelentése marad kizárva a jelentéskonstruálási folyamatból, ugyanis (28) feltételes mondatában a válogatott játékosok kétkapuzhattak volna, de Kemény Dénes kivételével, (29)-ben csak a válogatott játékosok szállnak vízre, de Kemény Dénes nem, végül pedig (30) alatt is csak a válogatott játékosok játszanak, de Kemény Dénes nem. Mindebből látható, hogy a (28)–(30) példákban a *Kemény Dénesék* kifejezés jelentése a következőképpen alakul: 'Kemény Dénes csapata' / 'a Kemény Dénes által vezetett csapat'.

(28) Jobb lett volna, ha egymás között kétkapuznak *Kemény Dénesék*

Felkészülési mérkőzésen fogadta a magyar férfi vízilabda-válogatott a Szlovákiát. A Fehérvárott rendezett összecsapáson a mieink győzelme egy percig sem forgott veszélyben. Benedekék a játék minden elemében ellenfelük fölé nőve nyertek 17-5-re. [Nemzeti Sport, 2007. 08. 01.] [2013. április 5.]

<sup>2</sup> Vö. Eöry szerk. (2007: 265): **edz 4.** (Sportoló) tréningezik. *Mindennap jár edzeni.* (Tárggyal:) *A versenyzőt a tréner külön is edzi.*

- (29) Bombaerős tornán szerepelnek a Kemény-legények  
A magyar férfi vízilabda válogatott egy előolimpiai tornán vesz részt július 5-8. között. A Dublin Kupa komoly erőfelmérőként szolgálhat, ugyanis *Kemény Dénesék* Szerbia és Montenegró ellen is vízbe szállnak. [sport365, 2012. 04. 26.]
- (30) Vízilabda: a válogatott Amerikában folytatja a felkészülést  
Amszterdam érintésével szombaton elutazott az Egyesült Államok nyugati partvidékére a londoni olimpiára készülő magyar férfi vízilabda válogatott. *Kemény Dénesék* három mérkőzést játszanak az Államokban. [sport363, 2012. 05.26.]

A fenti példák értelmezéséből kiviláglik, hogy az adott szerkezet jelentése az egyes szövegek és diskurzusok szintjén dinamikusan, hajlékonyan módosítható, és igen nagyfokú referenciális flexibilitás jellemzi. Ha visszatérünk az asszociatív többes szerkezet Moravcsik (2003) által javasolt definíciós kritériumaira, és ezeket a magyar adatokkal ütköztetjük, a nyilvánvaló egybeeséseken kívül több eltérést is megfigyelhetünk. Vegyük sorra először az egyezéseket. Ezek az asszociatív többes szerkezet következő kritériumait érintik: többes jelentés; a többes számú alakulat tagjai általában csoportot képeznek, de előfordulhat duális jelentés is, amikor a fokális főnéven kívül egyértelműen csak egy további személyre vonatkozik a kifejezés – általában egy házaspár másik tagjára –, de bármely más személy is megjelenhet ebben az összefüggésben. Helytálló az az általánosítás is, hogy a fokális főnév referenciája meghatározott, míg a hozzákapcsolódó tag vagy tagok csak kikövetkeztethetők. Szintén fenntartható az a megállapítás is, miszerint a fokális referens szignifikánsan határozott személy. A hozzá kapcsolódó személyek státuszáról ugyanakkor nem lehet kijelenteni azt, hogy a fokális referenshez viszonyítva ezek is mindig hasonló státuszúak lennének, hiszen a vizsgált példák között előfordult olyan használata is az *-ék* szerkezetnek, ahol az egyes érintett személyek mély belső egysége vagy egyenrangúsága a hangsúlyos. Sőt azt sem állíthatjuk teljes biztonsággal, hogy a fokális referenssel szoros, közeli kapcsolatban álló személyek előnyt élveznének a távolabbi viszonyban álló vagy lazábban kapcsolódó, elvileg szóba jöhető személyekkel szemben, hiszen több olyan példát is lehet találni, ahol nem a személyközi kapcsolat mélysége, illetve minősége a döntő szempont, hanem a közös vagy hasonló szerep, egy bizonyos tevékenységben való közös vagy egymáshoz kapcsolódó részvétel vagy a kérdéses személyek valós, képzelt, esetleg hipotetikus térben és időben való érintkezése. Végül pedig meg kell említeni azt az eltérést is, hogy míg Moravcsiknál a fokális személy nemcsak a többi hozzákapcsolódó személy mentális hozzáférhetőségét is biztosítja egyben, addig az elemzett példáink között több olyan eset is található, ahol a fokális személy az asszociatív szerkezet értelmezésében végül is már nem kap szerepet, vagyis nem jelenik meg az érintett szerkezet referenciális összetételében. Fontos itt még azt is megemlíteni, hogy a beszélő a fokális főnév segítségével számára ismeretlen személyre vagy számára részben vagy teljesen ismeretlen személyekre is utalhat.

#### 4. A tulajdonnévi asszociatív többes *-ék* szerkezet kognitív szemantikai elemzése

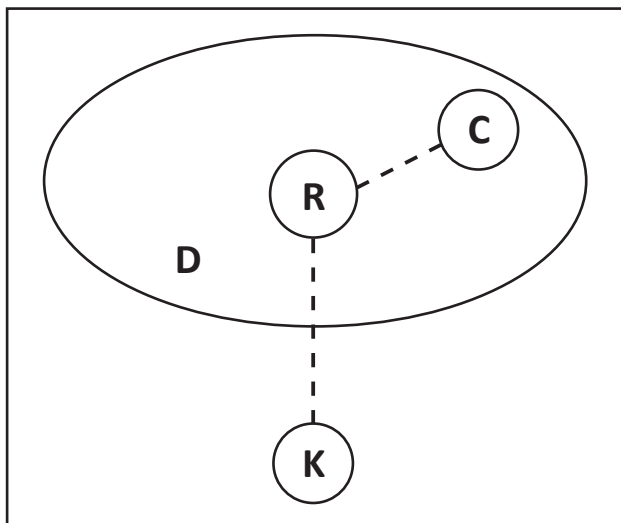
A következőkben felvázoljuk a fent szemléltett szerkezet referenciális flexibilitásának kognitív szemantikai motivációját. Az elemzés a következő lépésekre támaszkodik. Először megmutatjuk, hogy a tulajdonnévi *-ék* szerkezet lényegében referenciapont-jelenségként értelmezhető, majd feltárjuk a szerkezet jelentésének metonimikus és metaforikus rétegeit, végül pedig amellet érvelünk, hogy a tulajdonnévi *-ék* szerkezet jelentése alap-

ján egyértelműen a nyelvtipológiai kutatásokból ismert asszociatív többes szám megjelenési formájának tekinthető.

A referenciapont-szerkezet langackeri felfogását (vö. Langacker 1993 és 1999: 171–201) Tolcsvai Nagy Gábor *Kognitív szemantikája* és a magyar birtokos szerkezetre való alkalmazása általánosan ismertté tette a magyar nyelvészetben (vö. Tolcsvai Nagy 2005: 49 ff. és 2010: 79–81), ezért itt eltekinthetünk a részletes magyarázatoktól, és csak a legszükségesebb definíciókra szorítkozunk.

A referenciapont-jelenségek szemléltetéséhez visszautalunk a (4) példára, amelyben a *Kazinczyék* kifejezés művelődéstörténeti diskurzusokra jellemző értelmezését lehet tanulmányozni. A (4) alatt olvasható szövegrészletet itt most három részre bontva – mint (4a), (4b) és (4c) – részleteiben elemezzük, miközben azt vizsgáljuk, hogy miként alakul a *Kazinczyék* kifejezés mondathatárokat átívelő értelmezése.

- (4a) *Kazinczyék* az anyanyelvvél való tudatos törődés értelmiségi hagyományának kiemelkedő alakjai voltak.
- (4b) A kor jeles gondolkodói fölismerték, hogy a magyarság a közös kultúrán és nyelven alapuló nemzetfogalom jegyében csak a magyar nyelv korszerűsítésével fogható össze és modernizálható.
- (4c) Kazinczy vezéregyéniségként, a magyar művelődés nagyszerű szervezőjeként, a nyelvújítás motorjaként a legtöbbet tette a magyar nyelv korszerűsítéséért.



K = konceptualizáló  
R = referenciapont  
C = cél  
D = domínium

1. ábra. Az asszociatív többes *-ék* szerkezet mint referenciapont-jelenség

A *Kazinczyék* asszociatív többes szerkezet referenciapont-jelenségként való értelmezésében kiindulópontként szolgál a CSALÁD kategória archetipikus kulturális modellje, amely poliszém jelentésstruktúrájából adódóan tágabb és szűkebb értelemben is használatos. Mivel az értelmező szótárak jelentésleírásában lépten-nyomon tetten érhetők a kulturális modellek gipszlenyomatai, ezért segítségül hívjuk az Eöry Vilma által szerkesztett szótárt: a *család* szócikknél a következő hét jelentést találjuk elkülönítve és sorrendbe

rakva: **1.** A szülők, a gyerekek közössége. **2.** Uralkodóház, dinasztia. **3.** (népi) Valakinek a gyermeke. **4.** Méhcsalád. **5.** (választékos) Csoport, közösség. **6.** (Állat- és növényrendszertanban:) A nemnél nagyobb, a rendnél kisebb csoport. **7.** (Nyelvtanban:) Valamely szóból alkotott szavak összessége.

A CSALÁD kategória értelmezésekor a szótár **1.** jelentését vesszük alapul, miközben tudatában vagyunk annak, hogy a kategória határai jelentős mértékben tágulhatnak és szűkülhetnek az értelmezés körülményeitől függően, így például, ha térben és időben elmozdulunk, és tőlünk különböző kultúrákra irányítjuk a figyelmünket. Megvizsgáljuk, hogy mi történik, ha a *Kazinczyék* asszociatív többes szerkezet referenciapontját, magát *Kazinczyt* vesszük kiindulópontként. Az értelmezés első szintjén a TAG A KATEGÓRIA HELYETT általános metonímia aktiválódik, miközben egy kiemelt fontosságú tag az egész kategória helyett áll. A CSALÁD kategóriájára alkalmazva a jelentésátvitel folyamatát, a CSALÁDFŐ AZ EGÉSZ CSALÁD HELYETT speciális metonímia realizációját figyelhetjük meg. Ha a család kategóriáját tágabb és ősbibb értelemben vesszük, akkor a PATRIÁRCHA AZ EGÉSZ NAGYCSALÁD HELYETT metonímiát kapjuk, innét már csak egy lépés választ el attól, hogy eljussunk a BIRTOKLÁS HATALOM metonímiáig, illetve a BIRTOKLÁS BEFOLYÁS GYAKORLÁSA metonímiáig, amelyeknek a kulturális alapja a patriarchális társadalmakra vezethető vissza, ahol a feleség(ek) és a család a patriárcha tulajdonát képezik, aki szinte birtokolt tárgyként rendelkezik felesége(i) és családjá felett. Az asszociatív többes szerkezet történetileg egyértelműen igazolt és részben még ma is érzékelhető *-é* birtokjelének és *-k* többesjelének átértelmeződése és egybeolvadása így tetten érhető a diakrón metonimikus folyamatban. Összhangban van ezzel az a tény is, hogy az asszociatív többes *-ék* ma is gyakran jelentheti a fokális főnév által jelölt személy és felesége egységét, illetve a fokális személynek és családjának kategóriáját. A diakrón fejlődés következő lépése és a szinkrón variáció is egyaránt jól motíválható az eddig elemzett metonimikus folyamatokra ráépülő A CSOPORT CSALÁD metaforával. Az asszociatív többes szerkezet jelenleg szerteágazó diskurzustípusokban kimutatható használata, amely gyakran éppen többé-kevésbe laza, tudatosan vagy véletlenszerűen szerveződő csoportok, csoportosulások, társulások kategorizációjában és megnevezhetőségében nyilvánul meg, amint ezt a dolgozatunk empirikus részében bemutatott és elemzett nyelvi példák gazdagsága is meggyőzően bizonyítja.

Elemzésünk a nyelvtipológiától indult ki, hiszen az *-ék* morféma használatának mintázatait és terminológiai besorolását is a nyelvtipológiától kölcsönöztük. Miután megállapítottuk, hogy az általunk felvázolt kognitív motiváció összhangban van az *-ék* szerkezet diakrón alakulásával, visszatérünk a nyelvtipológiához, és bemutatjuk, hogy az asszociatív többes szám kapcsán Moravcsik (2003: 492) által megfogalmazott tipológiai általánosítások és preferenciális hierarchiák nemcsak nem mondanak ellent a magyar adatok szinkrón leírásának, diakrón alakulásának és kognitív szemantikai elemzésének, hanem harmonikusan kiegészítik ezeket. Moravcsik szerint a következő skaláris preferenciális hierarchia állítható fel az asszociatív többes szám tipológiájának a területén:

Az asszociatív többes szerkezetbe belépő társalem kiválasztását motiváló asszociáció típusai:

Családi kapcsolatok	>	Barátság, közös tevékenység	>	Véletlenszerű kapcsolatok
---------------------	---	-----------------------------	---	---------------------------



Ha egy nyelvben egy bizonyos főnévi kifejezés beléphet az asszociatív többes szerkezet valamelyik típusába, akkor bármelyik másik főnévi kifejezés is beléphet az ettől balra elhelyezkedő asszociációs típusba. Láthattuk, hogy az általunk vizsgált magyar adatok szinkrón és diakrón szempontból is problémamentesen beilleszthetők Moravcsik preferenciális skálájába.

További metonimikus réteg kiindulópontja is lehet az asszociatív többes szerkezet a bizonyos esetekben, így a (6) szövegrészletben „T. S. Eliot küzdelme *Weöres Sándorékkal*” kapcsán, ahol Eliot természetesen nem Weöres Sándorral és feleségével küzd, nem személyek, nem hús-vér emberek között dül a harc, és szellemi harcról sem lehet itt szó, hanem egyszerűen arról, hogy Weöres Sándor és Károlyi Amy nevének papírra vetése a dedikáló sorokat író Eliot számára nagy kihívást jelentett, kénytelen volt többször is át-húzni a nevek bizonyos részletét és javítgatni próbálkozásait, így tehát a *Weöres Sándorékkal* mint személyekkel kapcsolatos fogalmi keretnek csak egy bizonyos része, a nevük mint betűsor és a betűsorok leírása aktiválódik. Az asszociatív többes szerkezet a (14) és a (28)–(30) példákban is egy újabb metonimikus réteg kiindulópontjává lesz a *Kennedyék* és *Kemény Dénesék* kifejezéseknek magát a fokális főnevet a beazonosított csoport referenciális összetételéből kizáró értelmezési során, vagyis azokban az esetekben, ahol X. + -ék, illetve X. Y. + -ék jelentése nem alakulhat a következő minta szerint: 'X. (Y.) + X. (Y.) közvetítésével beazonosítható és őhöz kapcsolható további személy vagy személyek'. A (14) és (28)–(30) példákban *Kennedyék*, illetve *Kemény Dénesék* csak metonimikusan értelmezhetőek – a KATEGÓRIA A TAG HELYETT általános metonímia speciális realizációjaként –, mégpedig a következőképpen: Kennedy és családja, illetve az egész Kennedy család helyett a (14) példában csak egy családtag, Kennedy kislánya jelenik meg a referenciális jelenetben, miközben a *Kennedyék* kifejezést pedig AZ EGÉSZ CSALÁD A CSALÁDTAG HELYETT speciális metonímiaként értelmezzük. Kemény Dénes és a vízilabda-válogatott, illetve az egész Magyar Vízilabda Szövetség helyett a (28)–(30) szövegrészletekben csak az aktuális válogatott keret vízilabdázói kapnak referenciális szerepet, míg a *Kemény Dénesék* kifejezést mindhárom esetben AZ EGÉSZ SZÖVETSÉG A VÁLOGATOTT CSAPAT HELYETT speciális metonímiaként értelmezzük, csakis így történhet meg, hogy Kemény Dénes személye a kérdéses három esetben kívül rekedhet a *Kemény Dénesék* kifejezés referenciális keretén.

## 5. Összegzés és kitekintés

Tanulmányunkban a tulajdonnévi -ék szerkezet jelentéskonstruálásának ösvényeit vizsgáltuk különböző diskurzustípusok területén autentikus szövegek elemzéséből kiindulva, kognitív szemantikai elméleti keretben. Az értelmezési lehetőségeket a diskurzus szintjén lejátszódó komplex online jelentéskonstruálási folyamatok felől közelítettük meg. Empirikus vizsgálati módszerünk arra irányult, hogy kimutassuk a jellegzetes nyelvhasználati mintákat. Modellünkben figyelembe vettük a tulajdonnevekkel kapcsolatos enciklopédikus tudás összességét, az egyes tudástípusok fogalmi keretek szerinti szerveződését, az egyes tudásfajták hozzáférhetőségében megfigyelhető egyéni és csoportspecifikus variációt, a mentális terek és a térépítő elemek szerepét, az aktivált diskurzustípust, a szituatív és kontextuális beágyazottságot, a beszélő perspektíváját, valamint a beszélő és a hallgató különböző tudástípusai közötti aszimmetriát. Az empirikus vizsgálat eredményei részben alátámasztották az adatok asszociatív többes szerkezetként való nyelvtipológiai be-



sorolását, ugyanakkor több ponton módosítanunk kellett a szerkezet nyelvtipológiai alapú definíciós kritériumait, majd javaslatot tettünk a jelenség referenciapont-szerkezetként való értelmezésére a tulajdonnévi elemre mint fokális főnévre támaszkodva, végül pedig feltártuk a metonimikus és metaforikus jelentéskonstruálási rétegeket is. Jelen tanulmányban a tulajdonnévi asszociatív többes szerkezet mai magyar nyelvben betöltött funkcióit és kognitív motivációját vizsgáltuk tüzetesebben, miközben kimutattuk, hogy elsősorban csoportos kategória konstruálására alkalmas referenciapont-szerkezetként használatos, amely a beszélő pillanatnyi szándékának és szubjektív szempontjainak megfelelő dinamikus csoportosítást és kategorizációt tesz lehetővé.

Az asszociatív többes szerkezet a mai magyar nyelvben tehát a fenti kognitív szempontok szerint jól motiválható. Úgy tűnik, hogy a rendelkezésre álló nyelvtörténeti és nyelvtipológiai adatok is összhangba hozhatók a szerkezet kognitív motivációjával, ezen a területen azonban még további kutatásokra lesz szükség.

### Irodalom

- Balogh Judit 2000. A névszóragozás. In Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 183–208.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967. *A magyar nyelv története*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiós jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 653–762.
- Bokor József 2007. Szóalaktan. In A. Jászó Anna (főszerk.): *A magyar nyelv könyve*. 8. kiadás. Trezor Kiadó. Budapest. 254–292.
- Eöry Vilma (főszerk.) 2007. *Értelmező szótár+*. *Értelmezések, példamondatok, szinonimák, ellentétek, szólások, közmondások, etimológiák, nyelvhasználati tanácsok és fogalmköri csoportok*. A–K. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Fauconnier, Gilles 1994. *Mental Spaces*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Fauconnier, Gilles 1997. *Mappings in Language and Thought*. Cambridge University Press. Cambridge–New York.
- Fillmore, Charles J. 1982. Frame semantics. In Yang, In-Seok (ed.): *Linguistics in the Morning Calm. Selected Papers from SICOL-1981*. Hanshin Publishing. Seoul. 111–137.
- Fillmore, Charles J. 1985. Frames and the semantics of understanding. *Quaderni di Semantica* 6: 222–255.
- Iturrioz-Leza, José – Stavros Skopeteas 2004. Numerus. In Booij, Geert – Christian Lehmann – Joachim Mugdan – Stavros Skopeteas, unter Mitarbeit von Wolfgang Kesselheim (Hrsgg.): *Morphologie. Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung. 2. Halbband. – Morphology. An International Handbook on Inflection and Word-Formation. Volume 2.* (HSK. Handbücher zur Sprach- und Kommunikationswissenschaft 17.2). Walter de Gruyter. Berlin–New York. 1053–1066.
- Kenesei István 1988. A toldalék-morfémák meghatározásáról. *Magyar Nyelvőr* 67–81.
- Keszler Borbála – Lengyel Klára (2002). *Kis magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiefer Ferenc 1998. Alaktan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris Kiadó. Budapest. 187–289.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kövecses, Zoltán – Günther Radden 1999. Towards a theory of metonymy. In Klaus-Uwe Panther – Günther Radden (eds.): *Metonymy in Language and Thought*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 17–59.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.): *Konstrukció és je-*

- lentés. *Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására.* (DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely) Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 231–257.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume 1. Theoretical prerequisites.* Stanford University Press. Stanford.
- Langacker, Ronald W. 1993. Reference-point constructions. *Cognitive Linguistics* 4: 1–38.
- Langacker, Ronald W. 1999. *Grammar and Conceptualization.* Mouton de Gruyter. Berlin–New York.
- Lotz János 1976. A magyar *-ék* morféma. In *Szonettkoszorú a nyelvről.* Gondolat Kiadó. Budapest. 185–190.
- Mészöly Gedeon 1909. A denominális *-ék*-képző eredete. *Magyar Nyelv* 258–264.
- M. Korchmáros Valéria 1995. Az *-ék* többesjel! *Néprajz és Nyelvtudomány* 36: 295–307.
- Moravcsik, Edit 2003. A semantic analysis of associative plurals. *Studies in Language* 27.3: 469–503.
- Szolcsányi Ákos 2007. A heterogén többes szám. *Magyar Nyelvtör* 464–470.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába: Funkcionális kognitív megközelítés.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. A magyar birtokos szerkezet jelentéstana, kognitív keretben. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXI:* 43–70.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008a. A tulajdonnév jelentése. In Bölskei Andrea – N. Császi Ildikó (szerk.): *Név és valóság. A IV. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai.* Károli Gáspár Református Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék. Budapest. 30–40.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008b. *Idegen szavak szótára.* Osiris Kiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika.* Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Szótártani szemantikai kérdések kognitív szempontból. TolcsvaiNG\_SzotarMTA\_KogNyelv2011.pdf (2013. március 16.)
- T. Somogyi Magda 2000. *Toldalékrendszerünk vitás kérdései.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához III.) Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- T. Somogyi Magda 2006. A toldalékok szócikkei. In Zaicz Gábor (főszerk.): *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 171.
- Velcsov Martonné 1988. Alaktan. In Rácz Endre (szerk.): *A mai magyar nyelv.* Tankönyvkiadó. Budapest. 85–204.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2006. *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete.* Tinta Könyvkiadó. Budapest.

## AZ URÁLI NYELVEK LÉTIGÉIRŐL ÉS KOPULÁIRÓL<sup>1</sup>

Az uráli nyelvcsaládban nincsen közös finnugor–szamojéd létige; a finnugor és a szamojéd nyelveknek külön-külön vannak voltaképpeni létigéik. A kopula funkcióját 1) vagy az ősi létigék – esetleg egyéb, 'él', 'vmivé válik' igével paradigmaticusan kontaminálódva látják el, 2) vagy a jelen idő kijelentő módjában Ø található e szerepkörben, 3) vagy valamilyen predikatívizáló elem csatlakozik a névszói vagy az adverbiumi állítmányhoz a jelen idő kijelentő módjában; 4) az obi-ugor nyelvek azzal tűnnek ki, hogy a 'van' és az 'él' ige szemantikai összeolvadásából létrejött ige mellett egy újabb kopulatív ige is megjelent, minden valószínűség szerint valamilyen iráni nyelvből. A szerző részben a szakirodalom alapján megkísérli a kopula egyes eszközeinek bemutatását és eredetének a tisztázását.

**Kulcsszavak:** uráli nyelvek, létige, kopula, etimológia, morfológia, jelentés

1. A létigék a leggyakrabban használt lexémák közé tartoznak, ennek következtében hangtani megformáltságuk, jelentésük, funkcióik meglehetősen tarka képet mutatnak. Gyakori funkcióik egyike, hogy a mondatban kopulaként szerepelnek, vagyis az alanyt és az állítmányt (a nem igei állítmánnyal szószerkezetet alkotva) összekapcsolják.

Meglepő, hogy morfológiai és szintaktikai szempontból sem az uráli létigékre **általában**, sem az egyes nyelvek létigéire **in concreto** nem fordítottak különösebb figyelmet a kutatók egymást követő generációi. Éppen ezért meglehetősen nehéz feladat felderíteni, mi is a helyzet az egyes nyelvekben vagy nyelvcsoportokban. Ez különösen igaz a szamojéd nyelvek esetében. Ennek nyilvánvaló következménye, hogy ezen dolgozat is inkább csak arra képes, hogy felvillantsa az egyes problémákat.

Az uráli nyelvekben a (tágabban értelmezett) létige körébe a következő lexémák sorolhatók: mindenekelőtt 1) a FU *\*wole-* 'sein, werden' (UEW 1: 580–581) és 2) a FU *\*le-* 'sein, werden, leben' (UEW 1: 243–244), amelyek történetén eléggé régóta tűnődöm, valamint 3) a Sa *\*ẫ* (? ~ *\*ẫ*, *\*₃-*) 'sein' (Janhunen 1977: 16–17), a finnugor nyelvekétől etimológiailag független létige. Némely finnugor nyelvekben a *\*wole-* sorsa többé-kevésbé egybefonódott 4) az U *\*elä-* 'leben' (UEW 1: 73) folytatóiéval, tehát erről is indokolt szót ejteni.

A kopula funkcióját rendszerint létige látja el, ez a helyzet az uráli nyelvekben is, de persze nem teljes mértékben. Ha kopuláról van szó, a mi nyelveinkben két további lehetőségéről is meg kell emlékezni: gyakran találkozunk azzal a jelenséggel, hogy bizonyos körülmények között a létige helyett vagy 1) zéró (Ø) morféma/mondatrész, vagy 2) vala-

<sup>1</sup> E kérdéskör sokkal bonyolultabb, mint ezen írásom mutatja; részletesebb tárgyalására terveim szerint a Nyelvtudományi Közlemények 109. kötetében keríték sort (Honti s. a.).

milyen predikatívizáló elem (numerusjel és/vagy partikula) a kopula (ezekről l. Honti 1992, 1993). Ez alkalommal annak a négy igének (FU *\*wole-*, FU *\*le-*, U *\*elä-*, Sa *\*âä-*) a történetét tárgyalom, vagy csak megemlítem létüket, amelyek funkcionális szempontból talán a jubiléus érdeklődési körétől sem esnek túlságosan messze.

2. Először a voltaképpeni létigék sorsát taglalom, amelyek a nyelvcsalád egyes tagjaiban kopulatív funkciót (is) elláthatnak. (Az alább idézendő UEW-szócikkekéből kihagytam a nyelvi adatok forrásait.)

Elsőként említett létigénk családja:

„*wole-* 'sein, werden' FU

Finn. *ole-* 'sein'; est. *ole-* | mord. E M *ule-* [= *ule-*] 'id., werden' | tscher. KB *äla-*, U B *ula-* 'sein' | wotj. S *vjl-*, K *väl-*, (Wichm.) G *vîl-* 'id., vorhanden sein (S K G), existieren (S K)', S, (Wichm.) G 'war' | syrj. S *vgl-*, P *vev-*, PO *vó•l-* 'sein; es gibt', VU *vijim* 'ist, es gibt' | ostj. [...] V *wäl-*, Trj. *wäl-* ~ *wöä-*, DN *ut-*, O *ol-* 'leben, sein, wohnen' | wog. [...] TJ *äl-*, KU P *öl-*, So. *äl-* 'werden, sein' | ung. *vol-*, *val-*, *vagy-* 'sein, vorhanden sein, da-sein, sich befinden', *vagyon* 'Vermögen, Habe, Besitz', *valaki* 'jemand', *valami* 'etwas' (*ki* 'wer', *mi* 'was')" (UEW 1: 580).

A másik ige együttese ekként néz ki:

„*le-* 'sein, werden, leben' FU

Finn. *lie-* (*lienen*, *lienet* usw.) 'dürfen, mögen, (vielleicht) werden'; est. *lee-* 'werden' | lapp. N *läē*, *läē-*, *läkke-* 'be (both as copula and in the sense of occur, live, exist, etc.)', L *liehkē* - *lähkē-* id., K [...] *lea-*, *la-*, *lie-*, *lē-*, *lī-*, *li-*, *lè-*, *le-* 'sein, werden' | ? mord. E *levks*, M *läfks* 'Junges (v. Tieren); Kind' | tscher. KB *liä-*, U *lia-* 'sein, werden, möglich sein; kalben, lammen (KB U); füllen (KB)', B *lija-* 'können, dürfen; werfen (Kuh, Stute, Schaf, Zicke)' | wotj. S *lu-*, K *lü-* 'sein, werden; möglich sein', [...] G *lu-* | syrj. S *lo-* 'werden, entstehen, geschehen, sich ereignen, sein', P *vo-*, PO *lu-* 'werden, geschehen' | ung. *lë-* (*lëv-*, *lész-*, dial. *lé-*, *lő-*, *lőj-*) 'sein, existieren; werden; geschehen; geboren werden', *lét* 'das Sein, Existenz, Wesen; (altung.) Geburt, Ursprung'" (UEW 1: 243).

2.1. E két ige a finnugor nyelvcsalád minden tagjában mutat valamilyen „rendellenes” vonást, amely főleg a tőalternációkban tapasztalható. Most ezeket veszem sorra nyelvenként, nyelvcsopontonként.

Több finnugor nyelvben, nyelvcsoportban olyan 3. személyű alakjai vannak a létigének, amelyek valójában deverbális nomenek, és nem is feltétlenül az illető létige származékai.

A *\*wole-* folytatóinak 3. személyű finnségi alakjai okoztak némi fejtörést a szakembereknek. A finnségiben a *\*wole-* (> fi. *ole-*) morfológiailag azzal tűnik ki, hogy jelen időben 1. és 2. személyekben az *ole-* tőhöz járulnak a személyragok, míg a 3. személyekben a tő mindössze *o-*:

sg.	pl.
1. <i>ole-n</i>	<i>ole-mme</i>
2. <i>ole-t</i>	<i>ole-tte</i>
3. <i>o(-)n</i>	<i>o-vat</i>

A finn-ségi nyelvek létigéjének egyes számú 3. személyű alakja, a fi., kar., lúd, vót, é. *on*, lúd, ve. *om*, lív *um*, *u'm*, *om* 'van' és a fi. *oma* 'eigen; Eigentum' stb. ősfinn előzményének a folytatója, és elképzelhető a szakirodalmi állásfoglalások értelmében, hogy a FU *\*wole-* (> fi. *ole-* stb.) 'sein, werden' nagyon régi (preuráli?) deverbális nomenje. A vepsze létige egyes számú 3. személyű alakja: *om*, a többes számú 3. személyűé pedig: *oma(d)*. Az *om* (~ fi. *on*) 'van', *oma(d)* (~ fi. *ovat*) 'vannak' tehát nem közvetlenül a *\*wole-* létige származékai.

A lappban a *\*wole-* igének nyoma sincs.

A megfelelő mordvin igealak, az *ulī* jelentése ugyancsak 'ist', és főnévként 'Eigentum' jelentésű (MdWb 4: 2449), tehát szintén deverbális nomennek tűnik.

Hasonló a helyzet a cseremiszenben is, ahol az „*ulam*, *ālam* 'vagyok' ige ragozása a 3. személyben nem szabályszerű, a nyK.-ban azonban *-eš* végű alakja is megvan” (Beke 1911: 314), például a jelen idejű alakok: *ulam* 'vagyok', *ulat* 'vagy', *ulo* 'van'; ez utóbbi jelentése 'was vorhanden ist, all ganz, vermögend, reich' (Beke 2001: 3241–3243).

A magyarban is ilyen kettősség (nomen  $\approx$  verbum) van az egyes számú 3. személyben: *vaygon*  $\approx$  *van*.

A permi nyelvek azzal tűnnek ki, hogy a FU *\*wole-* mai folytatójában három ige forrt többé-kevésbé egybe, egyrészt a FU *\*le-* 'sein, werden, leben', másrészt az U *\*elä-* 'leben'. A FU *\*wole-* létige obi-ugor folytatóiba szemantikailag beolvadt az U *\*elä-* 'leben'. Ez utóbbinak a szócsaládja ekként néz ki:

„*elä-* 'leben' U

Finn. *elä-* 'leben; wohnen'; est. *ela-* | lapp. N *ælle- æi-*, L *iellē-, ällē-*, K [...] T *jielle-* (*jea-*), Kld. *ieļle-* | ?? mord. E *ēā-*, *āā-*, M *ēā-* 'leben, wohnen' | tscher. KB *əle-*, U B *ile-* | votj. S *ul-*, [...] G *ulj-* 'id.; sein' | syrj. S *ol-*, P *ov-*, PO *o•l-* | ostj. [...] V *jel* 'Quellader'; V *jēlwāylā-*: *kolāylās pān os jēlwāylās* 'er starb und wurde wieder lebendig', O *jit-pālā-* '(von einer Krankheit) genesen', O *jilpāt-* 'wiederbeleben (z. B. einen Ertrunkenen)'; V *jēlāw* 'neu, frisch (Fleisch, Schnee)', DN *jētāp*, O *jilāp* | wog. [...] TJ *ilt-*, KU P *jält-*, So. *jalt-* 'gesund od. geheilt werden' | ung. *él-* 'leben; genießen, gebrauchen' || sam. jur. [...] O *jīle-* 'leben; wohnen'; jen. Ch. *īdi-*, B *jire-* 'leben'; twg. *nīle-*; selk. Ta. Ke. *ilā-*, [...] Tur. *īla-*, [...] Ty. *ela-*; kam. *ḥilī-* 'wieder aufleben'; *ḥili* 'lebendig'; taig. [...] *ilinde*” (UEW 1: 73). A mordvin ige idetartozását fölöttébb bizonytalanak minősíteni indokolatlan (l. Honti s. a.).

**2.1.1.** A permi nyelvekben a FU *\*wole-* 'sein, werden' folytatója defektív ragozású. A létigének kétféle 3. személyű alakja van, a) jelen időben: votj. *vañ* 'van(nak)' (mindkét szám minden személyében használatos), b) múlt időben: *val* 'volt', *vīlem* 'voltak'), zürj. *em*, *vijim* 'van, létezik' (nyelvjárásonként vagy csak az egyik, vagy csak a másik használatos), és ezek csak nyomatékos állítmányként fordulhatnak elő (Rédei 1967: 164), de egyúttal 'Besitz, Eigentum' jelentésű főnevek is (Bartens 1996: 70). A zürj. *vijim* (~ *vīlim*): *olem-v. tirjis vijim* 'sein Eigentum ist reichlich, groß'), *olem* 'Leben' (WUo 183, 339) ugyancsak az ősi *\*wole-* létige (> zürj. *vīl-*, *vēl-* ~ votj. *vīl-* ~ fi. *ole-* ~ m. *val-*, *vol-*) -m képzős származéka, míg a zürj. *em* a 'sein' szuppletív alakja, vö. *e.-bur* 'Vermögen', vö. *bur* 'das Gute' (WUo 20, 41) ~ votj. *vañ* (töve: *vañm-*): *v.-bur* 'Eigentum', *bur* 'recht, gut' (WUoK 28, 295–296, 307) az U *\*elä-* 'leben' (> zürj. *ol-* ~ votj. *ulī-* ~ fi. *elä-* ~ ma. *él-*) ugyanilyen derivátuma (Rédei 1967, 1978: 85; még vö. Csúcs 2005a: 274–275). A permi nyelvekben a votj. *vīl-*, zürj. *vēl-* létigének nincsen teljes paradigmája, részben a FU *\*le-* ('sein, wer-

den, leben' >) votj. *luj-* ~ zürj. *lo-* és az (U \**elä-* 'leben' >) zürj. *ol-* igék tövéből létrejött formák egékszítik ki (Rédei 1978: 85; Csúcs 2005a: 277).

A magyar *van* ragozása is vegyes képet mutat, jövő időben a *lesz* használatos, némelykor pedig a *való* helyett a *levő, lévő* is alkalmazható (vö. Abaffy 1991: 115).

**2.1.2.** Az obi-ugorban még a permiben találhatónál is tarkább a helyzet: van egy (\**wäl-* ~ \**wol-* >) VVj *wäl-* stb. 'leben, sein, wohnen' (DEWOS 1577–1580) és egy (\**wäs-* ~ \**wos-* >) VVj *wäs-* stb. 'jmd od. etwas sein' ige (DEWOS 1630–1631). A vogulban ugyanilyen kettősség látható: (\**wäl-* ~ \**wol-* >) TJ *äl-* stb. 'sein, leben, wohnen, bleiben' (DEWOS 1580, Munkácsi–Kálmán 1986: 382) ~ (\**wäs-* >) TJ *äs-* stb. 'sein' (DEWOS 1631, Munkácsi–Kálmán 1986: 392). Ezek közül az *s* eleműek rendszerint csak kopulatív funkciót látnak el a déli és részben az északi osztják nyelvjárások kivételével.

Munkácsi mutatott rá, hogy a vogulban az É „*äl-* 'lenni' ige ind. praesensének szabályos *äle'im, äle'in* alakja az 'élni, lakni' jelentésre szorítkozott (*am tit äle'im* én itt élek, itt lakom, *χasü at äle'im* soká nem élek), míg a 'vagyok, vagy' kifejezésére egy továbbképzett *äs-* (nyilván e. h. \**äls-*) tő szolgál, például: *tit äsém* itt vagyok, *naη jāmēs χum äsén* te jó ember vagy; de 3. személy; *äli*, például: *taw χot äli?* ő hol van?" (Munkácsi 1894: 49); KL „Mint az északi vogulban, úgy itt is a 'lenni' igének szabályszerű *ölēm, ölēn* praesensképzése 'élni, lakni' jelentésben alkalmazódik; e mellett a 'vagyok, vagy' kifejezései: *ösēm, ösēn*; például: *äm nän oärentēñ ösēm* én neked adós vagyok, *näü vēr ösēn* te fiatal vagy; a praesens harmadik személye itt is: *öli*” (Munkácsi 1894: 134).

„Az osztjában és a vogulban a létigenek igen gyakran 'él, lakik' jelentése is van. Föltűnő, hogy az *él* ige megfelelői az osztják–vogulból nincsenek kimutatva. [...] Valószínű, hogy az osztják–vogulban az 'él' jelentésű igét kiszorította a rokon jelentésű ('van, létezik') létige, úgyhogy ma az 'él' jelentés is a létige alakjaihoz ([osztj.] *ol*, [vog.] *äl* stb.) fűződik. Vö. a magyarban is: *Már két esztendeje a fiánál van* (= éledegél). *Csak éppen hogy van* (= él)” (Klemm 1923–1927: 401). – Klemm első magyar példamondatában azonban a *van* 'lakik' jelentésű, a másodikban szereplő esetben az 'él' csak kontextuális jelentésként értelmezhető.

Hogy a FU \**wole-* létige mai obi-ugor folytatója 'leben' jelentés hordozója is, egyértelműen mutatják a következő mondatok: vog. TJ *äläst, kojäst jükänät äñsək* 'es **waren** (und) **lebten** ein Mann (und) eine Frau; (es) waren (und) lagen mit einer Frau ein Mann' (WV 3: 154, 249), ÉV *öläs kujäs kum jēk.äñsəχ* 'es **lebten** (und) waren ein Mann und eine Frau; (es **lebten** (und) lagen [Sing.] ei Mann (und) ein Frau-Mann)' (WV 3: 148, 248), So *ēkapiγ ākēkal ölēγ, χos ölsiy, wātī ölsiy* 'der Neffe einer alten Frau **lebt** mit (seiner) Tante, lange **lebten** sie (oder) kurze Zeit **lebten** sie (so)' (WV 3: 35), osztj. V *mērəm kulnā välmän* 'только на рыбе **живем**', *paṃā sōγ päni ulsēm ti wälläγän* 'пучок травы и ягодка (вдвоем) **живут**' (Terëškin 1961: 104, 108), Šer *tōme jetən suηna, tōme turəm imeηən χiteηən uttaηən* 'in jener fernen Gegend, in jener Weltgegend **leben** eine Frau und ihr Neffe' (Steinitz 1975: 280), Syn *ōχsar imī šōwər imī ullaηən* 'Füchsin und Häsin **leben**' (Steinitz 1975: 80).

A finnben (vö. NSS 4: 51–59), a mordvinban (vö. MdWb 4: 2448–2449), a cseremiszenben (vö. MaNyjSz 4/9: 3241–3247, TschWb 866–869), a votjában (vö. VotjSz 662; WUoK 320), a zürjénben (vö. WUo 329; SyrjWb 1190–1193) és a magyarban (vö. ÉrtSz 7: 223–233) a \**wole-* folytatóinak nincs 'leben' jelentésük.



**2.2.** Klemm valószínűleg Munkácsi fent idézett közlései alapján számolhatott azzal, hogy a vogul *\*āl-* és az *\*ās-*, valamint az osztják *\*wāl-* ~ *\*wol-* és a *\*wās-* ~ *\*wos-* egy töről fakadnak: „Azt hiszem, az osztják–vogul igei-névszói állítmányú szerkezetben szereplő [osztj.] *ōsəm, ōsən* – [vog.] *āśēm, āśèn* stb. igealakok eredetileg mozzanatos alakokból fejlődött föltételes alakok voltak, tehát eredetileg modális jelentésük volt” (Klemm 1923–1927: 391–392).

Pápai–Beke igen bizonytalanul számolt a két osztják ige etimológiai kapcsolatával, az *ol-*, *ul-* 'van, él; sein, leben' igénél utalt az *ōs-*, *vos-* 'van; sein' igére (Pápai–Beke 1959: 52), de ez utóbbinál nincs ilyen utalás (i. m. 53). Eleinte Steinitz is ezzel számolt, de nem adott magyarázatot arra, hogy mindkét változatnak van múlt idejű funkciója is, vö. Šer „*ut-* 'sein, leben' hat als Präteritalstamm gewöhnlich *u-*, z. B. *usəm, us* 'ich, er war'; aber auch *utəs* 'er war'” (Steinitz 1950: 68).

Az osztják nyelvjárásokban leginkább a déliek és részben az északiak kivételével a *\*wāl-* ~ *\*wol-* ige képviselőinek teljes paradigmájuk van. A *\*wās-* ~ *\*wos-* pedig gyakran kopulaként funkcionál, a nyelvjárások egy részében nincs időbeli vonatkozása, rendszerint csak 1. és 2. személyben használatos, elvéve fordul elő 3. személyben is.

A Steinitz szerkesztette osztják szótár teljesen külön tárgyalja az osztják (*\*wāl-* ~ *\*wol-* >) *wāl-* 'leben, sein' (1577–1580) és a (*\*wās-* ~ *\*wos-* >) *wās-* 'jmd od. etwas sein' (DEWOS 1630–1631) igéket, nem is emlegeti, hogy közük lehetne egymáshoz, de mind-egyiknél megemlíti a vogul megfelelőt: (*\*wāl-* ~ *\*wol-* >) TJ *āl-* stb. (DEWOS 1580), (*\*wās-* >) TJ *ās-* stb. (DEWOS 1631). Klemm szerint ez utóbbiak *s* elemét többen (Budenz 1884–1894: 356; Setälä 1887/1981: 170–171; Szabó 1904: 219; Schütz 1910–1911: 17; Munkácsi 1894: 42) igeképzőnek minősítették – tévesen –, Klemm szerint ez azonban igenévképző, de ez is téves, és tévesen egyrészt időjelet, másrészt „föltételes jelentésű” képzőt lát benne (Klemm 1923–1927: 391). – Mivel a vogul nyelvjárások egységesen magánhangzós kezdetűként ismerik ezen igéket, a Steinitz rekonstruálta ősvogul alakokban felesleges a *\*w-*.

A DEWOS így szemlélteti vázlatosan a déli osztják nyelvjárásokbeli helyzetet: „KoP *usəm* 'ich bin', Kr. *usəm, usən* (andere Formen werden nicht gebraucht) ich bin, du bist; (Prät. *utəm, utən, utot* usw. s. hier 1577 a *wāl-*). Š[er] *usəm, us*, Kaz *wəsəm, wəs* Prät sg. 1., 3., DN *ustam, ustan* (andere Formen werden nicht gebraucht) ich bin, du bist (Prät *utəm, utən, utot* usw.); Patk. *ūstam, ūsem* Präs., Prät. 1. Si.” (DEWOS 1577–1578: *wāl-*, 1630–1631: *wās-*). – A déli osztjában tehát kontaminálódott az eredeti *\*wāl-* ~ *\*wol-* és a *\*wās-* ~ *\*wos-* folytatója oly módon, hogy az utóbbinak legalább az egyes számú 1. és 2. személyű alakjaiban megjelent az (*\*l* >) *t* jelenidő-jel: *ustam, ustan*, míg a múlt idejű alakok szabályosak, megfelelnek a várakozásnak.

A létigének ilyen kettőstövősége az északi nyelvjárásokban sem ismeretlen, kivétel talán csak a Ni dialektus: *utta* 'leben, sein; wohnen' (Karjalainen–Vértes 1964: 305). A Kálmán Béla följegyezte rövidke szövegben csak egyszer fordul elő ez az ige, mégpedig kopulaként (tehát nem az *us-* szerepel ekként!), akkor is múlt időben, egyes szám 3. személyben, és a dialektusra jellemző módon (történetileg nézve) a participium praeteriti birtokos személyjeles alakjaként: *tűw aj utmät pa šek jur* 'ő kicsi volt, de nagyon erős' (Kálmán 1960: 339; én emeltem ki, H. L.).

Kaz: „Die Konjugation des Verbs *wōatī* 'sein, leben, wohnen' ist unregelmäßig: es hat als Präsensstamm *wōat-*, als Präteritalstamm *wō-*. Die 3. P. Sing. Präs. [= Prät.!, H. L.] ist mit dem Präsensstamm identisch. In der Bedeutung 'leben, wohnen' tritt das Präterital-



suffix an den Stamm *wɔA-*: *wɔAsəm* 'ich lebte, wohnte', *wɔAsən* 'du lebstest, wohntest', *wɔAs* 'er lebte, wohnte' usw." (Rédei 1968: 27). Rédei leírásában a muži nyelvjárásban ugyanilyen a létige ragozása, csak annyi a különbség, hogy a kettős számú 2. és 3. személyű alakok egybeestek, mindkettőben *-tən* a személyrag (Radanovics [= Rédei] 1961: 26–27). Ettől némileg eltérő képet mutatnak Karjalainen szegényes jegyzetei (l. Karjalainen–Vértes 1964: 321).

Rédei grammatikai vázlatában kopulaként a *wɔs-* szerepel, de korántsem biztos, hogy ez kizárólag múlt idejűként funkcionál, hanem sokkal inkább a kontextustól függ a tempusértéke. Nekem úgy tűnik, hogy a gyűjtők/lejegyzők a Kaz *wɔs-* tövű finit igéket automatikusan múlt idejűként fordították le, noha a később bekövetkező események gyakran jelen idejű igékkel vannak leírva.

Nekem Steinitznek a DEWOS-ban képviselte nézete tűnik reálisnak, vagyis az, hogy a két obi-ugor igének etimológiailag semmi köze sincs egymáshoz. Az *l*-elemű (ősosztj. *\*wāl-* ~ *\*wol-* ~ ősvog. *\*āl-*) természetesen a ma. *val-* ~ *vol-* és a fi. *ole-* etimológiai megfelelője, míg az *s*-elemű (ősosztj. *\*wās-* ~ *\*wos-*, ősvog. *\*ās-*) eredete rejtélyesnek tűnik. Régóta kísért bennem a gondolat, hogy ez utóbbi esetleg a függetlenedett obi-ugor alapnyelv és valamilyen iráni nyelv(ek) közti érintkezések tanúja, vagyis az obi-ugor *\*wās-* ~ *\*wos-* iráni jövevényszó lehet. A témát alaposan feldolgozó Korenchy Éva könyvében (1972) nem szerepel ez a szó, és ez azt is jelenti, soha senkiben nem is merült fel ez a gondolat. Ebben nyilván annak is szerepe lehetett, hogy egyrészt a kétféle obi-ugor ige hasonló funkciójú, és mindössze egy mássalhangzóban különbözik egymástól, tehát etimológiai összetartozásuk éppenséggel nem tűnt teljesen lehetetlennek, másrészt a FU *\*wole-* 'sein, werden' és az U *\*elä-* 'leben' igék folytatóinak az obi-ugor alapnyelvben bekövetkezett egybeesése aligha lehet független a kopulatív funkciót betöltő, *s*-elemű jövevényige megjelenésétől (a 'leben' nem tűnt el nyomtalanul az obi-ugorból, egyes derivátumaiban ugyanis megőrződött, l. UEW 1: 73; még vö. Klemm 1923–1927: 401, harmadrészt igék sokkal ritkábban szoktak egyik nyelvből a másikba átkerülni, mint névszók).

Az indoeurópai létigetövek egyikének iráni képviselőjét gyanítom az obi-ugor *\*wās-* ~ *\*wos-* forrásaként. A szóbajóhető (ie. *\*h<sub>1</sub>es-* >) őssindoiráni *\*as-* 'sein' (> egyes számú 3. óperzsa *as-tiy* 'ist', óind *ás-tī* ~ gör. *ἔστι*, lat. *est*, gót *ist*) (Brandenstein–Mayrhofer 1964: 71; Mayrhofer 1992: 145; még vö. Walde–Pokorny 1930: 160 kk.; Mann 1984–1987: 253) lehetett a forrás, amely az obi-ugor alapnyelvben *\*ās-* vagy *\*ās-* hangalakban honosodhatott meg, és a hozzá közeli hangalakot mutató és hasonló jelentésű *\*wāl-* ~ *\*wol-* analógiájára kaphatta a protetikus *w*-t. Az obi-ugor alapnyelvi és középíráni kapcsolatok, amelyek talán valamikor a Kr. e. 6. és a Kr. u. 4. évszázad közti időszakra datálhatók (Korenchy 1972: 40), aligha lehettek epizódszerűek, hiszen Korenchy jegyzékében (i. m. 46–84) 44 jövevényszó vagy jövevénygyanús elem található (igaz, ezek egy része, talán hat-tíz sokkal régebbi, ilyenek például a ma. *szarv*, *szaru* ~ a fi. *sarvi*, a ma. *száz* ~ a fi. *sata* 'száz' és obi-ugor megfelelőik, hiszen Korenchy minden iráni eredetű obi-ugor szót tárgyalt). A jövevényelemek közt van három obi-ugor vagy ősvogul kori ige is (vog. P *mul-* 'nyer; gewinnen', osztj. DN *not-*, *ńot-* ~ vog. T *ńāt-* 'helfen', osztj. V *wer-*, vog. T *wār-* 'machen', l. Korenchy 1972: 59, 61, 80).

### 2.3. A FU *\*le-* 'sein, werden, leben' mai képviselőiről a következőket tudni.

A finnségiben: „In den ostseefinnischen Sprachen vertritt die kürzere Form (estn. *lē-*, finn. *lie-* usw.) im allgemeinen drei Hauptfunktionen, resp. Hauptbedeutungen: 1. **Futu-**

**rum** (ich werde usw.), 2. seltener – mit Ausnahme des Finnischen – **Potential** (ich mag sein usw.), und 3. vereinzelt – **Präsens** (ich bin usw.). Alle drei Gebrauchsvarianten lassen sich auch in anderen verwandten Sprachen nachweisen” (Györke 1936: 24–25; kiemelés az eredetiben, H. L.).

A finnben csonka a morfológiája ennek az igének, nincsenek igenevei, nincs imperativusa, csak potentialisi alakjai ismertek, például: *lienen, lienee, lienette, a ne* potentialisjel nélkül hatóigei funkciója van, például: *kukahān lie?* ’wer kann er doch sein?’ (Györke 1936: 13).

A norvég–lapp létigének bizonyos derivátumait az *orrot* ’lenni’ igéből képezik (Lakó 1986: 102). Ehhez vö. *orrot* ’be still, quiet (not move, not do anything); stay; lie; be (substituted for *lēt*, which is defective; can also be used as *lā* 1, but not as copula’ [Nielsen 1938: 204], *lēt* ’1. be (both as copula and in the sense of occur, live, exist, etc.’ [Nielsen 1934: 604]). A déli lappban a *leä- ~ li-* létige defektív ragozása, a hiányzó alakokat az *árrudh* ’bleiben, dauern; sich aufhalten; (ver)weilen; wohnen; leben; sein = bleiben usw.’ és a *vaaraadidh* ’sein; dauern usw.’ ~ *veäraadidh* ’id.’ helyettesíti (Hasselbrink 1981: 141, 246, 1985: 1398). A lulei lappban sem teljes a *liehkēt ~ lēhkēt: lä-* ’sein’, ige paradigmája (Groundström 1947–1948: 413, 1951–1953: 1887–1892), a hiányzó alakokat az *árrōt* ’sein, bleiben, wohnen, sich aufhalten’ megfelelő alakjai helyettesítik (Groundström 1950–1951: 1514, 1951–1953: 1887). Úgy tűnik, az inari lappban teljes a *leðè, leðè* ’sein’ ige paradigmája (Itkonen et al. 1991: 43–44). Úgy tűnik továbbá, hogy a keleti lappban is teljes a *leḐ* ’sein’ ige paradigmája (I. T. I. Itkonen 1958: 203, még vö. Kert 1971: 178–209).

A cseremiszbzen ezen ige jelentése ’lesz, válik vmivé’: *M miñ erlā tište lijām* ’morgen werde ich hier sein’, *JT mññ palem, mo lijat* ’ich weiß, was du wirst’, *M erlā dūr liješ* ’morgen wird es Regen geben’ (Beke 1998: 1257; még vö. Beke 1911: 324, 333, 341, 351, 356).

Votják: „A *luñj* ’lenni, válni, történni; tud, képes, -hat/-het; szokott lenni; van; lehet’ igének teljes és szabályos ragozása van” (Csúcs 1990: 54). „A létige jövő idejének, imperativusának és conditionalisának kifejezésére a votjában a *luñj* ’lesz, válik, történik, tud, képes, -hat/-het, szokott lenni, van, lehet’ ige alakjait használják. [Bekezdés] A zürjénben [...] a futurumban a *lu-* ’lesz’ ige, az imperativusban pedig az *ol-* ’él’ ige megfelelő alakjait használják. »A *lo-* igének ’lesz, valamivé válik’ jelentésben nemcsak futuruma, hanem múlt idejű alakjai és – tiltva – imperativusa is van. Jelen ideje viszont nincs« (Rédei 1978: 85)” (Csúcs 2005b: 33).

A zürjén *lo-* ’lesz’ igének „’lesz, vmivé válik’ jelentésben nemcsak futuruma, hanem múlt idejű alakjai és – tiltva – imperativusa is van. Jelen ideje viszont nincs. [Bekezdés] Praeteritum: (állító ragozás) *loi, loin loi ~ lois* stb.; (tagadó ragozás) *eg lo, en lo, ez lo* stb. [Bekezdés] Perfectum: (állító ragozás) *loemjđ, loem(a)* stb.; (tagadó ragozás) *abu loemjđ, abu loem(a)* stb. [Bekezdés] Imperativus: (állító ragozás) nem használatos; (tagadó ragozás) egyes szám 2. sz. *en lo*, többes szám 2. sz. *en loj*” (Rédei 1978: 85).

„A *lě-* ige ’valamivé válik’ alapjelentése indukálhatta a szuppletívizmusnak, az alakkiegészülésnek azt a formáját is, mely a létige rendszerét egy sajátos, más igéknél nem található paradigmával, az önálló jövő idővel egészítette ki. Rendszertani szempontból tehát kivételes, de jelentésstanilag érthető, hogy a *lěszēn* ige jelen ideje a létige jövő idejű paradigmájává válik [...] A *val-* igető így már két paradigmában [t. a felszólító módban és a jövő időben] adta át helyét a *lě-* tőnek. Ez egyre szorosabbá tette a kölcsönhatást a két ige között, s ennek eredményeként a *lě-* tő egyre több helyzetben váltakozhatott, kerülhetett szinonim kapcsolatba a *val-* tővel” (Abaffy 1991: 116).

**2.4.** Vajon szokatlan-e, hogy a létigének szuppletív tőváltozatai vannak? Aligha. Erre találunk példát egyrészt a saját nyelvcsaládunkban (l. fentebb), másrészt az indoeurópai nyelvek körében is. Az indoeurópai nyelvek körének legrégebbi szókincséből álljon itt egy példasor: görög *ἔστί* ~ latin *est* ~ német *ist* ~ orosz *ecmb*, angol *be* ~ német *bi-n*, *bi-st* ~ latin *fu-ī* ~ orosz *бы-мь*, angol *was*, *were* ~ német *war*, *wäre*, angol *are* ~ ónorvég *eru* (vö. Buck 1988: 635). Újabb kori szuppletív létigét találunk némely újlatin nyelvben is, amelyekben a latin *esse* létige és a *stare* 'áll' olvadt többé-kevésbé egybe, például: olasz *essere* 'van' (< latin *esse* 'van') ~ *stato* participium perfecti (< latin *status* < *stare* 'áll'), francia *être* 'van' (< ófrancia *ester* 'van' < latin *stare* 'áll') ~ *été* participium perfecti (< latin *status* < *stare* 'áll'); az olaszban az *essere* 'van' mellett létezik a *stare* 'áll' is, míg a franciában csak az *être* 'van' létezik, az 'áll' fogalmát körülírással fejezik ki, például: *se tenir debout*, *être(!) debout*. Feltűnő, hogy a másik központi latin segédige is többé vagy kevésbé átadta a helyét az újlatin nyelvek némelyikében egy másik latin ige folytatóinak: a *habere* 'birtokol' funkcióját ma a *tenere* 'tart' folytatója látja el a spanyolban, a katalánban, a portugálban, periferikusan az olaszban és a románban is, de így már a latinban is megvolt.

Az iráni igének az obi-ugorba való bekerülését megkönnyíthette az a körülmény is, hogy az uráli nyelvek jelen időben eredendően alig használhattak kopulát, és így a hangsúlyos 'van; él' melletti  $\emptyset$  kopula fakultatív funkciójú változataként meghonosodhatott. Hogy ilyesmire igény volt talán már az uráli alapnyelvben is, mutatja a mordvin és a szamojéd névszók és adverbiumok predikatív ragozása (jelen időben a 3. személyekben csak az abszolút paradigma számjelei kapcsolódnak az állítmányhoz), nem egyes számban a permi nyelvekben használatos predikatívizálás a votják *-es* és a zürjén *-es* (predikatívizáló) állítmányi többesjellel, ugyancsak predikatívizáló partikulát használ a keleti osztják, de ha az alany nem egyes számú, akkor az állítmány helyhatározói elemén lévő predikatív partikulát **követheti** még a főnévi abszolút paradigma dualis- vagy pluralisjele is, ez utóbbi akár kétszeresen vagy háromszorosan (!) is ki lehet téve; ezekről részletesebben is beszámoltam (Honti 1992, 1993). Például: mordvin *lomań-an* 'ember vagyok', *lomań-at* 'ember vagy', *lomań- $\emptyset$*  'ő ember', *lomań-tano* 'emberek vagyunk', *lomań-tado* 'emberek vagytok', *lomań-t* 'ők emberek' (Keresztes 1990: 63), *mon oš-sa-n* 'én a városban vagyok', *ton to-sa-t* 'te ott vagy' (Lakó 1991: 18), jurák *mań nūdā-dm* 'fiatal vagyok', *mań nūdā-n* 'fiatal vagy', *mań nūdā- $\emptyset$*  'ő fiatal' (Hajdú 1982: 47), szelkup *mat qum-aŋ* 'én férfi vagyok', *tat qum-antj* 'te férfi vagy', *tep qum- $\emptyset$*  'ő férfi' (Hajdú 1982: 47), votják *čumolostj kidokjŋ-es-ges* 'a ti boglyáitok kissé távoliak' (*kidokjŋ* 'messze, távol'), zürjén *kjten-es* 'hol vagytok?', *mi tan-es* 'mi itt vagyunk' (*kjten?* 'hol?', *tan* 'itt'), osztják V *kat ęllə-ki* 'a ház nagy', *kat-γān ęllə-ki-γān* 'a házak(2) nagyok(2)', *kat-ət(∞) ęllə-ki-tätət(∞)* 'a házak(∞) nagyok(∞)', Trj *mä kätŋā- $\emptyset$*  'ich (bin) im Hause', *min kätŋa-γān* (~ *kätŋā- $\emptyset$* ) 'wir beide (sind) im Hause', *męŋ kätŋa-t* (~ *kätŋā- $\emptyset$* ) 'wir (sind) im Hause' (ezen adatok forrását l. Honti 1986: 97–98, 1992: 264, 1993: 136, 137).

**3.** Ebben az összefüggésben indokolt szólni arról is, hogy jelen időben a kopula lehet  $\emptyset$  is. A finnugri nyelvek közt a vepszében gyakori a kopula nélküli mondat, például: *mec edahan d'iki* 'лес очень далеко' (Zajceva–Mullonen 1969: 7, 12), továbbá a déli lappban is előfordul, például: *satne puories* 'ő öreg' (Lakó 1991: 17). A finnugri nyelvvel és a lappal kapcsolatban még vö. Schlachter 1970: 179.

A cseremiszi nominális mondatban „A főnév állhat ragozott alakban (legtöbbször inessivusban): Vj. *eņer-lekmarš kožlaštā* 'a folyó forrása az **erdőben** [van]'. Ha a létezés ténye hangsúlyozott, kitehetik a 'van' igét: Vj. *muća-alđar mućaštā ulš* 'a fürdőházi vízmerítő edény a fürdőházban **van**'” (Bereczki 1990: 75; én emeltem ki, H. L.).

A votjákban: „Névszói állítmányként állhat főnév, melléknév, számnév, igenév és határozószó is, pl. *viznan ŋer kuž* 'a horgászbot hosszú', *so dijetis* 'ő tanár' [...] A névszói állítmány jelen idejű alakjai a létige nélkül állnak, pl. [...] *mon tatijn ser murt* 'én idegen vagyok itt'” (Csúcs 1990: 62).

A zürjében: „Az állítmány lehet igei (verbum finitum) és névszói-igei [...] A névszói-igei állítmány igei részként a jelen idő kivételével a létige (*vel-*, *lo-*) szokott szerepelni. A jelen időben az igei rész elmarad [...] Például: *batijs sijen kužneć* 'az apja kovács'” (Rédei 1978: 93).

Az osztjákban: „A nominalis és existentialis mondatokban a jelen idejű igei-névszói állítmány 1. és 2. személyben copula vagy pusztán névszó segítségével fejezhető ki, 3. személyben pedig praedicativ particulával vagy személyjeles [= számjeles!] névszóval. Múlt időben kötelező a copula” (Honti 1986: 97), például: Vj *mā mortāmorāy (wāsām)* 'én egészséges **vagyok**', Ko *mā jēm (usām)* 'én jó **vagyok**', de az állítmány névszói eleme alternatív translativusi(-essivusi) ragot is kaphat, például: Ko *jēm-a usām* 'jó **vagyok**', Vj *mā morāk-kā wāsām/wāllām* 'én egészséges **vagyok**' (i. m. 98, DEWOS 961), V *tū al čěkā wālyal* 'тот год очень тяжелым **был**' (Terěškin 1961: 103).

A vogulban az állítmány lehet pusztán névszó (is), például: É *wit saka asirma* 'a víz nagyon hideg' (Kálmán 1989: 65), FL *tij xotjut?* 'wer ist dies?' (WV 3: 12), P *täu jēsīñ āšēx* 'ő eszes, nagyon' (Munkácsi 1894: 247), de 2. és 3. – ha nem létezésről van szó – az *ās-*, *ās-* kopula használatos (vö. Munkácsi 1894: 49, 134, 1. fentebb), KL *āk mōyēñ kummi ōsmen* 'wir(2) **sind** Landsleute' (Munkácsi–Kálmán 1986: 392), KK *am kōlāpkar ōsām* 'ich **bin** dem Tod nahe' (WV 3: 111), TJ *ām nājārpūw āsām, nāw tāt'kā sinpalta āsām* 'ich **bin** jetzt der Kaisersohn, du **bist** der Oheim Senpalta' (WV 3: 159).

„A magyarban a jelentő mód jelen idejére vonatkozólag, ha az alany egyes vagy többes 3. személyű, a névszó egymagában is szerepelhet állítmányul, azaz ilyenkor nem használjuk a *van*, *vannak* igét [...] 1. és 2. személyre vonatkozólag nagyon ritka a magyarban a névszói állítmány [...] *Kéd is jó, én is jó... Te is jó katona, én is jó katona... Te az enyém, én a tied*” (Klemm 1928–1940: 44–45).

A szelkupban ez a helyzet: „неполные предложения очень распространены. Чаше других встречаются такие неполные предложения, в которых опущено сказуемое [...] *купа тімна сїруну* 'младший брат сзади'” (Kuznecova et al. 1980: 361).

**4.** A „létige > kopula” kategória potenciális forrásaiként az olyan lexikális igék jöhetnek szóba, amelyek jelentése vagy statikusságot hordoz magában, tehát például: 'áll' (újlatin), 'fekszik', 'ül', vagy rezultativitást sugall, például: 'lesz, válik vmivé' (FU \**le-* 'sein, werden, leben', germán [vö. német *werden*]).

**Rövidítések**

- É = északi vogul nyelvjárás  
 ÉV = a Vagilszk település környékének északi részén beszélt nyugati vogul nyelvjárás  
 FL = a Lozva folyó felső folyása mentén beszélt északi vogul nyelvjárás  
 FU = finnugor  
 JT = a jaranszki cseremisz nyelvjárás Turšo-mučakšban beszélt változata  
 Kaz = a Kazim folyó mentén beszélt északi osztják nyelvjárás  
 KK = a Konda folyó középső folyása mentén beszélt keleti vogul nyelvjárás  
 KL = a Lozva folyó középső folyása mentén beszélt nyugati vogul nyelvjárás  
 Ko = a Konda folyó mentén beszélt déli osztják nyelvjárás  
 KoP = Ko  
 Kr = a Krasznojarszk településen és környékén beszélt déli osztják nyelvjárás  
 M = a Malmizs településen és környékén beszélt cseremisz nyelvjárás  
 Ni = a Nizjami településen és környékén beszélt északi osztják nyelvjárás  
 P = a Pelymka folyó mentén beszélt nyugati vogul nyelvjárás  
 Sa = szamojéd  
 So = a Szoszva folyó mentén beszélt északi vogul nyelvjárás  
 Syn = a Szinja folyó mentén beszélt északi osztják nyelvjárás  
 Šer = a Serkali nevű településen és környékén beszélt északi osztják nyelvjárás  
 T = a Tavda folyó mentén beszélt déli vogul nyelvjárás  
 TJ = a Tavda folyó mellett fekvő Janicskova község déli vogul nyelvjárása  
 Trj = a Tremjugán folyó mentén beszélt keleti osztják nyelvjárás  
 U = uráli  
 V = a Vah folyó mentén beszélt keleti osztják nyelvjárás  
 Vj = (a) a Vaszjugán folyó mentén beszélt keleti osztják nyelvjárás  
 (b) a Vjatka településen és környékén beszélt cseremisz nyelvjárás

Az UEW-ből származó idézetekben szereplő uráli nyelvjárásrövidítések feloldását  
 1. UEW 1: XLIII–XLV.

**Irodalom**

- E. Abaffy Erzsébet 1991. Az igemód- és igeidőrendszer. In Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana. I. kötet. A korai ómagyar kor és előzményei.* Akadémiai Kiadó. Budapest. 104–121.  
 Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1966. *A magyar nyelv értelmező szótára. Hetedik kötet. U–Zs.* Akadémiai Kiadó. Budapest. = ÉrtSz 7.  
 Bartens, Raija 1996. Die positive und negative Existentiale in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Ural-Altäische Jahrbücher. Neue Folge* 14: 58–97.  
 Beke Ödön 1911. *Cseremisz nyelvtan.* Javított különnyomat a Nyelvtudományi Közleményekből. Finnugor Füzetek 16. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.  
 Beke Ödön 1998. *Mari nyelvjárás szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch).* IV. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/4. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola. Szombathely.  
 Beke Ödön 2001. *Mari nyelvjárás szótár (Tscheremissisches Dialektwörterbuch).* IX. Bibliotheca Ceremissica. Tomus IV/9. Bearbeitet von Margarita Kuznecova. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola. Szombathely. = MaNyjSz 4/9.



- Bereczki Gábor 1990. *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Brandenstein, Wilhelm – Mayrhofer, Manfred 1964. *Handbuch des Altpersischen*. Otto Harrassowitz. Wiesbaden.
- Buck, Carl Darling 1988. *A Dictionary of Selected Synonyms in the Principal Indo-European Languages. A Contribution to the History of Ideas*. The University of Chicago Press. Chicago–London.
- Budenz József 1884–1894. *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Csúcs Sándor 1990. *Chrestomathia Votiacica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Csúcs Sándor 2005a. *Die Rekonstruktion der permischen Grundsprache*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Csúcs Sándor 2005b. A létige a permi nyelvekben. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.): *Uráli Grammatizáló*. Budapesti Uráli Műhely 4. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 33–42.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- ÉrtSz 7 = Bárczi–Ország 1966.
- Fokos-Fuchs D. R. 1959. *Syrjänisches Wörterbuch. II*. Akadémiai Kiadó. Budapest. = SrjWb.
- Groundström, Harald 1947–1948. *Lulelappisches Wörterbuch. Band I*. Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Sr. C:1. Lundequistska Bokh. – E. Munksgaard. Uppsala–København.
- Groundström, Harald 1950–1951. *Lulelappisches Wörterbuch. Band III*. Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Sr. C:1. Lundequistska Bokh. – E. Munksgaard. Uppsala–København.
- Groundström, Harald 1951–1953. *Lulelappisches Wörterbuch. Band IV. Register*. Grammatische Übersicht über die lulelappischen Dialekte. Deklination. Konjugation. Skrifter utgivna genom landsmåls- och folkminnesarkivet i Uppsala. Sr. C:1. Lundequistska Bokh. – E. Munksgaard. Uppsala–København.
- Györke József 1936. Das Verbum \*lē- im Ostseefinnischen (Einige Bemerkungen über das Suppletivwesen des Verbum substantivum). *Bibliotheca Hungarico-Estica* 19. O./U. J. G. Krüger Ant.-Ges. Tartu.
- Hajdú Péter 1982. *Chrestomathia Samoiedica*. Második kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Hasselbrink, Gustav 1981. *Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Band I*. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. AB Lundequistska Bokhandeln. Uppsala.
- Hasselbrink, Gustav 1985. *Südlappisches Wörterbuch. Grammatik und Wörterbuch. Band III*. Schriften des Instituts für Dialektforschung und Volkskunde in Uppsala. Ser. C:4. AB Lundequistska Bokhandeln. Uppsala.
- Honti László 1986. *Chrestomathia Ostiacica*. 2., változatlan kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Honti László 1992. Morphologische Merkmale des nominalen Prädikats in einigen uralischen Sprachen. *Linguistica Uralica* 28: 262–271.
- Honti László 1993. A névszói állítmány alaktana az osztjákban. In Sz. Bakró-Nagy Marianne – Szj Enikő (szerk.): *Hajdú Péter 70 éves*. MTA Nyelvtudományi Intézet. Budapest. 135–142.
- Honti László (s. a.). „Vanni vagy nem vanni”, avagy létige és kopula az uráli nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 109.
- Itkonen, Erkki – Bartens, Raija – Laitinen, Lea (Hrsg.) 1991. *Inarilappisches Wörterbuch. IV. Beispiele zur Flexionslehre. Norwegischlappisches Wortregister. Deutsches Wortregister*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae 20/4. Suomalais-Ugrilainen Seura. Helsinki.
- Itkonen, T. I. 1958. *Wörterbuch des Kolta- und Kolalppischen I*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.
- Janhunen, Juha 1977. *Samojedischer Wortschatz. Gemeinsamojedische Etymologien*. Castrenianumin toimitteita 17. Helsinki.
- Kálmán Béla 1960. Chanti szöveg. *Nyelvtudományi Közlemények* 62: 338–340.



- Kálmán Béla 1989. *Chrestomathia Vogulica*. Harmadik kiadás. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kannisto, Artturi – Liimola, Matti 1956. *Wogulische Volksdichtung gesammelt und übersetzt von A. K. bearbeitet und herausgegeben von M. L. III. Band. Märchen*. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 111. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki. = WV 3.
- Karjalainen, Kustaa Fredrik – Vértes, Edit 1964. *Grammatikalische Aufzeichnungen aus ostjakischen Mundarten*. Mémoires de la Société Finno-ougrienne 128. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.
- Keresztes László 1990. *Chrestomathia Morduinica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kert, G. M. [Керт, Г. М.] 1971. Саамский язык (кильдинский диалект). Фонетика, морфология, синтаксис. Наука. Ленинград.
- Klemm Antal 1923–1927. A létige szerepe az osztjákban és a vogulban. *Nyelvtudományi Közlemények* 46: 386–401.
- Klemm Antal 1928–1940. *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Korenchy Éva 1972. *Iranische Lehnwörter in den obugrischen Sprachen*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kuznesova, A. I. – Helimskij, E. A. – Gruškina, E. V. [Кузнецова, А. И. – Хелимский, Е. А. – Грушкина, Е. В.] 1980. *Очерки по селькупскому языку. Тазовский диалект. Том I*. Издательство Московского университета. Москва.
- Lakó György 1986. *Chrestomathia Lapponica*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Lakó György 1991. *A magyar mondat szerkezet finnugor sajtáságai*. Az Uralisztikai Tanszék Kiadványai 2. Janus Pannonius Tudományegyetem. Pécs.
- Mann, Stuart E. 1984–1987. *An Indo-European Comparative Dictionary*. Helmut Buske Verlag. Hamburg.
- MaNyjSz 4/9 = Beke 2001.
- Mayrhofer, Manfred 1992. *Etymologisches Wörterbuch des Altindoiranischen. I. Band*. Carl Winter Universitätsverlag. Heidelberg.
- MdWb = Paasonen 1996.
- Moisio, Arto – Saarinen, Sirkka 2008. *Tscheremissisches Wörterbuch*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXII. Suomalais-Ugrilainen Seura – Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus. Helsinki. = TschWb.
- Munkácsi Bernát 1894. *A vogul nyelvjárások szóragszásukban ismertette*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest.
- Munkácsi Bernát 1896. *A votják nyelv szótára*. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest. = VotjSz.
- Munkácsi Bernát – Kálmán Béla 1986. *Wogulisches Wörterbuch*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Nielsen, Konrad 1934. *Lappisk ordbok. Lapp Dictionary. II. G–M*. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B: Skrifter. XVII 2. H. Aschehough & Co. (W. Nygaard) – Otto Harrassowitz – Société d’édition „Les Belles Lettres” – Williams & Norgate, Ltd. – Harvard University Press. Oslo–Leipzig–Paris–London–Cambridge, Mass.
- Nielsen, Konrad 1938. *Lappisk ordbok. Lapp Dictionary. III. N–Æ*. Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning. Serie B: Skrifter. XVII 3. H. Aschehough & Co. (W. Nygaard) – Otto Harrassowitz – Société d’édition „Les Belles Lettres” – Williams & Norgate, Ltd. – Harvard University Press. Oslo–Leipzig–Paris–London–Cambridge, Mass.
- NSS 4 = Sadeniemi 1970.
- Paasonen, H. 1996. *Mordwinisches Wörterbuch. IV (S–Ž)*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXII/4. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = MdWb 4.
- Pápai József – Beke Ödön 1959. *Északi osztják szójegyzék*. Finnugor Jegyzetek IV. Felsőoktatási Jegyzetellátó Vállalat. Budapest.
- Radanovics Károly 1961. *Északi-osztják nyelvtan. Nyelvtudományi Értekezések* 31. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Rédei Károly 1967. A létige jelen idejű alakjai a permi nyelvekben. *Nyelvtudományi Közlemények* 69: 164–166.
- Rédei Károly 1978. *Chrestomathia Syrjaenica*. Tankönyvkiadó. Budapest.

- Rédei Károly (Hrsg.) 1988–1991. Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Band II. Finnisch-permische und finnisch-wolgaische Schicht. Ugrische Schicht. Band III. Register. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz. Budapest–Wiesbaden. = UEW.
- Sadeniemi, Matti (toim.) 1970. *Nyky-suomen sanakirja. Lyhentämätön kansanpainos. Osat III ja IV. L–R*. Werner Söderström Osakeyhtiö. Porvoo–Helsinki. = NSS 4.
- Schiefer, Lieselotte 1974. 'sich befinden' im Ostjakischen. *Советское финно-угроведение* 10: 107–112.
- Schlachter, Wolfgang 1970. Das lappische Tempussystem. In Schlachter, Wolfgang (Hrsg.): *Symposium über Syntax der uralischen Sprachen*. Vandenhoeck & Ruprecht. Göttingen. 178–191.
- Setälä, E. N. 1887/1981. *Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen*. Journal de la Société Finno-ougrienne 2. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki.
- Steinitz, Wolfgang 1950. Ostjakische Grammatik und Chrestomathie mit Wörterverzeichnis. Otto Harrassowitz. Leipzig.
- Steinitz, Wolfgang (Hrsg.) 1966–1993. Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Akademie-Verlag. Berlin. = DEWOS.
- Steinitz, Wolfgang 1975. Ostjakische Volksdichtung und Erzählungen aus zwei Dialekten. Texte. Ostjakologische Arbeiten. Band I. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton. Budapest–Berlin–Den Haag.
- SyrjWb = Fokos-Fuchs 1959.
- Szabó Dezső 1904. A vogul szóképzés. *Nyelvtudományi Közlemények* 34: 217–234.
- Terëškin, N. I. [Терёшкин, Н. И.] 1961. *Очерки диалектов хантыйского языка. Часть первая. Ваховский диалект*. Издательство АН СССР. Москва – Ленинград.
- TschWb = Moisiso–Saarinen 2008.
- UEW = Rédei [Hrsg.] 1988–1991.
- VotjSz = Munkácsi 1896.
- Walde, Alois – Pokorny, Julius 1930. *Vergleichendes Wörterbuch der indogermanischen Sprachen. I. Band*. Walter De Gruyter & Co. Berlin–Leipzig.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. 1942. *Syrjänischer Wortschatz nebst Hauptzügen der Formenlehre*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae VII. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki. = WUo.
- Wichmann, Yrjö – Uotila, T. E. – Korhonen, Mikko 1987. *Wotjakischer Wortschatz*. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXI. Suomalais-ugrilainen Seura. Helsinki. = WUoK.
- WUo = Wichmann–Uotila 1942.
- WUoK = Wichmann et al. 1987.
- WV 3 = Kannisto–Liimola 1956.
- Zajceva, M. – Mullonen, M. (szerk.) [Зайцева, М. – Муллонен, М. (отв. ред.)] (1969). *Образцы вепсской речи*. Наука. Ленинград.

## NEM CSUPÁN NYELVI JÁTÉK: AZ ALLITERÁCIÓ ÉS A RÍM SZEREPE AZ ANGOL SZÓKÉPZÉSBEN

A nyelvvel való játék olyan alapvető képességünk, amely már az anyanyelv elsajátításának folyamatában is tetten érhető. Felnőttkorban pedig egyértelműen az interperszonális kommunikáció részévé válik, és mint ilyen gyakran megjelenik a médiában, különösen a reklámokban. A nyelvi játék során olyan szavak is létrejönnek, amelyek nem a hagyományos szóképzési szabályok szerint alakulnak ki. Ez a fajta nyelvi leleményesség leginkább azoknál a metaforikus és metonimikus összetételeknél figyelhető meg, amelyek szokatlan (és nemritkán humoros) konceptualizációra épülnek. Az ilyen típusú kreatív összetételek kialakulása ugyanakkor gyakran felszíni analógiára, azaz alliterációra és/vagy rímre vezethető vissza. A dolgozat egyfelől bemutatja a felszíni analógia különböző típusait, úgy, ahogyan az az összetételek kialakulásában szerepet játszik, másfelől értékeli a felszíni analógia szemantikai és pragmatikai funkcióit a mindennapos kommunikációban.

**Kulcsszavak:** analógia, rím, alliteráció, kreatív összetétel, metafora, metonímia

### 1. Bevezetés

A nyelvvel való játék az egyik legalapvetőbb képességünk. Egy nyelv elsajátítása során a gyermekek automatikusan játszanak a hangokkal, és ez elősegíti az anyanyelvi hangkészlet kialakulását. A nyelvi játékosság később is megnyilvánul: a kisded- és a kamaszkor között a nyelvi játék különböző szakaszain esünk át, amelyek hatással vannak többek között az olvasási képességeinkre is (Geller 1985; Crystal 1996). Felnőttkorban a nyelvi játék szerves része az interperszonális kommunikációnak (l. pl. Dienhart 1998), és gyakran jelenik meg a médiában vagy a reklámokban is. Crystal (1998: 1) ezt a jelenséget a nyelv „játékos” funkciójának nevezte el,<sup>1</sup> és arra hívja fel a figyelmet, hogy a nyelvhasználat kommunikatív aspektusának kihangsúlyozása (tehát az a tény, hogy a nyelvet elsősorban információk átadására használjuk) túlságosan háttérbe szorítja a nyelv játékos funkcióját, ezért ez a funkció nem is kap elegendő nyomatékot a nyelvészeti kutatásokban.

A nyelvi játék talán legszembeűnőbb példái az olyan, viszonylag újonnan képzett összetételek, mint a *street spam* (’utcai lámpára, szemetesre stb. ragasztott hirdetések’; <http://www.wordspy.com>; a továbbiakban Wordspy) vagy a *snail mail* (’hagyományos, azaz postai úton kézbesített levél’; *Oxford English Dictionary*; a továbbiakban *OED*).<sup>2</sup> Ezek a szellemes – és nemritkán vicces – összetételek gyakran épülnek fogalmi metaforákra és metonímiákra, a bennük rejlő humor többnyire ezen kognitív folyamatok kevésbé

<sup>1</sup> Angolul: „ludic function”.

<sup>2</sup> A magyar definíciók a szerző fordításai.

szokványos (azaz nem konvencionális) alkalmazásán alapul. Ráadásul ezeknek az összetételeknek a kialakulását valamilyen felszíni analógia is motiválja (l. Ladányi 2007: 55): a *street spam* esetében alliteráció, míg a *snail mail* esetében a két összetételi tag közötti rím. A fonológiai hasonlóság valószínűsíthetően nagymértékben hozzájárul az összetételek humorosnak történő megítéléséhez.

Néhány kivételtől eltekintve (Marchand 1960; Thun 1963; Allan 1986: 250 k.; Katamba–Stonham 2006: 305; Ladányi 2007) az alliteráló és/vagy rímelő összetételekkel szinte alig foglalkozik a szakirodalom.<sup>3</sup> Ez a hiányosság már csak azért is szembevetendő, mert az ilyen összetételek gyakran bukkantak fel az angol nyelv azon periódusaiban, amikor a nyelvi kreativitás és a kollokvialis formákra való támaszkodás nagyobb hangsúlyt kapott, szemben azokkal a periódusokkal, amelyekre inkább a rigid, konvencionális és szabálykövető nyelvhasználat volt a jellemző (Beal 1991: 140). Ennek köszönhetően az alliteráló és rímelő összetételek Chaucer és Shakespeare, illetve a romantikusok idején éltek hőskorukat. Komoly előretörés figyelhető meg a használatukban a huszadik század végétől kezdődően is, elsősorban az internetnek köszönhetően. Az egyre növekvő információdömping következtében egyre szellemesebb, játékosabb és kreatívabb kifejezésekre van szükség ahhoz, hogy felkeltsék az olvasó figyelmét. Gyakori eset, hogy az újonnan képzett kifejezésben nagyobb hangsúlyt kapnak a fonológiai (felszíni) aspektusok (pl. alliteráció és/vagy rím formájában), mint a szemantikai tényezők (azaz az összetételi tagok minél adekvátabb kiválasztása és az információ minél pontosabb közvetítése). Erre a jelenségre hívja fel a figyelmet Chovanec (2008: 219), aki szerint „a nyelvi formák kreatív használata néha indokolatlan nyelvi játékba torkollik” (saját fordítás – B. R.).

Sokan írtak már az analógia szerepéről – Varro például már a Kr. e. 1. században megemlíti, mint szabálykövető mintát (Allan 2010: 71). Az analógia jelentős hangsúlyt kap a történeti nyelvészetben is, ahol a nyelvi változás egyik eszköze. Az amerikai deskriptivisták is komolyabban foglalkoztak vele (leginkább Bloomfield 1933), míg a későbbi generatív mozgalom már teljességgel elhanyagolta (Blevins–Blevins 2009: 2; az analógia részletes történeti áttekintését lásd *uo.*, illetve Itkonen 2005). Az elmúlt évtizedben azonban újra a figyelem középpontjába került az analógia (l. pl. Bybee 2010), elsősorban a szóképzés területén (pl. Ladányi 2007). Az ide vonatkozó szakirodalom inkább a szemantikai és a szintaktikai aspektusokra helyezi a hangsúlyt (l. pl. Ryder 1994; van Jaarsveld et al. 1994; Krott 2009; Booij 2010), míg a fonológiai aspektusok többnyire a háttérben maradnak.<sup>4</sup> Ezzel szemben egyre több bizonyíték van arra az angolban, hogy a felszíni (fonológiai) szerkezet hatással lehet a szó szintaktikai, szemantikai és morfológiai aspektusaira is. Schlüter (2005) például arra mutat rá, hogy a hangsúlyos és a hangsúlytalan szótagok ritmikus váltakozása jelentősen befolyásolja a szavak, frázisok és mondatok struktúráját. Bauer (2003: 159) is megfigyelte, hogy a szavak közötti kapcsolatok gyakran épülnek úgynevezett „rezonanciákra” (a „rezonancia” kifejezés eredetileg Hockettől [1987] származik), ez azt jelenti, hogy egy adott szóról könnyen asszociálunk

<sup>3</sup> Megjegyzendő, hogy a magyar szakirodalom szerint az analógiára épülő szóképzés inkább a költői nyelvre, és nem a beszélt nyelvre jellemző (l. pl. Kiefer–Ladányi 2000: 155). Lásd azonban Sóllyom (2012) írását, aki a magyar fórumszövegekben (azaz beszélt nyelvben) előforduló innovatív és szellemes neologizmusokat elemzi (és amelyek gyakran alapulnak analógián).

<sup>4</sup> Ezzel szemben lásd Wang (2005)-öt, aki az ismétlődő – többek között alliteráló és rímelő – szekvenciákról ír az angolban.

egy fonológiaiilag hasonló szerkezetűre. Rezonancia létrejöhet alliteráció, asszonancia, rím vagy akár egyező szótagszám és hangsúly esetén is.

A jelen dolgozat hasonló szellemben íródott, és arra tesz kísérletet, hogy bebizonyítsa: a metaforán és/vagy metonímián alapuló kreatív összetételek tagjainak kiválasztásakor meghatározó szerepet játszik a felszíni analógia. A dolgozat egyben amellet is érvel, hogy a felszíni analógia számos – szemantikai és pragmatikai – funkcióval bír, amelyek a következők: 1) felkelti a figyelmet, és segít a nyomatékosításban; 2) segít az új kifejezés helyes értelmezésében; 3) elősegíti az új kifejezés szélesebb körű elfogadását és rögzülését a szókincsben; 4) utal a kifejezés informalitására és 5) elősegíti a beszédhelyzetben részt vevők közötti kötődés, összetartozás kialakulását. A dolgozat ekképpen követi Tolcsvai Nagy (1996) holisztikusabb pragmatikaértelmezését, amely magában foglalja az olyan tényezőket is, mint a szövegtípus vagy a beszédpartnerek közötti viszonyok összjátéka.

A dolgozat felépítése a következő: a 2. rész az új szavak kialakulásának okait vizsgálja, különös tekintettel a metaforán és/vagy metonímián alapuló összetételekre. A 3. rész részletesen elemzi a fonológiai analógia itt tárgyalt (és az összetett szavakat leginkább érintő) három fő típusát – az alliterációt, a két összetételi tag közötti rímet és a már létező összetétellel való rímet –, illetve ezek altípusait kognitív nyelvészeti keretben. A 4. rész értékeli az eredményeket a szemantikai és a pragmatikai funkciók tekintetében, míg az 5. rész összefoglalja a dolgozat fő megállapításait.

## 2. Az új szavak kialakulásáról

Folyamatosan hozunk létre új szavakat. Ezeknek a legnagyobb részét teljesen új kategóriák elnevezésére használjuk – ilyen például a 2010-ben napvilágot látott *filter bubble* ('internetes keresés során megjelenő, személyre szóló találatok és/vagy ajánlatok, amelyek megakadályozzák a többi adat megjelenését'; Wordspy), amely a személyre szabott internetes hirdetések elterjedésével került szélesebb körű használatba. Új szavakat természetesen más célokból is létrehozhatunk. Hohenhaus (2007) és Lehrer (2003) is megjegyzi, hogy a szóképzés célja gyakran a figyelemfelkeltés vagy előtérbe helyezés, amellyel sokszor élnek az újságok, a magazinok és a hirdetések is. Ennek egyértelmű oka van: a cél az, hogy felkeltsék az olvasó figyelmét (illetve a hirdetések esetén elősegítsék annak megjegyezhetőségét). A figyelemfelkeltés egyik legjobb módja a nyelvi játékon és a szóképzési szabályok megszegésén alapuló, szellemes és kreatív szóképzés (Wang 2005). A kreativitásnak azonban van egy árnyoldala is: az ilyen jellegű kifejezések megértése sokkal nagyobb erőfeszítést, azaz „konstruktív erőfeszítést” (Tolcsvai Nagy 1996: 37) igényel.<sup>5</sup> Ha ez valóban így van, akkor miért hozunk létre mégis ilyen típusú kifejezéseket? Lehrer szerint a válasz abban az elégedettségben keresendő, amelyet akkor érzünk, amikor sikerült „megfejtenuk” egy új kifejezést. Ez az elégedettség pozitív érzéseket ébreszt bennünk a beszédhelyzetben, a kifejezés tartalma és akár a beszélő/író iránt is – azaz kialakul egyfajta összetartozás a beszédpartnerek között. Mindez azon az alapvető elképzelésen alapul, hogy a kommunikáció olyan interaktív cselekvés a beszélő/író és a hallgató/olvasó között, amely „tágabb közegben a szociális kogníció része” (Tolcsvai Nagy 2012: 35), azaz szorosan összefügg (és hatással van) a személyközi kapcsolatok,

<sup>5</sup> Erről l. még Bíró (1985: 195) és Lehrer (2003: 370).

illetve az egyén és közösség viszonyának alakulásával. Hasonló következtetésre jut Long–Graesser (1988: 57), akik a humor és a szellemesség szociális és diskurzív funkcióinak elemzése során azt állítják, hogy a kreatív és szellemes nyelvhasználat célja elsősorban a szórakozás és a „szociális játék”, amely elősegíti a beszédhelyzetekben részt vevők közötti egyfajta „bajtársiasság” kialakulását, és erősíti az összetartozás érzését.

## 2.1. Kreatív összetételek

A szóösszetétel a szóalkotás legelterjedtebb formája: az összes szóalkotási folyamat közül ez számít a leggyakoribbnak a világ nyelveiben (Guevara–Scalise 2009). Ennek elsősorban az az oka, hogy az összetett szó maximális információt képes hordozni minimálisan komplex formában. A jelentésgazdagság és a formai takarékoság együttes meglétét az összetételi tagok közötti szemantikai kapcsolatok páratlan sokfélesége garantálja. A jelentésgazdagságot tovább árnyalja az a tény, hogy – amint arra Benczes (2006) és Guevara–Scalise (2009) is rámutat –, az összetett szavak gyakran alapulnak metaforán és/vagy metonímián. Az ilyen típusú összetételeket a szakirodalom többnyire „exocentrikusnak” bélyegzi, és ez azzal is jár, hogy nehezen vagy egyáltalán nem elemezhető nyelvi jelenségeknek tekinti őket.<sup>6</sup> Ezzel szemben Benczes (2006) bemutatta, hogy az ilyen típusú összetételek kiválóan elemezhetők kognitív nyelvészeti keretben (és ekképp nincs is szükség a hagyományos endocentrikus–exocentrikus megkülönböztetésre). A nyelvi innováció és kreativitás határtalan lehetősége nyílik meg azáltal, hogy metaforákat és/vagy metonímiákat is bevonunk új összetett szavak képzésébe. Azok az összetételek ugyanis, amelyek ezeken a kognitív folyamatokon alapulnak, pontosan azokat a hasonlóságon, analógián vagy a szomszédosság elvén alapuló kreatív asszociációkat aknázzák ki, amelyek a fogalmak között húzódnak. Benczes (2006) nyomán a metaforikus és/vagy metonimikus összetételeket a továbbiakban **kreatív összetétel**nek nevezem.

A kreatív összetételeket érintő egyik legizgalmasabb kérdés persze az, hogy miért jönnek egyáltalán létre ilyen kifejezések. Miért képezünk olyan szavakat, amelyek különféle asszociációkon alapuló, leleményes és kreatív gondolatmenetekre épülnek, és amelyeknek megértése feltehetően több időt és energiát vesz igénybe a szemantikailag transzparensabb társaikhoz képest?<sup>7</sup> A válasz minden bizonnyal sokrétű. A fentiekben már szóltunk arról a pozitív megerősítésről, amelyet egy szellemes, innovatív kifejezés „megfejtése” okozhat (Bíró 1985; Lehrer 2003). A kreatív összetételek motivációinak vizsgálata során Benczes (2010) több lehetséges okot is felsorol – ezek közül a továbbiakban három olyat említek, amely a jelen dolgozat számára is lényeges:

1. A metaforikus és metonimikus gondolkodás olyan alapvető kognitív képesség, amely már a nyelvelsajátítás korai szakaszában is feltárható.<sup>8</sup> Ahogyan arra Gott-

<sup>6</sup> Az idiómákhoz hasonlóan az úgynevezett exocentrikus összetételeket is szemantikailag elemezhetetlen jelenségeknek minősítették. Az elnevezést először Bloomfield (1933) alkalmazta azokra a lexikai elemekre, amelyekben az összetétel – szemben az endocentrikus kifejezésekkel – szemantikailag nem az utótag hiponimája, és igen gyakran metafora vagy metonímia befolyásolja a jelentést.

<sup>7</sup> Erről l. Libben 2003.

<sup>8</sup> Ennek kiváló példája egy személyes élmény: amikor kiégett a villanykörte a nappaliban, 2,5 éves kisfiam azt mondta, hogy „kiment az alma... ööö... körte” – azaz a villanykörtét *almá*-nak nevezte (majd szinte azonnal kijavította magát a helyes *körté*-re). Ez arra enged következtetni,



fried (1997) is rámutat, már hároméves gyermekek is képesek metaforikus összetételeket értelmezni. A kognitív nyelvészeti szakirodalom a metaforát és a metonímiát a körülöttünk lévő világ egy lehetséges értelmezésének (azaz egyfajta konstruálásának) tekinti (erről l. részletesen pl. Langacker 1987; Talmy 1988; Croft–Cruse 2004, Kövecses–Benczes 2010). A fogalmi metaforák és metonímiák használata (és az azokra való támaszkodás) a szóalkotásban (konkrétan a szóösszetételek kialakulásában) ezért természetesnek tekinthető.

2. Minden összetétel eredendően „kompakt” abban az értelemben, hogy komplex gondolatokat képes közvetíteni viszonylag egyszerű formában. Gibbs (1994: 125) arra világított rá, hogy a metaforikus nyelvezet a gazdag képi világnak köszönhetően sokkal több információt képes átadni, mint a szó szerinti. Mindebből az következik, hogy a metaforikus összetételek kétszeresen is kompaktnak minősülnek.
3. Végül, de nem utolsósorban a kreatív összetételek által közvetített gazdag képi világ elősegíti megjegyezhetőségüket (szemben azokkal az összetételekkel, amelyek nem metaforikusak). A metaforikus összetételek „emlékezeterősítő” tulajdonságára már Bauer (1983: 142) is felhívta a figyelmet.

### 3. Felszíni analógia

A kreatív összetételek megértésének alapvető problémája, hogy megfejtésük során nem lehet a háromlépcsős kategorizációhierarchiára támaszkodni (amelynek alapján az alárendelt fogalom általában az alapszintű kifejezés és egy módosító kifejezés kompozituma, mint például az *étkezéstartal* vagy az *etetőszék*; l. Ungerer–Schmid 1996; Kövecses 2006). A *wall wart* (Wordspy) például nem szemölcs vagy bibircsók, hanem a telefonok és a modemek otthonokat elcsúfító fali egységei. Hasonló összetételekkel gyakran találkozunk nap mint nap, így felmerül a kérdés, hogy mi segíthet ezeknek az összetételeknek a helyes megfejtésében. Két válasz is adódik. Egyfelől nem ritka, hogy a szövegkörnyezetben egyértelműen kiderül az összetétel pontos jelentése, akár explicit magyarázat formájában, annak érdekében, hogy a befogadó teljesen tisztában legyen a jelentéssel. Ezzel a megoldással azonban az a probléma, hogy ilyenkor nem keletkezik az az elégedettségérzés (l. Bíró 1985; Lehrer 2003), amelyet egy kreatív összetétel megfejtése válthat ki.

Másfelől komolyabb segítséget nyújthat a helyes értelmezéshez a felszíni analógia – azaz a már létező szavakhoz való fonológiai hasonlatosság. Kiváló példa erre a *brain gain* ('az agyelszívás ellentétje – azaz magasan képzett szakemberek bevándorlása'; Wordspy), amely a már lexikalizált *brain drain* összetétel ('agyelszívás') analógiáján alapul (csupán az alaptag első mássalhangzójában tér el egymástól a két kifejezés). A fonológiai hasonlóságnak köszönhetően a *brain gain* feltehetően előhívja a már lexikalizált *brain drain*-t is, és ez nagymértékben megkönnyíti az új összetétel helyes értelmezését.<sup>9</sup>

Kognitív nyelvészeti szempontból a *brain drain* fogalmi metaforára és metonímiára épülő kifejezés. Az előtag (azaz *brain*, 'agy') intelligens emberekre utal (a MEGHATÁROZÓ TULAJDONSÁG A KATEGÓRIA HELYETT fogalmi metonímia alapján), míg az alaptag (*drain*)

hogy a nyelvelsajátítás során a metaforikus szavak motivációja (azaz a metaforikusságuk) nagyon is él a nyelvben, illetve a gondolkodásban, még a lexikalizált szavak esetében is.

<sup>9</sup> Megjegyzendő, hogy mindkét összetétel esetében az előtag (*brain*) az alaptaggal (*drain*, illetve *gain*) rímel. A dolgozat 3.6. szakasza részletesen foglalkozik az ilyen típusú összetételekkel.

komplex metaforarendszeren alapszik, miszerint a magasan képzett szakembereket folyékony állagú erőforrásként konceptualizáljuk (az EMBER [FOLYÉKONY ÁLLAGÚ] ERŐFORRÁS metafora alapján). Az erőforrást birtokló országok tartályok (az ERŐFORRÁS HELYE TARTÁLY metafora alapján), és az erőforráshoz csak úgy lehet hozzájutni, ha az a tartályból valahogyan kikerül (AZ ERŐFORRÁS MEGSZERZÉSE A TARTÁLYBÓL VALÓ ELTÁVOLÍTÁSSAL LEHETSÉGES). A *brain gain* jelentése pontosan ugyanezre a metonímiára, illetve metaforarendszerre épül (ebben az esetben a *gain* arra utal, hogy az erőforrás átkerül egy másik tartályba). Így tehát a *brain gain* jelentése viszonylag egyértelmű – amennyiben a fonológiaiilag hasonló *brain drain* jelentése is a rendelkezésünkre áll.

A felszíni analógia tehát hasznosnak bizonyulhat új összetételek helyes értelmezésében. A fonológiai hasonlóság szerepe azonban itt nem áll meg: növeli az új kifejezés hatásosságát az eredeti szerkezetre való rájátszással (Ladányi 2007: 251). A továbbiakban a dolgozat részletesen bemutatja a fonológiai hasonlóság jelentőségét a kreatív szóalkotásban. E célból a fonológiai hasonlóság három fő típusát különbözteti meg: 1) az alliterációt; 2) a két összetételi tag közötti rímet; illetve 3) a már létező összetétellel megvalósuló rímet. E három fő típus kombinációi összesen hét altípust eredményeznek – ezek részletes bemutatása a következő alrészecskék témája.

### 3.1. Alliteráció

Az alliterációnak komoly hagyományai vannak az angolban. Az írott szöveget illetően az alliteráció egészen az óangolig nyúlik vissza, és olyan alapvető művekben is megtalálható, mint a korszak kiemelkedő epikus költeményének számító *Beowulf* (Sanders 1994: 20). Az alliteráció a beszélt nyelvben is gyakran előfordul, például kedvelt idiómákban (*dead as a doornail*) és nagyobb szókombinációkban is (*life-long learning*; l. Lindstromberg–Boers [2008]). A közelmúltban Gries (2011) vizsgálta az angolban a V-NP<sub>DirObj</sub> szerkezetű idiómákat (pl. *bite the bullet*), illetve a *way*-konstrukciót (pl. *find one's way*), és kimutatta, hogy mindkét szerkezetű típusnál fontos szerepet játszik az alliteráció. Az alliteráció nagyon gyakori az összetételekben is – legyen szó akár lexikalizált, akár újonnan képzett összetételekről. Beal (1991: 141) szerint az alliteráló összetételek olyan játékos, informális alakzatok, amelyek mindig is szerves részét képezték a beszélt nyelvnek. A már lexikalizált alliteráló összetételek kiváló példája a *belly button* ('köldök'; *OED*). Benczes (2010: 222) azon a véleményen van, hogy az alliteráció miatt lett az összetétel előtagja *belly* és nem *tummy* (amely nemcsak a *belly* szinonimája, de stílusában hasonlóan informális). Ezzel szemben a *tummy trouble* ('hasfájás'; <http://www.tummytrouble.co.uk/>) nem *\*belly trouble* – valószínűleg szintén az alliteráció hatása miatt.<sup>10</sup>

Az új összetételeket illetően az alliteráció kiváló példája a *Lexus lane* ('olyan sáv, amelyet azok az autósok használhatnak ingyenesen, akik több utast is szállítanak, külön díjért azonban azok is használhatják, akik egyedül utaznak'; Benczes 2006: 149–151), amely metonímiaalapú kifejezésként elemezhető. Először is, az előtag (*Lexus*) az IRÁNYÍTOTT AZ IRÁNYÍTÓ HELYETT metonímián alapszik, azaz az autó áll a vezetője helyett.

<sup>10</sup> Az angolban számos eufemisztikus (informális) kifejezés létezik az utazási betegségekre. Ezeknek a túlnyomó többsége szintén alliteráló minták alapján képződött, l. például *Banjul belly*, *Basra belly*, *Bali belly*, *Tut's tummy* (<http://www.wolfstad.com/2007/01/international-euphemisms-for-travellers-gastrointestinal-disorders>).

Másodszor a KATEGÓRIA TAGJA A KATEGÓRIA HELYETT fogalmi metonímia alapján a *Lexus* autómárka áll az összes prémium autómárka helyett. Ahogyan arra Benczes (2006: 151) rámutat, az összetétel iróniája arra vezethető vissza, hogy semmi értelme korlátozott sávokat kialakítani, ha az útdíjat könnyen kifizető gazdag autósok is használhatják, torlódást okozva ezzel. Benczes szerint az előtag kiválasztásánál elsőrendű szempont volt az elő- és az alaptag közötti fonológiai hasonlóság, felülírva ezzel más (nem alliteráló) lehetőséget (pl. *BMW, Mercedes* stb.).

Nem véletlen, hogy az alliterációt gyakran „kezdeti rímnek” is hívják (Wales 1989: 18). Kiválóan alkalmas a nyomatékosításra és a megjegyezhetőség elősegítésére, annak köszönhetően, hogy fogalmi kapcsot képez a két összetételi tag között (hasonló véleményt fogalmaz meg Lea és társai 2008; Lindstromberg–Boers 2008). Mind a nyomatékosítás, mind a megjegyezhetőség elsőrendű szempont új kifejezés létrehozásánál, hiszen minél több figyelmet kap az adott kifejezés (pl. az alliterációnak köszönhetően), annál könnyebb megjegyezni, és így annál nagyobb az esélye annak is, hogy a kifejezés szélesebb körben is elterjed. Az alliteráló szótagok ugyanakkor többnyire hangsúlyosak is, ez egyfajta ritmikus mintát eredményez (Wales 1989: 15). A ritmikusságot tovább fokozhatja az elő- és az alaptag megegyező szótagszáma (ez a nyomatékosítást és a megjegyezhetőséget is felerősíti) – lásd például *street spam*, ahol mind az elő-, mind az alaptagban egy-egy szótag található, vagy *belly button*, amely két-két szótagból áll. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a kreatív összetételek elő- és alaptagjainak kiválasztásakor jelentős szerepet játszanak a fonológiai aspektusok.

### 3.2. Az elő- és az alaptag közötti rím (rímelő összetételek)

Számos olyan lexikalizált összetétel létezik az angolban, amelynek elő- és alaptagja rímel egymással (pl. *backpack* [’hátizsák’], *bigwig* [’nagykutya’], *hotshot* [’nagyemő’]). (Az angol rímelő összetételek részletes elemzésével foglalkozik Benczes 2012). Marchand (1960: 355) arra mutat rá, hogy a rímelő összetételek megugrása az angolban (hasonlóan az alliteráló összetételekhez) azokhoz a periódusokhoz köthető, amelyekben a nyelvhasználat szabadabb, kreatívabb megvalósulása volt jellemző. A mai angol nyelvhasználat, amelyre óriási hatással van az internet és a média, kiválóan illeszkedik Marchand leírásába, és így termékeny talaja a rímelő (kreatív) összetételeknek. Jól tükrözi ezt a jelenséget a *snail mail* összetétel, amely az e-mail megjelenése után kezdett elterjedni. A kifejezés arra világít rá meglehetősen humoros módon, hogy a hagyományos levél sokkal lassabban ér célba, mint az elektronikus változat. Az összetételben rejlő humor a kifejezést motiváló fogalmi metaforákra és metonímiákra vezethető vissza. Az előtag (*snail*) a lassúságra utal, a KATEGÓRIA A MEGHATÁROZÓ TULAJDONSÁG HELYETT metonímia alapján (a csigáknak a lassúság a legmeghatározóbb tulajdonsága). Ugyanakkor metaforikus kapcsolat áll fenn az elő- és az alaptag között: az utóbbi (*mail*) az előbbi (*snail*) metaforikus konceptualizációja, azaz ember által létrehozott, komplex tárgy konceptualizálódik állatként. Valószínűsíthető, hogy az előtag kiválasztásánál szerepet játszott az alaptaggal megvalósuló rím, hiszen más állatokra is jellemző a lassúság (pl. teknősbéka). Az összetétel szellemessége (és kreativitása) abban az ellentétben keresendő, amelyet az összetételi tagok közötti felszíni analógia és a közöttük lévő egyértelmű fogalmi különbözőség kelt.

Hasonlóan az alliterációhoz, a rím is segít a nyomatékosításban (a kifejezésre irányítja a figyelmet), és elősegíti a megjegyezhetőségét is. A *snail mail* esetében ráadásul a rím növeli az összetétel jelentésének az intenzitását. A rím ugyanis játékoságot sugall,

és ez a játékoság szinkronban van a jelentés informalitásával is. Mindez egy metonimikus kapcsolatot eredményez: az alak informalitása (azaz a rím) áll a jelentés informalitása helyett. Megjegyzendő, hogy a kreatív összetételek gyakran humorosak (nem szokványos képi világuknak köszönhetően), ezt tovább hangsúlyozza a játékoságot sugalló rímelő szerkezet.

### 3.3. Már létező összetétellel megvalósuló rím

Előfordul, hogy egy újonnan képzett kreatív összetétel egy már létező összetétellel rímel. Valószínűsíthető, hogy ez a fajta felszíni analógia nagyban elősegíti az új szó helyes interpretációját azáltal, hogy előtérbe helyezi az eredeti szerkezetet. Ezt a jelenséget példázza a *grass ceiling* ('olyan társadalmi, kulturális stb. diszkriminatív korlátok, amelyek meggátolják, hogy a nők a golfpályát üzleti találkozóra, megbeszélésre stb. használhassák'; Wordspy). Hasonlóan a fentebb elemzett *brain gain*-hez, a felszíni analógia alapján itt is elkerülhetetlen, hogy az új összetétel hallatán ne jusson eszünkbe a lexikalizált forrásszó, a *glass ceiling* ('üvegplafon'). A *glass ceiling* a KARRIER FELFELÉ IRÁNYULÓ UTAZÁS metaforán alapul, amelynek során a magasabb pozíció megszerzését felfelé irányuló utazásként értelmezzük (l. Kövecses 2010: 252). Az összetétel arra a jelenségre utal, hogy a nők számára ennek az „utazásnak” van egy végpontja (a „plafon”), míg a férfiak előtt korlátlan a karrierút. Mivel a plafon üvegből van, a nők jól „láthatják” a karrierjük lehetséges kifizetését, de a plafon meggátolja őket abban, hogy mindezt meg is valósítsák. Az újonnan képzett *grass ceiling* jelentése szorosan összefügg a forrásszó jelentésével, mivel szintén a nők pályáját korlátozó jelenségre utal, de ezt a korlátozást a golfpálya kontextusába helyezi. A jelentésspecifikáció a *grass* módosítónak köszönhető, amely metonimikusan a golfpályára utal (az ANYAG A TÁRGY HELYETT fogalmi metonímia segítségével).

Az a felvetés, hogy egy újonnan képzett összetétel jelentését egy már lexikalizált kifejezés segítségével értelmezzük, összhangban áll azzal a kognitív nyelvészetben alapvetőnek számító elgondolással, miszerint a szavak jelentése enciklopédikus jellegű (erről részletesen l. Langacker 1987: 155–158). Langacker arra hívja fel a figyelmet, hogy egy adott fogalom mindig újabbakat feltételez, és ebből kifolyólag nem is lehet egy fogalmat más fogalmakra való utalás nélkül definiálni. Mindebből az következik, hogy rutinszerűen és automatikusan keressük a szavak közötti kapcsolatokat, és ezeket szabadon felhasználjuk új szavak megértéséhez. Mindezt kiegészíti a nyelvről alkotott összetett tudásunk (Tolcsvai Nagy 1996: 38), amely „egyszerre strukturális és procedurális, egyszerre holisztikus és morfológikus”.

### 3.4. Az elő- és az alaptag közötti rím és alliteráció

Gyakran fordul elő az alliteráció és a rím kombinációja egy adott kreatív összetételen belül. Ezt példázza a *duvet day* ('a cég által is jóváhagyott szabadnap, amelyet a munkavállalók fáradtság esetén kivehetnek'; Wordspy). Maga a kifejezés fogalmi metonímiák sorozatára épül: először is, a *duvet*, azaz a paplan áll az alvás helyett az ESZKÖZ A CSELEKVÉS HELYETT fogalmi metonímia alapján. Másodszer, az alvás itt ebben az esetben a pihenésre utal (hiszen a szabadnapon bármilyen pihenésre alkalmas cselekvés megengedett, nem kizárólag az alvás), a CSELEKVÉS AZ EREDMÉNY HELYETT metonímia alapján. Ezek a metonímiák ugyanúgy működnek, ha a módosító *pillow* ('párna') vagy *bed* ('ágy') állna helyettük, de a *?pillow day* vagy a *?bed day* nem cseng olyan jól, mint a *duvet day*.

A rím és az alliteráció kombinációjának köszönhetően könnyeddé, szinte élvezetessé válik az összetételt kimondani (l. Gries 2010), és ez a pozitív érzés összhangban áll az összetétel jelentésével. A rím és az alliteráció jelenléte, illetve az alak és a jelentés harmóniája nagyban elősegíti az összetétel megjegyezhetőségét (és szélesebb körben való elterjedését is).

A rím és az alliteráció kettőse metaforaalapú összetételekben is gyakran jelen van. Ezt a lehetőséget tükrözi a már említett *wall wart*,<sup>11</sup> amely megszemélyesítésen alapul – az otthon emberi arcként konceptualizáljuk. Ennek megfelelően az ablakok a szemek, az ajtó a száj és a falak az arcbőr. A modemek, tévék stb. fali egységei (amelyekre a *wall wart* kifejezés utal) megbontják az otthon esztétikáját, azaz olyanok, mint egy bibircsók vagy szemölcs az arcon. Ez az értelmezés visszavezethető a *wart* egyik általános jelentésére, amely szerint a *wart* lehet bármilyen 'tökéletlenség, hiba' (Webster's). A jelentés a FIZIKAI TÁRGY A HATÁS HELYETT metonímián alapul, ennek köszönhetően a bibircsók áll az általa keltett visszatetsző látvány helyett. A *wall wart* összetételben a metonímia (FIZIKAI TÁRGY A HATÁS HELYETT) és a metafora (EMBERI TULAJDONSÁGOK FIZIKAI TÁRGYAK TULAJDONSÁGAI) kiegészítik egymást, erősítve ezzel a kifejezés erejét – amelyet tovább fokoz a rím és az alliteráció kombinációja.

### 3.5. Már létező összetétellel megvalósuló rím és alliteráció

Izgalmas, metaforán és metonímián alapuló összetétel a *Baby Bills* ('azoknak a cégeknek a beceneve, amelyek akkor jöhetnek létre, ha az amerikai kormány úgy határoz, hogy feldarabolja a Microsoftot kisebb egységekre – l. *Baby Bells*, vagyis azok a cégek, amelyek az amerikai távközlési mamutcég, az AT&T feldarabolása után keletkeztek'; Word-spy), amely egyszerre rímel egy már létező kifejezéssel (*Baby Bells*), és ugyanakkor alliterál is. Az összetétel alaptagja (*Bills*) az INTÉZMÉNY VEZETŐJE AZ INTÉZMÉNY HELYETT metonímián alapul, azaz a cég vezetője, Bill Gates áll az általa létrehozott cég helyett. Az összetétel értelmezéséhez megszemélyesítés is szükséges, ugyanis a módosító (*Baby*) alapján a feldarabolás után keletkező kisebb cégeket Bill Gates bébiváltozataiként értelmezzük. A kifejezés a *Baby Bells* analógiájára jött létre, amelyet hasonló kognitív folyamatokkal lehet elemezni (azzal a különbséggel, hogy ebben az esetben az alaptag – *Bells* – Alexander Graham Bellre, a telefon feltalálójára utal, aki az első amerikai távközlési cég, az American Bell Telephone Company egyik fő részvényese volt, amelyből később nőtte ki magát az AT&T; Huurdeman 2003). Ha a nyelvhasználó tisztában van a *Baby Bells* összetétellel, viszonylag egyszerű kikövetkeztetni a *Baby Bills* jelentését is, hiszen a rímnak köszönhetően biztosított a hozzáférés azokhoz a metaforikus és metonimikus konceptualizációkhoz, amelyen a *Baby Bells* jelentése alapszik – ez pedig hozzásegít a *Baby Bills* helyes értelmezéséhez.

Megjegyzendő, hogy a *Baby Bells* alaptagja kicsit félrevezető a jelentést illetően, mert nem a Bell Telephone Companyt, hanem az AT&T-t darabolták fel. Valószínűsíthető, hogy az alaptag kiválasztásánál a fonológiai tényezők (azaz alliteráció) fontosabb szerepet játszottak, mint a szemantikai aspektusok. Ebben a tekintetben a *Baby Bills* transzparensbbnek tekinthető, mert itt a Bill Gates és a cége közötti metonimikus kapcsolat sokkal egyértelműbb.

<sup>11</sup> Megjegyzendő, hogy a *wall wart* nem teljes rímen alapul, mivel az utolsó hangot illetően a két összetételi tag eltér egymástól.



### 3.6. Elő- és alaptag közötti rím és már létező összetétellel megvalósuló rím

Léteznek olyan kreatív összetételek, amelyek „dupla rímen” alapulnak, azaz rímel az elő- és az alaptagjuk, és az összetétel, mint egész egy már létező összetétellel is rímel. Ezt a jelenséget tükrözi a már fentebb elemzett *brain gain* (l. 3.), amely a *brain drain* analógiájára jöhetett létre. Ez a strukturális hasonlóság komoly segítséget nyújthat az új kifejezés jelentésének helyes értelmezésében, amely – az eredeti szerkezetéhez hasonlóan – szintén az ERŐFORRÁS metaforarendszerre épül. Míg a *brain drain* esetében a magasan képzett szakember olyan erőforrás, amely a tartályból eltűnik, kikerül (azaz a szakemberek elvándorolnak a hazájukból), addig a *brain gain* ennek a folyamatnak a tükörképe: itt a magasan képzett szakember olyan erőforrás, amelyet egy másik tartály (azaz ország) elszippant. A *brain gain* jelentése tehát a lexikalizált forrásszó, a *brain drain* által elérhetővé válik.

### 3.7. Elő- és alaptag közötti rím, illetve már létező összetétellel megvalósuló rím és alliteráció

A *Fleet Feet* olyan kifejezés, amely mindhárom, eddig tárgyalt felszíni analógiatípust megjeleníti: elő- és alaptagja rímel egymással, a kifejezés mint egész rímel egy már létező kifejezéssel, és a két összetételi tag alliterál. A *Fleet Feet* nem igazi összetétel abban az értelemben, hogy nem köznévből, hanem tulajdonnévből (egy olyan cég neve, amely futással kapcsolatos sportruházatot forgalmaz). Két okból került mégis a dolgozatba. Először is, a *Fleet Feet* két köznévből áll, így az összetételi tagok és az összetétel mint egész ugyanazokat a szóképzési szabályokat és mintákat követik, mint az előző részekben tárgyalt kifejezések. Másodsorban, ahhoz, hogy egy márkanév sikeres legyen, több szempontnak is meg kell felelnie: szellemesnek, kreatívnek, figyelemfelkeltőnek és nem utolsósorban könnyen megjegyezhetőnek kell lennie.<sup>12</sup> Ezek pontosan azok a tulajdonságok, amelyek a dolgozatban tárgyalt kreatív összetételekben is megtalálhatók. Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a *Fleet Feet* ugyanannak a kreatív szóképzési folyamatnak a terméke, mint a *belly button*, a *glass ceiling* vagy a *duvet day*.

A cég honlapján (<http://www.fleetfeetsports.com>) nincs arról információ, hogy miért lett ez a cég neve, így ebben az esetben is csak feltételezésekre hagyatkozhatunk. A módosító, *fleet*, egy kevésbé elterjedt, kissé irodalmi melléknév, jelentése ’gyors, fürge’, amely ugyanakkor a *fleet-footed* (’fürge lábú’; *OED*) kifejezés egyik elemét is képezi. Elképzelhető, hogy a márkanévet ennek a kifejezésnek az analógiájára hozták létre,<sup>13</sup> metonimikus folyamat útján: az eszköz (gyors lábak) áll a cselekvés (futás) helyett. Az elemzett kifejezésben az alaptag azonban többes számban van, míg az idiómában az egyes szám – *foot* – szerepel. A márkanévben található többes számot két motivációs tényezőre lehet visszavezetni: 1) az alaptaggal való rímre (*fleet* és *feet*); 2) egy már létező kifejezéssel, a *Fleet Street*-tel megvalósuló rímre.<sup>14</sup> Az utóbbi esetben nem áll fenn szemantikai kapcsolat a két kifejezés között, de mivel a *Fleet Feet* márkanév (és nem köznévből), itt nem feltétlenül szükséges, hogy a forrásszó elősegítse az új kifejezés „helyes”

<sup>12</sup> Azaz hasonló tényezőknél kell megfelelnie, mint például egy zenekarnévnek, amely Tolcsvai Nagy (1985: 252) szerint akkor hatásos, ha „rövid, könnyen kimondható, jól megjegyezhető”.

<sup>13</sup> A Longman’s szótár szerint létezik a *fleet of foot* kifejezés is, hasonló jelentéssel.

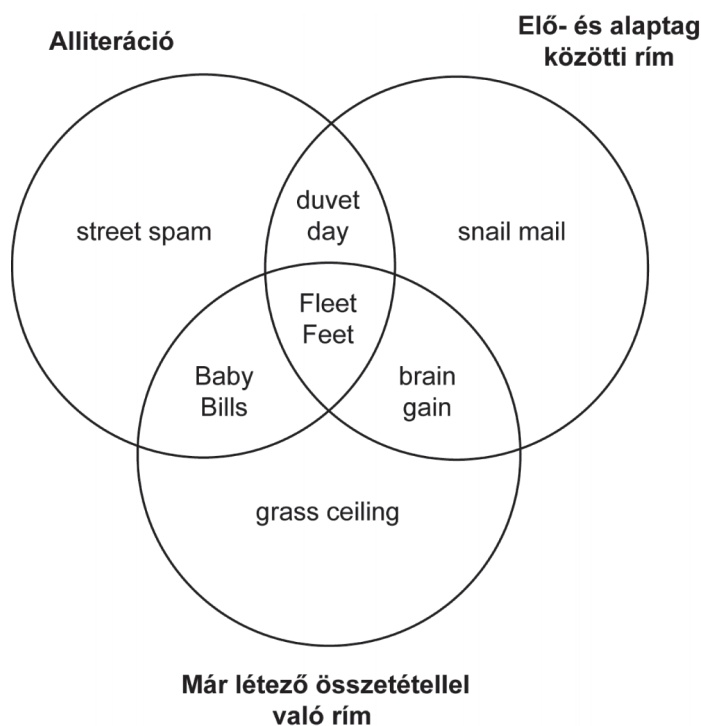
<sup>14</sup> A *Fleet Street* idiomatikus kifejezés, a brit újságokra és újságírókra utal. (Korábban a nagy napilapok szerkesztőségei a London belvárosában található Fleet Streeten voltak.)



jelentésének a megfejtését. Fontosabb szempont a figyelemfelkeltés és a megjegyezhetőség (amelyet a dupla rím biztosít).

#### 4. Az adatok értékelése

Az elemzett adatok alapján feltételezhető, hogy a felszíni analógia komoly motivációs tényező új (kreatív) összetételek kialakulásánál. A dolgozat a fonológiai hasonlóság három lehetséges típusát különböztette meg: 1) alliteráció, 2) az elő- és az alaptag közötti rím és 3) egy már létező (kreatív) összetétellel megvalósuló rím. Ez a három fő típus különböző kombinációkban is előfordul, a fonológiai mintázatok lehetséges típusait és altípusait halmazok segítségével ábrázolhatjuk (l. 1. ábra).



1. ábra. A felszíni analógia típusai és altípusai a kreatív összetételekben

Ha a felszíni analógia valóban fontos tényező a kreatív összetételek kialakulásában, adódik a kérdés, hogy *miért* támaszkodunk a szóképzésnek erre a kevésbé szokványos formájára. A kérdésre több lehetséges válasz is adódik. Először, mind az alliteráció, mind a rím hatékony eszköz egy adott kifejezés nyomatékosításában és előtérbe helyezésében (Wales 1989: 18). A kreatív összetételek gazdag metaforikus és metonimikus képi világa már önmagában figyelemfelkeltő, ezt egészíti ki az alliteráció és a rím – amely még inkább a kifejezésre irányítja a figyelmet. Másodsor, az alliteráció és a rím elősegíti az új kifejezés helyes megfejtését azáltal, hogy előhívja a forrásszót az emlékezetünkéből. Ez a felvetés összhangban áll Gries (2011: 507) következtetésével, aki a szószerkezetek-

ben előforduló alliterációt vizsgálva azt állítja, hogy a fonológiai hasonlóság megkönnyítheti a szerkezet jelentésének feldolgozását. Harmadszor, az alliteráció és a rím jótékonyan hat a memóriánkra, és ezáltal könnyebb az alliteráló és/vagy rímelő összetételeket megjegyezni (Bauer 1983: 142). Bybee (2010: 60–61) is megjegyezte, hogy könnyebben elfogadunk egy új kifejezést, ha fonológiai hasonlóságot mutat egy már létező kifejezéssel. Negyedszer, az alliteráció és a rím játékos, informális jelleget ad, amely gyakran szinkronban áll az összetétel jelentésének informalitásával (l. pl. *snail mail*). Azt mondhatjuk tehát, hogy az alliteráció és a rím a jelentés informalitására utal. Ötödször, az alliteráció és a rím használata a szóképzésben élvezetet nyújt a beszélő/író számára, de megkívánja a hallgató/olvasó „aktív részvételét” is, aki méltányolja, értékeli a nyelvi leleményességet. Ebben az értelemben az alliteráló és a rímelő kreatív összetételek elősegíthetik a beszédpartnerek közötti összetartozás, kötődés kialakulását (Long–Graesser 1988: 57; Malinowski 1923: 314).

## 5. Összegzés

A nyelvi játék olyan szavak kialakulását eredményezi, amelyek nem a hagyományos szóképzési szabályok mentén jönnek létre. Ez a fajta nyelvi leleményesség leginkább azoknál a metaforikus és metonimikus összetételeknél érhető tetten, amelyek szokatlan (és nemritkán humoros) konceptualizációra épülnek. A kreatív összetételek kialakulását gyakran motiválja felszíni analógia is, azaz alliteráció és/vagy rím. A dolgozatban a felszíni analógia hétféle típusát különböztettem meg, és azt állítottam, hogy a fonológiai hasonlóság számos – szemantikai és pragmatikai – funkcióval bír: ráirányítja a figyelmünket a kifejezésre, segíti annak helyes értelmezését, elősegíti az új kifejezés szélesebb körű elfogadását és rögzülését a szókincsben, utal a kifejezés informalitására, és elősegíti a beszéd-szituációban részt vevők közötti kötődés kialakulását.

## Irodalom

- Allan, Keith 1986. *Linguistic Meaning. Vol. 1*. Routledge and Kegan Paul. London.
- Allan, Keith 2010. *The Western Classical Tradition in Linguistics* (2nd edition). Equinox. London–Oakville.
- Bauer, Laurie 1983. *English Word-Formation*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Bauer, Laurie 2003. *Introducing Linguistic Morphology* (2nd edition). Georgetown University Press. Washington, DC.
- Beal, Joan 1991. *Toy boys and lager louts: motivation by linguistic form?* In I. Tieken-Boon van Ostaede – J. Frankis (eds.): *Language Usage and Description: Studies Presented to N.E. Osselton on the Occasion of His Retirement*. Rodopi. Amsterdam–Atlanta. 139–148.
- Benczes, Réka 2006. *Creative Compounding in English: The Semantics of Metaphorical and Metonymical Noun–Noun Combinations*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.
- Benczes, Réka 2010. Setting limits on creativity in the production and use of metaphorical and metonymical compounds. In S. Michel – A. Onysko (eds.): *Cognitive Approaches to Word Formation*. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 221–245.
- Benczes, Réka 2012. Just a load of *hibber-gibber*? Making sense of English rhyming compounds. *Australian Journal of Linguistics* 32: 299–326.
- Bíró Ágnes 1985. Unalom és játékoság a reklámban. In Bíró Ágnes – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi divatok*. Gondolat. Budapest. 193–203.

- Blevins, James P. – Blevins, Juliette 2009. Introduction: Analogy in grammar. In James P. Blevins – Juliette Blevins (eds.): *Analogy in Grammar: Form and Acquisition*. Oxford University Press. Oxford. 1–13.
- Bloomfield, Leonard 1933. *Language*. University of Chicago Press. Chicago.
- Booij, Geert 2010. Compound construction: schemas or analogy? A construction morphology perspective. In S. Scalise – I. Vogel (eds.): *Cross-Disciplinary Issues in Compounding*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 93–108.
- Bybee, Joan 2010. *Language, Usage and Cognition*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Chovanec, Jan 2008. Focus on form: foregrounding devices in football reporting. *Discourse and Communication* 2: 219–242.
- Croft, William – Cruse, Allan 2004. *Cognitive Linguistics*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Crystal, David 1996. Language play and linguistic intervention. *Child Language Teaching and Therapy* 12: 328–244.
- Crystal, David 1998. *Language Play*. Penguin Books. London.
- Dienhart, John M 1998. A linguistic look at riddles. *Journal of Pragmatics* 31: 95–125.
- Geller, Linda G. 1985. *Wordplay and Language Learning for Children*. National Council of Teachers of English. Urbana. IL.
- Gibbs, Raymond W. 1994. *The Poetics of Mind*. Cambridge University Press. Cambridge.
- Gottfried, Gail M. 1997. Using metaphors as modifiers: children’s production of metaphoric compounds. *Journal of Child Language* 24: 567–601.
- Gries, Stefan Th. 2011. Phonological similarity in multi-word units. *Cognitive Linguistics* 22: 491–510.
- Guevara, Emiliano – Scalise, Sergio 2009. Searching for universals in compounding. In S. Scalise – E. Magni – A. Bisetto (eds.): *Universals in Language Today*. Springer. 101–128.
- Hockett, Charles F. 1987. *Refurbishing Our Foundations: Elementary Linguistics from an Advanced Point of View*. John Benjamins. Amsterdam.
- Hohenhaus, Peter 2007. How to do (even more) things with nonce words. In Judith Munat (ed.): *Lexical Creativity, Texts and Contexts*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 15–38.
- Huurdeman, Anton A. 2003. *The Worldwide History of Telecommunications*. John Wiley and Sons, Inc. Hoboken.
- Itkonen, Esa 2005. *Analogy as structure and process*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia.
- Jaarsveld, Henk J. van – Coolen, Riet – Schreuder, Robert 1994. The role of analogy in the interpretation of novel compounds. *Journal of Psycholinguistic Research* 23: 111–137.
- Katamba, Francis – Stonham, John T. 2006. *Morphology* (2. edition). Palgrave Macmillan. Houndsmills.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. A szóképzés. In Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan 3: morfológia*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 137–164.
- Kövecses, Zoltán 1996. *Language, Mind, and Culture: A Practical Introduction*. Oxford University Press. Oxford.
- Kövecses, Zoltán 2010. *Metaphor: A Practical Introduction* (2. edition). Oxford University Press. Oxford.
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Krott, Andrea 2009. The role of analogy in compound words. In James P. Blevins – Juliette Blevins (eds.): *Analogy in Grammar: Form and Acquisition*. Oxford University Press. Oxford. 118–136.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar. Volume I. Theoretical Prerequisites*. Stanford University Press. Stanford.
- Lea, R. Brooke – Rapp, David N. – Elfenbein, Andrew – Mitchel, Aaron D. – Swinbourne Romine, Russell 2008. Sweet silent thought: Alliteration and resonance in poetry comprehension. *Psychological Science* 19: 709–716.

- Lehrer, Adrienne 2003. Understanding trendy neologisms. *Rivista di Linguistica* 2: 369–382.
- Libben, Gary – Gibson, Martha – Yoon, Yeo Bom – Sandra, Dominiek 2003. Compound fracture: The role of semantic transparency and morphological headedness. *Brain and Language* 84: 50–64.
- Lindstromberg, Seth – Boers, Frank 2008. The mnemonic effect of noticing alliteration in lexical chunks. *Applied Linguistics* 29: 200–222.
- Long, Debra L. – Graesser, Arthur C. 1988. Wit and humor in discourse processing. *Discourse Processes* 11: 35–60.
- Longman Dictionary of Contemporary English* 1999. International students' edition (3. edition). Longman. Harlow.
- Malinowski, Bronislaw 1923. The problem of meaning in primitive languages. In C. K. Ogden – A. I. Richards (eds.): *The Meaning of Meaning*. Routledge–Kegan Paul. London. 296–336.
- Marchand, Hans 1960. *The Categories and Types of Present-Day English Word-Formation: A Synchronic-Diachronic Approach*. Otto Harrassowitz. Wiesbaden.
- Oxford English Dictionary* 1989. (2nd edition, online version.) Oxford University Press. Oxford.
- Ryder, Mary Ellen 1994. *Ordered Chaos: The Interpretation of English Noun–Noun Compounds*. University of California Press. Berkeley–Los Angeles.
- Sanders, Andrew 1994. *The Short Oxford History of English Literature*. Clarendon Press. Oxford.
- Schlüter, Julia 2005. *Rhythmic Grammar: The Influence of Rhythm on Grammatical Variation and Change in English*. Walter de Gruyter. Berlin.
- Sólyom Réka 2012. Fórumszövegek vizsgálata: neologizmusok elemzése a szemantikai felépítés és a stílus szociokulturális rétegzettségének vonatkozásában. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 263–299.
- Talmy, Leonard 1988. The relation of grammar to cognition. In Brygida Rudzka-Ostyn (ed.): *Topics in Cognitive Linguistics*. Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 165–205.
- Thun, Nils 1963. *Reduplicative Words in English: A Study of Formations of the Types Tick-Tick, Hurly-Burly, and Shilly-Shally*. Uppsala.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1985. *Loksi, Kaláka, Pankráció. A zenekarnevek divatjáról*. In Bíró Ágnes – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Nyelvi divatok*. Gondolat. Budapest. 252–262.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 1996. *A magyar nyelv stilisztikája*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor. 2012. A stílus szociokulturális tényezőinek kognitív nyelvészeti megalapozása. In Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *A stílus szociokulturális tényezői. Kognitív stilisztikai tanulmányok*. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 19–49.
- Ungerer, Friedrich – Schmid, Hans-Jörg 1996. *An Introduction to Cognitive Linguistics*. Pearson Education Limited. Harlow.
- Wales, Katie 1989. *A Dictionary of Stylistics*. Longman. Harlow.
- Wang, Shih-ping 2005. Corpus-based approaches and discourse analysis in relation to reduplication and repetition. *Journal of Pragmatics* 37: 505–540.
- Webster's New World Dictionary of American English* 1988. (3. edition). Simon & Schuster, Inc. New York.

## SZAVAK – SZÖVEGEK – KONTEXTUSOK

A tanulmány a szavak alaki megformáltságának és szövegbeli működésének összefüggéseivel foglalkozik két különböző szempontból. Az első rész egy eredeti és egy fordítási szöveg morfológiai ekvivalenciáját elemzi, egyúttal azt is megvizsgálva, hogy a szavak morfológiai összetettsége hogyan járulhat hozzá szövegszintű jelenségek létrejöttéhez. A második részben arról van szó, hogy a morfológiai összefüggéseken túl milyen más, a szöveggel kapcsolatos tényezők játszanak szerepet a morfológiailag összetett szerkezetű szavak jelentésének a megértésében. A cél mindkét esetben a morfológiai jelenségek és a szövegszint szoros összefüggésének igazolása.

**Kulcsszavak:** szóalkotás, morfológiai ekvivalencia a fordításban, képzett szavak jelentésének kidolgozása, sematikus szóképzési jelentés, nyelvi-szituatív-világismereti tudás a szövegben

### 1. Bevezetés

Írásom a szavak szerkezeti felépítésének és szövegbeli működésének összefüggéseivel foglalkozik két különböző, egymást kiegészítő szempontból. Az első rész szóalkotási jelenségeket alapul véve egy eredeti és egy fordítási szöveg viszonyával, a forrás- és a célszöveg ekvivalenciájával foglalkozik, illetve azt vizsgálja meg, hogy a szavak morfológiai megformáltsága hogyan járul hozzá szövegszintű jelenségek, ebben az esetben a szöveg stílusát meghatározó tömörítés létrejöttéhez. A második rész, mintegy megfordítva a vizsgálat irányát, azt kutatja, hogy a szoros értelemben vett morfológiai összefüggéseken túl milyen más, a szövegszinttel összefüggő tényezők játszanak szerepet a morfológiailag összetett szerkezetű szavak jelentésének a megértésében. A felvetett kérdéseket mindkét részben a morfológia oldaláról szemlélem; a szöveggel és a nyelvhasználattal kapcsolatos problémákra nem térek ki (ezekről l. elsősorban Tolcsvai Nagy 2001, Tolcsvai Nagy szerk. 2006, Tátrai–Tolcsvai Nagy szerk. 2008, Tátrai 2011). Fordítástudományi kérdésekkel is csak olyan mértékben foglalkozom, amennyire erre a témám szempontjából okvetlenül szükség van.

### 2. Eredeti és fordítás – a szövegek ekvivalenciája morfológiai szempontból

#### 2.1. A szövegek ekvivalenciája és a morfológia

Először is azt a kérdést kell megvizsgáljunk, hogy milyen kapcsolatban vannak egymással a morfológiai jelenségek és a szövegek, és hogy a morfológia szempontjából van-e értelme egyáltalán szövegek ekvivalenciájáról beszélni.

A morfológiát kissé pontatlanul többnyire a szóalaktan terminussal nevezzük meg magyarul. Ugyanakkor a morfológiában nemcsak a szavak, illetve szóalakok mint morfológiai egységek felépítésének szabályos mintázatait keressük, hanem azt is, hogy a szóalaktanban feltárható szerkezeti mintázatok és a nekik megfelelő tényleges morfológiai egységek alakja és jelentése hogyan járul hozzá a szónál nagyobb összetett nyelvi kifejezések, a mondatok és a szövegek létrehozásához és megértéséhez. A morfológiailag összetett szerkezetű szavaknak ugyanis nemcsak a mondat, hanem a szöveg szerveződé- sében is lehet szerepük, egyes morfológiai jelenségek pedig a szövegszerveződésen túl a mű stílusának megteremtésében is szerepet játszhatnak.

Az igékből képzett *-ás/-és* képzős szavak például gyakran állnak a tömörítés és a szövegkohézió szolgálatában (részletesebben l. Ladányi 2007: 19). A szóalkotási morfológia szempontjából szabálytalan *-i* képzős neologizmusokat (és a velük alkotott jelzős szerkezeteket) pedig – például Parti Nagy Lajos *A test angyala* című művében – a túlhajtott hivatali nyelv tömörítő szerkezeteinek stilizált változataiként lehet azonosítani (vö. Ladányi 2008: 116–119). (Ez a túlhajtott hivatali nyelv a fiktív szerző, Sárbogárdi Jolán alakjának jellemzésében fontos szerepet játszik, mivel sztenderdutánzatként funkcionáló kevert nyelvének egyik rétegét alkotja, vö. Ladányi i. h.) Ezek a jelenségek is jól mutatják a morfológiai és a szövegszint szerves kapcsolatát.

Ekvivalencián a fordításban az eredeti és a fordításszöveg közötti egyenértékűséget értik, amelynek különböző fokozatai lehetségesek. A magyar fordításelméleti szakirodalomban Klaudy Kinga foglalta össze az ekvivalenciával kapcsolatos elképzeléseket, illetve modelleket (pl. Klaudy 1999). Az ekvivalenciamodellekbe a morfológiai megfelelések általában nem könnyen illeszthetők bele. Az ekvivalenciamodelleket tanulmányozva ezek a megfelelések talán Nida formális ekvivalenciafogalmával hozhatók összefüggésbe, amelynek meghatározása szerint „a fordító a forrásnyelvi szöveget részesíti előnyben, és a lehető leghívebben akarja visszaadni a forrásnyelvi szövegnek nemcsak a tartalmát, hanem a formáját is”, ideértve a grammatikai jelenségeket is (Klaudy 1999: 91). A morfológiai megfelelések esetleg kapcsolatba hozhatók a Komisszarov modelljében szereplő nyelvi jelek szintjének ekvivalenciájával is (Klaudy 1999: 82–83). Ennek ellenére szerencsésebbnek tűnik, ha ezeket az eredeti szövegben meglévő morfológiai újításokat és fordításaikat a Klaudy-modell referenciális szintjére utaljuk, annak alapján, hogy „a szépirodalmi szövegekben, amelyekben a forma is a tartalom része [...], a forma bekerül a referenciális részbe” (Klaudy 1999: 100), így a morfológiai jelenségekkel kapcsolatos fordítási eljárásokat is a fordítás lényegi részéhez tartozónak tekinthetjük.

A morfológia szempontjából bármiféle megfelelés vagy meg nem felelés csak morfológiailag összetett szerkezetű szavak, illetve szóalakok kapcsán merülhet fel, továbbá csak abban az esetben, ha a vizsgálandó nyelvekben (az esetleges tipológiai eltérések ellenére is) egyáltalán vannak morfológiai hasonlóságok. A morfológiai szempontú összehasonlíthatóság érdekében érdemes olyan morfológiai formációkat vizsgálnunk, amelyek nem konvencionálizálódtak és nem lexikalizálódtak, azaz nem megszokott egységei a nyelvnek, és ezért jelentésük nem a szótárban rögzített jelentés. (Konvencionális szavak, illetve lexikalizálódott jelentések esetében ugyanis már nem annyira morfológiai, mint inkább lexikai megfelelésekről lenne szó.) Mindezek alapján egy ilyen típusú vizsgálatban az látszik a legcélszerűbbnek, ha úgynevezett szokatlan szavakat (unusual words), vagyis morfológiailag összetett szerkezetű, de nem konvencionális és nem lexikalizálódott szavakat vetünk össze a forrás- és a célnyelvben.



## 2.2. A vizsgált anyag

Az alábbiakban Hermann Broch *Vergilius halála* német eredetije 1958-as kiadásának (Broch 1958) első fejezetét vetem össze a magyar fordítással (Broch 1976) a szóalkotási morfológia szempontjából, mégpedig két jelenségcsoportot, az összetett szavakat és a képzett mellékneveket vizsgálva. Brochnak ez a különös hangulatú műve bővelkedik a szokatlan összetételekben és a képzett melléknevekben. Ezek fontos szerepet játszanak a szövegalkotásban, különösen a szöveg sajátos – elsősorban tömörséggel és képszerűséggel jellemezhető – stílusának a megteremtésében. Ezért a műből vett nyelvi adatok alkalmasnak látszanak arra, hogy az eredeti és a fordításszöveg morfológiai szintjét, illetve ennek két kiemelt jelenségét (szóösszetétel, melléknévképzés) abból a szempontból is megvizsgáljuk, hogy mennyiben sikerült a fordítónak (a magyar nyelv sajátosságainak tekintetbevételével) a morfológiai megoldásokon keresztül is visszaadnia az eredeti szöveg jellemzőit.<sup>1</sup>

## 2.3. A német és a magyar morfológiai összehasonlíthatósága

Felmerül a kérdés, hogy összehasonlítható-e, illetve mennyiben hasonlítható össze egymással a német és a magyar nyelv morfológiája – legalábbis ezen a két részterületen (szóösszetétel, melléknévképzés). Bár a két nyelv a morfológia szintjén tipológiailag eltér egymástól (a német tipikusan flektáló, a magyar tipikusan agglutináló nyelv), korábbi vizsgálatok azt támasztották alá, hogy a szóösszetétel és a melléknévképzés e nyelvekben összevethető egymással, sőt bizonyos párhuzamosságok is kimutathatók (vö. Dressler–Ladányi 2000, Elekfi 2001).

Ami a melléknévképzést illeti, mind a magyar, mind a német szuffixációt alkalmaz. A magyar rendszer gazdagabb, több produktív mintázat és több versengő képző jellemzi. A szuffixoid jellegű elemektől eltekintve a német *-ig*, *-lich*, *-isch* képzőknek a magyarban az *-i*, *-s*, *-beli*, *-ú/-ű/-jú/-jű* valamint a *-nyi* képző felel meg; ez természetesen nem jelent az egyes képzők közötti „egy az egyben” típusú megfelelést (vö. Dressler–Ladányi 2000). Mindenesetre várható, hogy az eredeti szöveg képzett mellékneveinek a magyar fordításban is nagyrészt képzett melléknevek fognak megfelelni.

A szóösszetételekkel kapcsolatban különbséget kell tennünk az igéből képzett fejű (szintetikus), illetve a nem szintetikus (elsődleges vagy névszói) összetételek között. Hipotézisünk az, hogy a német szöveg utóbbi típusú szóösszetételei esetében számíthatunk nagyobb arányban arra, hogy ezek a magyar szövegben is szóösszetételekként jelennek meg, mégpedig azért, mert az igéből képzett összetételi fejek mellett a magyarban szokásosan csak az ige alanyi vagy tárgyi argumentuma jelenhet meg ragtalan összetételi előtagként. Az igék egyéb (határozói) vonzatai a magyarban (legalábbis produktív módon) nem jelenhetnek meg rag nélküli összetételi előtagként az igéből képzett fej mellett. A határozói vonzatokat illetően a németben szabadabban jöhetnek létre összetételek, mivel az esetet általában nem a szoros értelemben vett szóalak, hanem a névelővel bővült minimális frázis hordozza (vö. Wurzel 1987), a szóösszetételekben pedig előtagként csak a szoros értelemben vett szóalak vesz részt.

<sup>1</sup> A morfológiai komplex szokatlan szavak közül az összetett szavakat és a képzett mellékneveket a német eredetiben egy korábbi kutatás kapcsán W. U. Dressler professzor (Osztrák Tudományos Akadémia) jelölte meg a számomra – ezt ezúton is köszönöm.

A magyar szóösszetételekkel kapcsolatban megjegyzendő, hogy az N+N típusú összetételek jellemzően jelzős szerkezetekkel állíthatók párhuzamba (vö. Elekfi 2001). A két nyelvi kifejezőmód a magyarban mintegy egymás versenytársa. Úgy tűnik, akkor használunk inkább szóösszetételt a mondattani szerkezet helyett, ha az összetétel lexikalizálódott, vö. *haskötő* és *\*hasi kötő* vs. *hasi fájdalom* és *\*hasfájdalom* (de: *hasfájás!*). A terminusalkotásban szintén az összetett szavak a jelzős szerkezetek legnagyobb riválisai. Az összetett szavak azért tudnak prototipikusabb terminusok lenni, mint a szintaktikai szerkezetek, mert az utóbbiakkal szemben magától értődő módon lexikális egységek. (Ez a státusz a szintaktikai egységek esetében kivételes: csak lexikalizálódott egységekre érvényes.) Így a szóösszetételek lexikai egység mivolta alapján terminusok voltak is közvetlenebbül tapasztalhatóak meg, mint a szintaktikai szerkezetek esetében. Ezért várakozásunk szerint a magyar fordításban olyan N+N típusú szóösszetételeket fogunk nagyobb számban találni, amelyek szokatlan szavakként ugyan még nem lehetnek lexikalizálódott jelentésűek, de metaforikusan értelmezett kváziterminusok igen. Feltehető ugyanakkor az is, hogy az N+N típusú német szóösszetételeknek gyakran jelzős szerkezetek fognak megfelelni a magyarban. Az igéből levezetett fejú szóösszetételek esetében elvárásunk szerint a magyar fordításban kevesebb lesz az összetétel, és több lesz a szóösszetételnek tartalmilag megfelelő szintaktikai szerkezet.

Lássuk ezek után a német szövegbeli szokatlan összetett és képzett szavak, valamint az ezeknek megfelelő magyar nyelvi kifejezések szerkezeti megoldásai közötti hasonlóságokat, illetve különbözőségeket. (A példák után zárójelben lévő számok a megfelelő kiadások oldalszámait jelzik.)

## 2.4. Eredeti és fordítás: azonos morfológiai megoldások

### 2.4.1. Szóösszetételek fordítása szóösszetételekkel

(1) Gierleben (23)	habzolás-élet (54)
Lärmkrater (22)	zajkráter (53)
Angstahnung (18)	félelemsejtés (49)
Massentier (21)	tömegállat (52)
Seelendunkelheit (17)	léleksötét (49)
Gassenschlunde (42)	utcatorok (72)
Schattentiefe (39)	árnyékmélység (69)
Eingeweideschlangen (37)	bélmélység (67)
Stadtturm (31)	városlélegzés (62)

Az előzetes várakozásoknak megfelelően az (1) példában nagyrészt olyan szóösszetételekkel találkozunk, amelyek nem tartalmaznak igéből képzett főnevet az összetétel utótagjaként (tehát fejként), vagy ha igen, előtagjuk az igének (a magyarban ragtalan) tárgyi bővítménye. (Ilyen összetétel például az *Angstahnung* és magyar megfelelője, a *félelemsejtés*.) Emellett a felsorolt szóösszetételek többsége a magyarban értelmezhető metaforikus kváziterminusoként, míg azok a párhuzamos mondattani szerkezetek, amelyek egyes szóösszetételek helyett szintén használhatóak lennének (*a zaj krátere*, *a lélek sötétje*, *az utca torka*, *az árnyék mélysége*, *a belek kígyói*, *a város lélegzése*), nem sugallnának ilyen értelmezést.

### 2.4.2. Képzett melléknevek fordítása képzett melléknevekkel

(2) rammspornig(e) (9)	vágósarkantyús (41)
zehnruderreihig (9)	tízsovevezős (41)
dunkelhöhlig(en) (42)	sötétüregű (72)
dunkelatmig(en) (32)	sötétleheletű (63)
kühlwandig(en) (28)	hűsfalú (59)
filzbärtig(en) (28)	nemezszakállú (59)
allabendlich(e) (10)	minden-esti (42)

A (2) példasorban az előzetes elgondolásoknak megfelelően a képzett melléknevek által hordozott szemantikai tartalom általában a fordításban is ugyanebben a morfológiai szerkezet típusban jelenik meg. A magyarban a német *-ig* képzős melléknevek fordításában részben *-s*, részben *-ú/-ű/-jú/-jű* képzős melléknevek fordulnak elő. A magyarban ez lehetőséget ad a 'valamivel való ellátottság' (*-s* képző) és a 'valamilyen tulajdonsággal való rendelkezés' jelentéstartalom: *-ú/-ű/-jú/-jű* képző) megkülönböztetésére. A német *-lich* képzőnek a magyarban szemantikailag az általánosabb összetartozási viszonyt kifejező *-i* képző felel meg.

### 2.4.3. Összetett melléknevek fordítása összetett melléknevekkel

(3) stumpf-kriegerisch(en) (36)	fásult-harcias (66)
glitzerigfaulig(en) (36)	csillogó-rohadt (67)
glitschig-modrig(en) (38)	ragadós-mállott (68)
fernleichte (34)	távoli-könnyű (64)
braunsteif(em) (40)	barna-merev (71)
tiefmilder (31)	mélypuha (62)

A (3) példasor azt mutatja be, hogy a magyar szöveg általában az összetett melléknevek esetében is tükrözi a német szóalkotási módot, pedig ezekben az esetekben a magyarban természetesebb lenne szintaktikai szerkezetet használni. (Ezt – a legegyszerűbb módon – a szóbeliségben a hangsúlyozás, az írásbeliségben a vessző jelezné, például *fásult, harcias* vagy *csillogó, rohadat*.) A (3)-ban lévő német összetett melléknevek magyar fordításában a szintaktikai szerkezetek használatát az indokolná, hogy a német példák zömében az összetett melléknevek előtagja – a szokásostól eltérő módon – nem megerősíti vagy kidolgozza az alapléknév jelentését. Például a német *dunkelgrau* vagy a magyar *sötétszürke* összetett melléknévben a *dunkel*, illetve a *sötét* a *grau*, illetve a *szürke* jelentését pontosítja. Ehhez az alaptípushoz a szövegbeli *mélypuha* áll a legközelebb. Ezzel szemben a többi példában a két összetételi tag jelentéstartalma a főnévben megnevezett jelenség tulajdonságai közül olyanokat emel ki, amelyek vagy csak távoli kapcsolatban vannak egymással (pl. *ragadós-mállott*), vagy függetlenek egymástól (pl. *barna-merev*), vagy egyenesen ellentmondanak egymásnak (pl. *fásult-harcias*). Ezáltal az összetett melléknév a jelenség rendkívül tömör, ugyanakkor többoldalú jellemzését adja. Ilyen típusú összetett mellékneveket használunk többek között a többszínű dolgok színeinek leírásá-

ban, például *piros-fehér-zöld [zászló]*, de előfordul ez a jelenség a poláris kontraszt kifejezésében is (pl. *Erről szól ez a szomorú-vidám történet*).<sup>2</sup>

A (3)-ban lévő sajátos jelentésű összetett melléknevek a németben is szokatlanok – helyenként ezt a kötőjeles írásmód is jelzi, például: *stumpf-kriegerisch(en)*, *glitschig-modrig(en)* –, de maga a szóösszetételben történő tömörítés egyáltalán nem idegen a német alaktantól. Morfológiailag a magyarban is adva van ez a lehetőség, a tömörítés különböző lehetőségeit azonban ritkábban használjuk, mint a németben. (Ennek egyik oka lehet az is, hogy a [túlzott] tömörítés a magyarban a hivatali nyelv sajátja, vö. Ladányi 2008: 116–119.) A fenti német példákon megfigyelt sűrítettség mindenesetre különösen furcsa a magyarban. A jelenségek különböző tulajdonságait a magyarban ugyanis inkább jelzőként használt melléknevek (vagy melléknévi igenevek) sora jeleníti meg, a tulajdonságok közötti viszonyt pedig kötőszók jelzik, például: *fásult, mégis harcias; csillogó, de rohadt*. A hosszabb jelzősorozatokban egy, a legfontosabb osztályozó tulajdonságot hordozó melléknév a főnév összetételi előtagjaként is megjelenhet, például: *régi kis piros gumilabda, törött római fa harciszekér*.

A fordító a fentebb kifejtettek ellenére, felismerve a szerző stílussteremtő szándékát, megtartotta az eredeti morfológiai szerkezeteket, de olyan esetekben is kötőjeles írásmóddal jelezte ezeknek az összetett mellékneveknek a furcsaságát, amikor a német eredetiben kötőjel nem szerepelt (pl. ném. *glitzerigfaulig[en]*, m. *csillogó-rohadt*, ném. *braunsteif[em]*, m. *barna-merev*).

#### 2.4.4. Igenevek (és igenévi összetételek) fordítása igenevekkel (és igenévi összetételekkel)

(4) aufzitternd(es) (28)	megrezdülő (59)
[zum Grau] abglühend(en) (16)	[szürkébe] hunyó (47)
gegenwartserhellend(en) (39)	jelenmegvilágító (69)
kettenklirrend(en) (28)	lánccsörgető (59)
zerspellt (31)	széthasadva (62)
einverwoben-einverirrt (32)	beleszövődve-beletévelyedve (63)

A (4)-ben lévő adatok azt példázzák, hogy igenevek esetében akkor találunk azonos szerkezetű morfológiai megfeleléseket, ha az igének nincs vonzata; igenévi összetételek esetében pedig akkor, ha az igének tárgyi vonzata van. Ilyenkor a tárgy mindkét nyelvben összetételi előtagként (a magyarban a tárgyrag nélkül) szerepel, például: *jelenmegvilágító*. (Az irányultságot kifejező határozói vonzat a magyarban a némethez hasonlóan az igenév szintaktikai szerkezetében, határozói vonzatként jelenik meg, például: ném. [zum Grau] *abglühend(en)*, m. [szürkébe] *hunyó*.)

### 2.5. Eredeti és fordítás: eltérő megoldások

#### 2.5.1. Szóösszetétel helyett jelzős szerkezet

(5) voll der Jugendhaine (28)	az ifjúság ligeteivel teli (59)
seine Erkenntnisverantwortung (23)	tudásának felelőssége (54)

<sup>2</sup> A poláris kontrasztról szóló kiegészítő megjegyzést köszönöm szépen Kugler Nórának.

im Dämmernebel (20)	az alkonyat ködében (51)
während der Reiseuntätigkeit (14)	az utazás tétlenségében (46)
die Weltenvielfalt (38)	a világ sokféleségét (68)
der Dämonenkrater des Unheils (22)	a balsors démoni krátere (53)

Mint azt a korábbiakban jeleztem, a magyarban a szóösszetételek és a jelzős szerkezetek egymás „versenyhátsai”; az összetételek általában akkor használatosak, amikor terminusokról vagy (akár metaforikus) kváziterminusokról van szó. A fenti szerkezetek esetében ilyen kváziterminusként leginkább a *démonkráter* vagy az *alkonyköd*, esetleg az *ifjúságligetek* jöhetne számításba a *démoni kráter*, *alkonyi köd* / *az alkony(at) köde*, *ifjúsági liget* / *az ifjúság ligete* szintaktikai szerkezetekkel párhuzamba állítva, a többi esetben (??*tudásfelelősség*, ??*utazástétlenség*, ??*világsokféleség*) szinte elfogadhatatlanul furcsa lenne összetételekként fordítani a német példákat. (Megjegyzendő, hogy az esetleg használható *utazási tétlenség* kifejezést kivéve ezekben az esetekben az *-i* képzős melléknevet tartalmazó jelzős szerkezet használata is kétséges: ??*tudási felelősség*, ??*világi sokféleség* – legalábbis a *világi* nem lexikalizálódott jelentésében.)

### 2.5.2. Igenévi összetétel helyett igenévi szerkezet

Ez a megoldás jellemzően határozói bővítmények megléte esetén fordul elő: a magyar igenév határozói bővítése vagy vonzata igényli a megfelelő esetrag kitételét, és ez lehetetlenné teszi, hogy szokványos összetételei előtagként fordulhasson elő (bár a 2.6.-ban a ragos összetételei előtagra is találunk majd kivételes példákat):

- (6) beschwichtigungssüchtige Geschrei (40)
  - a csillapításra sóvárgó kiáltozást (70)
- trinkgeldgeöffnet(en) (13)
  - borralóra nyitott (44)
- zahnbesetzt (35)
  - fogakkal telehintve (66)
- dunkelheitsversickernd (36)
  - a sötétségben felszívódva (67)

Tárgyi vonzat esetében az igenévi fejtő szóösszetétel – ragtalan tárgyi előtaggal – morfológiailag elvileg lehetséges lenne (l. a korábbi *jelenmegvilágító* példát a (4) példában), de a fordító a szintaktikai szerkezet mellett döntött:

- (7) die erkenntniserleidende [...] Arbeit der Dichters (14)
  - a költő [...] megismerést megszenvedő [...] munkáját (46)
- zum todes-erschauenden, alles-erschauenden Leben (26)
  - a halált meglátó, mindent meglátó életté (57)

Ennek magyarázata valószínűleg az, hogy az összetételek tömörítő hatása, terminus jellege miatt a ragozatlan tárgy + igenév típusú összetételek gyakran (a cselekvés eszközt vagy a helyét megnevező) főnévként lexikalizálódnak (*kávédaráló*, *palacsintasütő*), és jelzőként jellemzően nem fordulnak elő, vö. *kávét daráló pincér* és nem *\*kávédaráló pincér*, *palacsintát sütő nő* és nem *\*palacsintasütő nő*. Hozzájárulhat még az ilyen típusú

szóösszetételek kerüléséhez az is, hogy a (7) példasorban szereplő igenevek igekötős igéből jöttek létre, és ez a megfelelő lexikalizálódott szóösszetételekre, amelyek ennek a típusnak a szerkezeti mintáját adják, szintén nem jellemző.

### 2.5.3. *Képzett szó vagy szóösszetétel helyett szerkezetes körülírás vagy mellékmondat*

A következő két példasorban két olyan típus található, amelyben a tömör német (ritkábban képzett, gyakrabban összetett) szó helyett a magyarban – annak érdekében, hogy a szöveg érthető és gördülékeny maradjon – körülírással (8) vagy mellékmondati szerkezettel (9) kénytelen élni a fordító.

- (8) wölfisch, fuchsig, katzig, papageiig, pferdig, haiig (13)  
 – farkásra, rókára, macskára, papagájra, lóra, cápára emlékeztetően (45)  
 Ungesichter (38)  
 – arc nélküli dolgok (69)  
 aus der [...] Arbeitsnächlichkeit (38)  
 – a munkanapok átjárta éjszakából (68)  
 in der [...] Dingegenwart (34)  
 – a dolgok látható jelenvalóságában (64)  
 das Diesseits-Sterben (26)  
 – az elmúlást erről a világról, létünk színhelyéről (57)
- (9) jubelbrüllend der Sieger (29)  
 – ha diadalt ordít a győztes (59)  
 als Tributgenuss empfangen und hingenommen (14)  
 – azért fogad el és vesz át, hogy adóként élvezze (46)  
 er hörte [...] den klatschenden Wasserschnitt ihres Wiedereintauchens (12)  
 – hallotta [...] amint [az evezők] csattanva belemarkoltak újból a vízbe (44)  
 stb.

## 2.6. Kísérletek az eredeti szöveg morfológiai szerkezeteihez hasonló morfológiai megoldások arányának növelésére a magyar fordításban

Figyelemre méltóak azok az esetek is, amelyek azt a benyomást erősítik meg, hogy a szerző szövegépítési technikájából a fordító ráérezett a jellegzetes tömörítő hatású morfológiai megoldásokra, és egyes esetekben akkor is alkalmazza őket, amikor az eredeti szövegben szintaktikai szerkezet szerepel, vagy amikor a magyarban (a ragos vonzat miatt) elvileg nincs lehetőség szóösszetétel létrehozására. Az ilyen technikákkal a fordító valamelyest növeli a máshol kényszerűen feladott, de a szöveg egészére jellemző tömörítés tipikusan morfológiai eszközeinek arányát. A (10), (11) és (12) példasorokban ilyen példákat találunk.

a) Eredeti szintaktikai szerkezet fordítása a szövegre jellemző összetett melléknevekkel:

- (10) sehr schmalen, sehr verwitterten (42)  
 – málló-omladozó (72)  
 friedvoll Freudige menschlicher Tätigkeit (9)  
 – békés-vidám emberi tevékenység (41)



b) Eredeti szintaktikai szerkezet fordítása a szövegre jellemző képzett alakkal vagy szóösszetétellel:

- (11) nach einer kurzer Pause für das Stimmen der Leier (19)  
 – rövid lanthangolási szünet után (50)  
 Dunkel der Erde (16)  
 – földcsötét (48)

c) Eredeti összetételek fordítása szintaktikai szerkezetek összetételszerűséget sugalló írásmódjával:

- |                                   |                                  |
|-----------------------------------|----------------------------------|
| (12) ewigkeitsgeöffnet (19)       | örökkévalóságra-tárult (51)      |
| die eigene Todesverwobenheit (26) | önnön halállal-átszőttisége (57) |
| unendlichkeitsgeöffnet (20)       | végtelenségre-tárultán (51)      |

A (12)-ben szereplő *önnön halállal-átszőttisége* kifejezés a többi példától eltérően nemcsak írásmódjában, hanem megszerkesztettségében is különbözik a neki megfelelő mondatnani szerkezettől, mivel az igenévből képzett főnév (*átszőttiség*) szintaktikai szerkezetben az igei/igenévi vonzattal (*valamivel átsző[tt]*) elvileg csak a *való* segédelemmel fordulhat elő: *önnön halállal való átszőttisége*.

## 2.7. Morfológiai megoldások és a szövegek ekvivalenciája

A két szöveg morfológiai szempontú összevetéséből látható, hogy a forrásszövegben szereplő összetett szerkezetű szavak esetében a magyar fordítás megoldásainak csak egy (bár nem jelentéktelen) része tudja visszaadni az eredeti morfológiai szerkezeteket. (Ebben az írásban nem tudtam tekintetbe venni minden összevethető példát; becslésem szerint a számba jöhető egybevetéseknek körülbelül a felében lehet szó a morfológiai szerkezetek azonosságáról.) Ennek ellenére a fordító, ahol csak teheti – a szöveg egészének, szerkezeti és stílusmegoldásainak szellemében – él a morfológiai lehetőségekkel is, hogy minél inkább követni tudja a szerző nyelvi intencióit. Noha a vizsgált szokatlan képzett és összetett szavak létrehozásában és felhasználásában a két nyelv esetében teljes párhuzamról nem, csak korlátozott mértékű egybevetésekről beszélhetünk, azért a morfológiai megoldásoknak is fontos szerepük van a forrás- és a célszöveg közötti ekvivalencia megteremtésében, ehhez – amint láttuk – egyes típusok szisztematikus azonosságán túl a fordító bizonyos sajátos, a fordított szöveg jellegzetességeit mintegy utánzó megoldásai is hozzájárulnak.

## 3. A szövegösszefüggés és a világismeret szerepe a derivátumok jelentésének meghatározásában

A továbbiakban néhány, a Magyar nemzeti szövegtárból (MNSZ) vett egy-egy mondatnyi (egy esetben egy bekezdésnyi) szövegben szereplő nem konvencionális *-di* képzős szó alapján arról lesz szó, hogy a morfológiai összefüggéseken túl milyen más tényezők játszanak szerepet a produktív szóképzés mintázatait követő *-di* képzős derivátumok jelentésének feldolgozásában, valamint hogy a jelentésfeldolgozás ezekben az esetekben milyen fogalmi műveletekkel kapcsolódik össze.

### 3.1. A *-di* képzős derivátumok szóképzési jelentése és a jelentésképzés

Az *-s* képzős melléknevekből *-di* képzővel létrejött derivátumok szóképzési jelentését a produktívan létrehozható képzett szavakra építve sematikusán a következőképpen határozhatjuk meg: 'valamilyen [cselekvéssel, cselekvéssorral jellemzett] játszma'. A 'jellemzett' az *-s* képző derivátumbeli szemantikai szerepét ragadja meg. A 'játszma' jelentés magában foglalja a cselekvés vagy cselekvéssor ismétlődését, rutinszerűségét és ezzel összefüggésben a szóképzési jelentés negatív konnotációját is (vö. Ladányi 2006; 2007: 152).

A fenti, sematikus jelentés a nyelvhasználatban konkretizálódik és specifikálódik, elsősorban az *-s* képzős melléknév alapszavának jelentésétől függően. Az *-s* képzős melléknév alapszava lehet igenév (pl. *ítélkező-s-di*) vagy igéből képzett főnév (pl. *megfigyelés-es-di*), de igétől független főnév (pl. *főnök-ös-di*) is. Ha a melléknév alapszava igenév vagy igéből képzett főnév, akkor a derivátumok sematikus jelentésének ('valamilyen [cselekvéssel, cselekvéssorral jellemzett] játszma') 'cselekvés vagy cselekvéssor' tartalma az igei alapszó (a fenti példákban például *ítélkezik*, *megfigyel*) jelentése alapján viszonylag jól meghatározható. Azokban az esetekben azonban, amikor a melléknév alapszava nem igéből képzett igenév vagy főnév, a cselekvést vagy cselekvéssort sokkal nehezebben lehet konkretizálni, mivel az *-s* képzős melléknév főnévi alapszava többféle, játszmaként értékelhető cselekvéssel vagy cselekvéssorral is asszociálódhat. Így a derivátumok jelentésének kidolgozásában a puszta morfológiai összefüggések (a derivátum szerkezete, valamint részeinek, így alapszavának jelentése) tekintetbevétele kevésnek bizonyulhat. A nyelvi kifejezések, köztük a képzett szavak jelentésének megértése is művelői jellegű, kidolgozást igényel. A *-di* képzős derivátumoknak a befogadó által történő feldolgozása során, a jelentésképzés során a morfológiai összefüggések jelentik a kiindulópontot az értelmezésben, de ezek mellett, különösen a fentebb említett esetekben – különböző módon és mértékben – szerephez juthatnak a szövegbeli összefüggések, a(z) esetleg a szövegben is megjelenő) szituációs összefüggések, valamint a feldolgozó világismerete is: a derivátumok jelentésének kidolgozásában a befogadónak valamilyen mértékben ezeket is tekintetbe kell vennie.

### 3.2. Szövegbeli (kotextuális) összefüggések a derivátumok jelentésének kidolgozásában

A nem igéből képzett főneveknek van két jellegzetes csoportja, amelyben a derivátum jelentésének jellegét a kiinduló főnevek csoportjának jellege erőteljesen befolyásolja. Az egyik csoportba a pozíciót, posztot, funkciót jelölő főnevek (pl. *elnök*, *főnök*, *képviselő*, *pártkatona*, *pénztáros*, *politikus*), a másikba a társadalmi csoportot, szerveződést, eseményt vagy helyszínt megnevező kiinduló főnevek (pl. *alapítvány*, *bíróság*, *klub*, *házasság*, *válóper*, *szakszervezet*) tartoznak. Ezekben az esetekben a *-di* képzős derivátum többféle cselekvéssel jellemezhető, összetett viselkedésformára utal, a viselkedést pedig keretek, sémák, foratókönyvek határozzák meg, a betöltött funkció jellegének, a csoport vagy a szervezet jellegzetes működésének, illetve az érintett szereplők jellegzetes viselkedésének megfelelően. A derivátum aktuális jelentése ezekben az esetekben a viselkedés bizonyos aspektusaira utal, és ezeknek egy kiemelt vonatkozását a szövegbeli kontextus, azaz a kotextus is megjelenítheti.

- (13) Idegen volt tőlünk az <elnökösdi>, ezért megkértük Kis Jánost, hogy a protokolláris teendőket vállalja el.

- (14) Jo üzlet az **<alapítványosdi>**, nem véletlen, hogy Amerikában külön szakon oktatják az alapítványi pénzfelhajtás tudományt.

A fenti példákban a *protokolláris teendők* az elnöki funkciók részét képezik; az *alapítványi pénzfelhajtás* pedig az alapítvány mint üzlet működésének a része.

Más esetekben nemcsak az okozhat nehézséget, hogy a főnév jelentéséhez keretek, sémák, forgatókönyvek által meghatározott összetett viselkedésformák tartoznak, hanem az is, hogy az -s képzős melléknév főnévi alapszava a derivátumban nem tulajdonképpen jelentésében szerepel. Ilyenkor is a szövegbeli utalások jelenthetnek segítséget a derivátum jelentésének a feldolgozásában. A (15) és a (16) példában az aláhúzott szövegbeli utalások azt jelzik, hogy bár a főnévi alapszó a *házasság*, mégsem a házasság alapjelentéséről és a hozzá tartozó sémáról van szó – ezért a derivátum jelentésének kidolgozásában a házassághoz mint sémához tartozó cselekvések helyett egy másik séma cselekvései jöhetnek csak szóba.

- (15) És hová vezet a nagy **<házasságosdi>**, mi lesz a fúziós láz vége?  
 (16) A két latin gyártó vagy a dél-koreaiak esetleges frigyével véget is érhet az autóipari **<házasságosdi>**.

A fenti példákban a *házasságosdi* a (15)-ben a *fúziós láz*, a (16)-ban pedig a *gyártó*, illetve az *autóipari* szó összefüggésében (kontextusában) jelenik meg. A kontextus mindkét esetben azt mutatja meg, hogy a derivátum jelentése a *házasság* szó metaforikus jelentésére épül, vagyis a házasság itt 'cégek egyesülése, fúziója'. Emellett (15)-ben a *házasságosdi* szinonimájaként használt *fúziós láz* kifejezés *láz* eleme erősíti a *-di* képzős főnév jelentésének játszma jellegét, mivel a *láz* is a fúzió megvalósításához kötődő cselekvéssorok ismétlődésére, felfokozottságára utal; (16)-ban pedig a *házasságosdi*-ban szereplő *házasság* szóhoz hasonlóan a *frigy* is ugyanebben a metaforikus jelentésben ('cégek egyesülése, fúziója') szerepel.

### 3.3. Kontextus – fogalmi műveletek – világismeret

A továbbiakban olyan példákat elemzek, amelyeknek az esetében a derivátumok jelentésének kidolgozásakor a szövegösszefüggésekre (kontextusra) és/vagy a világ ismeretére épülő fogalmi műveletekre, illetve tudásra is szükség van – ami túlmegy az alapszó → derivátum közvetlen morfológiai összefüggésén.

- (17) A **<karanténosdi>** legnagyobb stílushibája volt Haider szimpla „lenácizása”, ugyanis már előre borítékolhattuk: erre akármilyen bölcs legyen is a talpán, senki nem talál könnyen jogi erősségű bizonyítékot.

A fenti mondatban például a *karanténosdi* aktuális jelentésének feldolgozásában és megértésében a következő nyelvi/fogalmi összefüggések, illetve műveletek játszanak szerepet:

a) a szövegösszefüggésben jelen lévő *szimpla lenácizás* kifejezésben a *szimpla* a magyarázat-, illetve érv nélküli eljárásra, míg a *lenácizás* a náciként történő azonosításra, kategorizálásra utal;

b) a világismeret (a 20. századi történelem közösségi és/vagy egyéni ismerete) alapján a náci-ként történő kategorizálás magával vonja a társadalmi és politikai szempontból nemkívánatossá történő minősítést is (értékelő mozzanat); az a) és b) összefüggést a *le-N-z* morfológiai mintázat jeleníti meg;

c) ennek a negatív értékelésnek a következménye az ideológiai és társadalmi elkülönítés;

d) a karantén 'elkülönítésre szolgáló hely';

e) tehát a szimpla lenácizás (illetve az ezzel való elkülönítés) olyan, mint a karanténba zárás.

A c) és e) mozzanat következtetési műveletet, illetve e) emellett egy a) és d) közötti analógiás összefüggés felállításának műveletét is igényli a befogadó részéről. A *karanténosdi* derivátum jelentésében – a *szimpla lenácizás*nak a fentebb kifejtett sajátosságai mellett – a *-di* képző révén az is megjelenik, hogy a beszélő ezt az eljárást rutinizáltnak gondolja, és negatívan értékeli.

A (18) példában szereplő derivátum megértése is többféle összefüggés mozgósítását igényli.

- (18) Különben ez a **<géppuskásdi>** ez nem vezet sehova. (lásd koszovó) Ki vagy te, hogy ítélj a másik élete felett? (persze az is igaz, hogy ki ő, hogy esetleg ítéljen a te életed felett..., de ez megint nem az etnikai hovatartozás kérdése.)

A *géppuskásdi* jelentésének feldolgozásában részben mezőösszefüggések játszanak szerepet: *géppuska* – *lövés(ek)* – *harc(ok)/háború*, másrészt a megértés a hallgató világismeretének aktiválását és következtetési műveletet is igényel. A kotextusban szereplő *etnikai hovatartozás* kifejezés felidéri az etnikai problémák kérdését, a *Koszovó* helynév pedig azt a világra vonatkozó tudást, hogy a koszovói háború etnikai alapú háború, illetve azt a hétköznapi tapasztalatot és/vagy történelmi ismeretet, hogy az etnikumok közötti konfliktus vezethet erőszakhoz, háborúhoz. A *-di* képzős derivátum jelzi a beszélő rosszallását a felmerülő konfliktusok erőszakos „megoldásának” rutinszerűségével (játzmaszerűségével) kapcsolatban.

A (19) példa megértése sajátos politikai helyzetismeretet, a (20)-é speciális tudományos ismeretet igényel. Az ezekre az ismeretekre való utalás megjelenik a szövegben is, ezeket aláhúzással jelöltem. A megfelelő szövegösszefüggést (kotextust) a (19) példában az *olajbizottságosdi*-hoz az azonos időszakban zajló *megfigyelési ügy*, a (20)-ban pedig az *egyszemélyes csoportosdi*-hoz *Csányi Vilmos* nevének és szakterületének, illetve rangjának – *etológus professzor* – megemlézése jelenti. A *-di-s* derivátum mindkét esetben játzmaszerűségre utal, és negatív konnotációt tartalmaz.

- (19) Ami akkor is fölzaklatja az országépítő nagyközönséget, ha azt hitte, hogy egy megfigyelési ügy, egy **<olajbizottságosdi>** után őt már maximum netpornóval lehet fölizgatni.
- (20) Csányi Vilmosnak (MaNcs) teljesen igaza van, a jó kutyás etológus professzor szomszéd úrnak, hogy ez az egyszemélyes **<csoportosdi>** kialakult [...]

### 3.4. A képzett szó jelentésének feldolgozása

Olyan nem konvencionális szavak esetében, mint amilyenek az MNSZ-ből vett példáink is voltak, az, hogy mekkora erőfeszítést igényel a derivátum jelentésének feldolgozása és megértése, nemcsak a derivátum szerkezetén és a képzés alapját jelentő melléknév (a vizsgált esetekben főnévi) alapszavának feldolgozhatóságán múlik. Ebben az is szerepet játszik, hogy a derivátum jelentésének megértése milyen arányban igényli nem nyelvi ismeretanyag feldolgozását, illetve hogy ez a mozgósítandó nem nyelvi ismeretanyag mennyire van nyelviileg hozzáférhetővé téve a szövegben – ettől függ ugyanis, hogy mennyire bonyolultak az elvégzendő fogalmi műveletek. Ha a szöveg kifejtetten tartalmazza a szükséges ismeretanyagot (van kotextuális fogódzó), akkor a derivátum jelentésének felfejtése nyilvánvalóan jóval egyszerűbb, mint ha a szöveg csak utalásszerűen vagy egyáltalán nem tartalmazza a szükséges információ(ka)t. A (21) példában a képzett szó értelmezését például nagymértékben megkönnyíti, hogy a szövegösszefüggésben jelen van a derivátum parafrázisa: *gondolatosdi ~ agytornáztató, tét nélküli játszadozás*.

- (21) S váltig azokat várnám, akik szeretik az efféle agytornáztató **<gondolatosdi>**, tét nélküli játszadozásokat.

Kapaszkodót jelenthet az értelmezésben az is, ha a derivátumot tartalmazó szöveg leírja azt a situációt, amelyre a derivátum vonatkozik. Például a (22) szövegben a *macsó-gay-szponzorosdi* jelentése a leírt (és az idézett szövegrészletben aláhúzással kiemelt) situációhoz kötődik, amelyre az *ez*-zel bevezetett *-di* képzős kifejezés – a diskurzusdeixis eszközeként – visszautal.

- (22) Meghökkenve látom, hogy a Köztéri Betontégla Rt. igazgatója az eredményhirdetésnél puszilgatja a keményen védekező Gerrit Badenhorstot, és kegyetlenül át is adja az érmet; ez a **<macsó-gay-szponzorosdi>**, azt hiszem, nővum.

Előfordul azonban az is, hogy a kotextus csak azt jelzi, hogy a jelentés feldolgozásához milyen témához tartozó világismeret mozgósítására van szükség. A (23) szövegrészletben az aláhúzással kiemelt szavak mindössze arra utalnak, hogy olyan jellegű ismeretekre van szükség, amelyek az állatvédelem-állatkínzás témájához tartoznak.

- (23) Vibrál a levegő, a nyugtalanság azonban ezúttal nem a versenyláznak tudható be, sokkal inkább annak, hogy az állatvédők – állatkínzásra és egy érvényben lévő belügyminiszeri rendeletre hivatkozva – offenzívát indítottak a **<kotorékosdi>** ellen.

A fenti példát csak az tudja megfelelően értelmezni, aki tudja, hogy a törvényi szabályozás és az állatvédők tiltakozása ellenére a vadászskutyák kiképzésekor fogságban tartott élő rókákat helyeznek el a kotorékokban, akiknek esélyük sincs a menekülésre.

### 3.5. Morfológián túlmutató összefüggések a derivátumok megértésében

A korábbiakban kifejtetteket röviden összefoglalva elmondhatjuk, hogy a morfológiai összefüggéseken kívül termékeny képzés esetén is szükség van, illetve szükség lehet ezeken túlmutató összefüggésekre a derivátumok aktuális jelentésének a megértéséhez,

mivel a sematikus jelentés túl általános, és specifikálását tisztán morfológiai összefüggések nem mindig teszik lehetővé. Láttuk, hogy ha a *-di*-vel történő képzés melléknévi alapszava nem igéből képzett szó, a derivátum aktuális jelentésének meghatározásához biztosan nem elég a részek jelentésének és a morfológiai/szerkezeti összefüggéseknek az ismerete. (Talán kisebb mértékben, de valószínűleg így van ez akkor is, ha a *-di*-s képzés melléknévi alapszava igéből képzett szó – ezzel a típussal ebben az írásban nem foglalkoztunk.) Az összetett morfológiai szerkezetű szavak értelmezése (így a képzett szavak jelentésének feldolgozása is) különböző nyelvi és fogalmi összefüggéseknek, a szövegösszefüggésből (kotextus), illetve a helyzetből fakadó ismereteknek (kontextus) és/vagy a világismeretnek az aktiválását, valamint különféle fogalmi műveleteknek az elvégzését követeli meg a befogadótól a jelentés kidolgozásakor. A szó és a szónál nagyobb nyelvi kifejezések jelentésének feldolgozását és megértését – beleértve a szövegfeldolgozást is – már csak ezért sem választhatjuk el élesen egymástól.

### Irodalom

- Broch, Hermann 1958. *Der Tod des Vergil*. 1. Kapitel: Wasser – die Ankunft. Rhein-Verlag, Zürich.
- Broch, Hermann 1976. *Vergilius halála* (fordította Györffy Miklós). 1. fejezet: Víz / a megérkezés. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Dressler, Wolfgang Ulrich – Mária Ladányi 2000. On contrastive word-formation: German and Hungarian denominal adjective formation. In Christiane Dalton-Puffer, Nikolaus Ritt (eds.): *Words: Structure, Meaning, Function. A Festschrift for Dieter Kastovsky*. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 59–74.
- Elekfi László 2001. Íráshiba vagy másképp gondolkodás? (Jelzők és összetételi előtagok határesetei). In Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.): *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből. Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai*. Osiris. Budapest. 223–231.
- Klaudy Kinga 1999. *Bevezetés a fordítás elméletébe*. Scholastica. Budapest
- Ladányi Mária 2006. Bizottságosdi, megfigyelésesdi, alákínálgatosdi és társaik: A *-(s)di* képző a mai magyarban – termékenység, jelentés, tagolási kérdések. In Mártonfi Attila – Slíz Mariann – Papp Kornélia (szerk.): *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum. Budapest. 397–405.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben: elvek és esetek*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Ladányi Mária 2009. Az „asszonynadrág-effektus” avagy a szóképzési morfológia szerepe *A test anyala* c. mű karakteralkotásában. In Keszler Borbála – Tátrai Szilárd (szerk.): *Diskurzus a grammatikában – grammatika a diskurzusban*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 88.) Tinta Könyvkiadó. Budapest. 112–120.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2006. *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.) 2006. *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Wurzel, Wolfgang U. 1987. Sytem-dependent morphological naturalness in inflection. In Wolfgang U. Dressler et al. (eds.): *Leitmotifs in Natural Morphology*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 59–96.



### **III. NYELVEK, VÁLTOZATOK ÉS VÁLTOZÁSOK**



## A RAJTA ÉS BENNE HELYVISZONY NÉHÁNY ASPEKTUSA A MAGYARBAN ÉS A SZLOVÁKBAN

A tanulmányban a *BENNE* helyviszonyt kifejező magyar inessivusi *-ban/-ben* rag és a szlovák *v* (+L) előjáró, illetve a *RAJTA* helyviszonyt kifejező magyar superessivusi *-on/-en/-ön* rag és a szlovák *na* (+L) előjárós szószerkezetek közötti összefüggéseket mutatom be. A vizsgált esetek elemzése azt mutatja, hogy ha a landmark háromdimenziós, szilárd határokkal rendelkező tárgy, a mondat pedig a trajektornak a landmarkhoz viszonyított fizikai helyzetét írja le, a *-ban/-ben* rag és a *v* (+L) előjáró a *BENTLEVÉS* fogalmát fejezi ki, az *-on/-en/-ön* rag és a *na* (+L) előjáró pedig a *RAJTALEVÉS*-ét. Ha azonban a landmarknak 'intézmény, sajátos rendeltetésű hely' jelentése van, a szlovákban jóval gyakoribb a körülhatárolatlan térviszonyt kifejező *na* (+L) előjáró, mint a magyarban az *-on/-en/-ön*. A nagyobb térformák elemzése azt mutatja, hogy az elsődleges *BENTLEVÉS* : *RAJTALEVÉS* oppozíció mindkét nyelvben összefüggésben van a *CENTRUM* : *PERIFÉRIA* oppozícióval.

**Kulcsszavak:** *BENNE* helyviszony, *RAJTA* helyviszony, magyar nyelv, szlovák nyelv

### 1. Bevezetés

A Sándor Anna tiszteletére összeállított kötetben a *RAJTA* és a *BENNE* helyviszony jelentés-tanát vizsgálva Tolcsvai Nagy Gábor (2011) arra a következtetésre jut, hogy a Sándor Anna által kontaktushatással magyarózott jelenség – külviszonyrag használata a magyarországi (standard) magyarban megszokott belviszonyrag helyett bizonyos jelentésű főneveken a szlovákiai magyarban – létrejöttét belső magyar minták is támogatják. Írásomban e kérdés kapcsán a szlovák és a magyar nyelvben ebben a tekintetben meglévő hasonlóságokat és különbségeket kívánom bemutatni, illetve további példákat hozok a bel- és külviszonyragok használatát érintő szlovák–magyar és magyar–szlovák kontaktushatásra.

### 2. A magyar esetragok és a szlovák (cseh) előjárók jelentése és funkciója a nyelvtani hagyományban

A *RAJTA* és/vagy *BENNE* helyviszonyt az utóbbi időben a magyar nyelvészek közül többen is elemezték funkionalista-kognitív szemantikai keretben (pl. Kothencz 2004; Tolcsvai Nagy 2011). A szlovák nyelvészetben szintén megjelent a funkionalista nyelvészeti irányzat, ezzel kapcsolatban elsősorban J. Dolník nevét kell megemlíteni, aki germanistaként főleg a W. Dressler nevével fémjelzett természetes nyelvelméletre támaszkodik munkáiban, és leginkább a szlovák nyelvűvel által nem standardnak minősített, ám általánosan elterjedt szóképzési típusokkal foglalkozik. A magyar esetragoknak megfelelő szlovák előjárósók funkcionális-kognitív elemzésével tudtommal eddig senki sem foglalkozott,

bár – mint látni fogjuk – a vizsgált előljárók használati szabályait J. Horecký nagyon hasonló módon magyarázza, mint Tolcsvai Nagy.

A szlovák nyelvészek az előljárók elemzésével a 20. század közepén foglalkoztak, legfőképpen az értelmező szótár és az úgynevezett akadémiai morfológia (Morfológia 1966) munkálatai során. Ezekben a tanulmányokban (l. például Oravec 1968), akárcsak a Morfológiában, az előljárók jelentését a határozószói jelentéssel rokonítják a szerzők: az előljárók a megfelelő esettel párosulva ugyanolyan jelentéseket fejeznek ki, mint a határozószók (l. Morfológia 1966: 621), azaz kifejezhetnek helyet, időt, módot, mértéket, feltételt, eszközt stb., ennél fogva funkciójuk az, hogy általuk a főnév a mondatban leginkább határozói szerepet vegyen fel. Tehát a szlovák nyelvtani hagyomány hasonlóképpen közelíti meg a szlovák előljárókat, mint a magyar az esetragokat: jelentésüket az érintett főnév mondatrészi szerepével azonosítja.<sup>1</sup>

Ezzel szemben funkcionális és szemantikai megközelítés jellemzi az úgynevezett akadémiai cseh nyelvtant (Mluvnice 2. 1986): az előljárók funkciója az, hogy kapcsolatot létesítsenek a meghatározó (domináns) igei vagy főnévi jelentés és a meghatározott (dominált) főnévi jelentés között. Az előljáró a domináns ige vagy főnév jelentését a dominált főnévi jelentés szemantikai terében helyezi el. Az előljárók jelentése az alapvető mondat-szerkezetekre hasonlító, pontosságában azokat olykor meghaladó egyfajta szemantikai mikrovilág (Mluvnice 2. 1986: 198). Az esetrag általános szemantikai mezőjén belül az elsődleges előljárók csoportjai az alábbi ellentéppárokkal jellemzett szemantikai viszonyokat alakítják ki: a) statikusság : dinamikusság; b) irányulás : az irányulás hiánya; c) kontaktus : a kontaktus hiánya. Konkrét kontextusokban az egyes előljárók jelentése ezeknek az ellentéppároknak a kombinációjával írható le.

A bennünket érdeklő kérdéssel – a *na* (+L)<sup>2</sup> és *v* (+L) használata a csehben és a szlovákban – a cseh és a szlovák nyelvészek szinte kizárólag nyelvhelyességi szempontból foglalkoztak, elsősorban annak kapcsán, hogy bizonyos jelentésű főnevek esetén a korábban általános *v* (+L) előljárót egyre inkább kiszorítja a *na* (+L).

### 3. A bel- és külviszonyt kifejező magyar esetragok és szlovák előljárók formai eltérései

A RAJTALEVÉS-t és a BENTLEVÉS-t kifejező szlovák (és általában a szláv) előljárók, valamint a magyar esetragok között mind formai, mind jelentéstani szempontból megfigyelhetők különbségek.

Formai szempontból elsősorban azt kell kiemelni, hogy a magyarra jellemző irányhármaság csak részlegesen valósul meg a szlovák nyelvben. A VALAHO LÉVÉS kifejezésére használt előljárók formailag maximálisan elkülönülnek: *v* (+L) (BENNE), illetve *na* (+L) (RAJTA) (1a), (1b), a VALAHOVA IRÁNYULÁS-t kifejezők azonban már kevésbé: *do* (+G) (BELE),

<sup>1</sup> Idézhetjük itt A mai magyar nyelv rendszere kiadványból a *-ban/-ben* ragot leíró alfejezet bevezetését: „Jelentésköre igen nagy. Legjellemzőbben a szótóban megnevezett dolog belsejére utaló, *hol?* kérdésre felelő helyhatározó: [...]” (MMNYR I. 1961: 566). A Magyar grammatika tankönyv (Keszler szerk. 2000) szintén a ragos főnév mondatbeli funkcióját (a határozói viszonyjelölést) tartja az esetragok jelentésének.

<sup>2</sup> A szlovák előljárók említésekor zárójelben közlöm annak az esetnek a rövidítését, amelyhez kapcsolódnak: L = locativus, G = genitivus, A = accusativus.

illetve *na* (+A) (RÁ) (2a, 2b),<sup>3</sup> a VALAHONNAN KIFELE IRÁNYULÁS esetében viszont azonos előljárával fejezzük ki a belső térből és valaminek a felszínéről való eltávolodást: *z* (+G) (BELŐLE + RÓLA) (3a), (3b). Ez azt jelenti, hogy a *honnan?* kérdésre a szlovákra csak egyféle választ adunk, a bel- és külviszony neutralizálódik. Ebből az okból kifolyólag a továbbiakban csak olyan példákat idézek, amelyekben a *hol?* kérdésre felelő viszonyjelölő elemek fordulnak elő.

- (1a) Kedysi sme bývali **v** tomto **dome**.  
Valamikor ebben a **házban** laktunk.<sup>4</sup>
- (1b) **Na streche** sa pracuje.  
A **tetőn** dolgoznak.
- (2a) **Do** tohto **domu** vošiel neznámy muž.  
Ebbe a **házba** ment be az ismeretlen férfi.
- (2b) V silnej búrke **na strechu** spadol konár.  
A nagy viharban egy ág esett a **tetőre**.
- (3a) **Z domu** sa ozýval hlasný spev.  
A **házból** hangos éneklés hallatszott.
- (3b) Muž pravdepodobne spadol **zo strechy**.  
A férfi valószínűleg a **tetőről** esett le.

A másik jelentős különbség az, hogy a magyar *-ban/-ben* és *-on/-en/-ön* ragok nemcsak statikus helyviszonyt fejezhetnek ki, hanem dinamikusat is: azaz nemcsak azt fejezik ki, hogy egy fizikai tárgy (mint elsődleges figura, trajektor) egy másik tárgy (másodlagos figura, landmark) belsejében található, vagy egy másik tárggyal mint felülettel (kívülről) érintkezik, hanem azt is, hogy a tárgy belsejében vagy a felületen mozog, például:

- (4a) A férfi a **szobában** az ablak előtt állt.
- (4b) A férfi idegesen járkált a **szobában**.
- (5a) Az **úton** egy ismeretlen autó állt.
- (5b) Az **úton** egy kutya futkosott.

Ezzel szemben a szlovákban a mozgást kifejező igék mellett a másodlagos figurát megnevező főnév *po* (+L) előljárával áll, amely elsődlegesen valaminek a felszínén való önmozgást fejez ki, például:

<sup>3</sup> A *v* (+A) előljárának van *'-ba/-be'* vagy általános *'irány'* jelentése, ezt azonban már az említett Morfológia slovenského jazyka is archaikusnak minősíti, például *Kučerka lahol v hrob pokojný* – *'Kučerka békében szállt sírba'* (Morfológia 1966: 655). A *v* előljáró tehát valamikor ugyanúgy viselkedett, mint ma a *na*: volt dinamikus és statikus jelentése is.

<sup>4</sup> Az (1)–(14) mondatok saját példák; a továbbiak esetében a külön nem jelzettek az internetről, jellegzetesen valamelyik lap internetes kiadásából származnak.

- (6a) Muž stál **v izbe** pred oknom.  
A férfi a **szobában** az ablak előtt állt.
- (6b) Muž nervózne chodil **po izbe**.  
A férfi idegesen járkált a **szobában**.
- (7a) **Na ceste** stálo neznáme auto.  
Az **úton** egy ismeretlen autó állt.
- (7b) **Po ceste** pobeheval pes.  
Az **úton** egy kutya futkosott.

A (6b) és a (7b) példák azt mutatják: a szlovákban az olyan mondatokban, amelyek azt fejezik ki, hogy a trajektor önműködően mozog, a BELSŐ:KÜLSŐ megkülönböztetés neutralizálódik. Ez a megállapítás azonban csak részben igaz, ugyanis csak azokra az esetekre érvényes, amikor a másodlagos figura, a landmark szilárd tárgy (vagy a felülete szilárd). Ha a landmark folyékony halmazállapotú dolog, két eset lehetséges:

a) A landmarkot kidolgozó főnév *v* (+L) előljárót kap. Ez azokban az esetekben tipikus, amikor az elsődleges tárgy – élőlény – a másodlagos tárgyba merülve, annak mintegy belsejében mozog, például:

- (8) Malá rybka veselo pláva **vo vode**.  
A halacska vígan úszik a **vízben**.

b) A landmarkot kidolgozó főnév *na* (+L) vagy *po* (+L) előljárót kap, azaz a landmarkot mint felületet képzeljük el. A *na* (+L) előljáró olyan esetekben használatos, amikor a trajektor nem önmozgó, azaz nem élőlény vagy jármű, például:

- (9) Prečo pláva ľad **na vode**?  
Miért úszik a jég a **vízen**?

A *po* (+L) előljáró olyan esetekben használatos, amikor a trajektor jármű.

- (10) Plachetnica v lete pláva **po Stredozemnom mori**.  
A vitorlás nyáron a Földközi-**tengeren** hajózik.

Ebbe a csoportba tartoznak azok a ritka esetek is, amikor ember vízen járásáról van szó.

- (11) Ježiš chodil **po vode**.  
Jézus a **vízen** járt.

#### 4. A bel- és külviszonyt kifejező magyar esetrágok és szlovák előljárók főbb jelentésbeli eltérései

A tárgyalt magyar határozóragok és szlovák előljárók használatában megfigyelhető különbségek abból adódnak, milyen jelentést tulajdonítunk e grammatikai morféma semantikus jelentését kidolgozó főnévi lexémáknak (a landmarknak), hogyan konceptualizáljuk ezt, illetve milyen kapcsolatot fejez ki a trajektor és a landmark között az ige.



**4.1.** Ha a landmark háromdimenziós, jól érzékelhető, szilárd határokkal rendelkező tárgy, azaz „a főnevek jelentésében a legfontosabb, tehát profilált térelem a 3D KITERJEDÉS” (Tolcsvai Nagy 2011: 237), a mondat pedig a trajektornak a landmarkhoz viszonyított tényleges, fizikai helyzetét írja le, a *-ban/-ben* rag és a *v (+L)* előljáró a BENTLEVÉS fogalmát fejezi ki, az *-on/-en/-ön* rag és a *na (+L)* előljáró pedig a RAJTALEVÉS-ét, lásd a fenti (1a), (1b) példákat, de idesorolhatók az alábbi példák is, amelyekben a *-ban/-ben* ragnak a szlovákban mindig *v (+L)*, az *-on/-en/-ön* ragnak pedig a *na (+L)* felel meg.

(12a) A papírok a kisebb **dobozban** vannak.

Dokumenty sú **v** menšej **krabici**.

(12b) A papírok a kisebb **dobozon** vannak.

Dokumenty sú **na** menšej **krabici**.

A (13a), (13b) és a (14a), (14b) példák azt mutatják, hogy az elsősorban felületként conceptualizált főnevek (fogalmak) is zárt térré válhatnak, és ezek esetében is mindkét nyelvben egyformán működik a BENTLEVÉS: RAJTALEVÉS megkülönböztetése.

(13a) A széf a **falban** van.

Trezor je **v** **stene**.<sup>5</sup>

(13b) A kép a jobb oldali **falon** lógott.

Obraz visel **na** **stene** vpravo.

(14a) A beteg az **ágyban** feküdt.

Chorý ležal **v** **posteli**.

(14b) A beteg az **ágyon** feküdt.

Chorý ležal **na** **posteli**.

A (14a) és a (14b) mondat között azonban némi jelentésbeli különbség is megfigyelhető annyiban, hogy a (14a) minősíthető a prototipikusnak: olyan szituációt ír le, amikor a beteg levetkőzve, betakarva fekszik az ágyon (a beteg normális, prototipikus „elhelyezkedése”). Ezt a korpuszadatok is alátámasztják, ugyanis a Magyar nemzeti szövegtár adatai szerint az *ágyban fekszik* előfordulása 0,76 db/millió szövegszó, az *ágyon fekszik*-é pedig 0,56 db/millió szövegszó; a *beteg* és az *ágyban* együttes előfordulása 0,12 db/millió szövegszó, a *beteg* és az *ágyon* szóé pedig 0,06 db/millió szövegszó. Ez utóbbi esetben a példák egy része nem is a tárgyalt jelenségre vonatkozik, azaz a mondatok nem tényleges térviszonyt fejeznek ki: *Évente hétmillió beteget kezeltek huszonöt ágyon; 52 beteget kezeltek egy ágyon.*

A (14) példamondatok azt is mutatják, hogy a ragválasztás (előljáró megválasztása) nagymértékben függ attól, milyen képet alakítunk ki egy-egy tárgyról: az *ágy:postel* főnév esetében mind a belviszonyrag, mind a külviszonyrag – a szlovákban *v (+L)* és a *na (+L)* előljáró – használható, a *heverő:válanda* esetében viszont alapesetben csak a kül-

<sup>5</sup> Kothencz Gabriella (2004: 444) a hasonló *A falban levő trezor szürke* mondatban a határozórag által hordozott jelentést így fogalmazza meg: 'a trezor hozzáférhetősége a térben korlátozott'.

viszonyrag.<sup>6</sup> Az *ágy:postel* és a *heverő:válanda* közötti különbség nyilván azzal magyarázható, hogy régen az ágnak magas fej- és lábrésze volt, ezért kapcsolódhatott hozzá a TARTÁLY séma, és habár ma az ágyaknak inkább csak fejrésze van, ez a fogalmi kapcsolat továbbra is fennáll. A heverőt ezzel szemben inkább FELÜLET-ként dolgozzuk fel. Mivel a magyar és a szlovák nép azonos területen él, azonos kultúrkörbe tartozik, a mindennapi használati tárgyakra kialakított fogalmaink hasonlóak, ezért a BENTLEVÉS-t és a RAJTALÉVÉS-t kifejező grammatikai elemek (ragok, előljárók) használata nagyrészt egybeesik: azaz ha egy szituációt leíró magyar mondatban a landmarkot kidolgozó főnév *-ban/-ben* ragot kap, a megfelelő szlovák mondatban a megfelelő főnév előtt a *ν (+L)* előljáró áll, és ugyanez a helyzet az *-on/-en/-ön* raggal és a *na (+L)* előljáróval.

**4.2.** Az olyan esetekben, amikor a másodlagos tárgy esetében nem a térjelölés, hanem más, például a cél/funkció az elsődleges, és a mondat nem tényleges fizikai kontaktust ír le, mind a két nyelvben megjelennek a külső érintkezést kifejező grammatikai elemek, de eltérő módon. A magyarban idetartoznak az előző pontban idézett *Évente hétmillió beteget kezeltek huszonöt ágyon; 52 beteget kezelt egy ágyon* típusú mondatok, amelyekben az *ágy* szó nem konkrét, fizikailag létező tárgyat, hanem statisztikai egységet jelöl. Meg kell azonban állapítani, hogy a szlovák (és a cseh) nyelvben a *na (+L)* használata jóval gyakoribb, mint a magyarban az *-on/-en/-ön* ragé, és ezzel magyarázható a Tolcsvai Nagy Gábor tanulmányában Sándor Annától idézett kontaktushatás is.

Mind a cseh, mind a szlovák nyelvészek megállapítják, hogy az intézményt, valamilyen funkciójú helyet kifejező főnevekre korábban a 'zárt tér' fogalom volt a jellemző, ezért korábban a *ν (+L)* előljáró kapcsolódott hozzájuk, mára azonban egyre jobban terjed *na (+L)* előljáró, amely annak a jele, hogy a *pracovať na ministerstve* (szó szerint: 'a minisztériumon dolgozik'), *študovať na škole* (szó szerint: 'iskolán tanul'), *bývať na internáte* (szó szerint: 'internátuson/kollégiumon lakik') szókapcsolatok esetében nem a térviszony kifejezése a meghatározó, hanem egy 'általánosabb kapcsolat, viszony' jelentés (l. például Holý 1968; Horecký 1998: 195; Internetová jazyková příručka). Az említett főneveken kívül ebben a jelentésben tipikusan *na (+L)* előljáróval állnak még az alábbi, helyet (épületet, épületrészt) kifejező szavak: *gymnázium* ('gimnázium'), *štadión* ('stadion'), *pokladňa* ('pénztár'), *izba* ('szoba').

Lanstyák Istvánnal a kilencvenes évek elején középiskolások körében vizsgáltuk a Sándor Anna által is említett *szakközépiskolán: szakközépiskolában, gimnáziumon: gimnáziumban (gimnáziumra: gimnáziumba)* használatát, és azt állapítottuk meg, hogy a magyarországi csoport tagjai 100%-ban belviszonyraggal egészítették ki ezeket a szavakat, a magyar iskolába járó diákok közül mintegy 5% választotta az *iskolán* formát, a *gimnázium* esetében pedig csak belviszonyragos formát használtak. A szlovák iskolába járó adatközlők körében a külviszonyragot választók aránya valamivel magasabb volt, de még így is alatta maradt várakozásainknak (bővebben lásd Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 106–107).

*A Melyik szobán lakik Éva?, illetve Éva ebben a diákothonban lakik. Igen? És melyik szobán?* mondatokat érdekes módon a magyarországi diákok 32,9, illetve 9,2%-a is

<sup>6</sup> Az *asszony a heverőben feküdt* típusú mondatokat csak akkor fogadjuk el „jól formált” és „értelmes” mondatként, ha például egy olyan szövegben fordul elő, ahol egy női holttest megtalálásáról van szó.

helyeselte, a magyar iskolába járó szlovákiai diákok esetében az elfogadottság valamivel 50% alatt, a szlovák iskolásoknál pedig valamivel 50% felett volt (Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 107). A magyarországi analógiákat (pl. *irodán, konyhán dolgozik, iskolára küldték*) áttekintve magunk is arra a megállapításra jutottunk, hogy a külviszonyragok használatát nyilván a megfelelő magyarországi analógiák és fejlődési tendenciák is támogatják.

A többi felsorolt főnév közül a *stadion* külviszonyragos használatára van egy-két szlovákiai írott példa.

- (15) A *stadionon* az alapiskolások és a gimnazisták stafétafutásban, atlétikai sportágakban, kiütösdiben, kispályás labdarúgásban mérték össze erejüket.<sup>7</sup>

A szóban forgó cikk szerzője a neve és annak írásmódja alapján szlovák, a magyar szöveg valószínűleg fordítás, és nem kontaktusjelenséggel, hanem interferenciával van dolgunk.

Érdeemes még kitérni a *na pokladni* formára, ugyanis ha az ezt tartalmazó szlovák mondatokat magyarra fordítjuk, nem belviszonyragot, hanem inkább a külső érintkezést kifejező *-nál/-nél* ragot használjuk, például:

- (16) **Na** tejšto **pokladni** môžete platit' forintami –  
'Ezen a **pénztáron** forinttal is fizethetnek' (szó szerint)  
'Ennél a **pénztárnál** forintot is elfogadunk' (értelemszerűen)

Ha a landmarkot kidolgozó főnevek jelentésében „a profilált térelem a FELÜLET” (Tolcsvai Nagy 2011: 236, a felület jellemzőit lásd ott), azaz főleg nyílt tereket fejeznek ki, mind a két nyelvben a RAJTALÉVÉS-t kifejező grammatikai elemek a tipikusak (pl. *földön: na zemi; mezőn: na poli, na lúke*), de előfordulnak a BENTLÉVÉS-t kifejező morfológiai elemek is (*mezőben: v poli; udvarban: vo dvore*). Tolcsvai Nagy Gábor a *mezőben, szántóban, legelőben* alakokat az alábbi módon magyarázza: „Ebben az esetben a *hol?* kérdésre válaszként megadott térviszony kissé más, mint a superessivus esetében, de nem a prototipikus bentlevés fogalmi struktúra valósul meg. Ekkor a bentlevés fogalma összekapcsolódik a rajtalevés fogalmával: a rögzített felület feletti közvetlen tér a függőleges kiterjedést (a határokon is) is profilálja, szemben a rajtalevéssel, ezért körülhatárolt háromdimenziós térként, TARTÁLY sémaként funkcionál, és így a bentlevést kifejező rag jelölhet ilyen jelentésű főnevekkel kapcsolatos térviszonyt *hol?* kérdésre válaszként” (Tolcsvai Nagy 2011: 237). Ez a váltakozás egyes szlovák főnevek esetében is fennáll, szlovák nyelvészek is foglalkoztak a témával, amint említettem, elsősorban nyelvhelyességi szempontból. Ján Horecký szerint a *vo dvore* (udvarban) : *na dvore* (udvaron) közötti választást az motiválja, hogy az udvart zárt vagy nyílt térként értelmezzük-e: az első esetben a *vo dvore* (udvarban), a másik esetben a *na dvore* (udvaron) formát helyezzük előtérbe (Horecký 1998: 193).<sup>8</sup>

<sup>7</sup> Zselízi Hírmondó;

[http://hu.zeliezovce.eu/?id\\_menu=0&module\\_action\\_\\_41598\\_\\_id\\_clanok=10754](http://hu.zeliezovce.eu/?id_menu=0&module_action__41598__id_clanok=10754).

<sup>8</sup> Vö. a Nyelvművelő kézikönyv vonatkozó szócikkével: „hogy ha a szóban forgó hely vagy dolog szemléletünkben bekerített, zártabb, akkor a belviszonyrag természetesebb; ha nem, akkor az első típusú külviszonyrag jobb” (NyMKk. I. 1980: 298).

Az ebbe a csoportba sorolható szlovák és magyar főnevekkel kapcsolatos korpuszadatok vizsgálata azt mutatja, hogy a két nyelv között néhány kivételtől eltekintve nagyfokú egybeesés mutatkozik: a külterületi, nagy kiterjedésű, nem egyértelműen körülhatárolt területek esetében (*mező, szántó, legelő*, illetve *pole, lúka, pastvina*) a RAJTALEVÉS-t kifejező grammatikai elemek a jellemzőek (*mezón, legelón : na poli, na lúke*), a kisebb, jobban körülhatárolt, „kertszerű” területek esetében pedig a BENTLEVÉS-t kifejezők (*szőlőben, kertben : vo vinici, v sade, v záhrade*). Ez alól kivételt képeznek az *udvar* és a *dvor* szavak, ugyanis ezek esetében mind a két nyelvben gyakoribbak a külviszonyt kifejező grammatikai morféimák. Ez némiképp ellentmond a Horecký-féle fenti magyarázatnak, amely szerint a bel- vagy külviszonyt jelölő elem választása alapján véve az egyéntől, a beszélőtől függ: ő hogyan képzei el azt az udvart, amelyről szó van. A kérdés tisztázása nyilván a korpuszadatok mélyrehatóbb elemzését igényli. A *park* mind a két nyelvben körülhatárolt, háromdimenziós térként jelenik meg, ugyanis csak belviszonyt kifejező morféimák kapcsolódnak a szóhoz. Az *erdő* szóhoz a magyarban kapcsolhatunk külviszonyragot is,<sup>9</sup> a szlovákban csak a *v* (+L) előjáróval állhat.

A *mező, szántó, legelő* típusú (nagy kiterjedésű, az észlelő számára nem feltétlenül érzékelt határokkal rendelkező) felületek esetében<sup>10</sup> a belviszonyt kifejező morfológiai elemek használata a TARTÁLY sémán kívül a Horecký által alkalmazott és a BELÜL : KÍVÜL viszonyal rokonított CENTRUM : PERIFÉRIA viszonyal is magyarázható (Horecký 1998: 194). A *Pipacsok a búzamezőben* (Váci Mihály) verscím esetében a TARTÁLY séma valószínűleg, hiszen a pipacsok a búza között nőnek, virítanak. A *V štírom poli kríž na ňom pán ježiš* (szó szerint: 'A széles mezőben kereszt, rajta az úrjézus') szlovák népdalban viszont a *v poli* arra utal, hogy a kereszt a nagy kiterjedésű mező közepén, belsejében található.

Véleményem szerint ugyancsak a CENTRUM : PERIFÉRIA viszonyal magyarázható az is, hogy a *falun : faluban* és a *városon : városban* párok közül generikus értelemben, névelő nélkül a *falun* és a *városban* szóalakok a jellemzőek, legalábbis ezt támasztják alá a korpuszadatok: a névelő nélküli *városon él* szókapcsolatra az MNSZ-ben nincs adat, csak a *városban él* szókapcsolat adatolható. Ezzel szemben a névelő nélküli *falun él* 8, a *falun lakik* 5 adattal szerepel; a *faluban él, faluban lakik* szókapcsolatok vagy névelővel, vagy pedig jelzővel bővítve fordulnak elő. A szlovákban hasonló a helyzet, a *býva na dedine* a magyarhoz hasonlóan azt jelenti, hogy valaki 'vidéken él', a magyarban szórványosan előforduló *városon (él)* típusú kifejezéssel analóg *býva na meste* szókapcsolatra pedig nincs adat. Ennek egyik oka az is lehet, hogy a *na meste* valójában nem helyviszonyt jelöl, hanem metonimikus kifejezés, az önkormányzatot jelenti, azaz ugyanabba a csoportba tartozik, mint a *na škole, na štadióne* stb., például: *Nájomníci majú na meste takmer 330 000 sekeru* ('A bérlők csaknem 330 ezerrel tartoznak a városnak').

<sup>9</sup> A korpuszadatok szerint az *erdőn* szóalak előfordulása 3,67 db/millió szövegszó (688 db). A mélyebb elemzés azonban azt mutatja, hogy a tényleges, mindennapi nyelvhasználatra nem nagyon jellemző, ugyanis az *erdőn* előfordulása túlréprezentált a szépirodalmi szövegekben (az összes előfordulás 80%-a szépirodalmi szövegből származik), továbbá az előfordulások mintegy 15%-a az *át*, illetve a *keresztül* névutókhöz kapcsolódik.

<sup>10</sup> A korpuszadatok szerint e főnevek inessivusi alakja rendkívül ritka, és ha előfordul is, az adott szó nem elsődleges, konkrét jelentésében szerepelnek. A *mezőben* forma például tipikusan 'pajzsmező' jelentésben fordul elő.

A Tolcsvai Nagy Gábor tanulmányának bevezetőjében említett Sándor Anna-idézetben szereplő *busz megálló* szóhoz hasonlóan vannak szlovákiai magyar adatok a *villamos megálló* és a *parkoló* külviszonyragos alakjaira is. A szlovákban a *zastávka*, *parkovisko* hasonlóan „viselkedik”, mint az intézménynevek kapcsán említett *škola*, *štadion*, *internát* stb. szavak, azaz jelentésükben nem a térviszony kifejezése dominál, hanem a funkció: sajátos rendeltetésű helyekről van szó, ezért elsődlegesen a külviszonyt kifejező *na* (+L) előljáró kapcsolódik hozzájuk. A *v* (+L) előljáró a ritkább, ilyen a (17) példa, amelyben a *zastávka* főnév ’zárt hely’ jelentése lép előtérbe (a megálló mint bódé).

- (17) Fajčiar si stojí **v zastávke** a ostatní nech čakajú mimo nej  
'A dohányos áll a **megállóban**, a többiek meg várjanak kívül'

A *parkovisko* szintén akkor fordul elő *v* (+L) előljáróval, amikor vagy épületben lévő (tipikus BENTLEVÉS jelentés) vagy zárt, elkerített, egy-egy intézményhez tartozó parkolóról van szó:

- (18) Požičovňu korčúľ a brúsenie nájdete **v parkovisku** na 1 podlaží.  
'A korcsolyakölcsönzőt és a korcsolyaélezőt az első szinten levő **parkolóban** találják.' (szó szerint)

A közterületen található nyilvános parkolóhelyek esetében a *na* (+L) előljáró a tipikus.

- (19) **Na parkovisku** na Gessayovej ulici parkuje dlhodobo na strede vrak renault 19.  
'A Gessay utcai **parkolón** közepén már régóta áll egy Renault 19-es roncsautó.'  
(szó szerint)

Külön érdemes szólni a *cintorín: temető* főnevekről. Mind a két nyelvben előfordulnak bel- és külviszonyt jelölő morféimakkal, az internetes adatok elemzése<sup>11</sup> azt mutatja, hogy a szlovákban a *na cintoríne* ('a temetőn'), a magyarban pedig a belviszonyragos *temetőben* a domináns változat. Véleményem szerint a szlovák nyelvben a *na* (+L) előljáró túlnyomó használata arra vezethető vissza, hogy a *cintorín* jelentésében is a 'sajátos rendeltetésű hely' jelentéselem a domináns.

**4.3.** A magyar és a szlovák között eltérés mutatkozik a földrajzi nevek tekintetében: mind a két nyelvben előfordulnak kül- és belviszonyt jelölő morféimakkal, a *-ban/-ben* és az *-on/-en/-ön* ragos, illetve a *v* (+L) és a *na* (+L) előljárós változatok közötti megoszlás azonban eltérő. Ezek közül tekintsünk át néhányat.

**4.3.1.** A magyarban az összetett szavas tájegységnevek raghasználata az utótag szerint alakul. A ZÁRT, BELSŐ TÉR-ként, valami által körülhatárolt entitásként értelmezett köznévi utótagot tartalmazó tájnevek belviszonyragokat kapnak: *Csallóközben*, *Csilizközben*, *Tiszaszugban*, *Drávaközben* stb. Azokban az esetekben, amelyekben az utótag jelentésében

<sup>11</sup> Ezek a főnevek a korpuszadatok alapján nem vizsgálhatók, ugyanis az MNSZ-ben nincs adat a *temetőben* alakra, a *temetőn* forma nagyrészt az *át*, *keresztül* névutók előtt fordul elő, a maradék példa pedig szépirodalmi szövegből származik.

a profilált térelem a FELÜLET, külviszonyragokkal kapcsolódnak, például: *Csereháton, Havasalföldön, Kárpátalján, Bakonyalján, Mezőföldön*. A kérdést a szlovákban vizsgáló Ján Horecký szerint a RAJTA : BENNE fogalompár között a különbség egyben magában hordozza az ALACSONYABBAN ELHELYEZKEDŐ : MAGASABBAN ELHELYEZKEDŐ,<sup>12</sup> illetve DÉLEBBRE ELHELYEZKEDŐ : ÉSZAKABBRA ELHELYEZKEDŐ entitás közötti viszonyt is, ezért az északi, hegyvidéki területeken elterülő tájegységek *na* (+L) előljáróval fordulnak elő: *na Orave, na Kysuciach, na Spiši*. A völgyben és a délebbre elterülő tájegységek viszont *v* (+L) előljárósak: *v Turci* (medence), *v Gemeri, v Honte, v Novohrade* (Horecký 1998: 195). Ha e tájegységek magyar nevét megvizsgáljuk, a valamikori vármegyék neve belviszonyragos: *Árvában, Gömörben, Hontban, Nógrádban, Szepesben*.<sup>13</sup> Az ebbe a sorba nem illeszkedő *Kiszuca* (mert nem volt vármegye) ragozása változó: a gyakoribbnak a megye-nevekhez igazodó belviszonyragos forma tűnik, de van példa a szlovákhhoz igazodó külviszonyragos alakra is.

- (20) Főként Liptóban, Árvában, a Szepességben, **Kiszucában**, Turócbán és a Felső-Garam mentén várhatóak viharos erejű széllelkések.
- (21) A legmagasabb délutáni hőmérséklet 17 és 21 fok között, a **Kiszucán**, Árvában, Liptóban és a Szepességen 15 fok közelében lesz.

A szlovákban váltakozó a *Tokaj*<sup>14</sup> tájegységnevének ragozása:

- (22) Vinohradníci **v Tokaji** majú obavy o kvalitu úrody.  
'A szőlőtermelők **Tokajban** a termés minőségét féltik' (szó szerint).
- (23) **Na Tokaji** má každá pivnica svoj príbeh.  
'**Tokajon** minden pincének megvan a saját története' (szó szerint).

Ha a Horecký-féle értelmezést elfogadjuk, a *v* (+L) előljáró használatát e terület a Szlovákián belüli déli(bb) fekvése indokolja. A tapasztalatom szerint újabban terjedő *na Tokaji* formát viszont a túlsúlyban lévő *na* (+L) előljárós tájnevek támogatják. A magyarban ezzel szemben egyértelműen elkülönül a városnév és a borvidéknevének ragozása: *Tokajon, de Tokajban*.

**4.3.2.** A valamikori vármegyék belviszonyt kifejező morféimakkal való kapcsolódása nyilván összefügg azzal, hogy az egyéb tájnevekkel ellentétben olyan területeket neveznek meg, amelyek határai viszonylag hosszú ideig állandóak voltak, és még ma is azonosíthatók. Ján Horecký véleménye szerint az országnevekhez is éppen ezért kapcsolódik a *v* (+L) előljáró: *v Česku* (Csehországban), *v Polsku* (Lengyelországban), *v Rakúsku*

<sup>12</sup> A *cintorín* esetében ez az értelmezés is szóba jöhet, hiszen a szlovákok lakta hegyvidékeken a temető a falu felett, a hegyen fekszik.

<sup>13</sup> Ugyancsak belviszonyragos a *Szepes* szinonimája, a *Szepesség*. A többi *-ság/-ség* képzős tájnév (pl. *Hajdúság, Nyírség*) is belviszonyragos. Ez azért érdekes, mert a *-ság/-ség* képző valószínűleg egy 'halom, domb' jelentésű önálló szóból alakult ki (Kiss–Pusztai 2003: 145), az ilyen jelentésű közszavakat pedig tipikusan felületként konceptualizáljuk.

<sup>14</sup> A *Tokaj* tájegységnevének a szlovák szövegekben elsősorban a borvidék szlovákiai részére vonatkoztatva fordul elő.



(*Ausztriában*). A *na Slovensku* (szó szerint: 'Szlovákián'), *na Morave* (szó szerint: 'Moraván, Morvaországban'), *na Ukrajine* ('Ukrajnán') esetében a *na* (+L) előljáró használata „talán a pontosabb elhatárolás hiányából következik” (Horecký 1998: 195).

A szlovákban és a magyarban tehát érdekes módon hasonlóan „viselkedik” a saját ország neve, ugyanis a többi hasonló grammatikai felépítésű országnévvel szemben külviszonyt kifejező morfémákat vesznek fel. Ezt az eltérő viselkedést a szlovák esetében Horecký a pontos körülhatárolás hiányával magyarázza, és ez logikusnak is tűnik, hiszen a *Szlovákia* mint megnevezés viszonylag új keletű, a szlovákok önállóságát szorgalmazó politikusok is változó területet értettek rajta, az ország határai (elsősorban a déli) csak a második világháborút követően szilárdultak meg. A *Magyarországon* alakot Szilágyi N. Sándor ettől alapvetően eltérő módon magyarázza: szerinte a magyarban a mi csoport-hoz a KINT, míg a mások csoporthoz a BENT fogalma tartozik, ezért kap a saját ország neve külviszonyragot (idézi Tolcsvai Nagy 2011: 235).

Ami a *Szlovákia* és *Magyarország* főnevek ragozását illeti, a szlovákiai magyar nyelvhasználatban a közmagyarhoz alkalmazkodó *Szlovákiában*, *Magyarországon* az általános használatú, vannak azonban adatok (írottak is) a *Szlovákián*, *Magyarországban* alakokra is.

(24) Előrehozott választások **Szlovákián**.<sup>15</sup>

(25) Szállás **Szlovákián**.<sup>16</sup>

(26) Térségünkben először 1995–96-ban jelent meg Romániában, Olaszországban, **Magyarországban** és Csehországban.<sup>17</sup>

(27) Golf klubok **Magyarországban**.<sup>18</sup>

A példák lelőhelye alapján úgy tűnik, hogy tipikusan fordítási interferenciahatásról van szó.

**4.3.3.** Amint Tolcsvai Nagy (2011: 235) megállapítja, a Szilágyi N. Sándor által feltételezett mi: ők szembenállás nem értelmezhető a településnevek rendszerében. A magyar szakirodalom a raghasználatot elsősorban a településnév hangtani jellemzőivel próbálja magyarázni (l. pl. NyMKk. I. 1980: 676). Az utótagjukban köznevet tartalmazó összetett településnevek esetében a köznévi jelentése motiválja a ragválasztást, így a felületként, illetve magasán elhelyezkedő térségként konceptualizált köznevet (pl. *sziget*, *vár*, *halom*) tartalmazó településnevek külviszonyragosak. A Cseh Nyelvtudományi Intézet internetes tanácsadó kézikönyve szerint (l. Internetová jazyková příručka) a településnevek esetében az előljáró megválasztása részben konvencionálódott, történeti szempontból viszont úgy tűnik, hogy a magasabban vagy a folyóvíz felső folyásánál fekvő településekre a *na* (+L) előljáró használata a jellemző, az alacsonyabban, a folyóvíz alsó folyásánál fekvő települések neve pedig *v* (+L) előljáróval kapcsolódik.

<sup>15</sup> Forrás: [www.kssvelkeulany.sk](http://www.kssvelkeulany.sk).

<sup>16</sup> Forrás: [ubytovanie.slovak.sk/hu/szlovakia/?lokalita](http://ubytovanie.slovak.sk/hu/szlovakia/?lokalita).

<sup>17</sup> Forrás: Jó Gazda lap, 210/9. elektronikus lapszám.

<sup>18</sup> Forrás: [www.wellnespatince.sk](http://www.wellnespatince.sk) honlap.

## 5. Összegzés

A szlovák nyelvű példák vizsgálata is azt mutatja, hogy a RAJTALEVÉS és a BENTLEVÉS fogalmi tekintetében elsősorban „a nyitott vagy zárt, körülhatárolatlan vagy körülhatárolt térjelleg” (Tolcsvai Nagy 2011: 236) a fontos. Az is megfigyelhető azonban, hogy azokban az esetekben, amikor a mondatban landmarkként azonosított főnév olyan szerkezetben szerepel, amelyben nem konkrét helyjelentése domborodik ki, hanem elvontabb ’intézmény, sajátos rendeltetésű hely’ jelentése van – l. az iskola mint épület és mint intézmény –, a szlovákban jóval gyakoribb a körülhatárolatlan térviszonyt kifejező és ezért a kevésbé konkrét jelentések kifejezésére inkább alkalmas *na* (+L) előjáró, mint a magyarban az *-on/-en/-ön*. A nagyobb térformák elemzése azt mutatja, hogy az elsődleges BENTLEVÉS : RAJTALEVÉS oppozíció összefüggésben van a CENTRUM : PERIFÉRIA oppozícióval (ami bent van, az a centrumban van, ami kint van, az a periférián van), valamint a LEJEBB : FELJEBB oppozícióval.

A közmagyartól eltérő, a szlovákiai magyar nyelvhasználatban megfigyelt és kontaktusjelenségnek minősített külviszonyragos alakokat tehát valóban belső, magyar minták támogatják. Ez összhangban van a már említett vizsgálatunk egyik következtetésével: „a másodnyelv hatása jobbra csak ott tud töretlenül érvényesülni, ahol ez összhangban van a nyelvünk egynyelvű változataiban is kitapintható fejlődési tendenciákkal, vagy pedig ezek kézenfekvő továbbfejlesztéseként hat” (Lanstyák–Szabó Mihály 1997: 141).

A tanulmányban nem tekintettem át valamennyi szóba jöhető főnévi csoportot (ez elsősorban a földrajzi nevek egyes típusaira érvényes), és nem tértem ki a kérdés történeti vonatkozásaira sem, holott számos példa van rá, hogy a viszonyjelölő morféma az időben változik. Az interferencia vagy a kontaktushatás eredményeként kialakult formák pedig arra hívják fel a figyelmet, hogy nem elhanyagolható nyelvi kontaktusok vizsgálata sem, mégpedig nemcsak szlovák–magyar, hanem szlovák–német–(latin)–magyar vonatkozásban sem.

## Irodalom

- Holý, Ján 1968. O jednom vzťahu predložky v a predložky na. *Kultúra slova* 7: 236–237.
- Horecký, Ján 1998. Konkurencia predložiek v a na. *Kultúra slova* 4: 193–197.
- Internetová jazyková příručka (Online nyelvhasználati kézikönyv) <http://prirucka.ujc.cas.cz/> (2013. április 21.).
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar nyelvtörténet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kothencz Gabriella 2004. A *-ban/-ben* és az *-n ~ -on/-en/-ön* jelentésrendszere. *Magyar Nyelv* 432–451.
- Lanstyák István – Szabó Mihály Gizella 1997. *Magyar nyelvhasználat – iskola – kétnyelvűség*. Kalligram. Pozsony.
- MMNYR. I. 1961. = Tompa József (szerk.): *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. Bevezetés – Hangtan – Szótan. Budapest. Akadémiai Kiadó.
- Mlunvice 2 1986. *Mlunvice čeština (2). Tvarosloví*. Academia. Praha.
- Morfológia 1966. Ručička J. a kol. *Morfológia slovenského jazyka*. Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Bratislava.
- NyMKk. I. 1980. = Grétsy László – Kovalovszky Miklós (szerk.): *Nyelvművelő kézikönyv I.* Akadémiai Kiadó. Budapest.

- Oravec, Ján 1968. Významová štruktúra prvotných predložiek. *Jazykovedný časopis* 19: 41–49.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. RAJTA ÉS BENNE. Két rokon helyviszony jelentéséről. In Kozmács István – Vančoné Kremmer Ildikó (szerk.): *A csitári hegyek alatt. Írások Sándor Anna tiszteletére*. Arany A. László Társulás – Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara. Nyitra. 215–225.

PÉNTEK JÁNOS

## „KACAGÓLAG ŰL A SZÁJA”

### Igei hiperonimák a moldvai magyarban a passzív-aktív kontinuumán

A magyar nyelv külső szigetnek tekinthető moldvai változatát a reliktumjelleg mellett a kiterjedt, aktív kétnyelvűség jellemzi. Ezzel együtt járnak olyan folyamatok, mint a kiegyenlítődé irányába ható szerkezeti és szemantikai interferencia, a nyelvcserevel járó funkcionális szűkülés, valamint a strukturális, lexikális, szemantikai leépülés. Ezekben a folyamatokban különös figyelmet érdemelnek a hiperonimák, amelyek megkönnyítik a kétnyelvű beszélő mozgását a szemantikai mezőben, de a nyelvcserenek is velejárói, markerei. A dolgozat néhány alapvető igei hiperonimát vizsgál ebből a szempontból moldvai magyar nyelvi anyag alapján.

**Kulcsszavak:** moldvai magyar nyelvváltozat, kétnyelvűség, nyelvcsere, igei hiperonimák, nyelvi leépülés, szemantikai kiegyenlítődé

1. A nyelvi kapcsolatok, kölcsönhatások vizsgálatában kevés figyelemben részesültek a hiperonimák, kohiperonimák, noha több jele van annak, hogy fontos szerepük van a kétnyelvűségben, a kétnyelvűséget kísérő nyelvi folyamatokban. Változó státusuk, emelkedésük vagy süllyedésük a fogalmi-lexikális hierarchiában szorosan összefügg a két nyelv változó viszonyával. Mivel az igei hiperonimák még több tanulsággal szolgálhatnak, mint a névszóiak, a köznyelvben is kétségtelenül ilyennek tekinthető *csinál* ige megváltozott státusát magam már korábban elemeztem a moldvai magyar nyelvjárásban (Péntek 2007). Ennek a megváltozott státusnak, szerepkörnek két okát feltételeztem: „(1) A nyelvcserevel együtt járó nyelvi leépülés okozta lexikális hiány az alárendelt fogalmak jelölésében: hiperonimaként ezek funkcióit is a *csinál* veszi át. Általánosabban ez azt jelenti, hogy korreláció van a hiperonimák gyakorisága és a lexikális deficit között, a korreláció pedig ebben az esetben ok-okozati összefüggést is jelent. (2) A román nyelvi hatás: más a *csinál* ige státusza a magyarban, más a neki megfelelő *face* státusza a románban, és más volt a latinban a *facere* (*facio*, *fēci*, *factum*) igéé, amelyből a román ige származik” (Péntek 2007: 207). Ez a másodikként megjelölt ok közvetve azt a feltételezést is magában rejti, hogy szemantikailag a hiperonimák a két nyelv közötti kiegyenlítődé eredményei, és mint ilyeneknek fontos szerepük van a kétnyelvű nyelvhasználatban, a spontán nyelvváltásban, a szabad és könnyű átjárásban a két nyelv között. Ez helyi szinten, magyar–román viszonylatban megfelel annak az általánosabb folyamatnak, hogy az eredeti vagy a kölcsönzésekkel átkerült etimologikus jelentések a kétnyelvűségben és a fordításokban mind a környező indoeurópai nyelvek (főleg a latin, a szláv és a német) mintái szerint alakultak.

Ez a moldvai magyarban nemcsak szemantikai és szerkezeti átrendeződést jelenthet némelyik lexéma szemantikai szerkezetében, „újításokat” a lehetséges grammatikai szerkezetekben (ebben az esetben az analitikus szerkezetek előnyben részesítésében), hanem

olyan archaikus (igei) szerkezetek konzerválását is, amelyek megvannak a másik nyelvben. Ilyen értelemben a hiperonima nemcsak negatív következménye a második nyelv dominanciájának, velejárója a nyelvi leépülésnek, hanem a két nyelvben való mozgást és így az első nyelv megtartását is elősegíti. Az archaikus jelleg egyébként általánosan is megnyilvánul a szemantikai „többletekben” és az eltérő jelentésszerkezetben.

A megnövekedett gyakoriság mindenképpen következménye és így jele a hiperonimastátusnak (a fölérendeltségnek a lexikális rendszerben), és szintén ezzel, a gyakorisági és szemantikai többlettel függ össze, hogy az általunk is vizsgált igei hiperonimák egy, ritkábban két szótagúak, illetve a moldvai magyarra más tekintetben is jellemző módon a *csínál* a mezőségi altípusban *csán* ~ *csál*-lá rövidül.

Mostani elemzésemben, ebben a passzív → aktívként jelzett sorban vázlatosan a következő igei (ko)hiperonimákat kívánom sorra venni: *vagyon* (*van*) ~ *volt* ~ (*még*)*lész*(*en*) → *ül* ~ *áll* → (*el*)*mén* ~ (*még*)*jő* → *csínál*.<sup>1</sup> Az idevonható teljes korpusz közlése a téma szempontjából sem volna indokolt, és ez a dolgozat kereteit is túlfeszítené. Annak a bemutatásától és elemzésétől is eltekintek, ami közös a magyar sztenderddel.

**2.1.** A puszta létezését, lételt, levést kifejező *vagyon* ~ *van*, a múltra vonatkozó *volt*, valamint a jövőre, jövőbeni történésre is utaló, ennélfogva dinamikusabb *lesz*(*en*) többletei és eltérései a moldvai magyar nyelvi változat archaikus jellegével és a kétnyelvűséggel kapcsolatosak. Ritkán ezek jelentésszerkezetében is előfordulnak olyan árnyalatok, amelyek a sztenderdben más ige jelentéskörébe tartoznak: ◇ **él**: *Most másval van* [‘mással él’] (Rj). ◇ **gondol**: *Én abba vagyok* [‘úgy gondolom’], *hogy* [maguk] *tullunat jöttek ide, magyar fődről* (Gu). A (*meg*)*lesz*, (*meglenni*) igének szintén vannak „többletjelentései”: ◇ **megterem**: *Nállunk búza nem lesz meg* (Fr). || *Ebbe a sárig földbe megléssz a szőlő* (P). ◇ **megérik**: *Mijóta kezdett a tejéspuj* [‘zsenge kukorica’] *meglenni, ellopják* (Bo).

**2.2.** A román létige, az *a fi* (*este, fost, sunt*), más indoeurópai nyelvekhez hasonlóan, mindig megjelenik a névszói állítmány mellett. A moldvai magyarba is átsugárzik ez, olyan mondatokba, amelyekben r. mintára *lesz* névszói-igeivé a névszói állítmány: *Vagyan ulyan kicsid az a gurgánturássz* ‘A vakondtúrás olyan kicsi’ (Bf). || *Nállunk a faluba csak a tanyító van olá* [‘csak a tanító román’] (M). || *Professzorok vannak magik?* ‘Maguk tanárok?’ | [Ó] *kátolik van* ‘katolikus’ (Szf).

**2.3.** A romániai magyar–román kétnyelvűségben (regionális) köznyelvi szinten, az írott nyelvben is gyakoribbak a román gerundiumos szerkezetek megfelelőiként a *van*-nal alkotott határozói igeves szerkezetek: *Tizenkilencbe vagyok születve* (M). || *Bé van filhítvel a zég* ‘felhős’ (P). || *el van adódva* ‘férjhez ment’ (ált.) || *meg van havazva* ‘havas’ (Ks); *meg van ieggetve* [= ijesztve] ‘ideges’ (Bf).

Rendszerint szintén r. nyelvi mintái vannak más jellegű, gyakori analitikus körülírá-soknak. Ezek többnyire a lexikális hiány „megoldásainak” tekinthetők: *buja* [= búja, szomorúsága] *van* ‘gyászol’ (Bf, K) || *ehen van* ‘éhes’ (Bf) || *gyászbza van* ‘gyászol’ (L) || *jól van mámárol* ‘anyáról édestestvér’: *Mámárol jól vagyunk, de tátárol nem* (Szf) || *jól*

<sup>1</sup> Az adatok jelentős része a kolozsvári tanszék régebbi és újabb terepkutatásainak archív anyagából való, abból a korpuszból, amelyből a Moldvai magyar nyelv szótárának szerkesztése törté-nik (erről bővebben I. Péntek 2004).

van a baj 'jól megy a munka' (L) || *melegsziége van 'lázás'* (Bf), *melegsége, forohidegje van 'lázás'* (M) || *nagyon van, terhesén van, terübe van 'terhes'* (P) || *nem üdejével van 'koraszülött'* (Bf) || *Napjövettül napnyuguttig az énekbe van* [= állandóan énekel] (L). || *Tizenhétbe van '17 éves'* (P). || *Égy talpa van* ['egyenes, ti. lúdtalpú'], *a nyomárol megteccik* [= megismerszik] (L). || *vagyon narávja* [= fortély] 'csökönös' [a ló] (Bg). A lesz igével: *Mikor térésik lesz vissza* [= amikor térnek vissza], *hol mennek el?* (O). || *Maga lehet legyen* [= lehetne] *az én fíjam* (Et). || *méglött üdönapelött* (P), *méglött üdö előtt* (O) 'koraszülött'.

**2.4.1.** A sztenderdben már nem élő múlt idejű összetett igealakokban a *vala* múltbeli folyamatos cselekvést, történést fejez ki: *Asz monygyák vala, hogy vagyon százötven esztendeje, mitától* [= amióta] *itt a falu* (O). || *Hodzs mundzsa vala?* (Szf) (Márton 1974: 44–5).

**2.4.2.** A *volt* segédigének a múltbeli befejezett cselekvés kifejezésében van szerepe: *Elverte vót* (Di). || *Ittgyén a faluba látta vót.* | *A régít azt láttam vót.* | *A mú apójink ugy monták vót: kukurica* (L).

**2.4.3.** A *lész(én)* segédigeként alapvetően valószínűséget fejez ki. Múlt idejű igealakokhoz kapcsolódva a múltban valószínűleg elvégzett cselekvésre utal: *Nem tudom, mikor lét lész* 'lehetett'. | *Mos kapott lész* 'kaphatott, valószínűleg kapott'. | *Kel lett lesz írjan* 'valószínűleg írt' (M).

Jelen idejű igealak mellett a jövőben valószínűleg bekövetkező cselekvést jelöl: *Dof-tánába is lehet lesznek* [magyarok], *de kicsibben vannak.* | *Csak az öregek ha tudnak lesz* [magyarul] (Fr). || *Aluszik lész* (P). Értelemszerűen a *nem* tagadószóval az előbbi ellentétét, a valószínűleg be nem következő cselekvést fejezi ki: *Öregecske ő is, történhetik, hogy nem mennek lessz* [ti. búcsúra] (Gy).

A *lenne* feltételes módú, múlt idejű igealak eleme, a sztenderdben hasonló szerepű *volna* megfelelőjeként: *Bár ne lét lenne.* | *Ha le nem mēntünk lenne.* | *Ott lét lenne ű isz* (Bf).

**3.** A nyugalomban levést, statikusságot kifejező m. *ül* és *áll* igének a köznyelvitől főleg az *ül* vonatkozásában tér el a jelentésszerkezete. A nekik megfelelő r. *a sta* a románban is hiperonima, főbb jelentései: 1) '(meg)áll, álldogál, eláll', 2) 'él, lakik', 3) 'marad, tartózkodik, időt tölt', 4) 'lábon áll, helytáll', 5) 'fekszik', 6) '(le)ül', 7) 'van', 8) 'függ, csüng' (Petrovici–Kelemen 1964). Ezen a kiterjedt jelentésmezőn osztozik a m. *ül* és *áll*, az előbbi dominanciájával, és voltaképpen ez az eltérés teszi hiperonimává az *ül* igét, emeli a lexikális rendszerben az *áll* fölé.

**3.1.1.** Az *ül(ik)* jelentései a moldvai magyarban rendre megfeleltethetők a fenti román nyelvbéli jelentéseknek. Az 1)-nek megfelelően '*áll*' jelentésű az ilyenekben: *Gyere bé a zajtóból, ne új kinn a zajtoba!* (P). || *Űl a zajtoba* (Pl). || *Jöön bé a zajtóból, ne íjjen a zajtoba!* (O). ◊ A 2)-nek megfelelő '*lakik, él*' jelentés általános az erdélyi magyar nyelvhasználatban, jellegzetes transzszilvanizmus: *Mitúlte mü őseink lőtörünnet* [= alulról, letről] *idejöttek, itt ülünk.* *El van mulva éggy ezöröccáz esztendü, mitöte* [= mióta] *itt ülünk* (Bf). || *Itt ülök ennél a háznál* (K). || *Ilek* [= ülök] *ebbe a házba* (Sze). ◊ A 3) '*tartózkodik, van, marad*' jelentés a magyar köznyelvben sem teljesen ismeretlen, mint



a következő moldvai példákban: *Ne ülljön szokat!* (Bf) || *Éveg, mibe ül a pálinka* (Szc). || *Mitőte ilek* [= ülök] *itt, elfárattam* (Sze). ◇ Ide vonható a **<valami felhasználatlanul> áll**: *Ha ül* [a hús] *egy napot, kettőt, nem szerettem* (Csü). || *Pallag, amejik ül örökké* (Gf). ◇ A r.-ban 5)-ként jelzett **'pihen, hever, fekszik'** jelentés néhány magyar példája: *Ülök hejbe* (M). || *Márhák ugy ülnek* (Rp). || *Ülök égy hejt* (Csü, O). || *Ülek i helyend* (Szf).

**3.1.2.** Sajátosan a moldvai magyar nyelvjárásra jellemzőek az alábbi, szintén többnyire r. mintára alakult kifejezések, analitikus körülírások: 'borzas': *borzosszond ül a haja* (PI); 'duzzog': *ül szupărăltan* (Bf), *ül duszmănószan* (PI); 'éhezik': *ehend ül* (PI); 'mosolyog': *kacagólag* [= mosolygósan] *ül a szája* (M); 'áll': *lábon(d) ül*: *Ne üjjenek lábon, met nehez lábon, hajják!* (Bc), *Ne ülljen láband!* (Szf); térdel: *térgyenn ül* (Bf), *térgyënd ülnek, lábond ős 'térdelnek, állnak is'* (M); 'guggolnak': *ülnek lekukorodva* (PI); időt tölt: *időt ül* (K). Az *ül(ik)* hiperonima voltával függ össze, hogy a köznyelvnek megfelelő 'ül'-nek is analitikus megfelelője van: *ül seggen*: *Addig ültem seggend, hogy fáj az ületem* (M), „A huót félakatt a könyökejivel, minha szeggën ült lenne.” (Nm: Bf); *Doszka* [= pad, lóca], *hol ül a szeggivel* (PI). Az udvarias marasztalásban is ez az ige a köznyelvi *marad* megfelelője: *Më még nem ül maga?* | *Még üly!* (Szf).

**3.1.3.** Az *ül(ik)* jelentésének kiterjedése maga után vonta a *(meg)áll(ik)* jelentésének szűkülését, mintegy hiponimává válását. De némely jelentésárnyalatában még így is a r. *a sta* hatását mutatja. Például: **'marad, vár'**: *Még állj ę csęppęt, kööskęt* [= keveset] (Szf). ◇ **'tartózkodik, van'**: *Állunk tánácsba 'beszélgetünk'* (Szf), vagy az ilyen analitikus körülírásban: *lábura áll* (Bf), *lábonn áll* (P) 'függőleges' jelentésben.

**4.** Az *(el)mënën ~ (męg)jő* ige köznyelvi hiperonimaként az elemi mozgás, helyváltoztatás, távolodás-közeledés-megérkezés, a más állapotba való kerülés, illetve az eredeti állapotba való visszatérés kifejezője. A r.-ban az egyiknek az *a merge, a pleca, a se duce, a umbla* igék felelnek meg, a másoknak az *a (re)veni*. A *(męg)jő* egyébként nemcsak a térbeli, hanem az eredeti, „nyugalmi” állapothoz való visszatérést is jelölheti. Ilyen értelemben analóg azzal, ahogy a köznyelvi *meggyógyul* – mint közismert – etimológiailag 'megjavulás'-t jelent, a rosszból a jóba való visszatérést.

**4.1.** A moldvai *(el)mën(ęn)* jelentésszerkezetében nem tér el a köznyelvitől. Van viszont néhány olyan, ezzel az igével alakult analitikus körülírás, amelyben román hatást lehet feltételezni. Ilyenek például: 'korcsolyáznak': *mennek sontokval* [= csontokkal] (KI); 'gyorsan dolgozik': *hamar mën a keze* (P); 'lovagol': *mënën loátond* (Szf).

**4.2.** Ennél jóval kiterjedtebb a *(męg)jő*-höz kapcsolódó, jórészt a r. *a (re)veni* igére visszavezethető jelentéskör, több és jellegzetesebb a vele alakult kifejezés.

**4.2.1.** A rendelkezésünkre álló korpusz alapján ilyen, a köznyelvitől eltérő jelentések különíthetők el: ◇ **'életre kel, magához tér, meggyógyul <a beteg>'**: *Elgęngült, sz osztán mięg megjő* (Bf). || *Csak tubákval jött meg a keze* (Szc). || *Ha életre való, akkor három nap alatt megjő, ha pedig nem az, akkor meghal* (Csf). || *Süküdejítül várom, hogy megjűjek* (Di). || *Szüküdőte várom, hogy a betegség jön meg* (Tr). || *Soküdeje várom, hogy męgjűjön a betegségje* (Lk). || *Olvasott reja, s akkor męgjöt* (L). || *Váram rég a zideje,*

hogy megjöjtek, de nem jövök még a betegségtől (Esz). || Megjöttem a betegségből (Gy). || Váram régtől, hodzs jöjön meg (Pl). || Jó még a fájdalomtól (O). || Várom sok üdeje, hogy jöjön még a betegség (Úf). ◇ 'elmúlik <a betegség>': Váram rigtül, hogy jöjöd a beteg-szig (Bl). ◇ 'javul meg <a föld>': Kászalya trifojt [= lóherét], sz akkor jü meg eszmét 'javul meg' [a föld] (Szf). ◇ 'lesz valamilyen, válik valamilyenné': A német terebuza sárignak jó (L). ◇ 'árvíz lett': Eröst még vót jövel ma a víz (P). || Megjött a víz (O). || Meggyött a vizz (Szf). ◇ 'talál valami valamihez': Az iromba [= tarka] jüne szürke feje-vel, apró cséppék (P). ◇ 'jut, esik': Ha jö lesz háram kilu napra 'alig jut 3 kg naponként' (Szf).

**4.2.2.** Gyakori határozói igeneves szerkezetekben: *drágába vót jövel 'sokba került': Drá-gába vót jövel a szöllöjlik (P); be jó csinálval (Do) 'becsinálják'*. Az ilyen körülírások kifejezések szintén a r. nyelvi mintát követik: *magyarosand jön 'magyarul mondják': Sépéli, magyarosand jön, veri, így mi nállunk: csángósszand (Pl); románul isz úgy jön (Bu), románul jö (Be), határ jü aláhal [= románul] (Ku), jó oláosszan (Ju); úgy jön a mutrája 'olyan az arca': Úgy jött annak isz a mutrája, min Groza Piéternek (Bf).*

**5.** A cselekvést, aktivitást jelölő *csinál* igének megfelelő *a face* a románban is hiperonima, de – mint fentebb jeleztük – más a jelentésszerkezete, mint ahogy más volt a latinban a *facere (facio, fēci, factum)* igéé is, amelyből a román ige származik. A moldvai magyarban a *csinál* jelentésfunkcióit a r. *a face* mintája alakította át: igei származékoknak megfelelő analitikus szerkezetek alakultak a *csinál*-lal; r. reflexív és passzív minták érvényesültek.

Szókészletbeli státusza szerint a *csinál* ige a köznyelvben is hiperonima, fogalmilag fölülte áll szinte minden cselekvésfogalmat jelölő igének.<sup>2</sup> Talán ez is oka annak, hogy a magyar köznyelvi szótárak mostohán bánnak vele, annál terjedelmesebbek viszont a nyelvemlék kézikönyveknek a szó használatát kifogásoló szócikkei, ajánlásai. A köznyelvi megfelelők a fogalmi hierarchia különböző szintjein helyezkednek el: vannak a *csinál*-hoz hasonló, hiperonimának tekinthető szinonimái, és vannak fogalmilag alárendelt, cselekvést kifejező igék. A MSzkt. ezeket a következő sorokba rendezi: ◇ *tesz, cselekszik, ténykedik, tevékenykedik, művel, dolgozik, végez, végbevisz, véghezvisz, úz, folytat.* ◇ *készít, formál, alkot, barkácsol, gyárt, alakít, létrehoz, létesít, sikerít (biz), szerkeszt, kreál, buherál (szleng), bonyolít (táj), makherál (táj), mesterkél (táj), kigondol, kitalál, kiötöl.* ◇ *rendez, okoz, [hibát] ejt, [arcot, grimaszt] vág, [rendet] rak, [lármat, botrányt] csap.* ◇ <vmivé, vmilyenné>: *formál, alakít, farag* <vkiből vmit>. ◇ <vmibe>: *ürít, ereszt, székel, piszkít.*

**5.1.1.** A rendelkezésünkre álló moldvai korpuszból<sup>3</sup> a *csinál* ige következő, a köznyelvitől részben vagy egészében eltérő jelentései állapíthatók meg: ◇ '**lesz, keletkezik**': *Csán biékát, [...] hirtelen fëlemeli lábát, ráncsa lábát 'lábtagonata lesz, keletkezik' <lónak>*

<sup>2</sup> Itt és a továbbiakban a hivatkozott szombathelyi előadásom gondolatmenetét követem, ott is szereplő adatokat idézek (Péntek 2007).

<sup>3</sup> A *csinál* ige külön térképlapon szerepel a CsángNyA.-ban (185. térkép). A hangalakváltozatok földrajzi megoszlására azt mutatja, hogy a „teljes” formák inkább a régió székelyes altípusára jellemzők, a rövidült *csál, csán, sán* stb. változatok inkább a Szeret környéki mezőségi altípusra.

(Bf). (A r.-ban általános a „valamely betegséget csinál” szerkezet: *face pneumonie* ’tüdőgyulladást csinál, azaz tüdőgyulladása lesz’, *face febră* ’lázás lesz’ stb.). ◇ ’szül’: *csinált gyermeket* (Bf, M). || *Csánt egy gyermeket szerécsijába* (Bg). || *Fijaddzik meg a kusa, sán cenkeket* (Szf). ◇ ’terem, növel’: *gyümölcsöt csinál* ’gyümölcsöt terem’ (Kr). (Az előbbivel együtt jelentéskölcsönzés, a r.-ban: *face fructe*, *face frunze* stb.). ◇ ’művelésre alkalmazható tesz, irt’: *Vágja: bontom ki, csiányak szántófódet* (Tr) || *Vágja le zerdőt: sálnak szántohelet* (Szf) || *Vágást csinált, levágta a zerdejít* (Lk). ◇ ’<vmely – néha kultikus, rituális → műveletet elvégez, ilyen eseményt megrendez’: *keresztet csinál* keresztet vet: *Sány nagy keresztet* (Szf) || *asztalvetést csinálnak* ’<torra> asztalt terítenek’: *Nagy asztalvetést csánnak utána* (K) || *nuntát csinál* ’lakodalmat tart’: *Szerédán csinállyák a nuntát* (Bf) | *vigadalmat csinál*: *Csántok egy vigadalmat* (G). ◇ ’<vmely kiszabott> időt eltölt’: *ármátát csinál* katonaidejét tölti: *Abba a timbe* [= időben] *csáltuk a zármátát* (Bg). ◇ **visszaható szerkezetben**: *csinálja magát* ’teszi magát, tettet’ (Tr) || „*Zistení szentsége lefeküdt, s csánta magát, hogy elszenderedett.*” (Nm: Kg) | *Ulyan hitványé csinálta magát* (Bf). (A köznyelvben ennek megfelelője az úgy csinált, mintha... A visszaható szerkezet a románt tükrözi: *se face, se preface*.)

**5.1.2.** További kifejezések: *csényály énnünk* ’adj énnünk’ (Bf); *turtát csinál a kezéből* ’tapsol’: *Sán turtát a kezibül* (Bg). || *veri a tenerit: csinájja a turtát* (Szk).

**5.1.3.** Fatikus köszönéspótló: *mit csinál(sz)?* ’hogyan vagy?’: *mi csán?* (Lk). (Ez Erdélyben is általános, így is: *mit még csinálsz?*, mind r. minta szerint.)

**5.1.4.** Rontással kapcsolatos származékok, igekötős formák, kifejezések: *rosszakat csinál* ’megront, megbabonáz’: *Färmäkäturák, aval csánnya rosszakat, kucorit meg, lábaji felérnek a szájához* (Bf); *csán rosszat* (Pl). || *kicsinál* ’megront ráolvasással’: *Csinája ki, gyészkéntál beszédékvel* (M); *megcsinál* ’megront, visszacsinál rontástól megszabadít’: *Ha valaki megcsinállya feteke tyúkkal, feteke tyukval kell visszacsánni s kilenc kutbol vízzel* (Bf) || *csinyálmány* ’rontás’: *Csinyálmamba belélépött, kérésztülmént rétta* (L).

**5.2.** A *csinálódik* származékra vonatkozó adatok a kikövetkeztethető jelentések szerint: ◇ ’**keletkezik, lesz, válik**’: *Csánik jég* ’befagy’ (Tr) || *Csinálódik seb a hurkájára* [= belére], *s még kél ópérájják* (L) || *Bibirsokok sánódnak a fejibe* ’ótváros lesz’ (Pl) || *Tájog a tehen tőgyire csinálódik, mikor borjuddzik még.* | *Tyukböröm csinálódott, a szöröm félbérzült.* | *Gyöngébb bor csinálódik* [belőle] (M) || *Sinálódik szebés tej* ’savanyú tej lesz’ (Pl) || *Kiéne egy kicsi essó csálóggýék* (Di). ◇ ’**terem**’: *csiánodik, sánodik* [gabona] (általános) || *A plópfa* [= nyárfa] *vizes hej[en] csinálódik* (M) | *Most annyi csinálódott, min letöredézett* [az ág] *a szilvától* (Et). ◇ ’**felépül, települ**’: *Mikor sanodatt itt ez az uj falu, elattak valami tolvajak* (Szf). ◇ ’**szerveztetik**’: *Csinálódik bócsu* (M) || *Nagy jármarok* [= vásár] *csinálódik* (M). ◇ ’<valami> **történik**’: *Mük nem tudunk, mi sinálódott* (Bg). (A magyarban regionális jelenségként ismert a visszaható ige szenvedő használata. Erdélyben, Moldvában ebben is közvetlen r. hatás érvényesül.)

– Az ige ragozott alakjait, paradigmáit Márton Gyula (1974: 13–16) mutatta be az *Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban* című monográfiájában.

**5.3.** A magyarban a *csinál* szláv eredetű. A periférikus, szűk jelentéskörű szláv etimon a magyarban a latin fordításokban, a lt. *facere* mintájára alakította ki jelentésszerkezetét. (A lt. szótárak m. megfelelőként elsőként éppen a *csinál*-t adják meg, például Finály 1884/2002: „1. csinál, e sokat magába foglaló szó legszélesebb értelmében”). A románban az *a face* a lt. örökséghez tartozik, közvetlen etimonja a lt. *facere* (*facio, fēci, factum*). A m. *csinál*-ra Erdélyben, illetve még inkább Moldvában mindkettő hatott. A rontással kapcsolatos *csinálmány, megcsinál* r.-ből való fordítását (< *făcătură*) már Asbóth (1900: 6) és Damián (1912: 48) is feltételezte. A *csinálódik* jelentéseinek r. háttérét az EtSz. is említi. A ’szül’ és a ’terem, növel’ jelentés kölcsönzés a románból. A visszaható szerkezetek, a sajátos kifejezések, a fatikus funkciójú, valamint a rontással kapcsolatos kifejezések tükörszerkezeteknek tekinthetők.

### A településnevek rövidítéseinek feloldása

Bf: Bogdánfalva, Bg: Borgovány, Bl: Balusest, Bo: Bogáta, Bu: Belcseszku, Csf: Csíkfalva, Csü: Csüvés, Di: Diószén, Do: Doftána, Et: Esztufuj, Fr: Frumósza, G: Gajdár, Gf: Gorzafalva, Gu: Gutinázs, Gy: Gyidráska, Ju: Jugán, K: Klézse, Kg: Kalugarény, Kr: Külsőrekecsin, Ks: Ketris, Ku: Kukujéc, L: Lészped, Lk: Lujzikalagor, M: Magyarfalu, O: Onyest, P: Pusztina, Pl: Ploszkucény, Rj: Ripajepi, Rp: Rosszpaták, Szc: Szoloncka, Sze: Szeketura, Szf: Szabófalva, Szk: Szászkút, Tr: Trunk, Úf: Újfalu

### Egyéb rövidítés

Nm: népmese

## Irodalom

- Asbóth Oszkár 1900. A székely csinálmány. *Magyar Nyelvőr* 6–10.
- CsángNyA = Szabó T. Attila – Gálffy Mózes – Márton Gyula (szerk.) 1991. *A moldvai csángó nyelvjárás atlasza*. I–II. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 193. Budapest.
- Damián István 1912. *Adatok a magyar–román kölcsönhatáshoz*. Athéneum. Budapest.
- EtSz. = Gombocz Zoltán – Melich János 1914–1944. *Magyar etymológiai szótár*. Budapest.
- Finály Henrik 2002 [1884]. *A latin nyelv szótára*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Márton Gyula 1974. *Igetövek, igei jelek és személyragok a moldvai csángó nyelvjárásban*. Kriterion. Bukarest.
- MSzkt. = Kiss Gábor (főszerk.) 1999. *Magyar szókincstár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Pénteck János 2004. A moldvai magyar nyelv szótára – elvek és problémák. In Kiss Jenő (szerk.): *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. MNyTK. 221. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. 180–96.
- Pénteck János 2007. A *csinál* ige a moldvai magyar nyelvjárásban. In Guttmann Miklós – Molnár Zoltán (szerk.): *V. Dialektológiai Szimpózium. Szombathely, 2007. aug. 22–24. Szombathely*. 207–210.
- Petrovici, Emil – Kelemen Béla 1964. *Román–magyar szótár*. Editura Academiei Republicii Populare Romíne. Bukarest.

PÉTER MIHÁLY

## AZ OROSZ HELYZETRŐL: NYELVROMLÁS VAGY NYELVMEGÚJULÁS?

*„...a nem totális rend leírása mindig nehezebb feladat, mint egy tiszta elmélet felállítása”.*

(Tolcsvai Nagy Gábor)

A 20. század utolsó másfél évtizedében az úgynevezett peresztrojka korszakával bekövetkezett mélyreható társadalmi és szellemi átalakulás az orosz irodalmi (sztenderd) nyelv használatában is jelentős változásokhoz vezetett. Megnövekedett a tömegkommunikációban részt vevők száma, megszűnt a cenzúra, személyes, párbeszédés és spontán természetűvé vált a nyilvános beszéd. Nagymértékben gazdagodott a szókincs különféle szakmai és szubsztenderd (zsargonok, argó), valamint nagy mennyiségű idegen nyelvi (főleg angol) kölcsönzések következtében. Kifejezésre jutnak az úgynevezett karneváli világérzés bizonyos elemei is (szarkazmus, önbecsmérlés). Sajátos koine alakult ki, amely a továbbiakban lehetséges társadalmi stabilizálódás következtében egy új irodalmi sztenderd norma- és stílusrendszerének megszilárdulására ad esélyt.

**Kulcsszavak:** peresztrojka, újfajta diskurzus, karnevalizáció, norma, szubsztenderd és idegen nyelvi kölcsönzések, sajátos koine

**1.** Nyelv és társadalom kapcsolata szerves: nyelv nélkül nincs társadalom, és a nyelv mindig társadalomban él. (Még az úgynevezett holt nyelvek közül is többen valamilyen módon funkcionálnak élő társadalmakban.) Társadalomra és nyelvre egyaránt jellemző az állandóság és a változás ellentmondásos egysége. A társadalom változása lehet lassú, fokozatos, vagy viszonylag gyors lefolyású, és ez a kettősség a nyelvi változásokra is vonatkozik.

**2.** Az orosz sztenderd nyelv („Hochsprache”, a továbbiakban: irodalmi nyelv) a 20. században két gyors lefolyású változást, úgyszólván két „nyelvi cunamit” élt át: az elsőt az 1917-es forradalmakat és a polgárháborút követően, a másodikat a század utolsó másfél évtizedében, a Gorbacsov nevével fémjelzett „peresztrojka” (’átépítés’, ’áttérés’) és „glasznosztj” (’közéleti nyilvánosság’, ’szabad véleménynyilvánítás’) korszakában. Mindkét esetben a társadalmat megrengető politikai, gazdasági, kulturális és mentalitásbeli változások velejárájaként a korábbi nyelvhasználati normák súlyos megroppanása mutatkozott. A két válságperiódust a hasonló jelenségek mellett fontos különbségek is jellemzik. Az 1917. októberi forradalmat követő években az irodalmi nyelvet hordozók szociális összetételében alapvető változás következett be; az irodalmi nyelvet olyan néprétegek kezdték elsajátítani, amelyek korábban csak nyelvjárásokat vagy a vulgáris városi köznyelvet („prosztorecsije”) használták. Az elsajátítás folyamata nem korábbi kulturális hagyományok, családi neveltetés stb. következtében ment végbe, hanem főleg újságok, más írott kiadványok, később a rádió hatására (Panov 1962: 5–6). Az sem elhanyagolható körülmény, hogy az 1917–18-ban bevezetett helyesírási reformnak nagy szerepe volt az írástudatlanság felszámolásában (l. Comrie–Stone 1978: 219). Ugyanakkor a mélyre-



ható társadalmi mozgások és a szubsztenderd elemek beáramlása következtében fellazultak az irodalmi nyelv normái, átalakult a stíláriis szerkezete.

**3.** A 90-es évek elején, a peresztrojka induló korszakában jelentkező nyelvhasználati mozgások – bizonyos rokon vonások mellett – nem azonosak a fentebb vázolt folyamatokkal. A fő tényező ekkor nem az irodalmi nyelv hordozóinak jelentős kicserélődése lett, hanem a tömegkommunikáció különböző – írott, elektronikus és szóbeli – műfajaiban aktívan résztvevők számának nagymértékű növekedése. Az újfajta diskurzusok (vitafórumok, interjúk, kerekasztal-beszélgetések stb.) nyelvezetére a szovjet hatalom évtizedeiben meggyökerezett, ritualizálódott, propagandisztikus stílussal, valamint az ezzel „együttműködő” bürokratikus bikkfanyelvvél való éles és többnyire gunyoros szembenállás lett jellemző. A nemrég elhunyt kiváló russzista, Je. A. Zemszkaja megállapítása szerint az új típusú diskurzusok sajátosságai: 1) a tömegkommunikációban részt vevők számának jelentős növekedése; 2) a cenzúra és az öncenzúra legyengülése, sőt megszűnése; 3) a diskurzus személyes jellegének felerősödése; 4) a párbeszédes jellegű kommunikáció előtérbe kerülése; 4) a spontaneitás térnyerése a nyilvános beszédben (Gorbacsov volt az első magas rangú politikus, aki „papír nélkül” tartotta beszédeit) (Zemszkaja 1996a: 12). A mai nyelvhasználat fő jellemzőjének az arctalan szabványt felváltó felszabadultságot (раскованность и раскрепощенность) tekinti (Zemszkaja 1996b: 90).

**4.** Maguk az orosz nyelvészek különbözőképpen ítélik meg az új helyzetet. V. V. Koleszov, a szentpétervári egyetem professzora az orosz beszéd „barbarizálódását”, „lumpe-nizációját”, sőt „kriminalizációját” emlegeti; aggódva ír az orosz szó „westernizációjáról”, „az amerikai mentalitástól áthatott különös kultúra expanziójáról” (Koleszov 1998: 223, 228). Ezzel szemben E. I. Sirjajev tagadja, hogy az orosz nyelvben bármiféle hanyatlás, elszegényedés, elfajulás menne végbe: ami történik, az szerinte a nyelvhasználat kultúrájának romlása (idézi Zemszkaja 1996a: 18). G. Guszejnov, aki szerint a peresztrojka Oroszországa az önleplezés és önostorozás lelki betegségében szenved, úgy véli, hogy az alsóbb néprétegek és az illegalitás nyelvének felszínre kerülése a 20. századbeli kulturális változások mélységét jelzi (Guszejnov é. n. 10). Gorbacsov érdemének tudja be, hogy az ország életében elsőnek kísérelte meg lerombolni a falat „a hatalom nyelve” és „az emberek nyelve” között. A mai helyzet analógiaként a Nagy Péter korabeli nyelvállapotra utal, amelyben a régi, 17. századi kancelláriai nyelv elemei ötvöződtek a tömege-sen befogadott európai (holland, német) elemekkel (Guszejnov i. m. 15). Je. Menysikova szélesebb távlatba helyezi ezt az analógiát: szerinte 1917 nemcsak a társadalom alapjait rendítette meg, hanem az emberek tudatát is, az emberi együttélés étoszát, az értékek rendszerét. A társadalom ehhez hasonlítható megrendülését, tudati megzavarodását, úgy véli, annak idején I. Péter kora hozta, amely Oroszország „patriarchális kationját racionális nyugati katóddal váltotta fel” (Menysikova 2009: 17, saját fordításom).

**5.** A posztszovjet társadalom ábrázolásánál több ízben szerepel a groteszk és a karnevalizáció fogalma. Menysikova idézi a 20. század kiváló filológusát és kultúratörténészét, M. Bahtyint, aki szerint a groteszk a társadalom bizonyos jelenségeit gúnyolja ki szélsőséges felnagyításukkal (Menysikova 2009: 9). Idézi továbbá V. Sklovskijt, aki rámutat, hogy a groteszk lázadást rejt magában. A groteszk, írja Menysikova, olyan nagyító-üveg, amely nagyítva torzítja a kifejezés formáját, és ezáltal élesíti a látást (i. m. 11). Arra



is emlékeztet, hogy a kigúnyolás útján történő megértés nem csak orosz kulturális hagyomány, a régi görögöktől öröklődött, akinél az ironikus szkepszis az agóra szellemének zálogává vált (i. m. 33). Az orosz kulturológiában jelentős szerephez jut a Vj. Ivanov és M. Bahtyin nevéhez fűződő karneválemélet. (Tömör magyar nyelvű ismertetésére lásd Szilárd 1989). Bahtyin felfogásában a karnevál a természet, a társadalom, illetve az emberek életében bekövetkező válságokhoz kapcsolódik mint a váltás és a megújulás általános szimbóluma. A karneváli világerzést „a kritikai tudat formájának” nevezi, amely a történelem éles fordulatainak a forradalmak szellemét határozza meg. A régi nimbuszoktól való megfosztás és az új nimbusz kialakítása, a korábbi szentségek kicsúfolása, megsemmisítése közvetlenül vezetnek a karnevál szimbolikájához. Bahtyin a karneváli tudat alapját a világhoz való nevető viszonyban határozza meg. Az önleplezéssel, önlealacsonyítással társuló karneváli nevetés „a hatalmak és igazságok, a világrendek váltakozására irányul” (Bahtyin 1972: 215; saját fordításom). Egy másik kiváló művelődéstörténész, D. Lihacsov szerint ahhoz, hogy a világ sikertelensége és rendezetlensége nevetségessé váljék, bizonyos mértékig hazugnak, hamisnak kell lennie, a badarság és álcarcosság némely elemét kell tartalmaznia, logikátlanak és zavarosnak kell lennie (idézi Menysikova 2009: 77, saját fordításom). A visszájára fordított régi orosz karneváli világ főszereplője a **jurogivij** (юродивый ’megszállott’), aki már különös megjelenésével is (kifordított öltözék, fordítva feltett sapka, mezítlábasság), akárcsak az ótestamentumi próféták, izgalomba kívánja hozni a közömböseket; színlelt örült, aki a cár leleplezésétől sem riad vissza (Lihacsov–Pancsenko 1976: 16–22, 109 kk.).

**6.** Az orosz kultúra mai állapotában kétségtelenül fellelhetők a karneváli világerzés bizonyos elemei, elsősorban az önleplezés és önostorozás mozzanata. Meggyőzően mutatja ezt Venedikt Jerofejev *Moszkva–Petuski* című kisregénye (fordította és jegyzetekkel ellátta Vári Erzsébet. Jelenkor Kiadó. Pécs. 1999), amelyet értő magyar kommentátora, Szőke Katalin joggal nevez „az utolsó szovjet nemzedék reprezentatív művének”, jóllehet ugyanakkor megjegyzi, hogy e műre „nem lehet a bahtyini karnevalizáció fogalmát alkalmazni, miután itt nem az energia átadásáról, a felszabadult nevetésről van szó, hanem inkább az entrópiáról, az energia kihunyásáról, a beletörődésről” (Szőke 2003: 145). Maga a szerző így nyilatkozott: „Antinyelvem az antiélet következménye” (idézi Vári 1999: 147). A kisregény gazdagon tartalmaz karneváli módon „kifordított” irodalmi reminiscenciákat, parafrázisokat, vendégszövegeket; közülük csupán egyet idézek mutatványként: „Bezzeg az én népem – micsoda szemekkel néz rád ez a nép! [...] Teljesen kifejezéstelenek, de micsoda erő rejlik bennük! (Mekkora lelkiem!) [...] Történjék bármi a hazámmal. A kétségek napjaiban, nyomasztó töprenkedések idején, a megpróbáltatások vészterhes korában ezek a szemek meg sem rebbennek. Ezek a szemek mindent Isten áldásaként fogadnak” (Jerofejev 1999: 23). Az általam kiemelt rész Turgenyev *Az orosz nyelvről* című prózakölteménye kezdő mondatának töredéke: „A kétségek napjaiban, nyomasztó töprenkedések idején, amikor hazám sorsára gondolok – te vagy egyetlen támogatóm és megtartóm [...]” (Turgenyev 1958: 235, Áprily Lajos fordítása).

**7.** M. Krongauz *Az orosz nyelv az idegösszeomlás határán* című kismonográfiájában (Krongauz 2007) megállapítja, hogy a peresztrojka korszakában három „nyelvi hullám” érte az orosz társadalmat: egy szakmai, egy alvilági és egy „glamúros” (az angol *glamour* ’vonzás, csillogás’ főnévből) (Krongauz 2007: 1).

**7.1.** A leggyorsabban terjedő új szakmai szókincs a számítástechnikával kapcsolatos. Пyenek például a *мышь* (mint nálunk is: 'egér'), *собачка* ('kiskutya', nálunk: *kukac*), *емелить* ('e-mailezik'), *нетикет* vagy *сетикет* ('az internethasználat etikettje'), *сетяне* vagy *сетенавты* ('az internet állandó használói', a *тарсияне* 'marslakók', illetve *космонавты* 'űrhajósok' mintájára), *смайлики* (< smiley 'mosolygó arcot stilizáló arccoska'), *аська* (ICQ = I seek you 'kereslek') stb.

**7.2.** A sztálini önkényuralom idején emberek milliói kerültek büntetőtáborokba vagy börtönbe. Az ő, valamint hozzátartozóik és az illegális (szamizdat) irodalom közvetítésével az alvilági zsargon, illetve argó jó néhány szava és kifejezése került a köznyelvbe. Például: *наезд* 'rablás, zsarolás' (eredetileg: 'futó látogatás'), *крыша* 'pénzért nyújtott védelem' (eredeti jelentése: 'tető'), *отморозок* ('törvényen kívüli ember'), *кинуть* 'kirabol, becsap' (eredetileg 'megdob, eldob'), *мочить* 'megöl' (eredetileg 'benedvesít, áztat'). E szócsoport legjellemzőbb és széleskörűen elterjedt tagja a *беспределный* 'határtalan' melléknévből elvont *беспредел* főnév, amely az alvilági argóban törvényteleniséget, zsarnokságot, önkényt jelent, és a köznyelvbe kerülve az 'ellehetetlenülés', 'kibírhatatlan állapot', 'káosz' jelentéseket kapja; körülbelül a mi *Abszurdisztán* szavunk jelentéskörének felel meg. Jórészt a légerek zsargonjából származik a moszkvai utcai árusok „monetáris zsargonja”: *лимон* ('millió', köznyelvi jelentése 'citrom'), *штука* ('ezer rubel', köznyelvben: 'darab'), *грины* ('zöldek' = dollár); l. még *узореть* ('elveszti pénzét, leég'), *отстегивать* ('bizonyos összeget legombol') (vö. Liholítov 1994: 62–63). Megjelent a moszkvai utcán a nálunk korábbról ismert „Itt a piros, hol a piros” becsapós játék is: *Это Саша, / это Маша, / а вот беременная Наташа // Я за нее плачу, за две пусто с вас получу* ('Ez itt Szása, / ez itt Mása, / ez meg a várandós Natasa // Fizetek érte, maguk meg a két üres bábuért fizetnek') (Kitajgorodszkaja–Rozanova 1996: 349).

**7.3.** A harmadik „nyelvi hullámot” Krongauz *гламурный*-nek nevezi (az angol *glamorous* 'elbűvölő' melléknévből), és a németből származó *глянец* 'ragyogás' főnévvel hozza szemantikai összefüggésbe (Krongauz 2007: 3); nyelvünkben talán a *fényez* 'elfogultan dicsér' szleng kifejezés jelentése áll közel hozzá (vö. Parapatics 2008: 49). Ide tartoznak többek között a *стильный* 'stílusos', az *эсклюзивный* 'exkluzív', az *элитный* 'elit' melléknevek. Ez utóbbi néhány évtizeddel ezelőtt még a legjobb minőségű búzafajtákat jelentette (vö. a francia *élite* 'kiválaszt' igével), később válogatott katonai alakulatokat jelöltek vele; ma már *elit* klubokról, lakásokról, sőt karosszékekről és fehérneműkről is hallhatunk, az *элита* gyűjtőfőnév pedig egyszerűen 'gazdag embereket' jelent. Az *элитный*-nek szinte szinonimájává vált az *экссклюзивный*, amely eredetileg 'egyetlen szubjektumnak szánt' (interjú, jog stb.) jelentésű. Az *элитный* melléknevet a kereskedelemben és a közlekedésben fokozatosan kiszorítják a *бизнес-класс*, *люкс*, *премиум* minősítések (Krongauz 2007: 29–32). Presztízsjellegűek az egyes üzleteket és kereskedelmi intézményeket jelölő „fényező” és nagyító elnevezések: *лаборатория красоты* ('szépséglaboratórium', kozmetika), *мастерская флористики* ('florisztikai műhely', azaz virágüzlet), *Дом книги* ('A könyv háza'), *Город д игрушек* ('Játékváros'), *Страна подарков* ('Ajándékország'), *Детский мир* ('Gyermekvilág') stb. (Krongauz 2007: 137–138). Jellegzetes „fényező” jelentéstáguláson megy át a *правильный/правильно* 'helyes/helyesen' melléknév, illetve határozószó, amely az új orosz dendizmus alapszavává vált; használata leginkább a francia *comme il faut* ('mintaszerűen', 'ahogyan kell, illik') kifejezésnek felel

meg, és a „menő fejek” életvitelét írja elő: hogyan kell viselkedni, öltözködni, mit kell venni, hova kell járni stb. (Krongauz 2007: 33.) (A 19. század orosz dandizmusának *comme il faut* fogalmát Tolsztoj írta le 1856-ban, életrajzi trilógiája *Ifjúságom* című részében: e fogalomra a kifogástalan francia kiejtés és az ápolt hosszú körmök mellett egy elegáns és mindent lenéző unalom kifejezése volt jellemző.)

**8.** Az orosz nyelv történetileg kialakult sajátossága, hogy jól tűri az idegen nyelvi kölcsönzéseket, ha azok megfelelnek szükségleteinek (vö. Scserba 1957: 123). Ez a nyitottság jórészt a rokon egyházi szláv nyelv hatásának tulajdonítható, amely századokon át jelentős szerepet játszott az orosz irodalmi nyelv kialakulásában és fejlődésében (l. Péter 2005). Napjainkban a pravoszláv egyház és az állam közötti új viszony létrejöttét a publicisztikában a bibliai frazeológia egyes elemei használatának élénkülése is jelzi. Ilyenek például: *козел отпущения* ’bűnbak’, *манна небесная* ’mennyei manna’, *не одним хлебом живет человек* ’az ember nem csak kenyéren él’, *глас вопиющего в пустыне* ’kiáltó szó a pusztában’, *Распни его!* ’Feszítsd meg őt!’ stb. (vö. Litvinyenko 1991: 55–58). Az idegen nyelvi kölcsönzések több hullámban gazdagították az orosz nyelvet: Nagy Péter korában a holland és a német hatás volt erős, ezt később hosszú időre a francia váltotta fel, míg napjainkban a kölcsönzések fő áramlata – a „mainstream” – az angol, főképpen annak amerikai változata. Jellemző, hogy egyes esetekben a korábbi francia vagy német kölcsönzéseket angol szinonimák váltják fel: a *макияж*-t a *мейкап* (< make up, ’smink’), a *спектакль*-t a *шоу* (< show, ’előadás, műsor’), a *бутерброд*-ot a *сэндвич* (’szendvics’), a *шлягер*-t a *хит* (< hit, ’sláger’), a *лозунг*-ot a *слоган* (’jelszó’) stb. A kölcsönzések a gazdasági, társadalmi, tudományos és kulturális életnek szinte valamennyi tartományában fellelhetők; közöttük olyan „új életre kelt” szavak is találhatóak, amelyeket a szovjet korszakban a burzsoá világ idegen elemeiként tartottak számon, például: *казино* ’kaszinó’, *крупье* ’krupié’, *кабаре* ’kabaré’, *мафия* ’maffia’, *наркомания* ’narkománia’, *порнография* ’pornográfia’ stb. (l. Kriszin 1996: 144–145, 155). Kiváltképpen produktívnak bizonyul a rövidítésként született *пиар* (PR = public relations, ’közönségkapcsolat’). Egyes összetételekben még rövidítésként szerepel: PR-*агентство* (’PR-ügynökség’), PR-*менеджер* (’PR-menedzser’), de már önállósult szótóként is előfordul: *пиарщик* ’aki PR-ral foglalkozik’, *пиарить* (a megfelelő ige); további jelentéstágulással minden olyan ténykedésre vonatkozatható, amely valamely vélemény terjesztését vagy másokra való ráerőszakolását célozza: *Хватит его пиарить!* – mondják, ha megelégtették a kedvező vélemény mondását valakiről. Pejoratív értelemben fordul elő a *черный пиар* (’fekete piár’) vagy a *его отпиарили* (kb. ’lejáratták, bemószerolták’) (l. Krongauz 2007: 55–6).

Az idegen szavak egy része úgynevezett presztízseufemizmusként funkcionál (vö. Péter 2012: 76, 79). Krongauz szerint a *стилист* (’stylist’) többet kér a hajvágásért, mint a *парикмахер* (’fodrász’); a *модель* ’modell’ honoráriuma nem hasonlítható az egyszerű *манекенищица* ’manöken’ fizetéséhez. A régi *купец*-nél (’kereskedő’) rangosabb a *бизнесмен* és a *коммерсант* (Krongauz 2007: 45).

**9.** O. Jermakova a mai orosz nyelvben végbemenő jellegzetes szemantikai folyamatokra hívja fel a figyelmet: 1) A szovjet korszakra jellemző reáliák jelentésének **deaktualizációja**: a *партия* ’párt’ főnév elvesztette egyedi jelentését (párt = SZKP); ha valakiről azt állítjuk, hogy párttag, hozzá kell tenni, hogy melyiké. A *треугольник* ’háromszög’

elvesztette 'üzemi háromszög' jelentését, megmaradt geometriai fogalomnak. А *выездной* elvesztette 'olyan személy, akinek engedélyezik külföldre utazását' jelentését; а *сигнализировать* 'jelez' nem használatos 'feljelent' értelemben. 2) Egyes szójelentések **deideologizálódnak**, azaz elveszítik korábbi pejoratív konnotációjukat: ilyen a már említett *бизнесмен, коммерсант* főneveken kívül а *диссидент* 'disszidens' vagy а *собственник* 'tulajdonos'. 3) Egyes szavak jelentése **politizálódik**, illetve **depolitizálódik**. Politikai terminussá válik az eredetileg 'átépítést, átszervezést' jelentő *перестройка*, а *застой* 'pangás', а *разрядка* 'feszültség csökkenése', а *диалог* 'párbeszéd' ('konfliktusok békés rendezése' értelemben), а *раунд* 'tárgyalás menete' (eredetileg sportnyelvi műszó); depolitizálódik az említett *приватизация* 'törvénytelen elsajátítás', 'rablás' ironikus értelemben, valamint а *раскулачить* ige 'különféle értékeket széthord, szétlopkod' jelentésben (eredetileg 'kulák gazdaságot felszámol') (Jermakova 1996: 33–44). 4) Gyakori jelenség а **metaforizáció**. Pyenek а publicisztikában а politika negatív oldalait értékelő betegség-metaforák: *атрофия власти* 'а hatalom sorvadása', *бациллы агросистемы* 'аз agrárium bacilusai', *злокачественная опухоль национализма* 'а nacionalizmus rosszindulatú daganata' stb. Orvosi műszók nem csak politikai jelentésben metaforizálódnak: *склероз* 'szklerózis' > 'аз emlékezet hiánya valamire', *аллергия* 'allergia' > 'valaminek el nem fogadása', *малокровие* 'vérszegénység' > 'erőtlenség', *реанимация* 'újraélesztés' stb. Megjegyzendő, hogy már а 19. század orosz publicistái is éltek ezekkel vagy ezekhez hasonló metaforamodellekkel, itt tehát inkább egy régebbi stílus eszköz újraéledéséről beszélhetünk, akárcsak bizonyos birtokos szerkezetű metaforák esetében: *дракон тоталитаризма* 'а totalitarizmus sárkánya', *гидра шовинизма* 'а sovinizmus hidrája'; а régebbi „kapitalizmus cápái” mára felváltották „а szocializmus cápái” (*акулы социализма*); а szabadság iránti szomjat nem csillapítja sem „аз alkotmányok bora” (*вино конституций*), sem „а reformok bőléja” (*крюшон реформ*), noha Sztálin generalissimust felváltotta az „alkoholissimus” Jelcin (Kitajgorodszkaja–Rozanova 1996: 347; Kákorina 1996: 424).

**10.** Alighanem а karnevalizáció legújabb kori megnyilvánulásaként értékelhetjük а publicisztikában és а közbeszédben elterjedt pejoratív önjellemzéseket; évtizedek hivatalos öndicsőítése után érthető а közösségi „önarckép” kíméletlen lealacsonyítása. А 90-es évek elején terjed el а *совок* főnév („tudományos” változata: *homo soveticus*), а szovjet „pszeudoember”, illetve „mutáns” jellemzésére, akinek fő lélektani ismérve аз infantilizmus. Öngúnyt, önbecsmérlést fejeznek ki ismert idézetek szellemesen elferdített változatai. А minden szovjet iskolás gyermek által ismert dal – *Широка страна моя родная...* 'Drága föld, szülőhazámnak földje...' – alábbi két sorának – *Я другой такой страны не знаю, / Где так вольно дышит человек* (~ 'Nincs а földön gazdagabb, szebb ország, / Minden ember érzi, hogy szabad') – merész metamorfózisa így hangzik: *Я другой такой страны не знаю / Где так вольно, смиренно и кругом* (kb. 'Nem ismerek még egy ilyen országot, ahol ennyi а pihenj, vigyázz és hátraarc!' А *вольно* 'szabadon' határozószónak mint katonai vezényszónak jelentése: 'pihenj!'). Egy másik ismert dal szerint *Мы рождены, чтоб сказку сделать былью* ('Arra születünk, hogy valóságra váltsuk а mesét'); ennek feltehetően értelmiségi eredetű változata: *Мы рождены, чтоб Кафку сделать былью* ('Arra születünk, hogy Kafkát valóságra váltsuk'); а *Партия есть наш ум и совесть* ('А Пárt а mi eszünk és lelkiismeretünk') szlogen mindössze

az állítmány utolsó fonémájának megváltoztatásával nyer szarkasztikus értelmet: 'a Párt felfalja (= *ecm*) eszünket és lelkiismeretünket' (I. Krongauz 2007: 143).

**11.** A verbális etikett változásai közül elsősorban a *товарищ* szó viszontagságos története érdemel említést. Ez a török–tatar eredetű szó (*tavar* 'vagyon, jószág' + *eš, iš* 'társ') az óoroszban 'társ, részvevő' jelentésben fordul elő. Puskin 1818-ban Csaadajevnek küldött verses üzenetében így ír: „...Товарищ, верь, взойдет она, / Звезда пленительного счастья...” („Bajtárs, remélj: boldog napok / Csillagvilága gyúl ki végre!”; Franyó Zoltán fordítása) – ebben a kontextusban már érződik a szó jelentésében az eszmei rokonság mozzanata. Sz. M. Volkonszkij (a Szibériába száműzött dekabrista forradalmár, Sz. G. Volkonszkij unokája), a cári színházak emigrációba kényszerült volt igazgatója, így írt 1923-ban egy párizsi orosz folyóiratban: „Слово «товарищ»! Какое прекрасное, священное слово! Товарищ по школе, товарищ по полку, товарищ по несчастью... Что же сделали из него? Незнакомый к знакомому подходит: «Товарищ, позвольте закурить». Чекист обыскивает вас: «Ну, товарищ выворачивайте ваши карманы». Оно превратилось в совершенно бессодержательное обращение — вылущенное, выпотрошенное слово” ('Tovaris [...] Milyen gyönyörű és szent szó! Iskolatárs, ezredtárs, társ a szerencsétlenségben... És mit csináltak belőle? Egy ismeretlen odafordul egy másikhoz: „Elvtárs, kérhetek egy kis tüzet?” A csekista megmota: „No elvtárs, fordítsa ki a zsebeit!”’, idézi Русская речь 1992/2: 42, saját fordításom. Megjegyzem, hogy hivatalos megszólításként a szovjet korszakban a *гражданин* 'polgártárs' főnevet alkalmazták.) Csaknem hetven évvel később az Аргументы и факты újság egyik olvasónője így írt: „Egész életünkben tisztelettudóan és bizalommal товарищ-нак szólítottuk egymást. Honnan kerültek nyelvünkbe a bántó «господин» és «госпожа» szavak? Hiszen nevetségés azt mondani «господин дворник» ['házmester úr'] és «госпожа уборщица» ['takarító úrnő'] (idézi Guszejnov é. n. 34). A magyar olvasó számára arra is érdemes rámutatni, hogy a *товарищ* és az *elvtárs* szavak szemantikája nem fedi egymást teljességgel: a magyar szó egy nyíltan ideologikus jelentéskomponenst is tartalmaz.

**12.** Végül is mi lehet a válasz az írásom címében feltett kérdésre: nyelvromlás megy ma végbe az orosz nyelvközösségben vagy nyelvmegújulás? Úgy tűnik, hogy mind a kettő. Egyfelől bomlófélben van az irodalmi nyelvnek a szovjet hatalom évtizedei alatt megmerevedett stílári normarendszere, másfelől kibontakozik egy gazdagabb nyelvi forrásokból táplálkozó új sztenderd, noha ez utóbbi folyamatot túlbujánzó és efemer elemek nehezítik. A mai orosz nyelvállapotot sajátos modern **koiné**nek tekinthetjük, amely nem egyes nyelvjárásokból, hanem a megelőző (szovjet) és az azt megelőző (cári) korszak sztenderdjének, valamint különböző szubsztenderd elemek (zsargonok, argó) és idegen nyelvi (főleg angol) kölcsönzések elemeiből csiszolódik össze. A jövőt illetően nem bocsátkozhatunk jóslásba. Az viszont történelmi tapasztalat, hogy az egyes nyelvközösségek társadalmi, kulturális és szellemi megszilárdulásával párhuzamosan nyelvükben is végbemeleg bizonyos stabilizálódási folyamat, hiszen ez éppúgy érdeke a társadalomnak, mint a szükségleteknek megfelelő nyelvi változások. E nyelvi folyamatot önkényesen irányítani, siettetni vagy éppen hátráltatni nem igen lehet, de értő és céltudatos nevelő tevékenységgel, példamutatással (ne féljünk a szótól: nyelvműveléssel) lehetséges, sőt szükséges segíteni.



## Irodalom

- Bahtyin 1972. М. Бахтин. *Проблемы поэтики Достоевского*. Изд-во «Художественная литература». Москва.
- Comrie–Stone 1978. Comrie, B. – Stone, G. *The Russian Language since the Revolution*. Oxford at the Clarendon Press. Oxford.
- Guszejnov é. n. Г. Гусейнов. *Язык политики и публицистики в первый постсоветский год России*. (Kézirat.)
- Jermakova 1996. О. П. Ермакова. Семантические процессы в лексике. In Земская Е. А. (отв. ред.): *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. «Языки русской культуры». Москва. 32–66.
- Kakorina 1996. Е. В. Какорина. Стилистический облик оппозиционной прессы. In Земская Е. А. (отв. ред.): *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. «Языки русской культуры». Москва. 409–426.
- Kitajgorodszkaja–Rozanova 1996. М. В. Китайгородская, Н. Н. Розанова. Современная городская коммуникация: тенденции развития (на материале языка Москвы). In Земская Е. А. (отв. ред.): *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. «Языки русской культуры». Москва. 345–359.
- Koleszov 1998. В. В. Колесов. *Русская речь. Вчера, сегодня, завтра*. Изд-во «Юна». Санкт-Петербург.
- Kriszín 1996. Л. П. Крысин. Иноязычное слово в контексте современной общественной жизни. In Земская Е. А. (отв. ред.): *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. «Языки русской культуры». Москва. 142–161.
- Krongauz 2007. Максим Кронгауз. *Русский язык на грани нервного срыва*. «Языки славянских культур». Москва.
- Lihacsov–Pancsenko 1976. Д. С. Лихачев – А. М. Панченко. *«Смеховой мир» древней Руси*. Изд-во «Наука». Ленинград.
- Liholítov 1994. П. В. Лихолитов. Жаргонная речь уличных торговцев. *Русская речь* 4: 59–66.
- Litvinyenko 1991. А. Н. Литвиненко. Воскрешение слова. *Русская речь* 6: 55–58.
- Menysikova 2009. Елена Меньшикова. *Гротескное сознание. Явление советской культуры*. АЛТЕЯ. Санкт-Петербург.
- Panov 1962. М. В. Панов. О развитии русского языка в советском обществе. *Вопросы языкознания* 3: 3–16.
- Parapatics Andrea 2008. *Szlengszótár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Péter Mihály 2005. Hasonlóságok és különbségek az egyházi szláv–orosz, illetve francia–angol lexikális kapcsolatokban. In *Nyelv, stílus, költői beszéd*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 106–10.
- Péter Mihály 2012. *A leplező nyelv. Álcázás és ámtítás a nyelv használatában*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Scserba 1957. Л. В. Щерба. Современный русский литературный язык. In *Избранные работы по русскому языку*. Учпедгиз. Москва.
- Szilárd Léna 1989. *A karneválmélet V. Ivanovtól M. Bahtyinig*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Szöke Katalin 2003. Venicska mítosza. In *Álommúzeum. Írások a XX. századi orosz irodalomról*. Gondolat Kiadói Kör. Budapest. 141–146.
- Turgenyev Iván 1958. *Költemények prózában*. Áprily Lajos fordítása. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Vári Erzsébet 1999. Venyegyikt Jerofejev (1938–1990). In Venyegyikt Jerofejev: *Moszkva—Petuski*. Kiseurópa Jelenkor Kiadó. Pécs. 147–152.
- Zemskaja 1996a. Е. А. Земская. Введение. In Земская Е. А. (отв. ред.): *Русский язык конца XX столетия*. «Языки русской культуры». Москва. 5–32.
- Zemskaja 1996b. Е. А. Земская. Активные процессы современного словопроизводства. In Земская Е. А. (отв. ред.): *Русский язык конца XX столетия (1985–1995)*. «Языки русской культуры». Москва. 90–141. Péter Mihály



## **IV. AZ IRODALOMÉRTÉS KONSTRUKCIÓI**



SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY

## AZ IDŐ MÓDOZATAI

[...] every attempt  
Is a wholly new start, and a different kind of failure  
Because one has only learnt to get the better of words  
For the thing one no longer has to say, or the way in which  
One is no longer disposed to say it. (T. S. Eliot: East Coker)

[...] mindegyik kísérlet  
Merőben új indulás, mind másféle kudarc –  
Mert az ember mi másért tanult meg a szavakkal bánni?  
Csak hogy elmondhassa, amit már nem muszáj elmondania, vagy úgy mondja el, ahogy  
Már nincs kedve elmondani. (Vas István fordítása)

Mennyiben változott az *Iskola a határon* értelmezése a megjelenése óta eltelt fél évszázadban? A ma élő fiatalabb nemzedékek már nem emlékezhetnek arra, hogy ezt a regényt eleinte politikai támadás érte. Akik védelmébe vették, félremagyarázásra kényszerültek: azzal próbáltak érvelni, hogy Ottlik műve a fasizmus embertelenségére világít rá. Később allegorikus értelmezések körvonalazódtak. Nevelődési regényként, üdvtörténetként, sőt az *Újszövetség* újraírásaként olvasták a könyvet. Az irodalomelmélet fokozatos magyarországi elterjedése azután az öntükrözés szerepére és az elbeszélő helyzet összetettségére irányította a figyelmet. Ottlik többi alkotásával is egyre többen foglalkoztak. Értékelésük megosztotta az irodalmárokat. Többségük arra következtetett, hogy az *Iskola a határon* sokkal jelentősebb szerzőjének többi művénél. A regény újabb méltatói a történeti vonatkozásokat hangsúlyozzák, és arra utalnak, hogy rövid mondatos írásmódja az 1920-as és 30-as évek középosztályának társalgási nyelvvel hozható összefüggésbe.

**Kulcsszavak:** hatástörténet; Osztrák–Magyar Monarchia; az emlékezet és az elbeszélés megbízhatósága; példázat; történelmi regény; mondatszerkesztés

### 1. Bevezetés

Elbeszélő művek esetében az idő fogalmának többféle értelmezését lehet adni. Történet és elbeszélés ideje olyan elvonatkoztatás, amely csak kölcsönhatásként vizsgálható. Aki az alkotás lélektanát boncolgatja, elsősorban az írásnak, a hatástörténet fürkészői viszont az olvasásnak az idejével foglalkoznak. Mindegyiküket lehet sorrend, tartam és gyakoriság vonatkozásában szemlélni. Ezek nem önálló rétegek, összjátékukról még az értelmező sem feledkezhet meg. Mivel úgy vélem, az *Iskola a határon* Ottlik Gézának legjelentősebb műve, elsősorban ezzel a regénnyel foglalkozom, más alkotásai inkább csak érintőlegesen fognak szóba kerülni.

## 2. Történet és elbeszélés

Ma már az említett könyv elején megjelölt 1957. év is a múlt része. Ehhez képest kapnak minősítést az egykor történetek korábbi szeletei. Az 1944-ben véget ért időszakra emlékeztet az egyik szereplő Ciano említésével, valamint Both Benedek is, amidőn elbeszélőként így jellemez valakit: „mindenki dörzsölt fickónak tartotta, ahogy akkoriban mondták” (Ottlik 1959: 14, 13). 1923 másik múlthoz tartozik. A „nagy számológécédula-börze”, a Lysoform vagy a Brázay Sósorszesz megnevezése azt sejteti, hogy ez a korszak lezárult. A regény első kiadásának megjelenésekor alighanem a „simmi”-t (165, 315) is egy letűnt világ életmódjával hozhatta összefüggésbe a magyar közönség jó része. 1959-ben már kevesen emlékezhetnek a huszadik század elején népszerű dalra, amelynek szövege így kezdődött: „A legszebb tánc a simmi, táncolja mindenki”. Olyan társasági életforma (Lebenswelt) tartozékára lehet gondolni, amely Ottlik némely rövid történetének vagy a *Hajnali háztetők*nek a világához áll közel. A korábbi visszatérésének jól ismert lehetőségét tanúsítja, hogy a világlátott mai olvasó talán már gondolhat az újra divatos amerikai táncra („shimmy”). Ez az apró részlet elárulja, hogy nemcsak végleges, időleges felejtés is létezik. Nem lehet kiszámítani, egy műnek mely részletei kelthetik föl jövőendő nemzedékek érdeklődését. A regénynek azok az összetevői, amelyeket fontosnak véltem negyed századdal ezelőtt, számomra veszítettek a jelentőségükből, más elemek annak idején elkerülték a figyelmemet, most viszont fontosnak látszanak.

A katonaiskolai létforma fokozatosan fölértékelődéséhez hozzájárul annak megértése, hogy a megélt múlt közvetlen előzménye sokkal kegyetlenebb volt. Az utolsó előtti fejezetben derül fény arra, hogy a növendékek parancsnokai olyan tapasztalaton mentek át, amelyekben a húszas években felnövő nemzedéknek nem volt része, hozzájuk képest az alreálban megélt kegyetlenség jelentőségét veszíti. Az ügyeletes nyolcadéves ezekkel a szavakkal mentetegi egy idegen százados őrjöngését a fiataloknak, akik hamarosan bevonulnak a főreálba: „– Ne ingereljék a százados urat, mert hét fejlődése van. És csapattiszt volt sokáig a gyalogságnál. Ezt vegyék tekintetbe” (456).

Nem megélt korszakra emlékeztetik Medve Gábort „az egykori növendékek bekeretezett rajzai a ruhatár ajtajánál”. Közülük egyiken ezt az aláírást olvassa: „Amadeus Krause”. A „rajzlapok bal szegélyén látható bélyegző: „K. K. Militär Unterrealschule” (31–32) nemcsak más nyelvre utal, de a történelmet kicsit ismerő számára azt is jelzi: az első világháború után kötött békeszerződés nem engedte meg, hogy az iskola hadapródintézet nevét viselje. A történetmondó önmagától eltávolítja a kettős Monarchia világát azáltal, hogy két ízben is „császár”-nak (és nem királynak) nevezi Ferenc Józsefet (34, 282).

Ezzel szemben folytonosságot, a megszűnt államalakulat nyomát sugalmazza, hogy a tanterem falán még az Osztrák–Magyar Monarchia falitérképe függ (284), és Schulze olykor németül adja utasításait. Sőt az is, hogy az elbeszélő olyan térképatlaszt használ, amelyet Bécsben nyomtattak, 1881-ben (106). A Colalto által „régii tankönyvek, térképek fedőlapjának belsejéről” kibányászott iskolai nevek – „Kismarton, Sankt Pölten, Morva-Fehértemplom, Bécsújhely” (259, 364) – is arra emlékeztetnek, hogy a regényben szereplő iskola egykor egy korábbi államalakulat rendszerébe illeszkedett. A kőszegi hadapródképző két egykori növendéke – akik szerint Ottlik „személyisége már eleve alkalmatlan volt a katonai hivatásra” – azt írták, hogy 1923 és 1926 között „még éltek és hatottak az osztrák hagyományok” (Ráskay–Szabó 1995: 71). Annyi bizonyos, hogy a regényben minduntalan előfordulnak az 1914 előtti világ nyomai. Egy kőtábla, amely gót

betűkkel hirdeti, hogy a domb egykor „Rodelhügel” szerepét játszotta (160), talán még távolabbra utal. Amikor Medve kórházba kerül, a vacsorát behozó Majvald néni Deák Ferencről mesél, „akit szintén kiszolgált egyszer” (311). Hévízi Ottó még a „Fekete Kéz” összeesküvés nevében is történeti célzást sejt: „Így hívták azt a titkos szövetséget, amely kitervelte és végrehajtotta a Ferenc Ferdinánd elleni merényletet Szarajevóban” (Jakus–Hévízi 2004: 136).

A regénynek jól ismert jellemzője, hogy az eseménysor föltételezett és az elbeszélés tényleges időrendje minduntalan eltér egymástól. Az Első rész 12. fejezete még azzal foglalkozik, ami „a bevonulás estéjén történt” (91), a rá következő „két év múlva” végbe ment eseményre utal (99), és a 14.-ben az „ezt már elmondtam” szavak jelzik, hogy ugyanannak többszöri elbeszélése is előfordul (109). A 15. fejezet szerint Medve Gábor „csak három napja” tartózkodik a katonaiskolában (116), és a Második rész 3. fejezete is még a képzés első évének második hetéről szól. A magyarázat önként adódik: hol egyik, hol másik elbeszélő távlatából szerepel valamelyik esemény. Az időpontot az emlékező próbálja megállapítani; Medve „harminckét év múlva egy régi almanach naptárából” keresi ki (177), mikor is történhetett valami. Az is előfordul, hogy Bébé „csak harminc- négy év múlva”, már halott barátja kéziratából értesül egy lényeges fejleményről (276).

A föltételezett, utólag megállapított, bizonytalan sorrendet időn kívüli vagy időben elhelyezhetetlen mozzanatok keresztezik. Ilyen a trieszti öböl képe, ahogyan Medve – aki sosem járt ebben a városban – elképzeli. A Második részben azután megsokasodnak a bizonytalansági tényezők. Az elbeszélő átolmleírását „talán évek múlva” megtörtént követi (124–125). „Történhetett jóval előbb is” – jelenti ki az elbeszélő egy mozzanatról, hogy azután még nyomatékosabban hangsúlyozza bizonytalanságát: „lehet, hogy ez nem aznap volt. Talán hetekkel később. Vagy egy másik évben”. „Ahogyan elmondtam, az csupán az emlék emléke” – teszi hozzá (126, 130), azt sugalmazva, hogy az idősebbnek a fiatalhoz képest több emléke, de kevesebb emlékezete van. „Még nem tudtam” vagy „csak két év múlva tudtam meg” kezdetű mondatok azt érzékeltetik, hogy az éppen megtörténő mindig a felejtés későbbi távlatából kapja minősítését, az elbeszélő „az adott és gyakorolt emlékezésről az átgondolt, visszatükröző emlékezésre, önmaga emlékére tér át” (Ricoeur 2000: II). Medve kéziratára is az nyomja rá bélyegét, amit ő „egy későbbi fejezetben” (134, 136, 209) magyaráz el. A „mene, tekel” ószövetségi idézetnek is az a szerepe, hogy már a Második rész 3. fejezete 1926 júniusát vetítse előre (151).

„Ez a félóra egymagában tovább tartott három napnál. [...] Az időközök megnyúltak, vagy semmivé zsugorodtak, vagy akár visszájukra fordultak olykor, felborítva az időrendet is.” Az efféle kiszólások (154–155) nemcsak azt érzékeltetik, hogy a külső idő a belsőnek – mondhatnám úgy is, hogy a mennyiségként felfogott idő a minőségként szemléltnek – van alárendelve, de azt is, hogy a megélt az emlékezetnek a függvénye. „A kéthetes szabadság emlékezetünkben végtelenné tágult, de amíg benne jártunk, a szüntelen mámorban úgy megszaladt az emberrel, hogy szinte észbe sem kaphattam, máris véget ért” (320). A történés eseményeit négyféleképpen minősíti az emlékezés: újdonságként, a már elbeszélte cáfolataként, összehasonlítás tárgyaként vagy a korábban említett változataként.

A gyakorító szemlélet – például: „Félévenként legfeljebb egyszer jött be pár percre” vagy „Péntek délután volt mindig fürdés az alagsorban” (156, 160) – a tizenkilencedik századi életképszerűség hagyományát idézi föl, akár az „alkalmak” és az „esetek” emlegetése. A *Bleak House* (*Kopár ház*) fordítója Dickens regényeinek némelyik szervezőele-

mét is hasznosította. Mielőtt valaki félreértene, sietve leszögezem, hogy a kiváló regények általában kapcsolódnak korábbi évszázadok műveivel. A *Félkegyelmű* Cervantes legjelentősebb alkotását, A *per* éppen Dickens említett regényét idézi föl. Ahogyan Proustot lehet Balzac, úgy Ottlikot is Dickens felől megközelíteni.

Gyakran érzékelteti az *Iskola a határon*, hogy a benne elmondottak elképzelt, kitalált idő közegében mozognak. Az Első rész 6. fejezetében esik szó arról, hogy Halász Péter valamikor az iskolába kerülése előtt azzal dicsekedett: törlőgumit lopott a Nádler-féle papírkereskedésből. Ez a mozzanat a *Hajnali háztetőkhöz*, tehát másik szövegvilághoz kapcsolja a regényt. Még az a kérdés is föltehető: valóban az 1920-as években játszódik a történet nagy része? Mivel a szöveg zöme föltehetően az ötvenes évek első felében készült, nincs kizárva az áthallás, az akkor megélt tapasztalatok nyoma. Persze ez már jó-részt az olvasás idejéhez tartozik.

Ami a történet és az elbeszélés időrendje közötti eltérést illeti, nagyon régi hagyomány-nal állunk szemben. Köztudott, hogy már Homérosz is „in medias res” kezdi a történetmondást. Durva történeti tévedés volna azt hinni, hogy a vonalszerű (lineáris) előrehaladás tagadása nem jellemző a huszadik század előtt írt művekre. A pikareszk történetnek elidegeníthetetlen ismérve, hogy a mellékcselkmények fölcserélhetők, és elvileg végte-len sort alkotnak. Diderot *Jacques le fataliste* (*Mindenmindegy Jakab*) című műve éppúgy éles ellentétben áll a vonalszerűen előre haladó történetmondással, mint a *Bleak House*. Emily Brontë regényében vagy Kemény Zsigmond *Ködképek a kedély láthatárán* című alkotásában meglehetősen bonyolult az időrend, nem szólva a nézőpont, sőt az elbeszélő többszörös váltásáról. Még Jókai műveiben sem ritka az eltérés a történet föltételezett időrendjétől. Röviden úgy fogalmazhatnánk: a nem vonalszerűen előre haladó elbeszélés nem nevezhető posztmodern, de még modern vívmánynak sem.

### 3. Az írás ideje

Mikor írta Ottlik az *Iskola a határon* című regényt? Nem tudom a biztos választ. Még azt sem, lehet-e egyértelmű feleletet adni erre a kérdésre. Kamarás István azt írta Ottlik-ról: „Több megnyilatkozásával nem annyira informált, mint alakított. Átírja a valóságot, amikor azt mondja, 1935-ben végzett az egyetemen, hiszen csak otthagya a matematika és fizika szakot; és akkor is ezt teszi, amikor azt mondja, hogy az *Iskola a határon* 1948-as változata csupán jelentéktelen mértékben bővült” (Kamarás 2002: 19). Valószínű, hogy Ottlik tényleg hallgatott élete némely tényeiről, noha ennek legalábbis részben politikai oka is lehetett. Nyilván ezért nem említette például, hogy Tormay Cécile biztatta írásra, az ő Béla öccse avatta be a kártyajátékba, a *Napkelet* szerkesztője mutatta be Ravasz Lászlónak, akitől hallotta a *Római levél* magyarázatát. Tormay Béla lánya, Éva Zsuzsanna – ki a *Napkelet*-ben Tormay Éva néven írt, később, 1943-ban pedig regényt adott ki *Forgószínpad* címmel – ismertette meg Koromzay Dénessel (1913–2001) és Debreczeni Margittal, akit Ottlik ugyanabban az évben vett feleségül, amelyben Koromzay Tormay Zsuzsannával kötött házasságot. E házaspár rendszeresen bridzselő baráti körének a tagjai szolgálhattak mintául a korai történetek megírásakor.

Korda Eszter szerint: „Az átírás ténye [...] cáfolja” egykori vélekedésemet, amely szerint „a *Továbbélők* vajmi kevés hasonlóságot mutat az *Iskolával*” (Korda 1999: 91), holott mintegy két évtizeddel ezelőtt csak annyit állítottam, amennyit utóbb Hévízi Ottó így fogalmazott meg: „A *Továbbélők* narrációja teljesen más prózaelvet képvisel, mint



az *Iskola*” (Jakus–Hévízi 2004: 114). Schein Gábor így jellemzi a korábbi változatot: „Problematikájából teljesen hiányzik az emlékezet és az elbeszélés megbízhatóságának vagy megbízhatatlanságának kérdése, azok a kérdések tehát, amelyek a késő modern magyar próza egyik kiemelkedő alkotásává avatták az *Iskola a határon*” (Gintli főszerk. 2010: 915).

Kelecsényi László a következő szavakkal adta közre a későbbi regénytől lényegesen eltérő, sokkal kevésbé összetett előzményt: „amennyire lehetséges volt, helyre kellett állítani a *Továbbélők* 1949-es eredeti állapotát. [...] Ami eléggé nehéz, majdnem lehetetlen feladat, mert a javítások és törlések időpontja bajosan állapítható meg” (Ottlik 1999: 152). Már Balassa Péter azt hangoztatta, hogy Ottlik esetében az „egyes művek egyetlen Mű töredékei, illetve variációi” (Balassa 1982: 296). Hévízi Ottó szerint az *Iskola a határon* és a *Buda* „egyetlen műként” értendő (Jakus–Hévízi 2004: 336). Fűzfa Balázs pedig később úgy fogalmazott, hogy „a *Továbbélők*, az *Iskola a határon* és a *Buda* lényegében ugyanannak a szövegéptímenynek egy-egy opuszaként is felfogható” (Fűzfa 2006: 117). Azok, akik egyetlen egységként tárgyalják Ottlik életművét, nemcsak műfaji különbségekkel nem számolnak, de azt a korántsem egyszerűen megválaszolható kérdést sem teszik föl, mi is a viszony az *Iskola a határon* és a *Buda* Medve Gábor nevű szereplője között. Azonos volna a *Julius Caesar*ban szereplő Mark Antony az *Antony and Cleopatra* férfi címszereplőjével? Shakespeare alkotásainak méltatói foglalkoznak ezzel a kérdéssel.

Ismeretes, hogy az *Apagy* címmel 1948-ban a *Válaszban* közölt történet utóbb az *Iskola a határon* részévé lett. A magam részéről elfogadom, hogy a Czakóról, illetve Szebek Miklósról írt kéziratos töredék is „az *Iskola* előzményének” tekinthető (Sümei 2006: 156). Nem vagyok biztos abban, mikortól lehet véglegesen elkészültnek nyilvánítani az *Iskola a határon* szövegét. Életrajzírója úgy véli, az 1968-ban megjelent második kiadás irányadó, mert „az első kiadásból kimaradt” (Kelecsényi 2000: 304) szűk kétlapnyi szöveg. A Második rész 19. fejezetének első bekezdéseiről van szó. Ha összehasonlítjuk a két kiadást, látható, hogy a fejezet hátralevő része módosult, ebből azt lehet sejtetni, hogy Ottlik az első kiadás megjelenése után átírta ezt a részt. A magyar írók egy része nem a korábban kinyomtatott szöveg alapján javítja az újra kiadott művét. Nincs kizárva, hogy olykor Ottlik is így cselekedett. A regénynek több részlete is eltér az első kiadásban a későbbiektől, és nem minden esetben állítható teljes bizonyossággal, hogy a változtatás előnnyel járt. Fűzfa Balázs azt is észrevette, hogy a „Tartalom-mutató” sem mindig ezzel a címmel van feltüntetve, sőt szövegromlást is talált némelyik kiadásban (Fűzfa 2006: 111, 101). Elképzelhető, hogy csak egy kritikai kiadás adhatna hiteles képet a regény szövegének alakulásáról. Ennek hiányában nem cáfolható Balassa Péternek az észrevétele: „Nincs és nem volt soha hiteles – vagyis egyetlen, változtathatatlan – összöveg, csupán szöveghasználat volt és van” (Balassa 1985: 312).

Sümei István érdeme, hogy áttekintette az Országos Széchényi Könyvtárban található kéziratos hagyatékat, amelyből én is idéztem Aczél Györgynek egy születésnapjára jókívánságokat megköszönő levelét. Sümei szerint Ottlik „kéziratai és jegyzetei felbecsülhetetlen segítséget nyújthatnak értelmezőinek” (Sümei 2006: 28). Mondhatnám azt, hogy a kéziratok az alkotói folyamat megismerését tehetik lehetségessé, és akkor aligha akadhat irodalmár, aki ezt cáfolni tudná, de érzékelem, hogy az idézett szavak nemcsak ezt jelentik. A kutató később azt írja: „mindenkiben, aki kéziratosokat böngész, az a benyomás alakul ki, hogy ezek ugyanúgy az életmű részét képezik, mint a publikált szövegek” (Sümei 2006: 42). Ezeknek a szavaknak létjogosultságát annyiban nem lehet kétségbe

vonni, amennyiben saját tapasztalatra vonatkoznak, és ez olyan természettudományos ismereteket is magában foglal, amelyekkel nem rendelkezem. Évekkel ezelőtt már Neumer Katalin is bizonyította, hogy Ottlik fő műve bölcséleti távlatból is megközelíthető. Az *Iskola* azt sugallja, hogy az erkölcsi törvényt nem külső rend szabja meg, mert belülről fakad. Ez a föltevés Augustinus, Jean-Jacques Rousseau vagy Kant felfogásával is összhangba hozható.

A bölcselő és az irodalmár látószöge mindazonáltal nem azonos egymással. „Nincs rá szövegszerű bizonyíték, de azért szinte bizonyos, hogy Schulze szigorú katonaként és derék emberként tekint magára, s nem tudja, mit cselekszik valójában” (Sümei 2006: 207). Ilyen megállapítást tehet a bölcselő, de más az irodalmár nézőpontja. Számára egy regény végső soron szöveg, amelynek közegéből nem lép ki a szereplő. Schulzéről annyit tudok, amennyi a regényben olvasható. Inkább csak úgy érvelhetek, hogy Medve távlatából nézve Schulze avult értékrendet képvisel, amely nem foglalja magában az egyén jogát az önrendelkezésre. Az *Iskola a határon* lapjain ezt is csak az elbeszélő(k) nézőpontjából tudom.

Örvendetes, hogy Ottlik munkásságával nem csak irodalmárok foglalkoznak. Kevés magyar írónak adatott meg, hogy más szakmák képviselői is érdeklődnek tevékenysége iránt. A bölcsélet távlata gazdagítja a művek értelmezését. Másfelől az irodalmár szóvá teheti, ha más területek szakértői esszéikben meghatározatlanul használnak fogalmakat. Ottlik alkotásainak némelyik elemzője körvonalazatlanul elmélkedik „motívumok”-ról, vagyis a szövegeknek egymástól lényegesen különböző alkotórészeit veszik egy kalap alá.

Az irodalomtörténész műfajokban és hatástörténetben is gondolkodik. A történetiség arra kötelez, hogy kétkedve fogadjam azt a kijelentést, amely szerint a „műfajok mint az olvasót eligazító »felettes szövegek« térképéként elsősorban a tömegkultúra alkotásainak a betájolását és befogadását segítik, kevésbé az autonóm műveket” (Kamarás 2002: 48), mert az autonómia mindig viszonylagos. Minden író és befogadó más művekhez képest alkot, illetve olvas. Legföljebb arról lehet szó, hogy jelentős költemények, regények, színművek olykor egyszerre többféle örökséghez kapcsolódnak. A műfajok terjedelmükben és szerkezetükben is különböznek egymástól. Más és más szerződést tételeznek föl alkotó és befogadó között. Ottlik is más olvasót tartott a szeme előtt, ha regényt, rövid elbeszélést vagy levelet írt. Korda Eszter Ottliknak egyik nyilatkozatából vezette le azt föltevését, hogy az életmű egyetlen egészként vizsgálendő (Korda 1999). A Hornyik Miklóssal folytatott beszélgetésnek a következő részletére hivatkozott: „Egy nagy költő életműve összefüggő egész – önéletrajzi jellegű: végül is azt mondja el, mi az, amit fontosnak tartott életében, létezésében. Ezt szeretném én is mint regényíró ilyen épséggel és teljességgel és egészen elmondani; tehát szeretnék valami összefüggést a műveim között, nem szeretném, hogy egymástól független, külön konstrukciók legyenek” (Ottlik 1980: 266). Ez a kijelentés egy sor olyan kérdést vetne föl, amelyre ezúttal nem adható válasz. A személyiség egységét már Montaigne is kétségbe vonta, majd utána Nietzsche-től Freudig igen sokan. Nem nyilvánvaló, hogy a költészet és a regényírás közös nevezőre hozható. Anélkül, hogy szóba hoznám a szerző halálára vonatkozó elképzeléseket, csak annyit jegyeznek meg: a műveket nemcsak az alkotás, de a befogadás szempontjából is meg lehet közelíteni. Az író rendszerint öngazolás igényével nyilatkozik, még akkor is, ha jelentős alkotó. Az olvasónak joga van ahhoz, hogy különbséget tegyen egyazon szerző különböző alkotásai között. A *Továbbélők* tagadhatatlanul előzménye az *Iskola a határon* című regénynek, de igény és fölépítés vonatkozásában merőben különbözik a későbbbitől.

Sümei István Gide-re hivatkozik, akinek több művét ismerte Ottlik: „Köztudott, hogy a francia író legszemélyesebb írásbeli közléseit is azzal a tudattal vetette papírra, hogy előbb-utóbb majd ezek is az önéletrajzi tér részét fogják képezni” (Sümei 2006: 142). Ennek kissé ellentmond, hogy olyan alcímekkel, mint „sotie”, „récit” vagy „roman”, pontos utasítást adott közönségének, mit várhat a művétől. A *Les Caves du Vatican* (A Vatikán pincéi) cím alá azt írta: „sotie”, az *Isabelle* és a *La Symphonie pastorale* alá azt: „récit”. A *Les Faux-Monnayeurs* (A pénzhamisítók) regényként jelent meg. A kérdés, „hogyan érvényesíti az író elméleti megfontolásait a nagyregényeiben”, magában rejti a föltevést, hogy egy alkotó szándéka tökéletes összhangban van a megvalósulással, vagyis a művekben „illuszratív példákra” tehetünk szert. Gide ugyanúgy Mallarmé felfogásán nevelkedett, mint barátja, Valéry. Közel állt hozzá az a szemlélet, amely szerint a kész mű elidegenedik, függetlenedik alkotójától. Mallarmé angol fordítójának, Roger Frynak az álláspontjával is rokonszenvezett, aki elzárkózott a műalkotások életrajzi megközelítésétől.

Ottlik is tudott arról, hogy az angol–amerikai „új kritikusok” az alkotói szándékot a mű értelmezése szempontjából érvénytelennek nyilvánították (Wimsatt–Beardsley 1972). Lehet-e felfogást részben meghaladottnak vélni, de nem lehet érvényesnek elfogadni olyan magyarázatot, amely egy írói alkotás szereplőit maradéktalanul azonosítja „valódi”-nak föltételezett személyiségekkel. Az irodalmi mű létezési módjának félreértésére vall az olyan értelmezés, amely Medve Gábort Örley Istvánnal azonosítja (Kelecsényi 2000: 54). Ottlik ismerte Kosztolányinak azokat a cikkeket, amelyek szerint a cél „a szövegmagyarázat, mégpedig magából a szövegből, a szöveg elemeinek fölbontása, a szöveg legkisebb egységeinek, a szöveg molekuláinak és atomjainak, a szöveg nyelvtani kapcsolatainak, szórendjének, betűinek tüzetes elemzése” (Kosztolányi 1999: 483). Egy másik cikke elején Kosztolányi így körvonalazta eljárását: „a költeményt külön elzárt világnak tekintetem, és anélkül, hogy a tárgyukkal vagy a költő életrajzi kapcsolatával foglalkoztam volna, magát a szöveget vizsgáltam” (Kosztolányi 1999: 409). Ottliknak arról is volt értesülése, hogy Kosztolányi nemcsak versek esetében folyamodott ilyen szövegelemzéshez, hanem Móricz *Barbárok* című prózai elbeszéléséről készített munkájában is. Mi több, a regényről Bécsben tartott előadásának legelején E. M. Forster *Aspects of the Novel* (A regény szemléletei) címmel közölt (és egyébként Kosztolányi által is ismert) előadás-sorozatára is hivatkozott (Ottlik 1980: 185). Ennek a könyvnek kiinduló föltevése, hogy egymás mellé kell tenni részleteket különböző időszakokban írt regényekből – anélkül, hogy a szerzőt megneveznők –, és így célszerű összehasonlítani őket. Bevezető előadásában Forster T. S. Eliotot idézi (Forster 1954: 13), aki az életrajzi megközelítést kizáró műértelmezés rendíthetetlen híve volt. Csak melleleg hozom szóba, hogy az osztrák fővárosban 1965-ben tartott írói találkozó fönmaradt anyaga megérdemelne egy tüzetes vizsgálódást, annak ellenére, hogy az eszmecsere nyilvánvalóan gátolta, hogy a résztvevők nem egyazon nyelvet használtak. Ilyen elemzés deríthetne fényt arra, miként viszonyult Ottlik felfogása másokéhoz – például a nouveau roman szemléletét képviselő Alain Robbe-Grillet nézeteihez.

„Nem ismerek prózaírókat, akinek a gondolkodása Ottlikénál teoretikusabb lenne erről a pályáról és szakmáról” – írta Hévízi Ottó, egyike az olyan értekezőknek, akik arra törekedtek, hogy önmagában mérlegeljék Ottlik életművét (Jakus–Hévízi 2004: 120). Az irodalomtörténész óvatosan megemlítheti, hogy a magyar regényírók közül már Kemény Zsigmond hosszabban értekezett műfajának elméleti kérdéseiről, az Ottlik által is

nagyra becsült Kosztolányi több cikket szentelt a regény költészetának, a más nyelvű irodalmakban pedig Flaubert-től Musilig, Henry Jamestől Nabokovig, Gide-től Virginia Woolfig sokan vállalkoztak a „szakma” elvi mérlegelésére. Maga Hévízi is idézi Maugham önéletrajzából azt a részletet, amelyben ez az elméleti igénytel nem éppen vádolható szerző Henry James munkásságára utal (Jakus–Hévízi 2004: 121).

Ottlik úgy érezhette, hogy az *Iskola a határon* sokféleképp elemezhető kerek egész. Nem elképzelhetetlen, hogy azért nem adta ki a kezéből a *Budát*, mert attól félt, nem tudja megismételni korábbi sikerét. Más kérdés, hogy a bölcselőnek maradéktalanul igaz van, amidőn így jellemzi a *Próza* című kötetet: „bizonyos értelemben még ez a dokumentumokkal igazolt élettörténet is csupán fikció [...]: a valóság és a múlt csak akkor létezik, ha megalkotjuk, [...] valóság és fikció között nincs éles határ” (Sümegei 2006: 43–44).

Az írás ideje olvasott műveknek az emlékét is magában foglalhatja. A szakírók számottevő része említi Kosztolányi hatását. Miben rejlik ez? Részint lehet a mondatok viszonylagos rövidségére gondolni, másfelől arra, hogy az elmondottak valamely jellege alá rendeződnek. A „Non est volentis” ahhoz hasonló szerepet játszik Ottlik regényében, ahogy *A véres költő* szövegét a „Qualis artifex pereo” Suetoniustól vett idézete irányítja, vagy az *Aranysárkányban* a „Quem dii odere” szállóige köré szerveződik a történet. Medve Gábor és Both Benedek kapcsolatának értelmezését aligha volna indokolt Esti Kornél és a róla szóló történetekben szereplő megnevezetlen barát viszonyára visszavezetni, hiszen mindkét esetben a hasonmás régi öröksége érvényesül, amely különösen feltűnő módon észrevehető angol reneszánsz színművekben és a német romantika elbeszélő prózájában, de még Dickensnél is, például az *Our Mutual Friend* (1864–1865) (*A mi közös barátunk*) Mortimer Lightwood és Eugene Wrayburn nevű alakpárosában.

Irodalomtörténet-írásunknak egyik hiányossága, hogy ritkán számolunk azzal: szerzőink olykor ösztönzést meríthetnek azokból a nem magyar alkotásokból is, amelyeket lefordítanak. Ottlik elsősorban angol nyelvű elbeszélő prózát olvasott. Nem Henry James, James Joyce vagy Virginia Woolf műveiből tanult. Hivatkozott ugyan Virginia Woolfra – ahogyan azt Sümegei István joggal említi (Sümegei 2006: 137–138) –, de a *Modern Fiction* (*A modern regény*) című esszéjéből kiragadott idézet nem feledtetheti, hogy a *The Waves* (*A hullámok*) és az *Iskola a határon* írásmódjának vajmi kevés köze van egymáshoz. Az angol író mondattani bonyolításai, rendkívül stilizált, a metaforikus lírához közelítő kifejezőmódja távol áll Ottlik „rövid vagy átlagos terjedelmű, gyakran nyelvtanilag egyszerű (nem összetett)” mondataitól. Az *Iskola a határon* Első részének „átlagosan 5,1 szót tartalmazó”, „egy lélegzettel kényelmesen elmondható” mondatait Tolcsvai Nagy Gábor „a művelt társalgás spontaneitásából és az elbeszélhetőség viszonylagosságából eredő hozzátoldó, kiegészítő szerkesztés”-nek feleltette meg (Tolcsvai Nagy 1999: 131, 137, 132, 140). Az ilyen beszédmód merőben eltér Virginia Woolf szerkesztésmódjától, hiszen ő Henry James közbevetésekkel terhelt hosszú mondataitól merített ösztönzést. Ennek fényében aligha meglepő, hogy egy Virginia Woolf esszéjéből kiemelt részlet meglehetősen szabad fordítása után Ottlik „a hagyományos elbeszélés védelmében” (Ottlik 1980: 244) emel szót, majd Dickenst méltatja, akinek regényeit az író saját ízlésétől nagyon távolinak érezte. Szükséges-e ehhez hozzátenni, hogy Ottliknak szóban forgó szövege Maughammal foglalkozik, akinek műveit Virginia Woolf nem sokra becsülte?

A huszadik századi angol regényírók közül még leginkább Evelyn Waugh-ról lehet állítani, hogy talán adhatott némi ösztönzést Ottliknak, aki két művét is lefordította.

Waugh annak a nemzedéknek volt kiváló tagja, amely ellenhatást hozott Virginia Woolf korosztályának kísérletezéseihez képest. Különösen a *Brideshead Revisited* jöhet számításba, amelynek Ottlik ezt a címet adta: *Utolsó látogatás*. Ez a döntése azért vitatható, mert a „Revisited” szó arra céloz, hogy a regény – akár az *Iskola a határon* – a múltat idézi vissza, vagyis az egykor történeteket az emlékező „torzításából” ismeri meg az olvasó. A magyar változat három évvel az eredeti után jelent meg. Nyerges András eloszlatta a legendát, amely szerint „azonmód zúzdába vitték volna” (Nyerges 2000: 13). Nemcsak a fennmaradt példányok igazolják, hogy forgalomba került, de egy ismertetés is, amely a *Magyar Nemzet* 1948. március 7-én megjelent számában olvasható.

Természetesen a rokonság egy angol és egy magyar regény között csakis másodlagos lehet a különbségekhez képest. A jelige Waugh regényének élén – „I am not I: thou art not he or she: / they are not they” (‘Én nem én vagyok, te nem ő / ők nem ők’) – a főszereplők azonosíthatóságának nehézségeire utal. Elképzelhető, hogy ennek az általa fordított regénynek ösztönzésére vezethető vissza, hogy Ottlik – Jakus Ildikó szavaival – „a történet nézőjéből, tanújából a történet szereplőjévé avatta az elbeszélőt” (Jakus–Hévízi 2004: 59). Némi túlzással a *Brideshead Revisited* és az *Iskola a határon* egyaránt olvasható történelmi regényként is, amennyiben mindkettő a középosztálynak olyan időszakra jellemző életvitelét állítja előtérbe, amelyet a második világháború végérvényesen lezárt múltba távolított. A visszaemlékező mindkét regényben festményeket hoz létre, ám e társművészetre vonatkoztatás jelentőségét nem túloznám el. Mindkét esetben azt lehet sejteni, hogy az író kívülről tekint a képzőművészetre, nem annak a közegében él – annak ellenére, hogy az angol szerző tanult festeni fiatalkorában. A két regény legfeltűnőbb hasonlósága alighanem a mondatszerkesztésben kereshető: mindkettőben a művelt társalgási nyelv, vagyis a szóbeliség eszménye érvényesül. Mivel különböző nyelven írott művek összehasonlító értékelése nagyon kockázatos művelet, tagadhatatlan elfogultságomra vezethető vissza, hogy a magyar regényt többre becsülöm. Legfőljebb azzal mentegethetem ezt az ítéletemet, hogy az angol regény korabeli visszhangja nem volt kedvező. Waugh később át is írta e regényét, és 1960 óta nem azt a szövegváltozatot adják ki, amelyet a magyar közönség Ottlik fordításában ismer (Waugh 1962).

Noha a *Buda* előzményei is kimutathatók a szerző korábbi elbeszéléseiben – Sümegi István emlékeztet arra, hogy az „[Egy békebeli temetés]” címmel megjelölhető részlet az *Új Idők*ben 1946-ban közölt *Fényűző élet* változata (Sümegi 2006: 115) –, a szerző halála után Lengyel Péter által közreadott könyv már lényegesen eltér attól a fölépítéstől, amelyet az *Iskola a határon* képvisel, függetlenül attól, hogy a *Buda* a korábbi regény újraírásaként is olvasható. „Téged filmre kéne venni, Medve – mondja nevetve, – tanítani, hogy nem kell futni.” Szentirmaynak e megállapítása (Ottlik 1993: 164) nyilvánvalóan a *Római levél*ből vett jeligének ismeretében is értendő. Fűzfa Balázs föltételezi, hogy „a *Budát* Ottlik igazából soha nem is akarta befejezni”, majd így érvel: „Ez a szövegghalmaz soha nem is akart »regény« lenni – sajnos, az olvasók hajlamosak regényként olvasni, ezért éri őket csalódás” (Fűzfa 2006: 185). Jól ismert tény, hogy e könyv sokkal kedvezőtlenebb fogadtatásra talált, mint elődje. A tapintatos bírálatok közé tartozott Tarján Tamásé, aki „kisebb szerkezeti megoldatlanságai, a befejezetlenség miatt visszamaradt ismétlései” alapján élt fönntartással (Tarján 1993: 718), a keményebbekre volt példa Angyalosi Gergelyé, aki figyelmeztetett arra, hogy „nem tudhatjuk egyáltalán akarta-e az író közzétenni ezeket a szövegeket, és ha igen, így akarta-e”, majd egy példaként vett szövegrész elemzésével bizonyította a kidolgozatlanságot, sőt megjegyezte, hogy „túl-sá-



gosan gyakran valamilyen – többé-kevésbé közhelyszerű – életbölcesség” fogalmazódik meg (Angyalosi 2000: 140, 144). Óvatosabban fogalmazott Margócsy István, aki szerint a *Buda* „az előző nagy regény nélkül nem működik”, annak „folytatása, továbbírása, sőt, túlírása”. Szerinte Ottlik „didaktikus regényt alkotott, lényegében tisztán követve a nagy tizenharmadik századi példákat, a regényt erkölcsrajzként fogván fel”. Nem egészen biztos, hogy ezzel teljes összhangban van az a véleménye, amely szerint „az *Iskola* modernségének helyére a *Buda* posztmodernje kerül” (Margócsy 1996: 137, 140, 141).

Kaphatott-e Ottlik valamilyen ösztönzést a – Tandori kifejezésével „teljesen ki nem dolgozott” (*Ottlik képeskönyv* 2003: 9) – *Buda* írásához? Semmi bizonyosat nem merek állítani. 1972-ben találkozott Bryan Stanley Johnsonnal (1933–1993), aki a PEN Klub vendége volt Budapesten. *The Unfortunates (A szerencsétlenek)* című 1969-ben kiadott dobozregényét meg is tekintette, majd olvasta a róla a *Nagyvilágban* még abban az évben közölt cikkemet (Szegedy-Maszák 1972). Azt nem tudom, olvasta-e ennek a regénynek 1973-ban megjelent magyar fordítását – amely egyébként az eredetivel szemben könyv alakban került a magyar közönség elé –, csakis annyit állíthatok, hogy 1985-ben, egy hangverseny előtt – amelynek első felére Ottlik Koromzay Dénes közreműködése miatt jött el – szóba hozta az angol írónak azt a művét, amely a vonalszerűen előrehaladó olvasás lehetőségének kizárásával a hipertextuális irodalom példajaként ment át a köztudatba.

Maga Ottlik szívesen olvasott úgy, hogy nem az első szótól az utolsóig haladt előre. Így jellemezte saját szokását: „rossz olvasó vagyok. [...] Alighogy belekezdtem egy könyvbe, továbblapoztam, itt is, ott is átfutottam néhány oldalt, hajsoltam, elhagytam az író. [...] A jó: tüstént megdelejez, személyes kapcsolatot teremt velem. Mit beszélnek ezek itt, a hetvenhetedik oldalon? [...] Már lapozok, járkálok benne, előre-hátra, keresem a neveket, tájakat. Az elejét utoljára olvasom el, a végét a közepén” (Ottlik 1980: 67–68). Nem állítható, hogy ez az olvasási mód különbözött volna korábbi nemzedékekétől. A nem vonalszerűen előre haladó, a szövegrészek sorrendjét figyelmen kívül hagyó, közülük némelyeket átugró, olykor nagyon gyors olvasás nem posztmodern sajátosság.

#### 4. Az olvasás ideje

Egy több mint félévszázada ismert regény esetében már föltehető a kérdés: hogyan olvasták a különböző időkben. 1959-ben az eszmei-politikai kisajátítás is hozzájárulhatott ahhoz, hogy az *Iskola a határon* megjelenhetett. Az első kiadás – talán a szerkesztő Sík Csaba által írt, Kardos György által esetleg módosított – fülszövegében ez olvasható: „A Horthy-korszak leendő katonatiszteinek neveléséről, a határszéli kadétiskoláról szól a regény, ahová az úrfiúkat küldik, hogy a legérzékenyebb kamaszkorban történő kínzások és az embertelen fegyelemben való nevelés után legtöbben maguk is nevelőikhez hasonló kínzókká, fegyelmezőkké legyenek. Azaz: egy erkölcstelen társadalom áldozataiból ennek a védelmezői. Ottlik hitelesen és nagy művészettel ábrázolja [...] azt a folyamatot, amely odáig zülleszteti őket, hogy ezt a természetellenes világot természetesnek és egyedül lehetségesnek fogadják el. A kadétiskola komor, baljós épülete a húszas évek ellenforradalmi Magyarországnak szimbóluma – és a regény ennek a szimbólumnak társadalmi és erkölcsi tartalmát, valóságát mutatja be, ítéletet mondvá fölötte.”

Noha a ma élő fiatalabb nemzedékeknek kevés fogalmuk lehet arról, hogy az *Iskola a határon* egykor politikai támadás céltáblája is volt, aligha volna szerencsés idézni a korai elmarasztalásokból, mert nem segítik a regény értelmezését. Mindössze arra utalnék,



hogy Ottlik regényének megítélése élesen szembeállította egymással a politikai hatalomhoz közel álló és azzal szemben távolságot tartó irodalmárokat. Ennek egyik bizonyítéka a középiskolai tankönyvekről az 1970-es 80-as években folytatott vita. Király István – akiről Görömbei András 1974-ben azt írta, hogy „felbecsülhetetlen értékek létrehozására képes mind a tudomány, mind pedig a közgondolkodás számára” (Görömbei 1974: 58) – a budapesti bölcsészkar három másik tanszékvezetőjével egyetértve kifogásolta, hogy az *Iskola a határon* a „túrt” művek köréből a „támogatott”-ak közé került át, miközben Illés Béla kimaradt a tankönyvekből, és 1985. szeptember 6-án az MSZMP Központi Bizottság székházában tartott tanácskozáson azzal érvelt, hogy Ottlik művének oktatása annyit jelent, hogy a „Sziszfusz-modellt preferáljuk [...] a Prométheusz-moddal szemben” (Pála szerk. 1991: 270, 466).

Föltehetően az egykori politikai légkör magyarázhatja, hogy eleinte egyetlen mód volt a regény védelmére: azt kellett állítani, hogy a fasizmus embertelenségére világít rá. 1960-ban még az íróhoz közel álló Rónay György is így minősítette a regény világát: „Ha egy nevelésből ilyen elképesztően hiányoznak a mélyebb humánus értékei, akkor aligha lehet csodálkozni rajta, hogy a neveltek egy része minden különösebb nehézség nélkül, a korlátoltság végzetes jóhiszeműségével (ami talán mindennél rosszabb) jut el oda, ahová eljutott: a fasizmus különféle színű és mitológiájú, de lényegében azonos változataiba” (Háy–Kelecsényi szerk. 1996: 97).

Utólag nehéz eldönteni, mennyi lehetett az öncenzúra szerepe némely korai értelmezésekben. A Lukács György tanítványaként indult Almási Miklós hihetőleg meggyőződésből elmélkedett „fasisztoid-katonai iskolá”-ról, hangoztatva, hogy a regény „a középosztály kettős moráljának legmélyebb önbíráta – az osztályon belül maradvá” (Almási 1979: 312, 314). A különféle értelmezésekkel szemben érvényesíthető türelem jegyében nem tagadnám e felfogás létjogosultságát, de leegyszerűsítőnek vélem. Továbbélése tagadhatatlan. A „Schulze vagy Szálasi” szókapcsolatot azért nem tartom szerencsésnek, mert a regény marxistának mondott kisajátítását idézheti föl. Túlzásnak érzem, hogy a regény azt sugallja, az iskolában érvényesülő „rendszer teljes egészében hazugságokra épült” (Sümegei 2006: 199, 205). Talán érdemes megemlíteni, hogy Kamarás István úgy tapasztalta: az olvasók legtöbbször „Schulze Medve mellett nagylelkűnek érzett *kiállása* ragadja meg” (Kamarás 2002: 57).

Vitathatatlan, hogy az *Iskola a határon* későbbi értelmezéseire az esszéíró Tandori és fiatalabb prózaírók, elsősorban Lengyel Péter és Esterházy nyomták rá bélyegüket. A regényt azonban nemcsak későbbi művek felől lehet megközelíteni. Zemplényi Ferenc – akinek tanulmánya éppúgy az egykori Szövegmagyarázó Műhelyben készült, mint az én első (soha meg nem jelent) esszém – „az író sajátos tradicionalizmusá”-ról is szólt (Zemplényi 1982: 485). Mások is kiemelték, hogy a regény egészen más fénybe kerülhet, ha korábbi, illetve későbbi alkotásokhoz képest olvassuk. Noha igaz, hogy Kulcsár Szabó Ernő 1977-ben készült tanulmányában még más szaknyelvet használ, mint későbbi munkáiban – „a 20. századi metszetrealizmus” lehetőségével az utóbbi évtizedekben már nem számol –, az értelmezés történetiségét vonnánk kétségbe, ha tagadnánk, hogy lehet Ottlik regényét az *Iszony*-nyal együtt olvasni. Ahogyan Fontane egyaránt megközelíthető Hoffmann és Thomas Mann vagy Proust Balzac és Claude Simon, ugyanúgy Ottlik is Németh László és Esterházy felől. Azok a tanulmányok, amelyek kizárólag későbbi művek előzményeként tartják számon Ottlik regényét, hajlamosak nem figyelni arra, hogy „a mű utolsó harmadában a már-már idilli képek és jelenetek sokasodnak meg”. Később Jakus

Ildikó e kiegyenlítődesnek másik vetületét így jellemezte: „A regény végén az alapréteg-ződés és a lerakódás viszonya már nem kizáró, hanem egybeillő” (Jakus–Hévízi 2004: 48). Természetesen a korábbi regényekhez közelítés nem feledtetheti az alapvető eltérést. Kulcsár Szabó azt is észrevételezi, „mennyire más az időképlet” Ottlik regényében (Kulcsár Szabó 1987: 245, 212).

Balassa Péter 1980-ban Flaubert regényeire is hivatkozva vizsgálta Ottlik műveit, érthetően, mivel e francia szerző alkotásairól készítette kandidátusi értekezését. Noha említette Ottlik fasizmusellenes magatartását, az iskolát nem hozta összefüggésbe a faszizmussal, sőt kétszer is leszögezte, hogy a katonai nevelőt a regény „jó dolog”-ként szerepelteti (Balassa 1982: 256, 285). Allegorikus magyarázata az *Iskola a határon* középső részét állította előtérbe. Az ő felfogása szerint a sár „az Inferno képzetéhez társul”, amelyhez képest „csak a hó könyörületessége segíthet” (Balassa 1985: 33, 27).

Az értelmezést mindig irányítják korábban olvasottak. Bébé Medve Gábor kéziratát olvassa. Helyesbít, amidőn úgy véli, immáron halott barátja rosszul emlékezik. Eleinte még elkülöníthető egymástól a két történetmondó beszéde, de később már nem lehet egyértelműen tudni, mi van az írott szövegben, és ki beszél. Hasonló kétértelműség nemcsak az *Iskola a határon* megjelenése idején kiadott külföldi regényekre jellemző – Michel Butor 1960-ban *Degrés (Fokozatok)* címmel kiadott regénye egyenesen a „ki beszél?” kérdéssel fejeződik be –, hiszen már Henry James 1898-ban megjelent története, a *The Turn of the Screw* is hasonló fölépítésű. Neumer Katalin éles szemmel vette észre, hogy az *Iskola a határon* hőseinek nevelődése az olvasóra is vonatkozatható, és ez már a *Wilhelm Meisters Lehrjahre* című könyvnek is sajátossága; Goethe alkotása „is felfogható mint olvasója nevelődési regénye” (Neumer 1995: 40).

Kamarás István kifogásolta, hogy a szakirodalom gyakran inkább Ottlik kultuszát építette, ahelyett hogy a műveivel foglalkozott volna, és a közelmúltban Esterházy is tett hasonló nyilatkozatot (Esterházy 2012). „Ottlik ünneplése? Borzasztó dolog. Úgy, ahogy tették sokan” – jegyezte meg Tandori (*Ottlik képeskönyv* 2003: 14). Kamarás kimutatása szerint az „1971 és 80 közötti 20 írásnak már kétharmada foglalkozik az íróval, s csak egyharmada a művel. Az 1981 és 1990 közötti immár 86 írás háromnegyede foglalkozik az íróval”. Az olvasás kutatója szerint „Balassa értelmezésében az üdvtörténet teljesedik ki”, és jogosak voltak az én fenntartásaim „a vallási jelentésréteg irányzatot túlexponálásával szemben, ugyanis a politikai-ideológiai redukció után a vallási redukció következett” (Kamarás 2002: 20, 18). A teljes igazsághoz hozzátartozik, hogy Zemlényi Ferenchez hasonlóan Balassa Péterrel is kölcsönösen kicseréltük egymás kéziratát, tehát az én kísérleteim az övékhez képest készültek – függetlenül attól, hogy más szaknyelvet használtunk, és Balassa jelentette ki általánosságban, teljes kizárólagosságot sugallva, hogy „az *Iskola a határon* valószínűleg a legjobb magyar regény” (Balassa 1982: 258), ehhez képest még annak a kinyilatkoztatását is túlzásnak vélném, hogy „a század egyik legjobb – ha nem a legjobb? – magyar regényével állunk szemben” (Kelecsényi 2000: 8). Szolláth Dávid indokoltan hozta ezeket a dolgozatokat közös nevezőre, mondván, hogy „az allegorizáló olvasatok és az öntükrözés egyaránt kanonizáló tényezői az *Iskola a határon*-nak” (Szolláth 2002: 1113).

A hittudományi kisajátítás nemcsak azért kifogásolható, mert a regény üzenetét a szerző nyilatkozatai – így például a Jézusról a *Vigilia* körkérdésére adott válasz – alapján értelmezi, de annyiban is, amennyiben az egyes részleteket egyszerű megfeleltetéssel magyarázza: „Ötvenyit a legjobb barátja, azaz Jaks Kálmán is megtagadja. (Akárcsak

Péter Krisztust.)” Az efféle megállapítás vagy a „hajóval, azaz az isteni kegyelemmel való együttes összeolvadás”-ára vonatkozó mondat (Szántó 1998: 80, 83) oly módon zár rövidre, hogy Ottlik művét szinte az *Újszövetség* újraírásaként tünteti föl. A példázatos megközelítés mindazonáltal korántsem tekinthető meghaladottnak: Odorics Ferenc Hamvas Béla műveinek ösztönzésére jutott arra a következtetésre, hogy az *Iskola a határon* „határozott erkölcsi tanítást tartalmaz: anyagi létezésünket az isteni mérce szerint kell megterveznünk és végrehajtanunk” (Odorics 2007: 502).

Hittörténeti távlatból nézve az *Iskola* eldöntetlenül hagyja a benne fölített kérdést. A „Medve kézírata” részben Both Benedek szavai a deizmust idézik meg, amidőn azt boncolja, „hogyan is fest a helyzet annak az istennek a szemszögéből, aki nézi mindezt” (Ottlik 1959: 16). A deizmusban nincs helye a kegyelemnek, amennyiben fölitélezi, hogy „az Isten a természetes jónál többre [...], arra szólít fel, hogy az emberek részt vegyenek az Isten üdvözítő tevékenységében.” Másfelől viszont a *Római levél*ből vett idézet azt sugallja: az emberi lényeknek „szükségük van a kegyelemre ahhoz, hogy szerény kísérletet tegyenek a természetes jóra, sőt talán még ahhoz is, hogy fölismerjék azt, nem is szólva arról, hogy túl emelkedjenek rajta” (Taylor 1989: 246). A regény bizonytalanságban hagyja olvasóját.

Távol áll tőlem az alkotó félreolvasás létjogosultságának elvitatása. Magától értetődik, hogy két értelmező látóköre legföljebb részben fedheti egymást. Ha viszont nincs érintkezési pont a kettő között, nem jöhet létre termékeny párbeszéd. Évtizedekkel ezelőtt egy kismonográfia-sorozat Ottlikról írt kötettel indítottam. Három fejezetet szántam az *Iskola a határon* című regénynek, amelyek közül a legkorábban megjelentet Ottlik is örömmel olvasta. Végkövetkeztetésem így hangzott: „Az *Iskola a határon* minden biztonnal a második világháború utáni évtizedekben írt legjobb magyar regények egyike” (Szegedy-Maszák 1994: 177). Ez a mondat szöges ellentétben áll Kelecsényi László rám vonatkozó szavaival: „Nem tekinti azonban kerek egésznek, az életmű legszerveesebb darabjának ezt a regényt” (Kelecsényi 2000: 161). A bíráló egy szót nem idéz a könyvből, és olyan véleményt tulajdonít nekem, amely teljesen idegen tőlem. Én azt írtam: „az időszerkezet és az elbeszélő helyzet bonyolultsága azt igyekszik kifejezésre juttatni, hogy pusztán a kegyelem kivételes állapotában világosodhat meg a lét valódi értelme” (Szegedy-Maszák 1994: 101). E megállapítás nem áll ellentétben a szakirodalom tekintélyes részével, viszont nem egyeztethető össze a föltevessel, amely szerint a kismonográfia szerzője „a kettős elbeszélő ént hibáztatja” (Kelecsényi 2000: 161). Ma már másként fogalmaznék, de annyit leszögezhetek: az időrendet és a nézőpontváltást negyedszázaddal ezelőtt a regény nagy művészi hatását előidéző jellegzetességként méltattam, magyar és angol nyelvű közleményekben. A hiteltelenítés nem jelent mást, mint amit Hévízi Ottó később így fogalmazott meg: „az elbeszélők közötti eltérések az események leírásában [...] roppant nagyinak mutatkoznak” (Jakus–Hévízi 2004: 111).

2000-ben megjelent könyvében Kelecsényi László azt írta: „Az Ottlik-felejtés éveiben járunk” (Kelecsényi 2000: 15), és tíz évvel későbbi kötetének utószavában Horkai Hörcher Ferenc mintha megerősítette volna ezt a véleményt, azt állítván, hogy „a nyolcvanas években a magyar próza történetében betöltött szerepéhez képest neve mára kissé megkopott” (Horkay Hörcher 2010: 168). Való igaz, hogy a kilencvenes évek elején Kulcsár Szabó Ernő meglehetősen szigorúan ítélte a korai elbeszélésekről: „ezek a novellák a jól iskolázott, helyenként pedig kifejezetten veretes stílus segítségével sem igen haladják meg a korszak »kávéházi« irodalmának zsurnalisztikus világlátását” (Kulcsár Szabó 1993:

96), Angyalosi Gergely arra a következtetésre jutott, hogy „Ottlik novelláinak többsége erősen közepes, hogy a *Hajnali háztetők* egészen egyszerűen rossz” (Angyalosi 1999: 142), és újabban Grendel Lajos így fogalmazott: „az *Iskola* előtti novellái és kisregénye (Hajnali háztetők, 1957) nem emelkednek fölébe a korszak polgári prózájának színvonalas átlagának (Kolozsvári Grandpierre Emil, Thurzó Gábor, Illés Endre és mások), a Kosztolányi- és Márai-utánérzéseknek” (Grendel 2010: 419). Mindhárom vélemény magában rejti azt a föltevést, hogy a rövidebb elbeszéléseket az *Iskola a határon* miatt olvassuk. Némelyek úgy gondolják, a fő mű is veszített vonzóerejéből; Schein Gábor szerint „hatása az ezredfordulóra érzékelhetően megcsappant” (Gintli főszerk. 2010: 914). Sok múlik azon, milyen más alkotásokhoz képest értékelünk. Annyi bizonyos, hogy Ottlik munkásságáról meglehetősen sok tanulmány jelent meg. Föltehető a kérdés, vajon olyan kortársak történetei, mint például Sziráki Judit vagy Kádár Erzsébet, nem érdemelnének ugyanakkora elismerést, mint Ottlik kisprózája. Legalábbis mérlegelni érdemes, vajon nem csorbítja-e valaki az *Iskola a határon* értékeit, ha remekműnek véli *A Valencia-rejtélyt*. Ritka az olyan alkotó, aki kizárólag elsőrendű műveket hagyott hátra.

A legutóbbi évtizedben olyan műveket is alaposan elemeztek, amelyekre korábban nem irányult figyelem. A *La Concepción* című elbeszélést 1941-ben az *Irodalmi Almanach* közölte. Szerzője kihagyta a *Hajnali háztetők* (1957), sőt a *Minden megvan* (1969) című kötetéből is. Korda Eszter figyelemre méltó alaposással vizsgálta meg, miként szerepel a spanyol barokk festő művészete ebben a történetben. Egyfelől leszögezte, hogy ha „az összes Coello-festmény rendelkezésünkre állna, akkor sem tudnánk pontosan kiválasztani a szövegben szereplőt”, másrészt a szöveg kulcsmondatai „értékvesztés visszafordíthatatlanságát fejezik ki, éles ellentétben a *La Concepción* című festménnyel, ahol éppen a megváltó fogamzása történik”. Más kérdés, hogy részemről nem jutnék arra a végkövetkeztetésre, hogy „az ottliki prózapoétika az újholdasok lírájának epikai megfelelője” (Korda 2005: 74, 89, 263). Nem ide tartozik annak eldöntése, Weöres költészettana nem különbözik-e lényegesen Pilinszkyétól, az a kérdés viszont igen, lehet-e tökéletesen megfeleltetni szakaszokat a lírai vers és a prózai elbeszélés alakulásában. Talán indokoltabb Horkay Hörcher érvelése, aki Kosztolányi és Márai életműve felől közelített Ottlikhoz, arra hivatkozván, hogy „mindhármuk esetében a történelmi középosztály képviselőiről van szó” (Horkay Hörcher 2010: 173). 2011. január 27-én, amidőn az Írók Könyvesboltjában mutattam be az ő könyvét, hangsúlyoztam ennek az észrevételnek a jogosságát, emlékeztetvén arra, hogy Ottlik alighanem osztotta Örley fönntartásait Márai némely könyveivel szemben, és a két korábbi szerző a német kultúrán nevelődött, Ottlik viszont az angolhoz vonzódott. Az is igaz, hogy amíg Kosztolányi a tizenkilencedik század örökségeként, „a hűbériség és szabadelvűség különös, bölcséleti keverékéből” táplálkozó magyar középosztály tagjának (Kosztolányi 1974: 423), addig Márai városi polgárnak vallotta magát. Ottlik már olyan világban írta legjelentősebb művét, amelyben a hivatalos eszmeiség szószólói nem tettek különbséget e kettő között; mindkettőt megbélyegezték.

Különböző nemzedékek eltérő történelmi tapasztalataik alapján más és más módon értelmezhetnek. Az 1966-ban született Sümei István azt írja a *Minden megvan* című történetről: „Két teljes névvel találkozunk: a hegedűművész Jacobi Péternek hívják, barátját pedig Grynaeus Ottónak – ezekből semmilyen következtetést nem vonhatunk le a nemzetiségükre vonatkozóan” (Sümei 2006: 93). Huszonhárom évvel idősebb olvasóként gondolhatok arra, hogy Ottlik ismerte a Budapesten született és New Yorkban meghalt Jacobi Viktor (1883–1921) 1911-ben bemutatott *Leányvásár* című operettjét, és olvasta

az eperjesi születésű Grynaeus István (1893–1936) matematikusnak a differenciálegyenletekre és a Pfaff-féle rendszerekre vonatkozó tanulmányait. Mindkét vezetéknev meglehetősen elterjedt volt két asszimilált közösségben: egyikük zsidó, másikuk cipster származású magyarokra utalt. Nem tartom valószínűnek, hogy az elbeszélő hőséneke neve arra emlékeztetne, hogy „az ún. théta-függvényt egy Carl Jacobi nevű matematikus fedezte fel” (Jakus–Hévízi 2004: 187). Mivel a történet zenéről szól, nem hiszem, hogy az 1804 és 1851 között élt porosz tudós nevét idézné föl, ahogyan Hévízi Ottó véli.

2012-ben óhatatlanul is másként olvasható az *Iskola a határon*, mint évtizedekkel korábban. Napjainkban inkább föltételezhető, hogy az olvasó tudja, milyen mostoha körülmények közé került Magyarország 1920 után. Nagyobb súllyal eshet latba, hogy édesanyja azt magyarázza Medvének: „örülniük kell, hogy felvették őt, ráadásul ingyenes, államköltséges helyre, [...] s hogy az ország nehéz, elszegényedett helyzetében milyen nagy dolog az, ha valakit kész pálya, biztos megélhetés vár” (Ottlík 1959: 183). Ahogyan a kőszegi iskoláról írott könyv szerzői fogalmaznak: „A trianoni békeszerződés értelmében Magyarország nem tarthatott fenn katonai középiskolai nevelőintézeteket és hadapródiskolákat. [...] A tanítás az ország többi polgári reáliskoláinak tanterve és tankönyvei szerint történt. Minden katonai jelleget rejtteni kellett” (Ráskay–Szabó 1995: 21).

Elképzelhető, a mai olvasó több ismerettel lát hozzá a regényhez, de az sincs kizárva, hogy a huszonegyedik század elején némely fiatal nem ért meg egy-egy utalást. A növendékek olyan dalt énekelnek, amelynek a szövegében „a búr, a búr, a búrkalappal” szerepel (Ottlík 1959: 196). Az 1920-as évek elején még sokan emlékezhetnek az 1899 és 1902 közötti második búr háborúra, hiszen a magyar sajtó beszámolt arról, hogy a britek táborokba zárták a velük szemben álló holland származású polgári lakosságot. A regény az olvasóra bízva, mennyire tulajdonít kétértelműséget annak a szerepnek, amelyet a Habsburgok állama játszott a magyar történelemben. Az iskola folyosóján látható Radetzky és Savoyai Jenő képmása (Ottlík 1959: 241). Kettejük közül a korábban élt hadvezér említését a mai olvasó könnyen a mohácsi csatára és Kőszeg védelmére tett utalással hozhatja összefüggésbe. A törökverőre minden bizonnyal megbecsüléssel gondol. Nem ilyen egyszerű arra válaszolni, miként értelmezi a közönség a cseh származású hadvezér említését a regényben. Óvatos föltevésem alapján azt mondhatom: főként az idősebbek az 1848-as olasz fölkelést leverő Radetzkyre emlékezhetnek. Ha valaki jól ismeri a történelmet, tudhatja, hogy e katona bátran harcolt Napóleon ellen, többször is megsebesült. Az is elképzelhető, hogy a közönség egy része a Bécsi Filharmonikusok újévi hangversenyén mindig utolsó ráadásként eljátszott indulóra gondol. Amennyiben az *Iskola a határon* ma már ugyanúgy történelmi regényként is olvasható, mint Kemény Zsigmondnak vagy Jókainak a reformkorról írt elbeszélő művei, többféle értelmezés lehetséges. Fűzfa Balázs teljes joggal érvel úgy, hogy „az »országhatár« szó [...] egészen mást jelentett a regényidőben, mint a megírás idején, s egészen mást jelent a befogadás különböző évtizedeiben” (Fűzfa 2006: 183). Még az is az olvasás idejének kérdésköréhez tartozik, hogy 1959-ben a magyar olvasók sok olyan műtől el voltak zárva, amelyek 2012-ben már hozzáférhetők. Aki már nem „Horthy fasizmus”-ként tartja számon a két világháború közötti Magyarországot, és/vagy ismeri Gertrude Stein, Nabokov, Beckett, Queneau, Céline, Blanchot, vagy akár a huszadik század második felében föllépett Arno Schmidt, William H. Gass, Pynchon, Le Clézio, Ransmayr vagy Houellebecq műveit, talán inkább értékörző szerzőként fogja becsülni Ottlík Gézát.



## Irodalom

- Almási Miklós 1979. Egy nevelődési regény a középosztályról (Ottlik Géza: Iskola a határon). In Kabdebó Lóránt (szerk.): *Valóság és varázslat: Tanulmányok századunk magyar prózairodalmáról Krúdy Gyula és Móríc Zsigmond születésének 100. évfordulójára*. Petőfi Irodalmi Múzeum és Népművelési Propaganda Iroda. Budapest. 303–320.
- Angyalosi Gergely 1999. *Kritikus határmezsgyén*. Csokonai Kiadó. Debrecen.
- Balassa Péter 1980. *A színéváltozás: Esszék*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Balassa Péter 1985. *Észjárások és formák: Elemzések és kritikák újabb prózáinkról 1978–1984*. Tankönyvkiadó. Budapest.
- Esterházy Péter 2012. „A politika nyelvi kérdés is”. *Magyar Narancs* 24. 16: 10–13.
- Forster, E. M. 1954. *Aspects of the Novel*. Harcourt, Brace & World, Inc. New York.
- Fűzfa Balázs 2006. „...*Sem azé, aki fut...*”: Ottlik Géza Iskola a határon című regénye a hagyomány, a prózapoétika, a hipertextualitás és a recepció tükrében. Argumentum Kiadó. Budapest
- Gintli Tibor (főszerk.) 2010. *Magyar irodalom*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Görömbei András 1974. Hazafiság és forradalmiság: Jegyzetek Király István könyvéről. *Tiszatáj* 23. 10: 58–61.
- Grendel Lajos 2010. *A modern magyar irodalom története: Magyar líra és epika a 20. században*. Kalligram. Pozsony.
- Háy János – Kelecsényi László (szerk.) 1996. *Ottlik: Emlékkönyv*. Pesti Szalon. Budapest.
- Horkay Hörcher Ferenc 2010. *Ottlik kadét történetei: Közéltések, vázlatok*. Kortárs. Budapest.
- Jakus Ildikó – Hévízi Ottó 2004. *Ottlik-veduta*. Kalligram. Pozsony.
- Kamarás István 2002. *Olvasó a határon: Az Iskola a határon fogadtatásának vizsgálata*. PONT Kiadó. Budapest.
- Kelecsényi László 2000. *A szabadság enyhe mámora: Ottlik Géza életei*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Korda Eszter 1999. Egy kézirat rejtélye és legendája: Ottlik Géza *Továbbélők* című kisregényéről. *Kortárs* 43. 8: 83–91.
- Korda Eszter 2005. *Ecset és toll: Az Ottlik-próza vizuális narrációja*. Fekete Sas Kiadó. Budapest.
- Kosztolányi Dezső 1974. *Sötét bújócska*. Az írásokat összegyűjtötte és a szöveget gondozta Réz Pál. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.
- Kosztolányi Dezső 1999. *Nyelv és lélek*. Válogatta és sajtó alá rendezte Réz Pál. 3. kiadás. Osiris Kiadó. Budapest.
- Kovács Ida (szerk.) 2003. *Ottlik képeskönyv*. Tandori Dezső esszéjével. Petőfi Irodalmi Múzeum. Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1987. *Műalkotás – szöveg – hatás: Tanulmányok*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1993. *A magyar irodalom története 1945–1991*. Argumentum Kiadó. Budapest.
- Margócsy István 1996. „*Nagyon komoly játékok*”: *Tanulmányok, kritikák*. Pesti Szalon. Budapest.
- Neumer Katalin 1995. *Tévelygések a nyelv labirintusában: Filozófiai-irodalmi tanulmányok*. MTA Filozófiai Intézete. Budapest.
- Nyerges András 2000. „Ottlikozni” – mértékkel és mérték nélkül. *Könyvhét* 4. 22: 13.
- Odorics Ferenc 2007. „Az értelemadás kegyelme”. In Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom történetei – 1920-tól napjainkig*. Gondolat Kiadó. Budapest. 495–506.
- Ottlik Géza 1959. *Iskola a határon*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Ottlik Géza 1980. *Próza*. Magvető Kiadó. Budapest.
- Ottlik Géza 1999. *Továbbélők*. A szöveget gondozta és az utószót írta Kelecsényi László. Jelenkor. Pécs.
- Pála Károly (szerk.) 1991. *Tankönyvháború: Viták a gimnáziumi irodalomoktatás reformjáról a hetvenes-nyolcvanas években*. Sajtó alá rendezte, szerkesztette és az összekötő szöveget írta Pála Károly. MTA Irodalomtudományi Intézet – Argumentum. Budapest.
- Ráskay Pál – Szabó Zoltán 1995. *A kőszegi „Hunyadi Mátyás” katonaiskola története 1856–1918–1945*. Hadtörténelmi Intézet és Múzeum. Budapest.



- Ricoeur, Paul 2000. *La mémoire, l'histoire, l'oubli*. Seuil. Paris.
- Sümegei István 2006. *A boldogság íze: Ottlik Géza történetei*. Jelenkor. Pécs.
- Szántó Gábor András 1998. A regény mint „új, s inkább újszövetségi műfaj” (Ottlik Géza: *Iskola a határon*). *Irodalomtörténeti Közlemények* 102: 67–90.
- Szegedy-Maszák Mihály 1972. B. S. Johnson kísérlete az angol „új regény” megteremtésére. *Nagyvilág* 17: 434–6.
- Szegedy-Maszák Mihály 1994. *Ottlik Géza*. Kalligram. Pozsony.
- Szolláth Dávid 2002. A példázatosság, az allegorizáló olvasás és a kultusz kérdései a Mészöly- és az Ottlik-kritikában. *Jelenkor* 45: 1104–17.
- Tarján Tamás 1993. Ottlik Géza: *Buda. Vigília* 58: 718.
- Taylor, Charles 1989. *Sources of the Self: The Making of Modern Identity*. MA: Harvard University Press. Cambridge, MA.
- Tolcsvai Nagy Gábor 1999. „Nem találunk szavakat”: *Nyelvértelmezések a mai magyar prózában*. Kalligram. Pozsony.
- Waugh, Evelyn 1962. *Brideshead Revisited: The Sacred and Profane Memories of Captain Ryder*. Penguin Books. Harmondsworth – Middlesex.
- Wimsatt, W. K. Jnr. – Monroe C. Beardsley 1972. ”The Intentional Fallacy (1946)”. In Lodge, David (ed.): *20th Century Literary Criticism: A Reader*. Longman. London. 334–345.

## HATOTT-E CZUCZOR GERGELY SZONDI CÍMŰ VERSE ARANY JÁNOS SZONDI KÉT APRÓDJA CÍMŰ BALLADÁJÁRA?

### Gondolatok Czuczor munkásságáról

A dolgozat Czuczor Gergely alkotóvilágába vezeti be az olvasót. Először azt elemzi, hogy Arany János hogyan merített Czuczor Gergely korábbi *Szondi* című verséből a *Szondi két apródja* című balladához (motívumok; szavak, kifejezések; verstani jelenségek; stb.), és hogyan alakította át őket, hogy világirodalmi remekébe beépíthesse. A tanulmány megemlékezik Czuczorról, a szótárszerkesztőről is: jelentésmeghatározásait jól fel tudta használni A magyar nyelv értelmező szótára. Arról is szó esik, hogy mik vezették el Czuczort, a költőt a nyelvi jelenségekkel való foglalkozáshoz. Végül a dolgozat jellemzi a népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergelyt.

**Kulcsszavak:** Czuczor Gergely, Arany János, Czuczor *Szondi* című verse, Arany *Szondi két apródja* című balladája, szótárszerkesztés, a magyar népdal története, intertextualitás

1. Egy szubjektív vallomással kezdem. A *Himnusz*on, a *Tebenned bíztuk eleitől fogva* és a *Boldogasszony anyánk* kezdetű éneken kívül nem sok vers remegtet meg igazán. Az egyik Arany János *Szondi két apródja* című költeménye. Ez utóbbi vezetett el Czuczor Gergely *Szondi* című verséhez. Más események is felkeltették érdeklődésemet Czuczor munkássága iránt. A múlt század hatvanas éveiben Bárczi Géza javaslatára és Ország László megbízásából három évig „inaskodhattam” A magyar nyelv értelmező szótárának szerkesztőségében, és egy-egy szócikk – nemegyszer keserves – megírásában, a szerkesztőség rendelkezésének megfelelően is, először mindig a Czuczor–Fogarasi-szótárhoz fordultunk a tárgyalta szavak jelentéseinek a megállapításában, körülírásában. Czuczor eljárása ugyanis jó kiindulási alapnak bizonyult. Aztán később, már az ezredforduló után a népdalgyűjtő és népdalíró Czuczorral találkoztam, amikor arra vállalkoztam, hogy Móser Zoltánnak a *Körülvesznek engem a dalok. A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely* című érdekes könyvét ismertessem (Móser 2000). Ezek a „találkozások” hozták még közelebb hozzám Czuczor Gergelyt, ezt a sajátos hangú költőt és hatásos szerkesztőt. Munkásságának a jelzett három területével kapcsolatban kívánom ezúttal leírni gondolataimat. Lássuk a három találkozást egy kissé részletesebben.

2. Czuczor Gergely *Szondi* című versében elsőként talált rá a drégelyi vár védőjének hősiességére, és először aratott sikert vele. Horváth János szerint Czuczor balladáival előtte járt korának (Horváth 1955: 170). Orosz László így értékeli Czuczor balladáit: „Nagy terjedelmű eposzainál (Augsburgi ütközet, 1824; Aradi gyűlés, 1820; Botond, 1833) figyelemre méltóbbak balladái (Szondi, Hunyadi, Kont stb.), amelyek Arany János ötvenes években írt történelmi tárgyú balladáinak témákban és motívumokban is előzményei” (Orosz 1982: 142). A hatkötetes irodalomtörténet a Czuczorról szóló fejezetben még tovább megy. A *Szondi* című verssel kapcsolatban egyenesen megállapítja, hogy

Arany „már szinte hagyományként vette át a témát, a motívumokat, és azokat szőtte tovább” (Tóth 1965: 483).

Németh G. Béla Arany balladáit tárgyalván meg abból indul ki, hogy a 19. század ötvenes éveiben a ballada „vásárian korszerűtlen műfaj Európában”. De mindjárt hozzáteszi, hogy Arany viszont „magas irodalommal emelte újra, s alighanem Goethe mellett lehet helyét a műballadában kijelölni” (Németh G. 1965: 185). És ahogyan Arany stílusművészetét meghatározza („Stílusművészete a magyar mondat mindenfajta, de főképp pszichológiai törvényszerűségeinek oly realizációit alkotta meg, melyeket fordítás alig érzékeltethet. Egyetlen sorban gyakran a legkülönbözőbb élmény-, ítélet-, látássíkok, érzés- és távlatfajták szembesítését tudja megteremteni” i. h.), talán a legjobban ráillik a *Szondi két apródja* című balladára.

**3.** Az a kérdés most már: közvetlenül mit, miket és hogyan szőtt tovább Arany, közelebbről milyen jelenségekben, milyen nyelvi-stilisztikai és egyéb eszközökben hatott a *Szondi* című vers Arany költeményére.

A hatás kimutatható magán a témán kívül annak felfogásában, továbbá bizonyos motívumok átvételében, a megfogalmazásban, egészen az átvett szavakig, kifejezésekig és a verselésben is. Arany balladájának a címe nem *Szondi*, hanem *Szondi két apródja*, vagyis mintegy a két apróddal láttatja az eseményeket és Szondi hősiességét, továbbá kiemeli a két dalnok hűségét a török csábítással szemben. Mindez mindjárt lehetővé tette, hogy Czuczornak egyszerűen, vonalszerűen előrehaladó szerkesztését Arany az egymásba játszást is lehetővé tevő két, sőt többszólamú felépítéssel váltsa fel. Az apródok tudniillik a történeteket idézik fel, Ali szolgája viszont a jelenről beszél. Aztán Arany tovább szövi a Czuczortól alkalmazott motívumokat: ilyen az apródok más viselkedése (Czuczornál remegnek, sírnak, el akarnak futni, Aranyánál csak mondják rendületlenül a történetet); az orosz pap megjelenése (Czuczornál Oroszfa papjával Szondi párbeszédet folytat, Aranyánál csak Szondi kemény válasza szerepel); Szondi készülése a halálra és eleste (Czuczornál részletesen leírják, Aranyánál a két dalnok mondja el, ahogyan ők látták). A történet helyszínének (a drégelyi völgynek, illetve a várnak, a várromnak, valamint a harcnak) a leírását is átszövi Arany (Czuczornál a bemutatás részletesebb, Aranyánál lényegretörőbb).

Czuczor hatása a szavak, kifejezések szintjén is érződik. Mindkét balladában az *l*-ező *Drégel*, *drégeli* a domináns: Czuczornál ötször az *l*-ező, háromszor a *ly*-ző változat fordul elő, Aranyánál viszont csak az *l*-ező alak két ízben; egyébként az *l*-ezés – úgy gondolom – itt az archaizálást, illetve a népies stílust szolgálja (vö. Kiss 2001: 283). Az *orom* Czuczornál *gránit-orom*, Aranyánál „szép zöld *hegy-orom*”. Az *ádáz* Czuczornál a *bég* nevének, az *Ali*-nak a jelzője, Aranyánál viszont a *tusa* főnévé. Mindkét versben régibb elnevezésű *álgyu*-k törnek Czuczornál a *sziklafalat*, Aranyánál „*Drégel sziklai várát*”. Czuczornál *Drégel rom*, Aranyánál *drégeli rom*. Czuczornál „*Vársarkon az őrtorony eldől*”, Aranyánál „*romlott torony alján*”. Úgyszintén ott van mindkettőben a nyelvújítási *dalnok* szó és a *jó* melléknév is mint Szondi jelzője, illetve Aranyánál állítmányként: „*Ali jó*”. Czuczornál az *öli gond*, Aranyánál az *öli bú* kifejezés szerepel. Az apródok díszes ruhába öltöztetése is hasonló. Czuczornál „*Öltözteti dúsán a kis fiukat*”, Aranyánál „*Öltözteti cifrán bársonyba, puhába*”. A *szügy* szó ott van Czuczornál („*Nyerges Daliját üti szügybe*”) és Aranyánál is („*Szügyeikben tört keze forgat*”). A *vív* ige mindkét balladában a régiesebb *ví* alakú (Czuczornál *víni*, Aranyánál *vítt*).

Már említettem, hogy a Czuczor által alkalmazott anapesztusi forma is hatott Arany verselésére. Egyébként – mint Koncsol László felvidéki költő, irodalomtörténész utal rá – „az ereszkedő keményen pattogó daktilus az elbeszélő hősköltészet, az eposzok ritmikái alakképleteként állandósult. [...] Az emelkedő anapesztus szerepe elmosottabb, [...] és nem a hősköltemények, hanem a tragédiák és a lírai versek egyik verslába” (Koncsol 1990: 48).

Czuczor *Szondi* című verse 15 tíz soros, Arany *Szondi két apródja* című balladája 19 négy soros versszakból áll. Ez utóbbiban a négy soros strófák páratlan sorai anapesztikus tizenegyesek, a második sorok tizenkettesek, a negyedik sorok többnyire kilencesek, olykor tízesek, valamennyi sorváltozat anapesztikus (Szuromi 1990: 264). Szuromi Lajos Petőfinek a *Szeptember végén* című verséről állapítja meg, hogy az „anapesztusi, szimultán nyomokkal, sorokkal” (Szuromi 1990: 271). Úgy gondolom, ugyanezt elmondhatjuk a *Szondi két apródja* című versről is, tudniillik a szimultán jelleg nyomokban ebben szintén jelen van.

Szólnom kell még az intertextualitásról. Ez a nyelvi-stilisztikai jelenség valójában egyidős a szépirodalommal, tehát nagyon régi. Az úgynevezett posztmodern irodalom azonban erősen felkarolta, úgyhogy annak egyik fő sajátóságaként tartjuk mostanában számon. Ez a jelenséget még bizonytalanabbá tette. Egyszerűen meghatározni, a lényegére utalni könnyű (pl. „intertextualitás = szövegek közti kapcsolat; más szövegre utalás”; Szikszainé 2007: 697), annál nehezebb különböző szempontokból megközelíteni, illetve a típusait megállapítani. Ezúttal elégedjünk meg ezzel a megállapítással: a *Szondi két apródja* című ballada az intertextualitásnak is sajátos példája.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy Czuczor *Szondi* című verse kétszer hatott: először megjelenését (1831) követően és másodsor, amikor Aranyt *Szondi két apródja* című költeményének a megírására ösztönözte (1856 vagy 1857). Persze igazán nagy alkotássá Arany zsenialitása tette.

**4.** Mielőtt Czuczorról, a szótárszerkesztőről megemlékeznék, hadd utaljak arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetében Ország Lászlónak, a kiváló filológusnak és lexikográfusnak a vezetésével kitűnő lexikográfiai műhely alakult ki a hatkötetes értelmező szótár szerkesztése közben. Ott dolgozott Ország Lászlón és Bárczi Gézán kívül sok kiemelkedő nyelvész: Balázs János, Elekfi László, Kelemen József, Kovalovszky Miklós, Martinkó András, O. Nagy Gábor, aztán belső munkatársként jobbára több olyan, sokirányú és nagy műveltségű író, költő, nyelvész, újságíró, tanár is, aki az akkori politikai viszonyok között ott talált menedéket: Lengyel Lajos, Szabadi Béla, Berczeli A. Károly, Ferenczy Géza, Galamb Sándor, Kiss Lajos, Kónya Sándor, Loványi Gyula, Máté Károly, Nyíri Imre, Szabó Dénes. Egyébként Ország szigorú volt mindenkihez, magához is. A csoport gyakran rendezett vitát, egyes kulturális kérdésekről is. Nekem az ott eltöltött három év nagyon jó iskolának bizonyult. De térjünk vissza Czuczorhoz.

Első kérdésünk az lehet, hogy mi vitte Czuczort egyáltalán a nyelvvel való foglalkozás felé. Először is – mint a monográfusa, Révész Bertalan írja –: „A Mátyusföld kellős közepén az anyatejjel együtt szívta magába a népnyelv, a népi humor, a népdal, a nép- és történeti monda szeretetét” (Révész 1993: 38). Aztán kitűnő iskolában volt része: mivel ő tudott legjobban verset skandalálni és előadni, osztálytársai már a harmadik, grammatikai osztályban poétának nevezték. 1817-től maga is írt latin nyelvű, majd magyar verset. Ezt követően a bencés kolostorban megismerkedett Gvadányi József és Kisfaludy Sándor

költészetével. Győrben, a rend székházában meg az a Szeder Fábián volt az igazgatója, aki akkoriban kiváló értekezést írt a palócokról, a palóc nyelvjárásról és más nyelvészeti kérdésekről. 1820 után, már a pesti szemináriumban Virág Benedek, Berzsenyi Dániel, Kisfaludy Károly költészetét, Kazinczy Osszián-fordításait és az Aurora zsebkönyvet tanulmányozta. 1824-től 1830-ig a rend győri főgimnáziumában tanított, először az alsó osztályokban, később a retorikaiban, majd a magyar nyelv és irodalom tanára lett. *A magyar nyelv állapota a Gymnásiumainkban* címen értekezett, és elmarasztalta a nyelvtan-könyvet, többek között azért, mert a mondattant egyáltalán nem tárgyalta. Közben Kisfaludy Károly elindítja Czuczort, a tanárt költői pályáján, majd 1826-ban Toldy Ferenc keresi meg levélben, és ettől kezdve fokozatosan bekapcsolja az irodalom és az Akadémia áramkörébe. Az ő révén aztán megismerkedik Vörösmartyval, Bajzával, úgyhogy már a harmincas évek elejétől az Aurora-kör külső tagjának tekintették. Így érthető, hogy a Magyar Tudós Társaság 1831-es alakuló közgyűlésén tagjai közé választotta, majd 1835-ben Pestre költözött, az Akadémia segédjegyzője és levéltárnoka lett, és egyben Vörösmarty mellett Toldynak szinte a legfőbb segítőtje. Ettől kezdve a tudós felülkerekedik benne a költőn, és szinte a nyelvészkedés, a történeti búvárkodás válik élethivatásává.

Ismeretes, hogy az 1825-ben megalapított Magyar Tudós Társaságot – későbbi nevén: a Magyar Tudományos Akadémiát – alapszabályai kötelezték a nyelv kiművelésén belül egy „lehetőségig teljes” szótár elkészítésére. Többirányú próbálkozás után az 1844-i nagygyűlés Czuczor Gergelyt, valamint a jogtudós és nyelvész Fogarasi Jánost bízta meg az eredeti tervnél szerényebb méretű és csupán értelmező szótár megszerkesztésével. A szerzők azonban önként elvállalták a szavak eredetének és rokonságának a feltárását is.

A hatkötetes szótár – 1862-től 1874-ig jelent meg – csaknem 111 000 szócikket tartalmaz. Jól szemlélteti a 19. század közepének irodalmi és köznyelvi szókincsét, beleértve a nyelvújítási szavakat is. A szótár feltétlen értékei ezenkívül: a szavak jelentéseinek a helyes megállapítása; ezeknek megfelelő – beszélt nyelvi, nyelvjárási, szépirodalmi – példákkal való szemléltetése; népdalrészletek, közmondások felsorakoztatása; a képzett és összetett szavak számbavétele. Külön kiemelem a toldalékok tárgyalását, a szavakban a zárt *ë* hang jelölését, valamint azt, hogy a szótár a helyneveket is feltünteti, a hozzájuk járuló *honna?*, *hol?*, *hova?* kérdésre felelő helyhatározóragokkal együtt. Így érthető – mint említettem –, hogy a csaknem száz évvel későbbi, mai értelmező szótárunk szerkesztői egy-egy szó jelentéseinek a megállapításakor mindig ebből a szótárból indultak ki. És mindjárt tegyük hozzá: mindez elsősorban Czuczor Gergely munkája volt. A szavak eredeztetése és a gyökelmélet körül viszont – amely elsősorban Fogarasi János nevéhez fűződik – többször, napjainkban ismét kiélesedett harc dúl.

Az elmondottakat összegezve: a költő, a népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor mellett a szótárszerkesztő is maradandót alkotott. Balázs János egyenesen a következőket írja meg- emlékezésében: „az andódi jobbágyfiúból lett tudós költő mint lexikográfus nemcsak magyar, hanem kelet-európai, sőt európai mértékkel mérve is jelentőset alkotott, s nevét együtt kell és lehet említenünk az olasz Calepinusnak, a francia Littrének vagy a szintén jobbágyivadék cseh Jungmann-nak, valamint a lengyel Lindének a nevével” (Balázs 1976: 149).

5. És mi jellemezte a népdalgyűjtő és népdalíró Czuczort? Kevésbé ismeretes, hogy Czuczornak háromszor annyi verse vált népdallá, mint Petőfinek, és hogy ezek közül több országosan elterjedt: Mátyusföldétől Somogyig, Gömörtől Székelyföldre, és máig fenn is maradt. Ezt a Czuczort mutatja be Móser Zoltánnak már említett *Körülvesznek engem*

*a dalok. A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely* című könyve. Ez a munka a nekem is kedves népdalokról szól. A népdal mondanivalója és csiszoltsága folytán igazi líra – akkor is, ha a mai felfordult világ nem vesz róla tudomást, vagy éppen megveti, mint a múltat, a hagyományt, a népit. Bartók is így nyilatkozott a népdalról 1931-ben: „ezek a dalok a legmagasabb művészi tökéletesség megtestesítői”; „valami sallangtól mentes, ősi, ideális egyszerűség” jellemzi őket (Bartók 1931). Móser könyve két évtized lelkiismeretes kutatásának az eredménye. Arra a szerteágazó kérdésre is felel tudniillik, hogy miként születik, miként variálódik a népdal, illetve közelebről, hogy Czuczor népdal-szerű versei hogyan váltak igazán népdallá. Széppé teszi aztán a könyvet keresetlen és közérthető stílusa és az, hogy minden sora mögött ott van a kutató ember, a kutató lélek.

Czuczor két barátjának, Zádor Györgynek és Toldy Ferencnek a javaslatára fogott hozzá 1827-ben a népdalok gyűjtéséhez, 1828-ban pedig a népdalírásához. Az első ilyen verse 1830-ban az Aurorában jelent meg, majd 1845-ig népdalainak a száma 78-ra emelkedett. Toldy megjegyzése szerint népdalait már 1841-ben szerte az országban énekelték. Egy másik megállapítás szerint az 1800-as évek végén a megjelent 80 népdala közül 39 ment át a nép ajkára. Mindamellett Orosz László – joggal – jegyezte meg a következőt az idézett 1982-es irodalomtörténetben: „Népdalkísérletei Petőfi kibontakozását segítik: népi származású lévén, Kisfaludy Károlynál jobban ismerte a nép világát, s a dalban megszólaló típusok, a helyszínt festő tájelemek és a népi tónust hitelesítő kifejezések egész sorát vitte be a költészetbe. Népdalaiból ugyan kevés kivétellel hiányzik a valódi líraiság” (Orosz 1982: 142).

Maga Czuczor szerényen így nyilatkozott: „Én ama népdaloknak nem annyira a szerzője vagyok, mint inkább csak a nép ajkáról összegyűjtőjük és megigazítójuk.” Az a kérdés most már, mit jelent ez a bizonyos „megigazítás”. Nos Móser a könyvében ezt kutatta a Czuczor-verseknek, valamint a belőlük lett és a különböző vidékeken énekelt népdaloknak a részletes egybevetésével, az úgynevezett folklorizációnak – mondhatnánk: népdallá válásnak a – vizsgálatával és a népdalok jellemző sajátosságainak a kifürkészésével. A folklorizációnak számtalan formája lehet: a szöveg cserélődik, rövidül, illetve bővül, mégpedig a dallammal együtt. Nem is gondolnánk például, hogy – mint Kodály maga is utal rá – a *Fúj, süvölt a Mátra szele* kezdetű népdal szövege Czuczortól való. Az *Alföldi legény* című Czuczor-vers első három szakaszát a Nógrád megyei Tereskén 1995-ben lejegyzett népdal elhagyta, és egyebet is változtatott rajta. Czuczornál a következő rész így hangzik:

Fúj, süvölt a Mátra szele,  
*Ingöm*, gatyám *repül vele*,  
 Kalapom *el is kapta* már,  
 Tiszába vitte a tatár.

És a népdalban:

Fúj, süvölt a Mátra szele,  
*Ingem*, gatyám *lobog bele*,  
 Kalapom *is elkapta* már,  
 Tiszába vitte a tatár.

Aztán Czuczor 1837-ben írt *Aranyhalász* című versének harmadik szakaszában Kodály-nak a Kállai-kettősére ismerünk.



Barna leány, hova lettél?  
 Talán a verembe estél?  
 Nem estem én a verembe,  
 Mással estem szerelembe.

Kérdés: ki vette át kitől? Móser arra utal, hogy Czuczor ismerte a Kállai-kettőst, így értelmezte ugyanis szótárukban: „friss magyar kettős táncz, mint azt Kállóban járják, vagy hajdan járták”. Tehát Czuczor ismerhette a népdalt is, és talán az ihlette említett versének a megírására.

Nem kevésbé érdekes, hogy Czuczornak a *Szántó legény dala* című versét népdalként és műdalként is több változatban énekelték sokfelé az országban (Móser idézi Székről, Székelyszentmihályról, Mátyusföldéről és a Szigetközből). 1848-ban, tehát a vers megjelenése után néhány évvel Kassai Vidor, a kor kiváló színésze a feljegyzés szerint már hallotta énekelni a következő dalt:

Ha kel a szép nap sugára,  
 Kezemben az eke szarva.  
 Ekém előtt négy tinó jár,  
 Csákó, Szilaj, Gyöngyös, Bogár.  
 Hajsz ökreim, hajsz.

Mégpedig az ismert Kossuth-nóta dallamával hallotta. Most már csak az a kérdés, melyik született meg előbb: Czuczor verse vagy a verbuváló dallam. Lehet, hogy a költő erre a dallamra írta a verset, de lehet a fordítottja is, azaz hogy a dallam szegődött a vershez.

A szerző könyvében csaknem 50 népdal alakulását, elterjedését vizsgálja, közben 84 kottát tesz közzé, valamint közreadja Czuczornak eddig kiadatlan népdalgyűjteményét.

## Irodalom

- Balázs János 1976. Czuczor Gergely emlékezete. *Magyar Nyelv* 149–155.
- Bartók Béla 1931. Budapesti előadás. In *A népzeneről*. (Előszó és jegyzetek: Szigethy Gábor.) <http://mek.oszk.hu/05200/05222/html/gmbartok0005.html> (2013. október 14.)
- Horváth János 1955. *Kisfaludy Károly és íróbarátai*. Művelt Nép Könyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő (szerk.) 2001. *Magyar dialektológia*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Móser Zoltán 2000. *Körülvesznek engem a dalok. A népdalgyűjtő és népdalíró Czuczor Gergely. A hét szabad művészet könyvtára 17. Zsámbék–Dunaszerdahely*.
- Németh G. Béla 1982. Arany János. In Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*. Kossuth Kiadó. Budapest. 178–187.
- Orosz László 1982. Czuczor Gergely. In Klaniczay Tibor (szerk.): *A magyar irodalom története*. Kossuth Kiadó. Budapest. 142.
- Révész Bertalan 1993. *Czuczor Gergely költői pályája 1830-ig*. Gran Tours Kiadó. Esztergom.
- Sőtér István 1965. Arany János. In Sőtér István (főszerk.): *A magyar irodalom története* 4. Akadémiai Kiadó. Budapest. 96–152.
- Szikszainé Nagy Irma 2007. *Magyar stilsztika*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Szuromi Lajos 1990. *A szimultán verselés*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Tóth Dezső 1965. Czuczor Gergely. In Sőtér István (főszerk.): *A magyar irodalom története* 3. Akadémiai Kiadó. Budapest 480–488.

## A LÍRA INTERSZUBJEKTIVITÁSA

Az én mint poétikai konstrukció Ady költészetében

A tanulmány a kognitív poétika elméleti és módszertani kiindulópontjából vizsgálja a lírai szövegekben megjelenő szubjektum kategóriáját. A vizsgálat középpontjába helyezett probléma Ady Endre költészetének közelmúltbeli újraértelmezési kísérleteihez kapcsolódik, így módon a tanulmány elsődleges célja az Ady-recepció termékeny megújítása a kognitív poétikai szemlélet bevonásával. Fontos azonban, hogy a poétikai szubjektum fogalmának bevezetése alapvető felismerésekkel gazdagítja a kognitív poétikát és a líraelméletet is, rámutatva a lírai szubjektivitás hagyományos tézisének, valamint a lírai én emblematis fogalmának a problémáira. A tanulmány olyan megközelítést javasol, amely a korábbi poétikai szemlélettel szemben a lírai szövegek interszubjektív jellegére, valamint az abban funkcionáló poétikai szubjektumra irányítja a figyelmet, kiépítve a kapcsolatot a rím kognitív poétikai elméletével. Végső konklúzióként a tanulmány újrafogalmazza az Ady-versek szubjektumalkotó stratégiájára irányuló irodalomtudományi kérdésfelvetést, a korábbiaktól eltérő megvilágításba helyezve Ady és a késő modernség viszonyát.

**Kulcsszavak:** kognitív poétika, megnyilatkozó, poétikai szubjektum, rím, poétikusság, szimuláció, interszubjektivitás, részvételi és eltávolítási stratégia

### 1. Bevezetés

Ez a tanulmány a szubjektum poétikai kategóriájának értelmezésén keresztül vizsgálja Ady Endre költészetét. A középpontban álló problémát első közelítésre az irodalomtudomány kérdései közé lehetne sorolni, az itt bemutatott vizsgálat azonban a kognitív nyelvészet fogalmait, magyarázatait alkalmazza a gondolatmenet során, vagyis a kognitív nyelvészet felől kezdeményezi egy, az irodalomtudomány által artikulált kérdés megválaszolását. Olyan elméleti kiindulópontot érvényesít tehát, amelynek alapvető jellemzője nyelv- és irodalomtudomány interdiszciplináris integrálása: ez a **kognitív poétika** kiindulópontja. A kognitív poétika legfontosabb háttérfeltevései a következők (összefoglalóan I. Simon 2012: 5–26): a poétikai jelenségek magyarázatában a megismerés eszközeként és közegeként tekintett nyelv szerkezeti és műveleti modelljeit érvényesíti; a vizsgált jelenségeket az irodalom mint specifikus kommunikációs és megismerési mód, ugyanakkor a humán elme működésének sajátosságait rendszerszerűen felmutató nyelvi tevékenység megvalósulásaként értelmezi; a hétköznapi és a szépirodalmi nyelvhasználatot kontinuumnak tekinti; plurális elméleti és módszertani eszköztárral dolgozik, amely egyfelől a vizsgált jelenségek minél összetettebb interpretációját, másfelől azok rendszerszerű leírását tekinti céljának.

Az itt bemutatott gondolatmenet abból a megfigyelésből indul ki, hogy Ady költészetének értelmezését sajátos kettősség jellemzi az utóbbi másfél évtizedben: miközben az irodalomtudományi recepció egyértelműen újszerű interpretációkat kezdeményez Ady költészettörténeti helyének stabilizálása céljából, adekvát nyelvelméleti kiindulópont hiányában nem tud hatékonyan reflektálni az Ady-versnyelv összetettségére és újszerűségére. A nyelvi megalkotottság bizonyos jelenségeit előtérbe helyezi, ám ezek átfogó vizsgálata, együttes értelmezése még várat magára.

Jelen tanulmány ezen a helyzeten kíván változtatni azért, hogy az Ady-versek központi jelentőségű szövegszervező stratégiáját, a szubjektum konstruálásának folyamatát a kognitív poétika perspektívájából mutassa be. Ennek egyik eredménye a szövegek poétikai szerkezeteinek funkcionális kognitív nyelvészeti magyarázata, amely összehangolható a hermeneutikai interpretációval, végső soron pedig azok irodalomtudományi recepciójának időszzerű kérdésselvetéseit – mint szubjektum és költemény viszonya, a lírai alany nyelvi megelőzöttségének mértéke – segíti a nyelvi struktúrák felől megválaszolni. A másik eredmény a kognitív poétika területén artikulálódik: a poétikai szubjektum fogalmának bevezetésével a kognitív poétikai interpretáció termékeny jellege mutatkozik meg, és a poétikusság fogalma is árnyalhatóvá válik. A tanulmány tehát a kognitív poétika célkitűzésével összhangban a diszkurzív interakciók kezdeményezését, illetve azok intenzitásának fokozását kívánja megvalósítani, igazolva az interdiszciplinaritás szükségességét és hatékonyságát az irodalommal foglalkozó diszciplínák számára.

Mindezeknek megfelelően a továbbiakban először **(2.)** az Ady-recepció újonnan kibontakozó horizontját vázolom fel, elhelyezve abban a kognitív poétika kiindulópontját. Majd a poétikai szubjektum fogalmának meghatározására teszek kísérletet, alkalmazva is egyben azt egy Ady-vers (*Nem feleltem magamnak*) részletes elemzése során **(3.)**. Ezt követően **(4.)** az új szubjektumfogalom bevezetésének irodalomtudományi és kognitív poétikai konzekvenciáit vonom meg, középpontba helyezve a szubjektumképzés stratégiáit Adynál, a rím poétikai struktúráját, valamint a poétikusság fogalmát. A tanulmányt a legfőbb eredmények összefoglalása **(5.)** zárja.

## 2. Ady rekanonizációjának lehetőségei és módjai

Napjainkra egyértelműen kirajzolódnak annak az értelmezéstörténeti horizontváltásnak a körvonalai, amely az ezredforduló táján kezdeményezte Ady Endre költészetének újraolvasását (l. Kabdebó–Kulcsár Szabó–Kulcsár–Szabó–Menyhért 1999). Az újonnan felvetett kérdésirányok a korábbi ideológiailag dominált értelmezések elvetésében, valamint azok helyett a szövegek nyelvi megalkotottságának előtérbe helyezésében találkoznak (l. Gintli 2006: 321–324, Eisemann 2007: 689–692). Ez a közös nevező teszi felismerhetővé például, hogy a hagyományosan a szecessziós énkultusz következményének tekintett, totalizált szubjektum megjelenése egyáltalán nem kizárólagos, és így nem is általánosítható Ady költészetében (Gintli 2006: 323); valamint azt, hogy a versbeli én osztatóságát, többszörös perspektíváltságát kidolgozó szöveghelyek miatt a lírai alany nem tekinthető monolit struktúrának (Kulcsár Szabó 1999); továbbá, hogy az önreflexivitas esetenként rendkívül összetett viszonyba helyezi a megszólalót önmagával, a szubjektum-objektum viszony felől az interszubbjektivitás felé mozdítva el a megszólalás eseményét (Bednancs 1999); végül, hogy a lírai megnyilatkozásban felvett szerep és a megszólaló én konvencionális hierarchiája az Ady-életmű bizonyos pontjain megszűnik, szerep és én egymás-

rautaltsága következtében pedig a megnyilatkozás aktusa válik a szubjektum átmeneti stabilizálódásának terévé (Kulcsár-Szabó 1999).

Úgy tűnik tehát, hogy az elmúlt másfél évtizedben az Ady-versek szubjektuma vált az újraértelmezés központi kategóriájává. Ez a recepciótörténeti mozgás magyarázható a magyar irodalomtudományban kialakuló „retrospektív hagyomány szemlélet”-tel, amely „a kései modernség szubjektumszemléletéhez köthető nyelvi-poétikai stratégiák tapasztalatából származtatott kérdésirányok mentén kontextualizálja” Ady életművét a magyar költészet történetben (Török 2002: 63), vagyis mintegy visszafelé keresi a szövegek azon pontjait (és egyben azon szövegeket is), amelyekkel aktuálisan dialógusba tud lépni a recepció, megerősítve ezzel Ady helyét a modernség kánonjában. Mindeközben a szubjektumcentrikus olvasásmód arra is alkalmas, hogy az életmű belső hangsúlyainak áthelyezését is kezdeményezze, korábban periférikus szövegeket helyezve az érdeklődés középpontjába.

Az sem hagyható azonban figyelmen kívül, hogy a lírai ént középpontba helyező retrospektív szemlélet, valamint a szövegek nyelvi megalkotottságának összetett vizsgálata sem eredményezte Ady Endre költészetének radikális rekanonizációját. A felvetett kérdésekre születő válaszok továbbra is a romantika és a modernség viszonyában horgonyozták le a szövegek (értékelő) értelmezését, és bár számos mű kapcsán rámutattak a versnyelv összetett működése felőli magyarázat sikerére, összességében véve nem oldották fel Ady kánonbeli helyének korábbi elbizonytalanodását. Mindez jelentős részben abból is következik, hogy miközben a hermeneutika és a recepcióesztétika felismeréseit termékenyen alkalmazó magyar irodalomtudomány Adyt érintő újraértelmezési kísérletei rendre autentikus problémákat fogalmaztak meg, ezzel párhuzamosan azonban elmulasztotta önmaga nyelvelméleti újrapozicionálását. Másként fogalmazva, a nyelvi megalkotottság előtérbe helyezését nem követte a nyelvre vonatkozó előfeltevések revíziója, következésképpen a létrejövő interpretációk megállapodtak egyes bonyolult nyelvi-esztétikai struktúrák bemutatásánál, ugyanakkor elmaradt ezek tendenciózus és általánosító összekapcsolása.

Mindemellett a nyelvre, illetve a retorikusságra és a poétikusságra vonatkozó öröklött háttérfeltevések reflektálatlansága olyan megállapításokhoz is elvezetett, amelyek indokoltsága nyelvtudományi nézőpontból tekintve kérdésesnek tűnik. Gintli Tibor például úgy érvel, hogy az énnel az Ady-versekben tapasztalható „mitikus” megnövekedése okozza a biografikus én középpontba kerülését az értelmezői hagyományban, mindez pedig végső soron abból a romantikus hagyományból következik, „amely a szubjektumot »poétikai kategóriává« minősítve a szöveg nyelvi megformálása tekintetében megelégedett azzal, ha a szöveg az individualitás megjelenésének teret adott” (Gintli 2006: 322). Jóllehet a költő alakjának dominanciája a recepcióban tagadhatatlan, és maga Ady is határozott gesztusokkal kezdeményezte ezt az olvasási módot,<sup>1</sup> a fenti gondolatmenet mégis problematikus, mivel nem válik világossá, hogy a szubjektum kifejezés alatt pon-

<sup>1</sup> Lásd például az Új versek előhangját: „E versek mind-mind a Léda asszonyéi, aki kedvelte és akarta őket. Én el szoktam pusztítani a verseimet fogyó életem növénylázában, mély viharzásokon és poklok tüzeiben. Ennek a néhány versnek megkegyelmeztem. Engedtem őket életre jönni, s átnyújtom őket Léda asszonynak” (Ady 1989: 5), ahol az *Én* nyilvánvalóan és szükségszerűen azonosítandó a költő személyével, ezáltal az alkotó ontológiailag uralja alkotásait, amint azt a sokat idézett szöveg hely („Én voltam Úr, a Vers csak cifra szolgálja” [Hunn, új legenda]) is tanúsítja.

tosan mit ért az értelmező, és hogy egy poétikai kategóriaként értelmezett szubjektum megjelenése („a poétikai normává emelt szubbjektivitás”) miért azonosulna automatikusan a biografikus énnel. Egy poétikailag konstruált szubjektum legfeljebb a lehetőségét hordozza a szerző bevonásának a szöveg világába, annak szükségszerűségét azonban aligha.

A másik példa az irodalomtudományi recepció felemás voltára a szövegek retorizáltságával áll kapcsolatban. Eisemann György szerint *A vár fehér asszonya* című versben a szimbolista versnyelv allegorikusan válik olvashatóvá, „ha újdonságaira az olvasó a nyelv retorikus képessége felől tekint” (Eisemann 2007: 692), majd a továbbiakban megállapítja, hogy az ismétlés retorikai alakzata általában allegorikus értelmezést kezdeményez (i. m. 694). Az idézett értelmezés tovább örökíti allegória és szimbólum szembeállító alkalmazását (noha nem tartja fenn értékhierarchiájukat), háttérben hagyva azt a megfigyelést, hogy a modern költészet elsődleges nyelvi stratégiája a jelentések elbizonytalanítása, az pedig, hogy mindez allegória vagy szimbólum révén történik, másodlagos jelentőségű. Eisemann értelmezése hatékonyan irányítja a figyelmet az Ady-versnyelv összetett működésére, de ezt a klasszikus retorika fogalmi eszközeinek alkalmazásával teszi, és a megfigyelt újszerűséget is retorikai potenciálnak tekinti, nem reflektálva a retorikusság, valamint a nyelv „retorikus képességének” mibenlétére. Ezzel összefüggésben idézhető Török Lajos észrevétele, miszerint az Ady-életműben „csak ritkán fordul elő, hogy a szövegek retorikai megformáltsága felbomlasztja a szubjektum tematizáló modalitásában feltárolt figura egyneműségét” (Török 2002: 65). Ez a megállapítás ismét a retorika dimenziójába utalja a szöveg nyelvi megalkotottságának a megszokottól eltérő érvényesülését, miközben megint csak kifejtetlen marad, milyen szerkezetekkel jellemezhető a szövegek retorikai megformáltsága, és miért éppen retorikai – tehát miért nem szemantikai, stilisztikai vagy poétikai – jelenségként kellene kezelnünk a szubjektum nyelvileg történő összetetté válását.

### 2.1. A kognitív poétika helye és szerepe Ady költészetének újraértelmezésében

A fent bemutatott példák azért is figyelemre méltók, mert az irodalomtudományi újraértelmezés megtorpanását is mutatják. Hiszen Kulcsár Szabó Ernő már 1999-ben, az Ady-rekanonizáció megindulásakor figyelmeztet arra, hogy „önmagában a trópusok retorikája sem tekinthető olyan biztosítéknak, mely automatikusan szavatolni tudná az Ady-szövegek nyelvbe való visszatérését” (Kulcsár Szabó 1999: 10), az újonnan keletkező magyarázatok mégis megmaradnak a szóképek és alakzatok retorikai kategóriáinál. Ezen a ponton válik beláthatóvá, hogyan segítheti a kognitív nyelvtudomány előfeltevéseit és eszközeit érvényesítő kognitív poétikai vizsgálat Ady költészetének megszólaltatását a jelen horizontjában. Az utóbbi vállalkozás fő tétje ugyanis az, hogy sikerül-e dialogikus viszonyba kerülni ma Ady műveivel, ez pedig mindenekelőtt akkor igazolható egyértelműen, ha a szövegek nyelvi szerkezeteinek a működése a mai olvasó számára is lehetővé teszi az interszubbjektív jelentésképzés dinamikájának (azaz a horizont-összeolvadás esztétikai történésének) megtapasztalását. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az Ady-versek „párbeszédképességét” a nyelvi megformáltság elemi és összetett szemantikai struktúrái mentén (összhangban a funkcionális nyelvelmélet kiindulópontjával, l. Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008), valamint e struktúrák átpoétizálódása felől (összhangban a hétköznapi és poétikus nyelvhasználat között tételezett kontinuummal, lásd Stockwell 2002; Tsur 2002: 281; Vandaele–Brône 2009: 24; Turner 1996; Simon 2011; 2012: 11–12) kell vizsgálnunk. Leszögezhető ugyanis, hogy napjaink irodalomértése számára nem kínál érvényes

és autentikus válaszokat egy hagyományos strukturalista, azaz egy a műalkotás nyelvi megalkotottságát a formális nyelvelméleti előfeltevéseket érvényesítő nyelvészeti poétika és retorika kiindulópontjából vizsgáló értelmezés (l. a Baudelaire-vers elemzését Jakobson–Lévi-Strauss 2001-ben). Másfelől azonban megállapítható, hogy a hermeneutikai beállítódás rejtett csapdákat hordoz magában, amennyiben az irodalmi mű interpretálásáról kialakított nézeteket határozottan megváltoztatja ugyan, ám annak nyelviségét nem értelmezi újra egy funkcionális nyelvelméleti perspektíva bevonásával, ily módon az alakzatok klasszikus retorikai értelmezését fenntartva diszkreditálja a nyelvi megformáltság kanonizált struktúrái felőli kérdezést, megvonva az illetékességét ezeknek a vizsgálatoknak.

Ezért hozhat szemléletváltást és új eredményeket egy kognitív poétikai megközelítés, amely a kognitív nyelvészet eredményeire támaszkodva új kérdéseket vethet fel az értelmezés számára, vagy éppen a meglévők újszerű megválaszolását teszi lehetővé (a metafora kapcsán lásd Tolcsvai Nagy 2006: 200). A jelen tanulmány által középpontba helyezett probléma, az Ady-versek szubjektumstruktúrája kapcsán már önmagában a szubjektumnak mint nyelvi kategóriának radikális újraértelmezésére is módot ad a kognitív szemantika. Tolcsvai Nagy Gábor a következőképpen összegzi mindezt: „Az alany nem a priori szerkezeti vagy logikai kijelölés, hanem nagymértékben sematizálódott konceptualizálási mód” (Tolcsvai Nagy 2012: 119). Azaz a szubjektum nyelvi kategóriaként, a kognitív szemantika (l. Tolcsvai Nagy 2010) kiindulópontjából nem önmagában, hanem a megfigyelt és fogalmilag megképzett jelenet vonatkozásában magyarázható a fogalmiasítás konvencionális lehetőségeként, amelynek működtetését számos tényező (többek között az ige szemantikai szerkezete, az ige sematikus figuráinak megoszlása, a szubjektivizáció mértéke, a topikstátus megkonstruálása) befolyásolja, a megnyilatkozó és a befogadó konceptuális és nyelvi megképezése pedig még összetettebbé teszi.

Mindebből egyenesen következik, hogy amennyiben a műalkotásban megképződő, illetve jelöltté váló szubjektum nyelvi megalkotottságát kívánjuk vizsgálni, a grammatikai alany aktuális funkcionálása már önmagában összetett jelenségeként jelentkezik. Tekintsük példaként az (1) szövegrészletet.

- (1) Jöttem a Gangesz partjairól,  
 Hol álmodoztam déli verőn,  
 A szívem egy nagy harangvirág  
 S finom remegések: az erőm.  
 (A Tisza-parton)

Az első két verssor/versmondat grammatikai alanya nem szimbolizálódik önálló kifejezéssel, ehelyett az igei inflexió (E/1. személyrag) teszi hozzáférhetővé. Vagyis a versmondatok alanya az igei állítmány révén konceptualizált folyamat elsődleges figurája, ugyanakkor a megnyilatkozóra történő referálás következtében a közös alap (Verhagen 2005) részeként is konstruálódik. Ezt a kettősséget mutatja az inflexiók jelölés, amely félszubsztivizációnak tekinthető (van Hoek 1997: 37–44). A megfigyelt jelenet fogalmi kidolgozása azonban határozottan megváltozik a második két sorban: a grammatikai alanyok (*harangvirág, remegések*) hatására a konceptualizáló figyelme más entitásokra irányul a jeleneten belül, miközben a megnyilatkozó továbbra is félszubsztivizált módon marad a színen, de ezúttal birtokos személyjeleken keresztül. A befogadó figyelmének közép-



pontjába tehát új entitások kerülnek, amelyek azonban a birtokos szerkezet referenciapont-konfigurációja révén továbbra is kapcsolatban maradnak a megnyilatkozó konceptuális struktúrájával. Ráadásul a második egységben két összetett referenciapont-szerkezet bontakozik ki: az elsődleges referenciapont mindkét esetben a megnyilatkozó félszubsztívítált konceptualizációja, miközben az abból nyíló tartományban megjelenő *SZÍV* és *ERŐ* entitások egyben metaforikusan azonosulnak a grammatikai alany által hozzáférhetővé tett entitásokkal. Míg tehát az első szakaszban önállóan jelöletlen grammatikai alany helyébe nominális szerkezettel jelölt grammatikai alany lép, ezzel párhuzamosan az első szakasz félszubsztívítált alanya továbbra is megmarad, sőt fogalmi kapcsolatba kerül az objektíven konstruált alanyokkal.

A vers „szubsztívítuma” a következő komplex szerkezettel jellemezhető. A **grammatikai alany** a szöveg során először félszubsztívít, majd objektív módon konstruálódik, miközben a szövegrészlet egészén át topikként funkcionál (ezt erősíti a birtokos szerkezetek, amelyekben referenciapontként szolgál, és így rajta keresztül konceptualizálhatók a figyelem előterébe helyezett entitások is). A **pragmatika** kiindulópontjából, azaz a nyelvi tevékenység kontextuális feltételrendszerét tekintve (l. Tátrai 2011) a szöveg első két sorában a grammatikai alany egybeesik a megnyilatkozóval, majd a harmadik sortól ez megváltozik, miközben a megnyilatkozó továbbra is hozzáférhető marad, de metonimikusan reprezentálva, vagyis önmaga helyett önmaga részére irányítja a figyelmet. A befogadó a szövegben nem jelenik meg kifejtetten, ugyanakkor a nyelvi szimbólumok intencionális jellegéből következően része a megnyilatkozás kontextusának. És mivel lírai szövegről van szó, különösen fontosnak tűnik, hogy az aposztrofikus fikció (l. Tátrai 2012) címzettje sem jelenik meg kifejtetten a szövegben, jóllehet jelenléte mellett érvelhetünk a teljes szöveg utolsó sorának kérdése („A Tisza-parton mit keresek?”) alapján. Igazán összetetté azonban mindez a második két sor **retorikai** struktúrája következtében válik: a chiazmus révén a megnyilatkozó metonimikus/szinekdochikus konceptualizációja keretként fogja át a grammatikai alanyokat, ez, valamint a figyelemirányulási szempontból kiemelt szöveghelyek (sorkezdő, illetve rímpozíció) a megnyilatkozó alakját nem vagy csak kismértékben engedik háttérbe csúszni.

### 3. A szubsztívítum mint poétikai konstrukció

A versbeli „én” nyelvi megképződésének felületes áttekintéséből is egyértelművé válik, hogy ez a megképződés bonyolult konstruálási folyamat, amelynek egyes részfolyamatai (a grammatikai alany konstruálása, a szövegvilág humán entitásának hozzáférhetővé tétele, a megnyilatkozó azonosítása) akár egymással ellentétes mozgásokat is kezdeményezhetnek a figyelem irányulásában és a konceptualizációban, az eredményeként előálló szubsztívítumkonstrukció pedig olyannyira összetetté válik, hogy egyetlen homogén „én”-ként történő azonosíthatósága problematikus. Noha körvonalazható egy humán létmóddal felruházott entitás a diskurzusvilágban, akihez a megnyilatkozás aktusa, a nyelvi szimbólumok intencionális alkalmazásba vétele, továbbá az aposztrofikus fikció kezdeményezése köthető, ez az entitás maga is a szövegvilág fogalmi kidolgozásának, vagyis az aposztrofikus fikció létesülésének eredménye, így abban válik értelmezhetővé. Egyfelől tehát a posteriori létmódja van a szöveg befogadásához képest, azaz az értelmezés egyik következményeként képződik meg, másfelől fogalmi szerkezetként belső homogenitás nem jellemzi, azaz nincs kidolgozva minden aspektusa.

Ezen megfigyelések alapján a lírai szövegek interpretációjában olyan nagy hagyomány-nyal bíró **lírai én** fogalmának tényleges alkalmazhatósága, magyarázóereje megkérdőjeleződik. Egyrészt azért, mert olyan énkonstrukcióként vezették be, amely – noha funkciója a biografikus én kivonása a szöveg világából – a szöveg befogadásához képest ontológiai elsőbbséggel bír, így ennek az ének a nyelvben és a nyelv által történő létesülése nem került előtérbe. Másrészt azért, mert a költemények bevett, hétköznapi gyakorlattá váló értelmezése szerint a szövegek a lírai én „belső világát, érzéseit, gondolatait” verbalizálják, ez a megközelítés azonban érvénytelenné válik, amennyiben elfogadjuk, hogy a szubjektum a jelentésképzés folyamatainak eredményeként előálló struktúra.

Mielőtt a lírai én helyett új fogalom kialakítására tennék javaslatot, szükséges még egy rövid – pragmatikai jellegű – kitérőt tenni. Hiszen a mindennapok nyelvhasználati szituációiban sem történik meg általában egy homogén szubjektum konstruálása, részben mert a közvetlen interakciók során a diszkurzív szerepek folyamatosan változnak, részben pedig, mert az interszubjektív jelentés kialakításához nem szükséges a másik fél holisztikus, minden lényeges aspektus mentén kidolgozott konceptualizálása. A hétköznapi nyelvi tevékenység során azonban mindig módunkban áll a kontextus ismételt beállítása, módosítása, ennek következtében pedig a másik szubjektumról kialakított fogalmi struktúra szükség szerint specifikálható, dinamikusan alakítható. Ám a lírai szövegek közvetett befogadása során megnő a szöveg nyelvi kibontakozásának jelentősége, mert ez a folyamat orientál a diszkurzív kontextus, egyben pedig a szövegvilág megképzésében is. Továbbá a szöveg megnyilatkozója eredendően nem is nekünk, hanem az aposztrófikus fikció címzettjének irányítja a szimbólumokat. Ezért a szövegvilág konstruálása során folyamatosan konstruáljuk a megnyilatkozás szituációját is, mintegy az aposztrófikus fikció és a megnyilatkozás fiktív szituációja nem válik el élesen egymástól. Míg tehát a hétköznapiak során egyértelmű marad a diskurzusvilág (amelyen belül a kölcsönös figyelemirányítás történik) és a referenciális jelenet (amelyre a közös figyelem irányul) határa, még abban az esetben is, ha a referenciális jelenet a diskurzusvilágon belül jelölődik ki, és a határ rugalmasan változtatható, ez az egyértelműség a lírai szövegek befogadása során megszűnik.

Ezért a költemények nyelvi-poétikai értelmezése során akkor járunk el helyesen, ha kerüljük bármilyen, a szöveg működéséhez képest ontológiaiilag elsődleges és egynemű énkonstrukció alkalmazását, helyette pedig a **poétikai folyamatok által megképződő szubjektum** fogalmát vezetjük be.

### 3.1. A poétikai szubjektum fogalma

A poétikai konstrukcióként értelmezett szubjektum alapvető jellemzői a következők:

- olyan fogalmi szerveződés, amely a lírai szöveg értelmezésének, tehát a nyelvi szerkezetek szemantikai feldolgozásának eredményeként jön létre;
- konstruálási műveletek együttállásaként jön létre, tehát produktum, ugyanakkor produkció is, hiszen eredendően és a szöveg befogadása során folyamatosan konstruálódik;
- produktumként nagy jelentősége van az aposztrófikus fikció kibontakozásában, ezzel párhuzamosan a jelentésképzés interszubjektivitását is biztosítja, vagyis egyaránt része a diskurzusvilágnak és a referenciális jelenetnek;

- konstruálásában nagy szerepet játszanak a figuratív nyelvhasználat szövegben kibontakozó szemantikai struktúrái, azaz a poétikai struktúrák (például a metafora, metonímia, alliteráció, rím, a versmondát sajátos szórendi jelenségei).

Mivel a szépirodalmi megnyilatkozások befogadása során a hétköznapi nyelvhasználatban megszokott deiktikus stratégiák, amelyekkel a szöveg világát a diskurzusvilág kontextusában tesszük értelmezhetővé, nem működtethetők, a megnyilatkozás értelmezésekor a szövegvilág mentális konstruálásával párhuzamosan, ugyanakkor azzal szoros fogalmi szerkezetben folyamatosan konstruálódik a diskurzusvilág, benne a szöveget „megszólaltató” szubjektum is, ezért az nem azonosítható tisztán a pragmatikai megnyilatkozóval. Továbbá a megnyilatkozás szemantikai összetettsége, sűrítettsége megnő, hiszen a nyelven kívül más közeg nem áll rendelkezésünkre a diskurzusba lépéshez, így módon a kontextualizáció minden részfolyamata csak a megnyilatkozásra mint szemantikai konstrukcióra támaszkodhat. Következésképpen olyan nyelvi-szimbolikus struktúrák alkalmazása valósul meg, amelyek egyfelől segítik a diskurzusvilág és a referenciális jelenet konceptuális megalkotását (állványzatépítés, l. Simon 2011; 2012), másfelől azonban növelik is azok referenciális összetettségét. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a poétikus nyelvhasználat megteremti a szépirodalom sajátos diszkurzív közegét, egészen odáig, hogy a lírai szöveg világában prototipikusan semmilyen entitást nem tudunk megképezni anélkül, hogy azt konvencionális vagy figuratív-poétikus szemantikai szerkezetek révén ne kapcsolnánk fogalmilag a létrejövő szubjektumhoz.

Mindezek alapján a lírai szövegek kapcsán olyan szubjektumkonstrukció feltételezhető, amely a hétköznapi nyelvhasználat megszokott nyelvi szimbolizációs eljárásokra alapozva, ám azok komplexitását növelő átpoétizálódás révén jön létre, úgy, hogy a diskurzusvilág és a referenciális jelenet részeként egyaránt konstruálódik, megvalósítva a líra önreflexivitását. A továbbiakban e poétikai szubjektumfogalom alkalmazhatóságát, magyarázóerejét mutatom be egy kései Ady-vers értelmezésében.

### 3.2. A poétikai szubjektum létesülésének folyamata – esettanulmány

Tekintsük végig, miként szerveződik a poétikai szubjektum egy konkrét szövegben, a *Nem feleltem magamnak* című 1916-os Ady-műben. A választás motiváltságát az adja, hogy a versnek az irodalomtudományi rekanonizációs folyamatban is kitüntetett státusa van, elsősorban annak az intertextuális-dialogikus viszonynak a felismerése folytán, amely Ady költeményét a késő modern magyar líra egyik központi szövegével, Kosztolányi *Ének a Semmiről* című versével hozza összefüggésbe (Kulcsár Szabó 1999: 23–25). (A rímeken alapuló intertextualitás jelentőségére a részletes elemzést követően még vizsaszatérek.) A vers szövege a következő.

- (2) Bizony, lelkem,  
Csak magamnak nem feleltem:  
De hát választ nem is leltem.

Elfeleltem  
Sok örömöm, sok szerelmem:  
Szép elmenni: ez az „elvem”.

Ez az „elvem”,  
Csúf szó, de csak így feleltem:  
Elvvel, szívvel s be nem telten.

Így feleltem,  
Bátor hangon énekeltem  
S néha nyáron harcra keltem.

Bizony, lelkem,  
Én az Életet elejtem,  
Én magamat már elrejttem.

Ki nem „fejtem”:  
Megint rossz szó. Elfelejttem,  
Ezt és mindent. Nem feleltem  
Magamnak.  
(Nem feleltem magamnak)

A versszöveg értelmezése az egyes versszakok nyelvi szerkezeteinek elemző bemutatásával történik, hangsúlyozottan a kognitív poétika módszertanával, amely a kognitív nyelvészet különböző, egymással azonban összhangba hozható, így koherens elemzői eszköztárt alkotó eredményeit, fogalmait vonja be a magyarázatba.

Az első versszak nyelvi-szemantikai szerkezetei a nyelvhasználati szituáció és az aposztrofikus fikció megképződése tekintetében is a kompozíció kezdőpontjának tekinthető. Érdekes az igék szemantikai struktúrájából kiindulni. A *felel* ige eseményszerkezetében a VÁLASZ mint másodlagos figura metaforikusan jelenik meg, ennek révén a harmadik sorban a figyelem előterébe kerülő entitás fogalmi kapcsolatban áll az igével, miközben a *feleltem* rímpárja, a *leltem* szerkezet másodlagos figurája is, így összekapcsolja a felelés és a válasz megtalálásának aktusát. Tehát a szövegrész a válasz metaforikus megtalálásának elmaradására és az ebből következő megnyilatkozási kudarcra irányítja a figyelmet. A rímek ezt a negatív, elmaradó folyamatot, valamint annak célját (másodlagos figuraként) helyezik előtérbe.

Másfelől a versszak a kérdés-válasz diszkurzív viszonyrendszerét teszi összetetté, bonyolulttá: az aposztrofikus fikció címzettje az én egy szegmense, szinekdochikus megfelelője, a *bizony* partikula pedig megerősítést fejez ki, egyben a teljes megnyilatkozást egy korábban elhangzott megnyilatkozásra való válaszként teszi értelmezhetővé. Vagyis az a szöveg, amely tagadja a válaszadás megtörténtét, maga is válaszként, a megnyilatkozó és saját lelke közötti interakcióként olvasható. Figyeljük meg az interakciós viszonyrendszer résztvevőit: *lelkem*, amely metonimikus szemantikai kapcsolatban áll a megnyilatkozóval, illetve *magamnak*, amely a megnyilatkozó holisztikus konceptualizációját kezdeményezi, egyben azonban (névmásként) sematikus teszi kidolgozhatóvá. Megállapítható tehát, hogy már az első versszakban igen összetett szubjektumkonstrukció bontakozik ki: a grammatikai alany jelöletlen, illetve az igei inflexiókban dolgozódik ki, ugyanakkor egybeesik a megnyilatkozóval, amely azonban dialogikus viszonyban áll egyfelől a saját lelkével, másfelől önmaga sematikus figurájával.

A vers további része egyértelműen olvasható egy szubjektum megnyilatkozásaként, ez az „én” pedig a rímek igei, illetve névszói inflexiójában meg is jelenik. Csakhogy a szubjektum az első versszakban igen összetetté válik a diskurzus, illetőleg a szövegvilág konceptuális szerkezetében, ezzel párhuzamosan önmagával, illetőleg a nyelvvel való viszonya is egyre komplexebb lesz.

A második versszakban feltűnővé válik a szemantikai szerkezetek sematikus jellege: az *örömm* például sematikus, a kategória prototípusát profilálva dolgozódik ki, miként a *szerelmem* is; az utóbbi a szerelmi viszony létrejöttét és fenntartását profilálja folyamatként, összegző letapogatással, vagy a szerelmi viszony másodlagos figuráját helyezi előtérbe. Hasonló módon sematikus kerül kidolgozásra a *szép elmenni* szerkezet igei jelentése, hiszen figurái nem szimbolizálódnak nyelvileg, így nem rögzül a jelentésszerkezet, mindazonáltal az ige jelentésszerkezete a térbeli távolodó mozgást profilálja összegző letapogatással, és ez feltehetően annak metaforizálódását kezdeményezi (*elmenni* ’meghalni’). A megnyilatkozó szubjektum tehát elutasítja korábbi tapasztalatait, amelyek sematikus kerülnek kidolgozásra, ugyanakkor affirmatíván összegzi magatartását. Mind ezt azonban nagyfokú metapragmatikai tudatosság mellett teszi, amelyet az idézőjelek használata jelez: „*elvem*”, ahol az idézőjelek az itt bemutatott értelmezésben az alkalmazásba vett nyelvi szimbólum megfelelőségének bizonytalanságát, sőt megkérdőjelezését hivatott jelölni. Vagyis a megnyilatkozó szubjektum, miközben a versszak első szakaszában nyelvi szerkezetekkel szimbolizálja szándékát, a második szakaszban éppen a nyelv adekvátságát vonja kétségbe.

A harmadik versszak második sorában objektíválja a megnyilatkozó az előző versszak végén megjelenő nyelvvel szembeni kételyt, egyben konkretizálja is: a nyelvi kifejezés nem kellően esztétikus ahhoz, hogy megfelelően szimbolizálja a konceptualizációt. Ezen a ponton még összetettebbé válik a megszólaló én: elválnak ugyanis a konceptualizáló és a megnyilatkozó szubjektum, amennyiben tételeznünk kell egy fogalmiasító tudatot, amely reflektál fogalmi struktúrájának verbalizálási elégtelenségére, miközben mégis történik megnyilatkozás, vagyis tételeznünk kell egy megnyilatkozó szubjektumot is. A megnyilatkozó szubjektum a pragmatika „én”-je (hiszen szükségszerűen a megnyilatkozás kontextusában válik értelmezhetővé), míg a reflektáló tudatosság tekinthető a kialakuló poétikai szubjektumnak.

Ezt a szerkezetet tovább bonyolítja, hogy a nyelvi megformálás elégtelensége ellenére is történik megnyilatkozás, amely egyben a hiányzó felelet múltbeli megadásaként is értelmeződik. Vagyis ezen a ponton a szöveg pontosítja, egyben vissza is vonja az első versszak megállapítását: a felelet nem maradt el, megtörtént, ugyanakkor annak milyensége, módja, nyelvi megformáltsága nem volt megfelelő. A szöveg tehát egyfelől előtérbe helyezi a megformáltság – hangsúlyozottan esztétikailag kidolgozódó – dimenzióját, másfelől felülírja tartalom és forma hagyományos dichotómiáját: amennyiben nem megfelelő a felelet nyelvi megformáltsága, nem is tekinthető megtörténtnek, ezáltal a poétikai én megvonja a hagyományosan értett tartalomtól az ontológiai elsődlegességet, mintegy feloldja azt a megnyilatkozás módjának minőségében.

Tulajdonképpen itt, a harmadik versszakban bontakozik ki a poétikai én, itt történik meg a megnyilatkozó tényleges átpoetizálódása, jóllehet ennek előjelei már az első versszakban megtalálhatók. Csak amíg ott a pragmatikai értelemben vett szubjektum válik összetetté (pluralizálja magát egy metonimikus-parciális és egy holisztikus nézőpont

egyidejű érvényesítésével), addig itt már nem egyeztethető össze egyazon megnyilatkozó szubjektum különböző kidolgozásaiként a nyelvhasználat módjában feloldódó és a pusztán megnyilatkozásban funkcionáló én.

A negyedik versszak első sora anaforikusan utal vissza a megtörtént (és egyben meg nem történt) feleletre, egyben kataforikusan irányítja a figyelmet (*így*) a feleletet részletező következő szövegrészre. Ez a versszöveg egészére jellemző, visszatérő szerkezet: az első sor, amely félsor, de rímel, címkeként vezeti be a versszak egészét, egyben láncszerűen, textuálisan kapcsolódik vissza az előző szövegrészekhez, azokat ismételve, variálva. Az *így* névmás jelentősége kiemelkedő, hiszen a következő sorok kataforikus értelmezését alapozza meg, egyben segíti a rímben is összekapcsolódó metaforizációt, jelentéskiterjesztést: a felelet éneklésként és harcra kelésként, harcba bocsátkozásként válik kidolgozhatóvá a rím mentén.

Ez a hármas rím a felelet diszkurzív aktusának metaforikus konceptualizációját fokozatosan mozdítja elő: az éneklés még az emberi hanghoz kötődik (*bátor hangon*), van verbális vonatkozása, így voltaképpen csak kiterjeszti a felelet kategóriáját, a *harcra keltem* szerkezet azonban már egészen eltávolodik a megnyilatkozás diszkurzív aktusától, annak csupán az interakcionalitásából őriz meg valamit.

A negyedik versszak egyben le is zárja a szöveg első egységét, hiszen az ötödik versszak első sora az első versszakét ismétli. Ebben az egységben megy végbe a pragmatikai megnyilatkozó átpoetizálódása, ezzel együtt megindul a poétikai szubjektum megképződése, amely a következőképpen összegeezhető. A szövegrész középpontjában a felelet megtörténtének bizonytalansága áll. A szöveg felütése a felelet diszkurzív aktusának elmaradására irányítja a figyelmet, mégpedig úgy, hogy előtérbe állítja a felelet címzettjét (a megnyilatkozó saját magának nem felelt), továbbá a válasz (azaz a megnyilatkozás) hiányát. Majd a felelet elmaradásának jelenbeli következményeit sorolja fel a szubjektum: korábbi életének lényeges elemeiről lemond, és a térbeli, illetőleg metaforikus eltávozás értéktelítettségét hangsúlyozza. Miközben azonban a kezdeti vershelyzet kibontakozik, megindul a befogadás megindulásakor egységesnek és homogénnek tételezett szubjektum osztódása is. A harmadik versszakban jelenik meg a felelet megformálására, azaz a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételére tudatosan reflektáló én, ennek következtében pedig a lírai én egysége nem tartható fenn. Szétválik a tettek, cselekvések dimenziójában értelmezhető pragmatikai szubjektumra, amely egyfelől megnyilatkozik, másfelől a felelet jelentésének metaforikus kiterjesztése révén valójában felel, valamint a nyelvi szimbólumok alkalmazásba vételének dimenziójában, azaz a nyelv dimenziójában megformálódó poétikai szubjektumra, amely saját nézőpontjából visszavonja a felelet érvényét, annak minden pozitívumával (*bátor hang, harc*) együtt is.

Az ötödik versszakban a verskezdő félsor ismétlődése nemcsak azért lényeges, mert szakaszhatárt jelöl a szöveg textuális előrehaladásában, egyben pedig koherenssé is teszi azt, hanem azért is, mert ismételten aposztrofét valósít meg. Tehát a hagyományosan egységesnek tekintett lírai szubjektum megbomlásának pillanatában a megnyilatkozó ismét saját metonimikusan konceptualizált részéhez fordul a megnyilatkozással: a szubjektum saját egységének megbomlását szükségképpen csak valakivel interakcióba kerülve, azaz interszubjektív helyzetben verbalizálhatja. Mindez átmenetileg helyreállítja a megnyilatkozás pragmatikai kontextusát, és ezzel némiképpen áthidalja a megnyilatkozó és a poétikai szubjektum elkülönülését, hogy legalább beszélni tudjon annak folyamatáról. A szubjektum szétkülönböződésének nyelvi szimbolizációjához nélkülözhetetlen



tehát a másik szubbjektum, vagyis a közlés interszubbjektív viszonyrendszere, amelyet a lírában az aposztrófé tart fenn.

Az *Életet* nagy kezdőbetűs írásmódja az Ady költészetének első szakaszában domináló „hirdető beszédmódot” (Kulcsár Szabó 1999), azaz a megnyilatkozás referenciális értelmezését problémamentesnek tartó, a létrejövő jelentés interszubbjektívitéását figyelmen kívül hagyó, egyben a nyelvre eszközként tekintő nyelvhasználatot evokálja, ezáltal a biografikus szubbjektum, a költő kerül előtérbe, amely azonban az *elejtem* ige trajektora. Az ige jelentése metaforizálódik a másodlagos figuráját kidolgozó *Életet* szerkezet hatására, így végső soron a megnyilatkozó én saját magát fosztja meg az élettől, inautentikusnak minősítve magát a szöveg világában.

Az itt körvonalazódó értelmezésben a harmadik sor tekinthető tetőpontnak: a *magamat* névmás holisztikus-sematikus konceptualizációja révén a szubbjektum egységét idézi meg, ez ugyanakkor az a szubbjektum, amely számára a vers világában nem érkezett felelet, vagyis egy vágyott, ugyanakkor végképp elérhetetlen egységes szubbjektum, amely helyébe az én végleges osztottsága lép. Az *elrejttem* ige trajektora a megnyilatkozó szubbjektum, landmarkja a vágyott egységes én. Tehát a pragmatikai én lemond jogáról a léthez, ugyanakkor a megnyilatkozás metaforikus terében „rejt el” a vágyott, de nem létező egységes ént. Ezen a ponton válik igazán jelentőssé a megképződő poétikai szubbjektum, az ugyanis az egyedüli autentikus, érvényességét megtartó énkonstrukció a szöveg értelemszerkezetében. Az első olvasatra nyelvíleg egyszerűnek mondható szövegrész valójában igen bonyolult fogalmi struktúrát kezdeményez: a megnyilatkozó én, belátva a korábbi hirdető beszédmód kudarcát, felszámolja önmagát, miközben a felszámolást bejelentő megnyilatkozásban rejt el a meg nem figurált, pontosabban a korábbi nyelvhasználattal létre nem hozható egységes szubbjektumot. Ezen a ponton Ady a nyelvhez való viszonyát tekintve valóban túllép a romantikán, hiszen nem a kudarc tragikumát, hanem a felelet megadásának eleve teljesíthetetlen voltát ismeri be, és a visszavonulás helyett továbblép a nyelvbe.

A hatodik versszak tekinthető zárlatnak: a *ki nem fejtem* szerkezettel az egyértelmű, pontos, részletező nyelvi megformálás elutasítását jelenti ki a megnyilatkozó, ismételten átadva a létjogot a poétikai énnak. Ugyanakkor az idézőjelek, valamint a második sor első fele (*megint rossz szó*) már a poétikai énnak tulajdonítható szimbólumok, ezáltal azonban nem az esztétikum, hanem az autentikus szimbolizáció lehetetlenségét, megoldhatatlanságát fejezik ki. Az *Elfelejttem ezt és mindent* verssor végletes és végleges lemondásként értelmezhető az életről, a biografikus én hirdető beszédmódjáról vagy akár a megnyilatkozás aktusáról és annak énlétesítő potenciáljáról, illetve a korábban egységesnek hitt én egységességéről. A teljes lemondás, elfelejtés azonban nem ironikus, hanem inkább tragikus, tehát a késő modernség ironikus önreflexívitéását csak a nyelv vonatkozásában közelíti meg a szöveg.

A vers utolsó fél sora, egyben utolsó szava a vágyott egységes ént helyezi a figyelem előtérébe, amelyet az autentikus felelet megadásával lehetett volna megformálni, és amelynek létrejötte így végképp elmarad.

A poétikai szubbjektum létrejöttének végigkövetése a következőképpen összegezhető. A szöveg kezdetén a megnyilatkozó saját (objektívan konstruált, így önmagától elidegenített) részéhez fordul, ezáltal létesíti az aposztrófikus fikciót, amely ugyanakkor homogen egységének a megbomlásával jár együtt. Már ez a folyamat, vagyis az úgynevezett önmegszólító verskezdet szükségessé teszi, hogy olyan szubbjektumfogalmat vezessünk

be az elemzés során, amely holisztikus jellegű, azaz áthidalja a megnyilatkozó én osztoottságát, ezáltal azonban át is poétizálja azt. A poétikai szubjektumra tehát egyszerűen fogalmazva azért van szükség a diskurzus világában, hogy a befogadó a megnyilatkozó én osztoottságát, heterogénné válását követően is képes legyen fenntartani a diskurzusvilág másik résztvevőjének körülhatárolhatóságát, azaz a nyelvi szimbólumok intencionalitását, és ezáltal megkezdhesse az interszubjektív jelentésképzés folyamatát. A poétikai szubjektum nem azonosítható tehát a megnyilatkozóval, hanem egy azt magában foglaló, mintegy föléboltozódó, körülhatárolható entitás, amely azonban belső szerkezetében összetett: magában foglalja a megnyilatkozó szubjektumot, valamint annak különböző, nyelv általi (re)figurációit. A vizsgált szövegben a poétikai szubjektum nemcsak megképződik, hanem egyben saját kiemelt státusára is reflektál azáltal, hogy a megnyilatkozó múltbeli és jelenbeli diszkurzív aktusait, továbbá a megnyilatkozás jelenéig használt nyelvet is visszavonja, azok érvénytelenségére irányítja a figyelmet. Mindez egyfelől az autentikus megnyilatkozás tagadását, másfelől a megnyilatkozó szubjektum önfelszámolását eredményezi, olyan paradox szituációban, amelyben mégis tételezhető szubjektum, valamint mégis történik megnyilatkozás. Ezt a paradoxont oldja fel a poétikai szubjektum létesülése, az ugyanis lehetővé teszi, hogy az én reflektáljon korábbi egységességének illúziójára, valamint az azt fenntartó nyelvhasználat sikertelenségére anélkül, hogy egyben önreflexív megnyilatkozásának érvényessége is veszélybe kerülne. Amennyiben a költeményt a létesülő, sőt a létjogosultságot fokozatosan átvevő poétikai szubjektum szólamaként értelmezzük, eljuthatunk az önreflexív folyamaton keresztül az én önfelszámolásáig és a nyelvben történő (ugyanakkor enigmatikus, nem rögzített) újralétesüléséig, miközben a megnyilatkozás diszkurzív státusa nem érvénytelenedik.

#### **4. A poétikai szubjektum magyarázó potenciálja**

A tanulmány a továbbiakban a poétikai szubjektum fogalmának meghatározásából és alkalmazásából eredő általánosabb következményeket tárgyalja egyfelől a kognitív poétika, másfelől az irodalomtudomány terén. Az esettanulmány részletes elemzése után tehát most arra irányul a figyelem, hogy a lírai szövegek szubjektumának poétikai kiindulópontból történő értelmezése miként járulhat hozzá a kognitív poétika, valamint az irodalomtudomány eredményeinek újraértelmezésére, összhangban a kognitív poétika metodológiai célkitűzésével, az egyes tudományágak fogalmi eszközeinek a vizsgált szövegek interpretációjából következő értelmező megújításával.

##### **4.1. A poétikai szubjektum és a poétikusság fogalma**

Magától értetődik, hogy a specifikus poétikai jelenségek kognitív nyelvészeti vizsgálata nem maradhat elszigetelt, azaz nem korlátozódhat önmagában csupán az adott jelenség magyarázatára. Részben azért, mert a kognitív nyelvészet alapvető háttérfeltevése szerint a nyelv a humán megismerés eszköze, de egyben közege is, amelynek működtetése más megismerő rendszerekkel együttesen, azokkal szoros kapcsolatban történik, ilyenformán az egyes partikuláris nyelvi szerkezetek magyarázatának végső perspektívája az emberi kogníció jobb megértése. Részben pedig azért, mert a kognitív poétika – az iménti elvvel összhangban – az irodalmat is a megismerés sajátos, ugyanakkor kiemelten fontos dimenziójaként értelmezi, amely egyfelől lehetőséget ad a nyelvhasználat körülvevő világ sajátosan emberi, fikciós és önreflexív megismerésére, elsősorban a nyelvi szerkezetek

specifikus, poétizálódó alkalmazásba vételén keresztül (Steen–Gavins 2003: 2–7, Vandaele–Brône 2009: 1).

A rím kognitív poétikai elméletének megalapozási kísérlete (l. Simon 2012) a poétikai jelenségek kognitív nyelvészeti vizsgálatának általános jelentőségét a **poétikusság** fogalmának meghatározásában találja meg. A korábbi kutatások eredményeként a következőképpen körvonalaztam a poétikusság fogalmát: „A poétikusság [...] a figuratív nyelvhasználat jellemzőjeként az egyes nyelvi szerkezetek nem konvencionális, nem kanonikus használatát jelenti, a hétköznapi megismerés során megszokott összefüggésrendszertől való eltávolodás vagy annak diszkurzív megsokszorozása céljából. [...] a nyelvi szimbólumok poétikus használatát pragmatikai és poétikai állványzatépítés is jellemzi, amelynek révén nem csupán a konceptualizált világ közös birtokbavétele, de annak átpoetizálódása is megtörténik, a hétköznapi világtól való eltávolodás, illetőleg annak konvencióira történő diszkurzív reflexivitás tapasztalatában részesítve a nyelvhasználót” (Simon 2012: 260). Ez a meghatározás abból az előfeltevésből indul ki, hogy a nyelvi szerkezetek specifikus, poétikai használata a világ specifikus megismerésének és megosztásának közegében válik motiválttá, azaz a nyelvi szimbólumok referenciális értelmezésének összetetté tétele egyrészt lehetővé teszi a világ újszerű megismerését, másrészt annak folyamatában bontakozik ki, vagyis a poétikai szerkezetek sajátos referencialitása eredményezi a világ poétikai újraalkotását, amelyben a konvencionális referenciális értelmezés elégtelen, a nyelvi szerkezetek referenciájának megsokszorozása válik szükségessé.

Ez a meghatározás szoros kapcsolatban áll a kognitív nyelvészet azon háttérfeltevésével, miszerint a jelentésképzés interszubjektív műveletei a nyelvhasználók aktív kognícióját, mentális közreműködését teszi szükségessé, tehát a nyelvi szimbólumok használata sosem egyéni műveltsor. A szépirodalmi szövegek értelmezése is a befogadó aktív mentális munkájának eredménye, nem pedig egy előzetesen adott, a szövegben kódolt jelentés (szerzői szándék) utólagos azonosítása, felismerése, hiszen a nyelvi szimbólumok alapvető perspektivikusságát (l. Tomasello 1998) a befogadó tudata aktualizálja saját mentális műveletein keresztül. Ezt a felismerést összegzi találon Oatley azzal, hogy a szépirodalmi szövegek befogadását írás és olvasás folyamatának összekapcsolásaként, kölcsönös meghatározottságaként értelmezi a **writingandreading** terminussal (Oatley 2003). Amint Oatley rámutat, ez az értelmezés összekapcsolható a poétika évezredes hagyományával, amennyiben Arisztotelész mimézis fogalmát megfelelően, **szimulációként** értelmezzük: olyan imaginárius folyamatként, amely (szemben az imitáció koncepciójával) lehetővé teszi a szöveg világának mentális konstruálását a befogadó saját, korábban megélt tapasztalatainak konceptuális bevonásán keresztül (Oatley 2003: 165–167). Ebből következően a műalkotások mimetikus befogadása nem csupán megadja a szövegvilág poétikus megalkotásának, egyben saját világunk poétizálódó rekonstruálásának lehetőségét, hanem egyben el is várja a befogadótól ennek megtörténtét (ekkor lehet ugyanis sikeres a befogadás), vagyis a befogadó a mentális erőfeszítésein keresztül felelősséget vállal a mű értelmezésében.

Ezt a megközelítést támogatja a poétikai szubjektum itt bemutatott értelmezése. Módot ad ugyanis arra, hogy vizsgálat tárgyává tegyük az interszubjektív jelentésképzés műveleteit olyan szépirodalmi szövegekben, amelyek közvetett diskurzusoknak tekinthetők, és amelyekben a résztvevők ontológiai státusa nem azonos. Hiszen a lírai szövegek olyan szubjektum megnyilatkozásaiként értelmezhetők, amely éppen önreflexív jellege és a szöveg világához fűződő viszonya mentén konstruálódik a szövegek befogadása során.

Azaz a nyelvi szerkezetek a jelentések elmozdításával, megsokszorozásával a létrejövő szövegvilágot és a diszkurzív viszonyrendszert egyaránt összetetté teszik, amelyben a szubjektum is sajátos pozícióban van: egyszerre megnyilatkozó és a megnyilatkozás objektuma, azaz egyszerre irányítja a befogadó figyelmét, ugyanakkor célpontja is a referenciális jelentésképzés aktusainak. Ezért a befogadó aktív kogníciója elengedhetetlen a megképződéséhez, létrejötté pedig voltaképpen önmagunk nyelv általi rekonstruálása/refigurálása, saját szubjektumunk „játékba hozása” az interszubjektivitás megvalósítása érdekében.

Mindebből következően a lírai szövegek kognitív poétikai megközelítése nem támaszkodhat a hagyományos líraelmélet eredményeire, amelyek értelmében a lírai szövegek egyfajta lírai szubjektum „belső”, ezért a megnyilatkozás aktusához képest előzetesen adott érzelmeinek, gondolatainak, vélekedéseinek dokumentumai lennének. A romantikából eredő lírafelfogás, amely a szubjektum (ön)teremtő aktusát helyezi a középpontba, nem tekinthető kontinuosnak **egy kognitív poétikai líraelmélettel**, hiszen redukcionizmus jellemzi, miközben a huszadik században – részben Bahtyin (1988) hatására – megkérdőjeleződik a lírai szubjektum ontológiai és episztemológiai önállósága. A hegeli esztétikára a medialitás elmélete felől reflektáló hermeneutikai irodalomtudomány (l. Lőrincz 2002: 5–12) rámutat arra, hogy Hegel – az *Esztétikai előadások* előfeltevéseinek részben ellentmondóan – felismeri a lírai műalkotások nyelviségének jelentőségét, és olyan líraelmélet alapjait rakja le, amelyben a lírai szövegek nyelvi megalkotottsága, valamint az ebből következő receptív struktúrákat (megértési módokat), illetve a részvételt és az eltávolítás kettős perspektíváját helyezi előtérbe.

Ennek értelmében a lírai szövegek olyan megnyilatkozások, amelyek a nyelvi szimbólumok interszubjektív feldolgozását, valamint ennek az interszubjektivitásnak a konstruálását is kezdeményezik: az előbbi **részvételi**, az utóbbi pedig **eltávolítási startégiának** tekinthető. Másként fogalmazva a lírai szövegek befogadója aktívan részt vesz az aposztrófikus fikció megteremtésében, miközben a poétikai szubjektum megformálásán keresztül egyben lehetőséget is ad a tőle független aposztrófikus diskurzus kibontakozására. E kognitív poétikai líraelmélet részletes kidolgozására ezúttal nincs mód, lényeges azonban, hogy a lírai szövegek poétikai jelenségeit, azaz a figuratív nyelvhasználat lírai szövegekben megjelenő struktúráit az itt felvázolt kiindulópontból közelítsük meg, ez ugyanis nem csupán a poétikai jelenségek mélyebb és autentikusabb magyarázatára ad lehetőséget – amely eltávolodik a trópusok klasszikus retorikájától –, hanem egyben a szubjektivitást az interszubjektivitással felváltó újszerű líraelmélet további részletezését is megalapozza.

#### 4.2. A poétikai szubjektum kapcsolata a rímmel

A fenti gondolatmenet részletezése céljából, a korábbi évek kutatásaira támaszkodva érdemes megvizsgálunk a rím szerepét a poétikai szubjektum létesülésének folyamatában. Különösen azért, mert a vizsgált Ady-vers ötödik és hatodik versszakában összecsendülő rím��ókkal (*elejtem – elrejttem – elfelejtem*) intertextuális kapcsolatba lép Kosztolányi Dezső *Ének a Semmiről* című versének hármasríme – miként erre már csaknem másfél évtizede felhívta a figyelmet az irodalomtudomány (Kulcsár Szabó 1999: 23–24).

- (3) Amit ma tartok, azt elejtem,  
 amit ma tudtam, elfelejtem,  
 az arcomat kezembe rejtem

Az irodalmi szöveghagyomány diszkurzív interakciójának tekintett jelenség, amelyet a késő modernség sajátos Ady-recepciójaként is értelmezhetünk, látszólag csupán jelzészerű demonstrálása az Ady-versnyelv folytathatóságának. Kulcsár Szabó Ernő meg is jegyzi, az Ady költészetével folytatott késő modern párbeszéd nem tekinthető teljes kompozíciók intertextuális továbbélésének, „szinte sohasem versmodellekre, vagy az egész kompozíciót formáló retorikai-poétikai megoldásokra terjednek ki, mindössze bizonyos szintaktikai, verstechnikai eljárások részleges átvételére, illetve némely rímtechnikai reminiscenciákra korlátozódnak” (Kulcsár Szabó 1999: 24–25).

A kognitív poétika kiindulópontjából tekintve megjegyezhetjük, hogy a „szintaktikai, verstechnikai eljárások” nem partikuláris-periférikus struktúrái a lírai szövegnek, hanem a költemény egészes értelmezését, a vele való interszubbjektív viszony kialakítását lehetővé tévő poétikai szubbjektum konstruálásában közreműködő, így jelentőségüket is abban elnyerő szerkezetek és műveletek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a poétikai szubbjektumalkotás elemi műveleteinek intertextuális ismétlődése éppen a lírai nyelvhasználat hagyományával kialakított intenzív és termékeny kapcsolatra utal.

Az sem tekinthető esetlegességnek, hogy Kosztolányi a rímet választja e diszkurzív viszony kialakítására. Ennek magyarázatát a rím kognitív poétikai elmélete teszi lehetővé. A rím referenciális állványzatépítési stratégiaként (l. Simon 2011) közreműködik a szövegvilág fogalmi konstruálásában, az ismétlődés és a konceptuális-szemantikai struktúrák eltérben tartása révén segíti az aposztrofikus fikció referenciális feldolgozását. Vagyis a szövegvilág együttes megfigyelésében történő részvétel struktúrájaként értelmezhető. Ady versében a rím az *elejtem* ige másodlagos figurájának a konvencionálisnál nagyobb mértékű eltérbe helyeződését kezdeményezi, tehát aktuálisan az *Élet* elejtését profilálja, és ez a *lelkem-elejtem* rímpár szemantikai integrációjával állítható párhuzamba, hangsúlyozva az életről történő tudatos lemondást. Ezt a jelentésstruktúrát érvényesíti, de egyben specifikálja is Kosztolányi szövegének megoldása, amelyben az összetett versmondattal tagmondatok konvencionális sorrendjének megfordításával az *elejtem* ige szerkezetében megjelenő másodlagos figura ismételtén ráirányítja a figyelmet a megnyilatkozás idejére, illetve a jelenben a poétikai szubbjektumhoz tartozó entitásokról történő lemondásra, miközben ezt a lemondást demetaforizálja is azáltal, hogy a *tartok* ige az *elejtem* ige elsődleges, fizikai térben értelmezett jelentését aktiválja. Hasonló demetaforizációs, az elsődleges jelentést újraaktiváló jelentésképző műveletek figyelhetők meg a hármásrím további tagjainál. Az *elfelejtem* Ady versében egyfelől a megnyilatkozásban alkalmazásba vett nyelvi szimbólumra – ezen keresztül pedig holisztikusan a korábbi beszédmódra –, valamint sematikus (névmási kompozitumok révén) a múltban szerzett ismeretek totalítására (*ezt és mindent*) irányul, Kosztolányinál viszont a poétikai szubbjektum jelenben birtokolt tudására. Ady versében az *elrejttem* ige másodlagos figurája a megnyilatkozó szubbjektum holisztikus, ugyanakkor sematikus figurája (*magamat*), miközben az ige jelentése a nyelvi közlés irányába metaforizálódik a *ki nem „fejtem”* szerkezet hatására. Ezzel szemben Kosztolányinál a *rejttem* rím szó másodlagos figurája a megnyilatkozó arca, vagyis ismételtén egy elsődleges, a fizikai térben értelmezhető jelentés aktiválódik.

Megállapítható tehát, hogy a visszatérő hármásrím nem csupán egyszerű intertextuális ismétlődés, hanem a megnyilatkozó én önfelszámolásának megismétlődése, amely egyben a poétikai szubbjektum létesülésének hasonló folyamatát szimbolizálja. Csakhogy míg Ady esetében a megnyilatkozó átpoetizálódása metaforikus jelentésképző műveletek



révén történik meg, amelyek így határozottan a poétikai szubjektum nyelvi létmódjára irányítják a figyelmet, addig Kosztolányi szövegében a szubjektum saját átpoetizálódásának konkrét aktusára, aktuális részfolyamataira fókuszál. Vagyis Ady költeménye a poétikai szubjektum létesülését a múltbeli megnyilatkozások kudarcának, inautentikuságának (szükségszerű) következményeként mutatja be, míg Kosztolányi versében a poétikai szubjektum konstruálódása a megnyilatkozó önként vállalt, konkrét tevékenységként kerül a figyelem előterébe.

Mindez arra is rámutat, hogy a rím nemcsak részvételi stratégiaként, hanem eltávolító szövegelemként is közreműködik a jelentésképzésben. Másként formálódik meg ugyanis a poétikai szubjektum a két szövegben, jóllehet létesülésük aktusa alapvetően megegyezik: a Kosztolányi-vers szubjektuma az igék elsődleges jelentésén keresztül erőteljesebben antropomorfizálódik, emberi mivolta egyértelműbben előtérbe kerül, miközben a saját maga által használt, begyakorolt nyelvhez fűződő viszonya nem dolgozódik ki. A rímek működése tehát nemcsak segíti, de összetettebbé is teszi a szövegvilág és a diskurzusvilág fogalmi konstruálását, a poétikai állványzatépítés művelein keresztül (l. Simon 2012: 137, 154, 260).

Ehhez járul a kognitív poétikai rímelmélet azon felismerése (Simon 2012: 220–233), amely szerint a rím egyik fontos funkciója a megnyilatkozás kulturális kontextusának kialakításában van: kulturális kontextualizálási műveleteket kezdeményez azáltal, hogy az adott megnyilatkozást egy kulturális szöveghagyomány kontextusában teszi befogadhatóvá. Ezért a rím a kulturális deixis specifikus szerkezete, amely textuális és kompozíciós deixisként nemcsak a megnyilatkozás szövegszerű megalkotottságára, hanem egyben annak irodalmiságára is ráirányítja a figyelmet. A rím kulturális deixisként történő értelmezésének alapja a deiktikus művelet felbontása erős és gyenge, azaz demonstratív és reflexív aspektusra (l. Tanaka 2011: 30). Ennek értelmében a deixisként felfogott rím a magyar költészettörténeti szöveghagyomány egy részét vagy sematikusan az egészét jelöli ki kulturális kontextusként, a demonstratív aspektus révén konkrét intertextuális utalást is megvalósíthat, a reflexív aspektus révén pedig kijelöli azt a kontextusfüggő kiindulópontot, amelyik a deiktikus műveletet kezdeményezi – ez nem más, mint a poétikai szubjektum. Az a szubjektum, amely deiktikus centrumként kijelöli saját megnyilatkozása kulturális értelmezési kontextusát.

A rím kulturális deixisként történő értelmezése újabb érvként támasztja alá a poétikai szubjektumfogalom bevezetésének szükségességét: mivel az Ady-versben a megnyilatkozó tagadja megnyilatkozása autentikusságát, sőt annak megtörténtét is, majd felszámolja önmagát, nem tekinthető deiktikus centrumnak. Mégis történik megnyilatkozás, amely határozottan kontextualizálja magát a magyar költészettörténeti hagyományban,<sup>2</sup> vagyis

<sup>2</sup> A Kosztolányi-szöveggel létrejövő intertextuális, kulturális kontextuális kapcsolathoz hasonló fedezhető fel Ady verse és Arany János Epilógusának részlete között: „*Láttam sok kevély fogatot, / Fényes tengelyt, cifra bakot: / S egy a lelkem! / Soha meg se’ irigyeltem.*” Jóllehet Arany szövegében a *lelkem* kifejezés nem tekinthető a megnyilatkozó önmegszólításának, a *lelkem* – *irigyeltem* rímpár részévé válhat a befogadó által megképzett kulturális kontextusnak, amelyet egyfelől a négy szótagos félsor és a nyolc szótagos teljes sor egymásra következése is erősít (Ady voltaképpen kétszer ismétli a teljes sort vizsgált költeményében), másfelől a saját múltjára visszatekintő, azt értékelő poétikai szubjektum alakja formálódik meg mindkét esetben. E tekintetben Ady verse diszkurzív viszonyba kerül Arany költeményével, miközben – a modernség alkotójaként – problematizálja szubjektum és nyelv viszonyát.



tételeznünk kell deiktikus központot, olyan szubjektumot, amely kezdeményezi a deiktikus kontextusalkotás műveletét. Kosztolányi szövegében ehhez hasonló folyamat megy végbe: a poétikai szubjektum kulturális deiktikus centrumként rámutat Ady versére mint a diszkurzív hagyomány partikuláris darabjára, egyben annak kontextusában reflektál saját létmódjára. A poétikai szubjektum végzi el a rámutatást, amely tehát minden önreflexív, önfelszámoló aktus ellenére körülhatárolható marad. Következésképpen a poétikai szubjektum és a rím működése kölcsönösen feltételezik egymást: a rím nem tekinthető a lírai szövegek szükséges, de periférikus kellékének, hiszen egyik funkciója éppen a poétikai szubjektum hozzáférhetővé tétele, az utóbbi konstrukció pedig a szöveg poétikai kompozíciójának elemi és összetett szerkezetei révén, azok feldolgozásának műveleteiben formálódik.

#### 4.3. A szubjektumképződés Ady költészetében

A tanulmányban bemutatott kognitív poétikai vizsgálat az irodalomtudományban felvetett kérdésekre irányuló reflexiók révén válhat teljessé. Az Ady-recepció aktuális kérdésiránya ugyanis a költemények szubjektumának jellege, illetve megképződési módja mentén értékeli újra az életművet, a következő séma alapján: míg a korábban előtérbe kerülő versekben az affirmatív beszédmód következtében a lírai én voltaképpen kinyilatkoztatja önmagát, ez a monolit struktúra számos versben osztottá válik, különféle szerepek formálódnak, alteregók jelennek meg, míg végül a kései versek megközelítik – de el nem érik – a késő modernsége jellemző, önmagát a nyelvben létesítő szubjektumot. Ez a tendencia valóban megfigyelhető az életműben, összefüggésben a szubjektum egyre inkább problematizálódó struktúrájával, amely önmagát vizsgálja külső perspektívából (*Ha messzebről nézem, Életesnek látom magam, Kéves beszélgetés magammal, Beszélgetés a szívemmel, szomorú hitvallás magamhoz*), vagyis a versek megnyilatkozájának önreflexivitása a kései kötetekben fokozódik. Ezzel párhuzamosan a szöveget a megnyilatkozó alá rendelő hagyományos költészetfelfogás (l. *Hunn, új legenda*) is elbizonytalanodik azáltal, hogy a szöveg kikerül a megnyilatkozó kontrollja alól, és diszkurzív partnerré válik (*Kiszakadt, bús nóta*).

A kognitív poétika szubjektumfogalma felől tekintve ez a tendencia egyértelműbben körvonalazható, ily módon a kognitív poétika javaslatot tehet az irodalomtudományi recepció számára az Ady-életművet megszólaltató kérdések újrafogalmazására. Amennyiben ugyanis a megnyilatkozó szubjektum át poetizálódását, azaz a poétikai szubjektum létesülését a lírai megnyilatkozások egyik sajátosságának tekintjük, a megszólaló szubjektum egységének megbomlása, illetőleg heterogéné válása vagy átstrukturálódása önmagában nem tekinthető az Ady-költészet modern vonásának. Részben, mert már a korai szövegekben megfigyelhető a megnyilatkozó megszűnésének folyamata a szöveg előrehaladásával. Tekintsük a *Búgnak a tárnák* című vers első és utolsó versszakát:

- (4) Havas csúcsával nézi a napot  
Daloknak szent hegye: a lelkem,  
Gonosz tárnáktól általverten. [...]

Egy pillanat és megindul a hegy:  
A büszke tető táncos népe  
Bevágódik a semmisségbe.

A versben a megnyilatkozó lelkének allegorikus megszűnése során, sőt azt követően is tételeznünk kell poétikai szubjektumot, hiszen annak tulajdonítható a lélek összeomlásának, semmivé válásának bemutatása. Ellenkező esetben a megnyilatkozáshoz képest ontológiailag elsődleges szubjektumot kellene tételeznünk (a hagyományos lírai én mintájára), vagy fel kellene adnunk a megnyilatkozó szubjektum körülhatárolhatóságába vetett bizalmat, ez pedig a megnyilatkozás paradox ontológiai státusához vezetne.

A kognitív poétika kiindulópontjából tehát nem az a fő kérdés, hogy a költemény befogadása előfeltételez-e egyfajta homogén alanyiságot, hiszen a poétikai szubjektum – a líra jellemzőjeként – a szöveg értelmezésének folyamatában konstruálódik, így nem adott előzetesen. Központi fontosságúvá válik azonban az, hogy a poétikai szubjektum létesülése előtérbe kerül-e, és azzal párhuzamosan megváltozik-e a megnyilatkozó (pragmatikai szubjektum) létmódja. E tekintetben napjaink Ady-kánonjában azok a szövegek kerülhetnek centrális helyre, amelyekben a szöveg poétikai kompozíciója és elemi, illetve összetett figuratív nyelvi jelenségei hatására a megnyilatkozó egynemű struktúrája, egységessége megváltozik, olyannyira, hogy a jelentésképzés sikeressége, interszubjektivitása csak a poétikai szubjektum révén tartható fenn. Ezekben a szövegekben jellemzően az aposztrofikus fikció is sajátossá válik, amennyiben annak címzettje metonimikus vagy metaforikus viszonyban áll a megnyilatkozó fogalmával, így a vershelyzet eredendően és szükségszerűen ráirányítja a figyelmet a szubjektum átpoetizálódására. A késő modernség költészetében szintén nem az válik fontossá, hogy a versek szubjektuma a versben, a vers által jön létre, hanem az, hogy ez a szubjektum a vers végén sem rögzül, nem határolható körül teljes bizonyossággal, miként József Attila *Medáliák* ciklusának egyes darabjaiban vagy Szabó Lőrincnél *Dsuang Dszi álmában*. A poétikai szubjektum létesülésének végnélkülisége tekinthető a késő modernség sajátosságának, amely egyben azt is jelenti, hogy a késő modern költészetben a poétikai szubjektum már nem csupán előtérbe kerül, hogy biztosítsa az interszubjektivitást, de át is veszi a nyelv használatát a megnyilatkozótól, egyedüli autentikus konstrukcióként a nyelvben (vég nélkül) létesülő szubjektum kategóriáját teremtve meg.

## 5. Összegzés

A tanulmány az Ady-életmű újraértelmezésének napjainkban tapasztalható aktivitásából, egyben azonban az egyértelmű kezdeti sikerek utáni elbizonytalanodásából indult ki, elsődleges célja pedig az aktuálissá váló szövegek központi értelmezések támogatása, illetve elősegítése, valamint a versek nyelvi megalkotottságára irányuló kérdésfelvetés termékkennyé tétele a versekben megnyilatkozó szubjektum összetett értelmezése felől. A szubjektum kategóriájának újszerű megközelítéséhez a kognitív poétika elméleti kiindulópontját és módszertanát alkalmaztam, amely összhangban áll a szépirodalmi szövegek nyelviségére irányuló irodalomtudományi érdeklődéssel, továbbá összhangba hozható az irodalmi hermeneutika szemléletével és belátásaival. Mindemellett a kognitív poétika a kognitív nyelvészet és az irodalomtudományi poétika eredményeinek, illetve nézőpontjainak összehangolására is módot ad, következőképpen az interdiszciplinaritásból eredő magyarázó potenciálja mind a hagyományos jelenségekre, mind a nyelv poétikus működésének új területeire kiterjed.

A tanulmányban bemutatott vizsgálat legfőbb eredménye a **poétikai szubjektum** fogalma, amelynek érvényességét egy Ady-vers elemzésén keresztül igyekeztem bemutatni.

A fogalom lehetővé teszi egyrészt a tradicionális fogalmi eszközök (lírai én, lírai szubjektivitás) revízióját, miközben új megvilágításba helyezi a líraelmélet alapkérdéseit, és felhívja a figyelmet a líra eredendő interszubjektivitására, részvételi és eltávolító stratégiáinak kettősségére. A poétikai szubjektum fogalmának másik előnye az, hogy elismerhetővé teszi: az irodalmi szövegekben az egyes figuratív nyelvi struktúrák nem elszigetelten bontakoznak ki, nyerik el jelentésüket és értelmüket, hanem egymással szoros összefüggésben, egymást feltételezve működnek közre egy poetizált szövegvilág befogadó általi létrehozásában, amelyben a befogadó szubjektum közvetlen kapcsolatba tud kerülni a poétikai szubjektummal, miközben a megfigyelt jelenet és a közös figyelem irányításának diszkurzív közege párhuzamosan, egymással kölcsönhatásban konstruálódik. Ezen felismerések végső eredménye az irodalomtudományi Ady-recepció központi-vá váló kérdésirányának újrafogalmazása, valamint Ady és a késő modern költészet kapcsolatának alaposabb felmérése lehet.

## Irodalom

- Ady Endre 1989. *Összes versei*. Szöveggond. és jegyzetek: Láng József – Schwitzer Pál. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Bahtyin, Mihail 1988. A beszéd műfajai. In Kanyó Zoltán – Síklaki István (szerk.): *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*. Tankönyvkiadó. Budapest. 246–280.
- Bednatics Gábor 1999. „Nem az vagyok, aki vagyok”. A szubjektum megképződése és az önazonosság Ady Endre költészetében. In Katedbó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Anonymus Kiadó. Budapest. 84–96.
- Eisemann György 2007. Modernitás, nyelv, szimbólum. In Szegedy-Maszák Mihály – Veres András (szerk.): *A magyar irodalom története. 2. köt. 1800-tól 1919-ig*. Gondolat Kiadó. Budapest. 689–703.
- Gintli Tibor 2006. Ady Endre. In Sipos Lajos (főszerk.): *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 321–330.
- Jakobson, Roman – Lévi-Strauss, Claude 2001 [1962]. Baudelaire *A macskák* című versének elemzése. In Bókay Antal – Vilček Béla (szerk.): *A modern irodalomtudomány kialakulása. A pozitívizmus-tól a strukturalizmusig*. Osiris Kiadó. Budapest. 457–469.
- Katedbó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Anonymus Kiadó. Budapest.
- Kulcsár Szabó Ernő 1999. Az „én” utópiája és létesülése. Ady Endre, avagy egy hatástörténeti metalepszis nyomában. In Katedbó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Anonymus Kiadó. Budapest. 9–27.
- Kulcsár-Szabó Zoltán 1999. A „szerepvers” poétikájáról. In Katedbó Lóránt – Kulcsár Szabó Ernő – Kulcsár-Szabó Zoltán – Menyhért Anna (szerk.): *Újraolvasó. Tanulmányok Ady Endréről*. Anonymus Kiadó. Budapest. 197–203.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In: Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.): *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII. Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. Akadémiai Kiadó. Budapest. 17–58.
- Lőrincz Csongor 2002. *A líra medialitása. Hang, szöveg és intertextualitás a 20. századi lírai műveken*. Anonymus Kiadó. Budapest.
- Oatley, Keith 2003. Writing and reading: the future of cognitive poetics. In Gavins, Joanna – Steen, Gerard (eds.): *Cognitive poetics in practice*. Routledge. London–New York. 161–174.

- Simon Gábor 2011. Referenciális állványzatépítés – a rím pragmatikai motiváltságáról. *Magyar Nyelvőr* 286–313.
- Simon Gábor 2012. *Egy kognitív poétikai rímelmélet megalapozása*. Doktori disszertáció. ELTE Nyelvtudományok Doktori Iskola. Budapest.
- Steen, Gerard – Gavins, Joanna 2003. Contextualising cognitive poetics. In Gavins, Joanna – Steen, Gerard (eds.): *Cognitive poetics in practice*. Routledge. London–New York. 1–12.
- Stockwell, Peter 2002. *Cognitive poetics. An introduction*. Routledge. London–New York.
- Tanaka, Shin 2011. *Deixis und Anaphorik. Referenzstrategien in Text, Satz und Wort*. De Gruyter. Berlin–Boston.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Tátrai Szilárd 2012. Az aposztrófé és a dalszövegek líraisága. In Szikszainé Nagy Irma (szerk.): *A stilisztikai-retorikai alakzatok szöveg- és stílusstruktúráját meghatározó szerepe*. Debreceni Egyetemi Kiadó. Debrecen. 197–207.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A metafora alakulástörténete a magyar lírai modernségben. Történeti-típológiai vázlat. In Sipos Lajos (főszerk.): *Irodalomtanítás a harmadik évezredben*. Krónika Nova Kiadó. Budapest. 200–208.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem. Nyitra.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2012. Az alany funkcionális értelmezéséhez. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai szilárd (szerk.): *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. DiAGram Funkcionális nyelvészeti műhely. Eötvös Loránd Tudományegyetem. Budapest. 103–122.
- Tomasello, Michael 1998. Introduction: A cognitive-functional perspective on language structure. In Tomasello, Michael (ed.): *The new psychology of language. Cognitive and functional approaches to language structure*. Vol. 1. Lawrence Erlbaum. Mahwah, London. vii–xxiii.
- Török Lajos 2002. A szubjektum nyomában. In H. Nagy Péter – Lőrincz Csongor – Palkó Gábor – Török Lajos (szerk.): *Ady-értelmezések. Iskolakultúra* 63–72.
- Tsur, Reuven 2002. Aspects of cognitive poetics. In Semino, Elenea – Culpeper, Jonathan (eds.): *Cognitive stylistics. Language and cognition in text analysis*. John Benjamins. Amsterdam–Philadelphia. 279–324.
- Turner, Mark 1996. *The literary mind*. Oxford University Press. New York–Oxford.
- Vandaele, Jeroen – Brône, Geert 2009. Cognitive poetics. A critical introduction. In Brône, Geert – Vandaele, Jeroen (eds.): *Cognitive poetics. Goals, gains and gaps*. Mouton de Gruyter. Berlin–New York. 1–29.
- Van Hoek, Karen 1997. *Anaphora and conceptual structure*. The University of Chicago Press. Chicago–London.
- Verhagen, Arie 2005. *Constructions of intersubjectivity. Discourse, syntax and cognition*. Oxford University Press. Oxford.

## SZERZŐI BETŰRENDES TARTALOMJEGYZÉK

ANDOR JÓZSEF: A funkcionális és kognitív szemléletű nyelvelírásról. Beszélgetés a 60 éves Tolcsvai Nagy Gábor akadémikussal

ANDOR JÓZSEF: Elmélkedések és vizsgálódások a szalienca körül

BENCZES RÉKA: Nem csupán nyelvi játék: az alliteráció és a rím szerepe az angol szókép-  
zésben

BRDAR MARIO – BRDAR-SZABÓ RITA: Kik lehetnek és kik lehetnek *Kazinczyék* vagy *Karin-  
thyék*? A tulajdonnévi asszociatív többes *-ék* szerkezet értelmezésének útjai

FEHÉR M. ISTVÁN: Szó, jelentés, szó szerinti jelentés – létezik-e ilyen? A *sensus litteralis*  
filológiai-hermeneutikai nézőpontból

HONTI LÁSZLÓ: Az uráli nyelvek létigéiről és kopuláiról

IMRÉNYI ANDRÁS: Mire (nem) tagolódik a magyar mondat?

KERTÉSZ ANDRÁS – RÁKOSI CSILLA: Az adattípusok integrációjának tudomány-módszer-  
tani problémái az elméleti nyelvészetben

KESZLER BORBÁLA: Tartalomvárás-tartalomadás mezo- és mikroszinten

KISS JENŐ: Egyetemisták a tudományos megismerés útjain. Adatok és észrevételek

KOCSÁNY PIROSKA: Kognitív metonímiaértelmezések és a metonímia retorikája

KULCSÁR SZABÓ ERNŐ: A szöveg észlelés és érthetőség között. A filológiai mozgástér kér-  
déséhez

LADÁNYI MÁRIA: Szavak – szövegek – kontextusok

NÉMETH T. ENIKŐ: Intenciók és nézőpontok a nyelvhasználatban

PELYVÁS PÉTER: „*Nekem most el kell menjek...*” A *kell* és az angol *must* segédige koncep-  
tuális és grammatikai struktúrájáról

PÉNTEK JÁNOS: „*Kacagólag ül a szája*”. Igei hiperonimák a moldvai magyarban a pasz-szív-aktív kontinuumán

PÉTER MIHÁLY: Az orosz helyzetről: nyelvromlás vagy nyelvmegújulás?

PETHÓ JÓZSEF: Stílus és szövegtípus

PLÉH CSABA: A társas tudás megjelenése a grammatikában.

SIMON GÁBOR: A líra interszubszejtivitása. Az én mint poétikai konstrukció Ady költésze-tében

SVINDT VERONIKA: A tér és az idő deiktikus kifejezésformáinak korlátozódása afáziában

SZABÓMIHÁLY GIZELLA: A RAJTA ÉS BENNE helyviszony néhány aspektusa a magyarban és a szlovákban

SZATHMÁRI ISTVÁN: Hatott-e Czuczor Gergely *Szondi* című verse Arany János *Szondi két apródja* című balladájára? Gondolatok Czuczor munkásságáról

SZEGEDY-MASZÁK MIHÁLY: Az idő módozatai